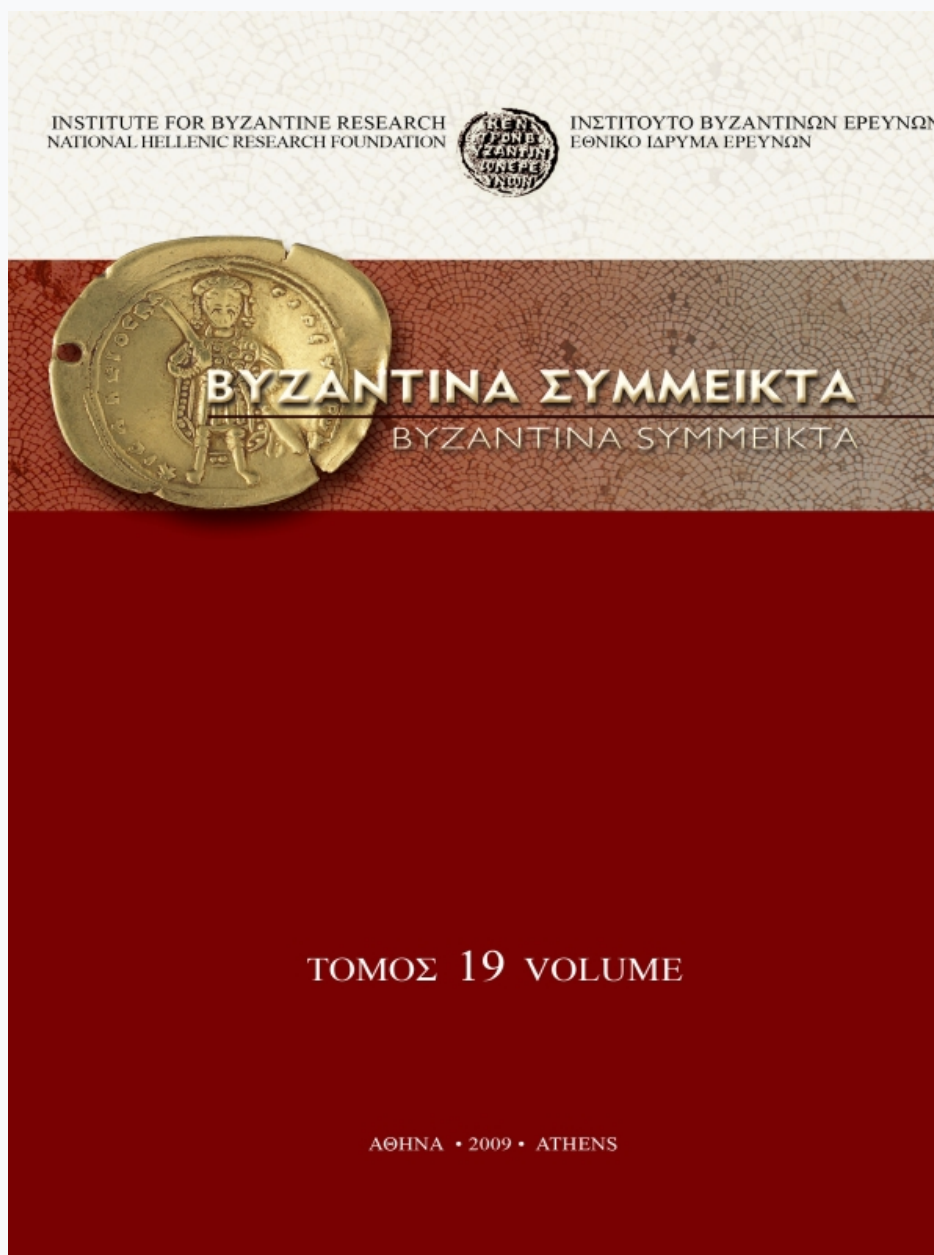

Byzantina Symmeikta

Vol 19 (2009)

BYZANTINA SYMMEIKTA 19

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ – ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΑ ΣΑΚΟΡΡΑΦΟΥ

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΑΣΤΡΟΝΟΜΟΣ:
Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ *ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ* ΤΟΥ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΣΙΜΟΚΑΤΤΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΟΠΕΡΝΙΚΟ*

Το 1543 εκδόθηκε το περίφημο βιβλίο του Νικόλαου Κοπέρνικου *De revolutionibus orbium coelestium*, με το οποίο συστηματοποίησε το ηλιοκεντρικό σχήμα και ανέτρεψε την αρχαία και μεσαιωνική αστρονομική παράδοση του γεωκεντρικού συστήματος, προτάσσοντας τη φυσική πραγματικότητα της νέας κοσμολογίας¹. Είχε προηγηθεί ένα

* Το ίδιο θέμα, σε συντομότερη μορφή, αποτέλεσε την ανακοίνωση των συγγραφέων στο ΚΘ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη, 16-18 Μαΐου 2008).

Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν την κυρία Χριστίνα Αγγελίδη, Διευθύντρια Ερευνών στο ΙΒΕ / ΕΙΕ, και τον κύριο Νικόλαο Μοσχονά, ομοτ. Διευθυντή Ερευνών στο ΙΒΕ / ΕΙΕ, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

1. Από μια πλούσια βιβλιογραφία για τον Κοπέρνικο, το έργο του και την επίδραση που άσκησε, βλ. ενδεικτικά Τ. S. KUHN, *The Copernican Revolution. Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*, Cambridge, Mass. 1957· Α. KOESTLER, *The Sleepwalkers. A History of Man's Changing Vision of the Universe*, London 1959, 121-224· Α. C. CROMBIE, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, τ. 2: *Η επιστήμη στον ύστερο Μεσαίωνα και στις αρχές των Νέων Χρόνων (13ος-17ος αιώνας)*, ελλ. μετ. Μ. ΙΑΤΡΙΔΟΥ – Δ. ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, Αθήνα 1992, 167-178· Ε. GRANT, *Οι Φυσικές Επιστήμες τον Μεσαίωνα*, ελλ. μετ. Ζ. ΣΑΡΙΚΑΣ, Ηράκλειο 1994, 93-127· J. DOBRZYCKI (επιμ.), *The Reception of Copernicus' Heliocentric Theory. Proceedings of a Symposium Organized by the Nicolas Copernicus Committee of the International Union of the History and Philosophy of Science, Toruń, Poland 1973* [Studia Copernicana 5 = Colloquia Copernicana 1], Dordrecht 1972· R. S. WESTFALL, *Η συγκρότηση της σύγχρονης επιστήμης: Μηχανισμοί και μηχανική*, ελλ. μετ. Κ. ΖΗΣΗ, Ηράκλειο 1995, 3-34· Α. G. DEBUS, *Ανθρωπος και Φύση στην Αναγέννηση*, ελλ. μετ. Τ. ΤΣΙΑΝΤΟΥΛΑΣ, Ηράκλειο 1997, 113-150· E. ROSEN, Copernicus, Nicholas, στο *Dictionary*

Επιμέλεια έκδοσης Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ ΙΒΕ/ΕΙΕ

άλλο αστρονομικό έργο του σε μορφή χειρογράφου, το *Commentariolus*, συνοπτική περιγραφή των υποθέσεων του Κοπέρνικου για τις ουράνιες κινήσεις, το οποίο, ωστόσο, δεν δημοσιεύθηκε ποτέ². Έτσι, όσο και αν φανεί παράδοξο, το πρώτο εκδεδομένο έργο του (1509) ήταν η λατινική μετάφραση των ογδόντα πέντε σύντομων *Ἐπιστολῶν ἠθικῶν, ἀγροικικῶν, ἐταιρικῶν* του βυζαντινού λογίου Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, η οποία τον σύστησε ως συγγραφέα την περίοδο της εισαγωγής του αναγεννησιακού ουμανισμού στην Πολωνία.

Η μετάφραση αυτή προσείλκυσε την προσοχή περιορισμένου αναγνωστικού κοινού³, ενώ με την πάροδο του χρόνου είχε λησμονηθεί ακόμα και η ύπαρξη του κειμένου αυτού⁴, που ήταν η πρώτη μετάφραση ενός ελληνικού λογοτεχνικού έργου στην αναγεννησιακή Πολωνία⁵. Μολονότι αυτή η μετάφραση δεν είναι στις ημέρες μας άγνωστη⁶, αποτελεί ωστόσο ένα από τα λιγότερο γνωστά κείμενα του Νικόλαου Κοπέρνικου, ενώ η αναφορά της μάλιστα προκαλεί έκπληξη τόσο στους Βυζαντινολόγους όσο και στους Ιστορικούς της Επιστήμης. Το πόνημα αντιμετωπίζεται με σχετική αμηχανία, καθώς είναι ελάχιστα προφανείς οι λόγοι που ώθησαν τον πολωνό αστρονόμο να ασχοληθεί με το έργο ενός βυζαντινού συγγραφέα από τον οποίο τον χώριζαν πολλοί αιώνες. Ενδεικτική αυτής της στάσης από πλευράς Ιστορικών της Επιστήμης είναι η χαρακτηριστική για τη (δικαιολογημένη) άγνοια περί βυζαντινής γραμματείας φράση του Arthur Koestler στο κλασικό του έργο *The Sleepwalkers* ότι ο Κοπέρνικος μετέφρασε τις επιστολές

of Scientific Biography, γεν. εποπτεία C. C. GILLISPIE, τ. 3, New York 1970, 401-411· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Copernicus and the Scientific Revolution*, Malabar, FL 1984· F. HALLYN, *The Poetic Structure of the World: Copernicus and Kepler*, αγγλ. μετ. D. M. LESLIE, New York 1990· O. GINGERICH, *The Eye of Heaven: Ptolemy, Copernicus, Kepler*, New York 1993.

2. E. ROSEN - E. HILFSTEIN, Copernicus' Earliest Astronomical Treatise, *Dialectics and Humanism* 14/1 (1987) 257-265 [= E. ROSEN, *Copernicus and His Successors*, επιμ. E. HILFSTEIN, London 1995, 71-80].

3. H. B. SEGEL, *Renaissance Culture in Poland. The Rise of Humanism, 1470-1543*, Ithaca, NY 1989, 128.

4. NICHOLAS COPERNICUS, *Complete Works: Minor Works*, αγγλ. μετ. και σχόλια E. ROSEN - E. HILFSTEIN, Baltimore - London 1992, 24-26.

5. SEGEL, *Renaissance Culture*, 128.

6. Βλ. T. NISSEN, Die Briefe des Theophylaktos Simokattes und ihre lateinische Übersetzung durch Nikolaus Copernicus, *BNJ* 13 (1937) 17-56· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Zur Theophylact-Übersetzung des Copernicus, *BNJ* 14 (1938) 41-42.

«κάποιου Θεοφύλακτου Σιμοκάττη» (*of one Theophylactus Simocatta*)⁷. Η Ann Moffatt, από την άλλη πλευρά, σε μελέτη της για τις εκδόσεις και τις μεταφράσεις των επιστολών του Σιμοκάττη αφιερώνει περίπου επτά σειρές στη μετάφραση του Νικόλαου Κοπέρνικου⁸.

Στην ανά χείρας μελέτη δεν θα ασχοληθούμε εις βάθος με το πρωτότυπο έργο του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη και τη φιλολογική διάσταση του μεταφραστικού εγχειρήματος του Κοπέρνικου, η οποία άλλωστε έχει αναλυθεί σε μεγάλο βαθμό από τον Theodor Nissen⁹, παρά μόνο στα σημεία που αυτό κρίνεται απαραίτητο για τη συναγωγή των συμπερασμάτων μας. Πρόθεσή μας είναι να καταδείξουμε τους λόγους που οδήγησαν τον Νικόλαο Κοπέρνικο στη μετάφραση του έργου, οι οποίοι σχετίζονται τόσο με τα αστρονομικά ενδιαφέροντά του όσο και με την περιρρέουσα ουμανιστική ατμόσφαιρα.

Προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα κίνητρα που υπαγόρευσαν στον Κοπέρνικο την ανάληψη αυτής της μετάφρασης, πρέπει προηγουμένως να επιχειρήσουμε μια συνοπτική παρουσίαση του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου της εποχής του, καθώς και της φοιτητικής του πορείας στα πανεπιστήμια της Πολωνίας και της Ιταλίας.

Με την άνοδο στον θρόνο της Πολωνίας του Σιγισμούνδου Α΄ (1506-1548), γόνου της δυναστείας των Γιαγγελλώνων (πολων. Jagiellonowie, 1386-1572), εισήχθη ο θεσμός της καλλιτεχνικής πατρωνίας (κατά το ιταλικό πρότυπο) και η ιταλική αναγεννησιακή τέχνη στο βασίλειό του. Ο Σιγισμούνδος επιθυμούσε να ενισχύσει και να νομιμοποιήσει τον ρόλο της δυναστείας του, η οποία είχε τις ρίζες της στη Λιθουανία, γνωρίζοντας ότι η ισχύς της θα ενδυναμωνόταν όχι μόνο με πολιτικά και στρατιωτικά μέσα, αλλά και με τη βοήθεια της τέχνης, ιδιαίτερα της αρχιτεκτονικής και της γλυπτικής, δύο κατεξοχήν οπτικών τεχνών που προσφέρουν μακρόχρονη φήμη στον πάτρωνα¹⁰.

7. KOESTLER, *The Sleepwalkers*, 139.

8. A. MOFFATT, *The After-Life of the Letters of Theophylaktos Simokatta*, στο *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, επιμ. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ [ByzAus 5], Canberra 1984, 351, 355.

9. Βλ. παραπάνω, σημ. 6.

10. J. GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto - Buffalo - London 2007, 11 κ.ε. Βλ. επίσης Α. MAĆZAK, Poland, στο *The Renaissance in National Context*, επιμ. R. PORTER - M. TEICH, Cambridge 1992, 181.

Οι νέες μορφές τέχνης βρήκαν πρόσφορο έδαφος καθώς υπήρχε οικονομική ευημερία: οι εύποροι γαιοκτήμονες συμμετείχαν στο εμπόριο αγροτικών προϊόντων, ενώ στις πόλεις οι ευγενείς και οι έμποροι πλούτιζαν από τις τραπεζικές δραστηριότητες και την εκμετάλλευση των ορυχείων¹¹. Οι πλουσιότεροι υποτελείς του βασιλιά σύντομα μιμήθηκαν τον μονάρχη τους και έγιναν και αυτοί πάτρωνες έργων αρχιτεκτονικής και γλυπτικής¹².

Οι πολωνοί ευγενείς και ανώτεροι κληρικοί συνέβαλαν, επιπλέον, στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας και την προώθηση του ουμανιστικού κινήματος στην Πολωνία κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Είχαν την ευκαιρία να ταξιδέψουν και να σπουδάσουν στο εξωτερικό, κυρίως στην Ιταλία, εντρυφώντας στον ιταλικό ουμανισμό. Επιστρέφοντας, προήγαγαν την εκπαίδευση κτίζοντας σχολεία, επιχορηγώντας μαθήματα στο Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας και ιδρύοντας λέσχες μελέτης στις αυλές τους¹³. Σύντομα και οι εύποροι έμποροι και τραπεζίτες άρχισαν να συμμετέχουν στην προώθηση της ουμανιστικής λογοτεχνίας, αναλαμβάνοντας την προστασία ποιητών που προέρχονταν από τη Γερμανία¹⁴. Η πρωτεύουσα Κρακοβία βρισκόταν σε επαφή με άλλα εμπορικά-πολιτιστικά κέντρα της Ευρώπης, όπως τη Βιέννη, τη Βούδα και την Πράγα, από τα οποία δέχθηκε τις νέες τάσεις στην τέχνη και τη λογοτεχνία που προέρχονταν από τη δυτική και κεντρική Ευρώπη¹⁵. Η Αναγέννηση σηματοδότησε την εκλέπτυνση της λατινικής γλώσσας και την αμεσότητα της επικοινωνίας των ουμανιστών σε όλη την Ευρώπη¹⁶, ωστόσο, η λατινική ουμανιστική λογοτεχνία στην ανατολική κεντρική Ευρώπη, επομένως και στην Πολωνία, προωθήθηκε περισσότερο μέσω της τυπογραφίας και των εκδόσεων και όχι μόνο μέσω των προσωπικών επαφών¹⁷.

Σε αυτό το κλίμα έδρασε ο Νικόλαος Κοπέρνικος, ο οποίος γεννήθηκε το 1473 στην πόλη Τόρουν (Toruń [γερμ. Thorn])¹⁸ στη Δυτική

11. GŁOMSKI, *Patronage*, 11.

12. GŁOMSKI, *Patronage*, 15.

13. GŁOMSKI, *Patronage*, 20.

14. GŁOMSKI, *Patronage*, 22.

15. GŁOMSKI, *Patronage*, 23.

16. MAĆZAK, *Poland*, 193.

17. GŁOMSKI, *Patronage*, 23-24.

18. Για τη γενέτειρα του Κοπέρνικου, βλ. B. RYMASZEWSKI, *Toruń in the Days of Copernicus: Urban Development, Architecture, Art*, αγγλ. μετ. A. STYCZYŃSKA, Toruń 1973.

(Βασιλική) Πρωσία, περιοχή του βασιλείου της Πολωνίας από το 1466. Ο πατέρας του Κοπέρνικου, Νικόλαος ο πρεσβύτερος, είχε έλθει από την Κρακοβία στο Τόρουν, όπου εξελίχθηκε σε χονδρέμπορο χαλκού. Αργότερα νυμφεύθηκε την Barbara Watzenrode, η οποία ανήκε σε μία από τις σημαντικότερες εμπορικές οικογένειες του Τόρουν¹⁹. Μετά τον θάνατο του πατέρα του (1483), την προστασία του Νικόλαου και των αδελφών του ανέλαβε ο θείος από την πλευρά της μητέρας του, Lucas Watzenrode ο Νεότερος, ο οποίος το 1489 ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο της Βάρμιας (Warmia [γερμ. Ermland]) στην Πρωσία, με έδρα το Λίτζμπαρκ (Lidzbark [γερμ. Heilsberg])²⁰.

Το 1491 ο Κοπέρνικος άρχισε τη φοίτησή του στο Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας²¹, γνωστό την εποχή εκείνη για τη διδασκαλία της αστρονομίας και των ελευθερίων τεχνών. Μολονότι ορισμένα μέλη του Πανεπιστημίου έδειχναν ενδιαφέρον για την ουμανιστική προσέγγιση στα λατινικά γράμματα τόσο στη διδασκαλία όσο και στα κείμενά τους, οι περισσότεροι δεν ήταν έτοιμοι να εγκαταλείψουν τη σχολαστική προσέγγιση στη λατινική γραμματική. Επιπλέον, το Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας βασιζόταν οικονομικά κυρίως σε εκκλησιαστικά ευεργετήματα: το γεγονός αυτό παρείχε στον κλήρο το δικαίωμα να παρεμβαίνει στα πανεπιστημιακά ζητήματα, ωστόσο, οι ιεράρχες δεν ήταν πρόθυμοι να υποστηρίξουν κάποιον λαϊκό ώστε να καταλάβει μια πανεπιστημιακή θέση. Συνεπώς, οι λόγιοι-ποιητές, που είχαν σπουδάσει στη Γερμανία και διέδιδαν τις ιταλικές νεολατινικές λογοτεχνικές τάσεις, δεν μπορούσαν να γίνουν τακτικά μέλη του Πανεπιστημίου²². Καθώς την περίοδο φοίτησης του Κοπέρνικου δεν είχαν συμπεριληφθεί ακόμα στο πρόγραμμα μαθημάτων έργα ελλήνων συγγραφέων στο πρωτότυπο²³, η μόνη επαφή του με τα ελληνικά έργα ήταν δυνατή μόνο μέσω των

19. ROSEN, Copernicus, 401· KOESTLER, *The Sleepwalkers*, 127-128.

20. Βλ. N. NOWAKOWSKA, *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland. The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468-1503)*, Aldershot 2007, 41.

21. COPERNICUS, *Minor Works*, 20.

22. GLOMSKI, *Patronage*, 26-27.

23. Για τη σποραδική διδασκαλία των ελληνικών στην Πολωνία κατά τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, βλ. Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Οι ελληνικές σπουδές στην Πολωνία, στο Οι ελληνικές σπουδές στην Ευρώπη. Ιστορική ανασκόπηση από την Αναγέννηση ως το τέλος του 20ου αιώνα*, επιμ. Ι. Ν. ΚΑΖΑΖΗΣ – S. VELKOVA, Θεσσαλονίκη 2007, 182-185.

λατινικών μεταφράσεων και σχολίων²⁴. Ο Κοπέρνικος εγκατέλειψε το Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας χωρίς να λάβει το πτυχίο του²⁵, έχοντας όμως αναπτύξει έντονο ενδιαφέρον για την αστρονομία.

Το 1495, προκειμένου ο Κοπέρνικος να εξασφαλίσει τους απαραίτητους πόρους για να συνεχίσει τις σπουδές του²⁶, ο πρίγκιψ-επίσκοπος της Βάρμιας Lucas Watzenrode ενήργησε ώστε να εκλεγεί στο αξίωμα του κανονικού (canonicus), μέλους του εκκλησιαστικού συμβουλίου του Καθεδρικού ναού του Φρόμπουργκ (Frombork [γερμ. Frauenburg])²⁷. Ο Κοπέρνικος τελικά κατέλαβε τη θέση αυτή το 1497, ωστόσο από το 1496 είχε μεταβεί στην Ιταλία, για να σπουδάσει κανονικό δίκαιο στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνιας, όπου ανέπτυξε περαιτέρω το ενδιαφέρον του για την αστρονομία²⁸.

Διακαής πόθος του ήταν η ανάγνωση των σημαντικότερων αστρονομικών κειμένων, ιδιαίτερα της *Μαθηματικής Συντάξεως (Αλμαγέστη)* του Κλαυδίου Πτολεμαίου, ωστόσο η λατινική μετάφραση του έργου θα τυπωνόταν το 1515, ενώ το ελληνικό κείμενο θα εκδιδόταν πολύ αργότερα, το 1538. Έπρεπε να αρκασθεί, επομένως, στη μελέτη της *Επιτομής* του Πτολεμαίου των Peurbach και Regiomontanus, η οποία εκδόθηκε στη Βενετία το 1496, το έτος άφιξής του στην Ιταλία²⁹.

24. COPERNICUS, *Minor Works*, 3.

25. COPERNICUS, *Minor Works*, 20.

26. SEGEL, *Renaissance Culture*, 128.

27. Σύμφωνα με τα ισχύοντα της Καθολικής Εκκλησίας, τα μέλη του εκκλησιαστικού συμβουλίου (capitulum) ιερούργούν και υποστηρίζουν τον επίσκοπο στο διοικητικό του έργο ή, σε περίπτωση απουσίας του, τον αντικαθιστούν. Ένας κανονικός πρέπει να είναι κληρικός, εντούτοις, σύμφωνα με τον E. Rosen, ο Κοπέρνικος δεν χειροτονήθηκε ποτέ. Βλ. E. ROSEN, Copernicus Was not a Priest, *Proceedings of the American Philosophical Society* 104/6 (1960) 635-661· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Copernicus' Alleged Priesthood, *Archiv für Reformationsgeschichte* 62 (1971) 90-98 [= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Copernicus and His Successors*, 47-56].

28. Βλ. ROSEN, Copernicus, 401· SEGEL, *Renaissance Culture*, 128. Για το Πανεπιστήμιο της Μπολόνιας, βλ. O. Capitani (επιμ.), *L'Università a Bologna. Personaggi, momenti e luoghi dalle origini al XVI secolo*, Bologna 1987.

29. COPERNICUS, *Minor Works*, 3-4, 80. Το 1460 ο καρδινάλιος Βησσαρίων εστάλη από τον πάπα Πίο Β΄ με διπλωματική αποστολή στη Βιέννη. Εκεί γνώρισε τον μαθηματικό και αστρονόμο Georg Peurbach, καθώς και τον μαθητή του Johannes Müller von Königsberg, γνωστό με το εκλατινισμένο όνομα Regiomontanus. Ο Βησσαρίων παρακίνησε τον Peurbach να αρχίσει τη συγγραφή μιας επιτομής της *Αλμαγέστης*: ο Peurbach συνέγραψε μέχρι τον θάνατό του τα πρώτα έξι από τα δεκατρία βιβλία της *Επιτομής της Αλμαγέστης*, την οποία

Δεν άργησε λοιπόν να συνειδητοποιήσει ότι, προκειμένου να εντρυφήσει στην αστρονομία, θα έπρεπε να μάθει ελληνικά, απόφαση που επέτεινε τόσο η παντελής απουσία λατινικών μεταφράσεων ορισμένων σημαντικών αστρονομικών κειμένων της ελληνικής γραμματείας, όσο και η ύπαρξη μη ικανοποιητικών μεταφράσεων διαφόρων άλλων³⁰.

ολοκλήρωσε ο Regiomontanus. Βλ. DEBUS, *Άνθρωπος και Φύση στην Αναγέννηση*, 120· J. L. JERVIS, *Cometary Theory in Fifteenth-Century Europe* [Studia Copernicana 26], Dordrecht - Boston - Lancaster 1985, 87· J. EVANS, *The History and Practice of Ancient Astronomy*, New York - Oxford 1998, 402· M. H. SHANK, Regiomontanus on Ptolemy, Physical Orbs, and Astronomical Fictionalism: Goldsteinian Themes in the «Defense of Theon against George of Trebizond», *Perspectives on Science* 10/2 (2002) 182-183.

30. COPERNICUS, *Minor Works*, 4. Το ζήτημα της επαρκούς γνώσης των ελληνικών για τις αστρονομικές μελέτες του Κοπέρνικου έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους Ιστορικούς της Επιστήμης. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα, αλλά ελάχιστα προφανή, θέματα που εγείρονται είναι η πιθανή επίδραση της ισλαμικής αστρονομίας στον Κοπέρνικο μέσω βυζαντινών χειρογράφων. Έχει επισημανθεί ότι ο Κοπέρνικος χρησιμοποιεί ήδη στο *Commentariolus* το «ζεύγος al-Ṭūsī» (ένα μαθηματικό εργαλείο του πέρση αστρονόμου και μαθηματικού Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī [1201-1274]) (W. HARTNER, Trepidation and Planetary Theories. Common Features in Late Islamic and Renaissance Astronomy, στο *Convegno internazionale Oriente e Occidente nel Medioevo. Filosofia e scienze [9-15 aprile 1969]* [Accademia Nazionale dei Lincei, Fondazione Alessandro Volta, Atti dei Convegni 13], Roma 1971, 616). Ωστόσο, ο μόνος πιθανός τρόπος για να είχε πρόσβαση ο Κοπέρνικος σε αυτές τις αστρονομικές γνώσεις ήταν να έχουν μεταφερθεί σε μια άλλη γλώσσα, την οποία ο Κοπέρνικος κατείχε· η γλώσσα αυτή ήταν τα ελληνικά. Πράγματι, η μετάδοση περσικών και αραβικών αστρονομικών γνώσεων μέσω βυζαντινών χειρογράφων στη Δύση αποτελεί κομβικό σημείο για την Ιστορία της Επιστήμης. Ο O. Neugebauer ανακάλυψε ότι η θεωρία του al-Ṭūsī έχει αποδοθεί στα ελληνικά σε χειρόγραφο που περιείχε έργα του βυζαντινού αστρονόμου και επισκόπου Ταυρίδος Γρηγορίου (Γεωργίου) Χιονιάδη, τον Vat. gr. 211 (για τον Χιονιάδη, βλ. ενδεικτικά *ODB*, τ. 1, λήμμα Chioniades, Gregory [D. PINGREE]· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Gregory Chioniades and Palaeologan Astronomy, *DOP* 18 [1964] 133-160· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ [έκδ.], *The Astronomical Works of Gregory Chioniades*, τ. 1/1-2: *The Zīj al-‘Alā’ī* [Corpus des Astronomes Byzantins 2], Amsterdam 1985· L. G. WESTERINK, La profession de foi de Grégoire Chioniadès, *REB* 38 [1980] 233-245· A. TIHON, L’astronomie byzantine [du Ve au XVe siècle], *Byz.* 51/2 [1981] 616-617). Το έργο του Χιονιάδη που αναφέρεται στο μαθηματικό εργαλείο του al-Ṭūsī είναι το *Περὶ τῶν σχημάτων τῶν ἀστέρων* (έκδ., αγγλ. μετ., σχόλια E. A. PASCHOS - P. SOTIROUDIS, *The Schemata of the Stars. Byzantine Astronomy from A.D. 1300*, Singapore 1998). Έχει θεωρηθεί μάλιστα ότι ο Κοπέρνικος πιθανόν διάβασε το χειρόγραφο του Χιονιάδη κατά την παραμονή του στη Ρώμη (1500-1501), και ότι συνεπώς τότε κατείχε σε επαρκή βαθμό την ελληνική (O. NEUGEBAUER, *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, τ. 2, Berlin - Heidelberg - New York 1975, 1035· N. M. SWERDLOW - O. NEUGEBAUER, *Mathematical Astronomy in Copernicus’s De Revolutionibus*,

Μετά από σύντομη παραμονή στη Ρώμη και ένα ταξίδι στην Πολωνία, συνέχισε τις σπουδές του στο κανονικό δίκαιο και την ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Πάδουας και τελικά τις ολοκλήρωσε στο Πανεπιστήμιο της Φερράρας το 1503, αποκτώντας διδακτορικό τίτλο στο κανονικό δίκαιο³¹. Επιστρέφοντας στην Πολωνία, εγκαταστάθηκε στο επισκοπικό μέγαρο στο Λίτζμπαρκ, την έδρα του θείου του. Εκτός από τα διοικητικά και διπλωματικά καθήκοντα που ανέλαβε εκεί, από το 1507 επιφορτίστηκε και με την ιατρική παρακολούθηση του θείου του³².

Ήδη από την περίοδο της φοίτησής του στην Ιταλία, ο Κοπέρνικος είχε επιχειρήσει να εντυφώσει στην ελληνική γλώσσα, εν μέρει προκειμένου να είναι σε θέση να μελετά στο πρωτότυπο γνωστά ελληνικά αστρονομικά έργα. Ο αποτελεσματικότερος τρόπος για να το επιτύχει αυτό, δεδομένων των συνθηκών της εποχής, ήταν να μεταφράσει ένα μικρό ελληνικό έργο. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έρχεται στο προσκήνιο το επιστολμαίο πόνημα του αιγυπτιακής καταγωγής βυζαντινού δημόσιου λειτουργού και λογίου Θεοφύλακτου Σιμοκάττη.

Το πρωτότυπο έργο του Θεοφύλακτου, υπό τον τίτλο *Ἐπιστολαὶ ἠθικαί, ἀγροικικαί, ἑταιρικαί*³³, αποτελείται από ογδόντα πέντε πλαστές

τ. 1-2, New York - Berlin - Heidelberg - Tokyo 1984, τ. 1, 47-48, τ. 2, 567-568). Βλ. επίσης M. DI BONO, Copernicus, Amico, Fracastoro and Tusi's Device: Observations on the Use and Transmission of a Model, *Journal for the History of Astronomy* 26 (1995) 133-154· A. I. SABRA, Configuring the Universe: Aporetic, Problem Solving, and Kinematic Modeling as Themes of Arabic Astronomy, *Perspectives on Science* 6/3 (1998) 288-330· G. SALIBA, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*, Cambridge, Mass. 2007, 214 κ.ε.: F. JAMIL RAGEP, Copernicus and His Islamic Predecessors: Some Historical Remarks, *History of Science* 45/1 (2007) 65-81. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η εκμάθηση των ελληνικών από τον Κοπέρνικο και ο χρονικός προσδιορισμός της (*terminus ante quem* της οποίας μπορεί να θεωρηθεί η μετάφραση των επιστολών του Θεοφύλακτου) συνιστά σημαντική παράμετρο στην προσπάθεια κατάδειξης των ποικίλων επιδράσεων στη σκέψη του.

31. ROSEN, Copernicus, 401-402· SEGEL, *Renaissance Culture*, 129. Για το Πανεπιστήμιο της Πάδουας, βλ. P. F. GRENDLER, The University of Padua, 1405-1600: A Success Story, *History of Higher Education Annual* 10 (1990) 7-18 [= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Books and Schools in the Italian Renaissance* (Collected Studies Series, CS 473), Aldershot 1995, αρ. XI]. Γενικότερα για τα ιταλικά πανεπιστήμια κατά την Αναγέννηση, βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Universities of the Italian Renaissance*, Baltimore - London 2002.

32. KOESTLER, *The Sleepwalkers*, 137-139.

33. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΣΙΜΟΚΑΤΤΗΣ, *Ἐπιστολαὶ ἠθικαί, ἀγροικικαί, ἑταιρικαί*, έκδ. I. ZANETTO, *Theophylacti Simocatae Epistulae* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig 1985.

επιστολές, ανήκει δηλαδή στην ομάδα των μμητικών επιστολών. Οι επιστολές, 28 από κάθε κατηγορία, κατανέμονται σε τριάδες: η πρώτη επιστολή είναι ηθική, η δεύτερη αγροικική και η τρίτη εταιρική. Μετά το κλείσιμο και της 28ης τριάδας ακολουθεί η τελευταία και 85η επιστολή, η οποία είναι ηθική³⁴. Τα ονόματα των «επιστολογράφων» είναι δανεισμένα από την αρχαία ελληνική ιστορία, την κωμωδία και τη βουκολική λογοτεχνία: ενδεικτικά, περιέχονται επιστολές από τον Σωκράτη προς τον Πλάτωνα (επιστ. 40)³⁵, από τον Περικλή προς την Ασπασία (επιστ. 42)³⁶ και από τη Μούσα Καλλιόπη προς τη Λαΐδα (επιστ. 69)³⁷. Η γλώσσα και το ύφος των επιστολών είναι εξαιρετικά επιτηδευμένα, χαρακτηριστικό που επίσης απαντά στο γνωστότερο έργο του Θεοφύλακτου, τις *Ιστορίες* του³⁸, και προκάλεσε τα κριτικά σχόλια του πατριάρχη Φωτίου³⁹. Ωστόσο,

34. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαί* 85: *Πλάτων Διονυσίω*, 44.

35. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 24.

36. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 25.

37. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαί*, 38.

38. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, *Ἱστορίαι*, έκδ. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocatae Historiae*, Leipzig 1887 (επανέκδ. P. WIRTH, Stuttgart 1972). Τα άλλα γνωστά έργα του Θεοφύλακτου είναι: *Διάλογος περὶ διαφόρων φυσικῶν ἀπορημάτων καὶ ἐπιλύσεων αὐτῶν*, έκδ. L. MASSA POSITANO, *Teofilatto Simocata, Questioni naturali*, Napoli 1965· *Ζήτημα προσωποποιεία ὅτι ὄροι ζωῆς τοῖς ἀνθρώποις ἀποκεκλήρονται*, έκδ. και αγγλ. μετ. C. GARTON – L. G. WESTERINK, *Theophylactus Simocates on Predestined Terms of Life* [Arethusa Monographs 6], Buffalo, NY 1978. Γενικά για τον βίο και το έργο του Θεοφύλακτου, βλ. K. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, τ. 1, München 1897 (ανατ. New York 1958), 247-251· H. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 2: *Ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση*, ελλ. μετ. Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ – Κ. ΣΥΝΕΛΛΗ – Γ. Χ. ΜΑΚΡΗΣ – Ι. ΒΑΣΣΗΣ, Αθήνα 1992, 107-116· M. WHITBY, *The Emperor Maurice and His Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, 28-51· A. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. 1: *4ος-7ος αι.*, Αθήνα 1997, 475-483· D. BRODKA, *Die Geschichtsphilosophie in der spätantiken Historiographie. Studien zu Prokopios von Kaisareia, Agathias von Myrina und Theophylaktos Simokattes* [Studien und Texte zur Byzantinistik 5], Frankfurt am Main 2004, 193-227· J. O. ROSENQVIST, *Die byzantinische Literatur. Vom 6. Jahrhundert bis zum Fall Konstantinopels 1453*, Berlin - New York 2007, 17-18.

39. ΦΩΤΙΟΣ, *Βιβλιοθήκη*, έκδ. R. HENRY, *Photius, Bibliothèque*, τ. 1, Paris 1959, κώδ. 65, 79, 15-18: *Ἡ μέντοι φράσις αὐτῷ ἔχει μὲν τι χάριτος, πλὴν γε δὴ ἡ τῶν τροπικῶν λέξεων καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐννοίας κατακορηῆς χρῆσις εἰς ψυχρολογίαν τινὰ καὶ νεανικὴν ἀπειροκαλίαν ἀποτελεῦται*. Για το σχόλιο του Φωτίου, βλ. και N. G. WILSON, *Οι λόγιοι στο*

αυτά ακριβώς τα γλωσσικά και υφολογικά στοιχεία συνηγορούν στο ότι ο Θεοφύλακτος είχε λάβει ρητορική παιδεία⁴⁰, ενώ η γλώσσα του απευθυνόταν στο μορφωμένο αναγνωστικό κοινό της εποχής του.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σιμοκάττης θεωρείται ο τελευταίος βυζαντινός συγγραφέας που εκπροσωπεί το είδος των λογοτεχνικών πλαστών επιστολών - το οποίο ανήκε στην Αρχαιότητα - και από την άποψη αυτή εντάσσεται εν μέρει στην αρχαία παράδοση, την οποία συνεχίζει. Το γεγονός αυτό αφενός δικαιολογεί περαιτέρω την επιτηδευμένη γλώσσα του Θεοφύλακτου στις επιστολές του, καθώς το είδος των λογοτεχνικών πλαστών επιστολών διέθετε έντονο ρητορικό χαρακτήρα⁴¹, ενώ η απόπειρα απόδοσης της γλώσσας απλών χωρικών και άλλων κοινωνικών στρωμάτων οδηγούσε σε έναν επιτηδευμένο τρόπο έκφρασης⁴². Αφετέρου, όμως, εξηγεί σε ικανοποιητικό βαθμό τον λόγο για τον οποίο ο Κοπέρνικος δεν θα μπορούσε να αντλήσει πληροφορίες μέσα από τις επιστολές για την εποχή που έδρασε ο συγγραφέας τον οποίο μετέφραζε, καθώς ο Θεοφύλακτος τις είχε διαποτίσει με έντονο άρωμα αρχαιότητας, επικαλούμενος συχνά, για παράδειγμα, θεότητες του αρχαίου κόσμου κατά πάσα πιθανότητα αυτή η επίφαση αρχαιότητας φαινόταν αυθεντική στα μάτια του Κοπέρνικου. Οι επιστολές του Θεοφύλακτου πάντως γνώρισαν μεγάλη διάδοση και υπάρχουν τουλάχιστον ογδόντα χειρόγραφα που περιέχουν το σύνολο ή μέρος των επιστολών, μεταφράσεις τους στα λατινικά ή παραφράσεις τους στα νεότερα ελληνικά⁴³.

Βυζάντιο, ελλ. μετ. Ν. ΚΟΝΟΜΗΣ, Αθήνα 1991, 141. Πρβλ. W. T. TREADGOLD, *The Preface of the Bibliotheca of Photius: Text, Translation, and Commentary*, *DOP* 31 (1977) 348.

40. Πρβλ. *ODB*, τ. 3, λήμμα Simokattes, Theophylaktos (B. BALDWIN).

41. Βλ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινή ἐπιστολογραφία, ἤτοι εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν*, Αθήνα ³1969-1970, 94-95 και Παράρτημα, 308, την επισήμανση του Ι. Συκουτρή.

42. HUNGER, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. 1: *Φιλοσοφία, ρητορική, επιστολογραφία, γεωγραφία*, ελλ. μετ. Α. Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ - Ι. Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ - Γ. Χ. ΜΑΚΡΗΣ, Αθήνα ²1991, 311.

43. MOFFATT, *The After-Life of the Letters of Theophylaktos*, 345. Βλ. επίσης G. ZANETTO, *La tradizione manoscritta delle Epistole di Teofilatto Simocatta*, *Bollettino del Comitato per la Preparazione dell'Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini*, n.s., 24 (1976) 64-86· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Inventario dei manoscritti delle Epistole di Teofilatto Simocatta*, *Acme* 35/1 (1982) 153-166· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Alcuni aspetti dello stile delle Epistole di Teofilatto*, *JÖB* 32/3 (1982) 165-174· A. MOFFATT, *The Letters of Theophylaktos Simokatta*, a «scriptor

Οι λατινικές μεταφράσεις κατά την Αναγέννηση εστίαζαν σε ελληνικά κείμενα που θεωρούνταν σημαντικά την εποχή αυτή, μεταξύ άλλων, στα κείμενα του Αριστοτέλη, στις Γραφές και σε διάφορα ιστορικά και φιλοσοφικά έργα, πολλά από τα οποία είχαν ήδη μεταφραστεί από μεσαιωνικούς λογίους⁴⁴. Μολονότι η πρόσληψη της κλασικής λογοτεχνίας είχε σαφώς πραγματοποιηθεί σε κάποιο βαθμό κατά τον Μεσαίωνα, μία από τις σημαντικότερες συνεισφορές των λογίων της Αναγέννησης συνίσταται στη μετάφραση αρχαίων έργων για πρώτη φορά χωρίς θεματικούς περιορισμούς, επεκτείνοντας τη μελέτη σε όλο σχεδόν το απόθεμα των σωζόμενων έργων. Επιπλέον, αποδιδόταν έμφαση στη μεταφραστική τάση για ελευθεριότητα και στην παράλληλη αποφυγή της δουλικής προσκόλλησης στο πρωτότυπο⁴⁵.

Ο Κοπέρνικος επέλεξε να μεταφράσει στα λατινικά τις ογδόντα πέντε επιστολές του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, ένα έργο που τον γοήτευσε. Δεν διάλεξε το έργο κάποιου γνωστού αρχαίου έλληνα συγγραφέα, αλλά εκείνο ενός λογίου που δεν είχε μεταφραστεί στο παρελθόν. Η επιλογή αυτή παρουσίαζε πολλά πλεονεκτήματα και συνέπλεε με το ουμανιστικό πνεύμα, που επιζητούσε να ανασύρει από τη λήθη θησαυρούς της κλασικής ελληνικής και ρωμαϊκής λογοτεχνίας. Άλλωστε, η πράξη της μετάφρασης καθαυτή αποτελούσε απόδειξη της συμμετοχής στο ουμανιστικό κίνημα και απόρριψης του μεσαιωνικού σχολαστικισμού⁴⁶. Ένας επιπλέον λόγος που πιθανότατα τον ώθησε στη συγκεκριμένη επιλογή ήταν η έλλειψη παλαιότερης μετάφρασης του έργου, η ύπαρξη της οποίας θα οδηγούσε σε ανεπιθύμητη σύγκριση, εξαιτίας της ατελούς γνώσης του της ελληνικής γλώσσας. Η εκ νέου μετάφραση ενός κειμένου αποτελούσε συνήθη μέθοδο βελτίωσης των λατινικών και εξάσκησης των ελληνικών ενός επίδοξου μεταφραστή⁴⁷, ωστόσο, από τη στιγμή που ο Κοπέρνικος δεν ενδιαφερόταν να ασχοληθεί συστηματικά με τη μετάφραση, δεν

non iniucundus», στο *Seventh Annual Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers*, Boston 1981, 13· ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαί*, V-XXVIII.

44. P. BOTLEY, *Latin Translation in the Renaissance. The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Giannozzo Manetti, Erasmus*, Cambridge 2004, 1-4.

45. Βλ. Β. ΒΑΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Στα χρόνια του πρώιμου ανθρωπισμού: Αλδινές εκδόσεις και λατινικές μεταφράσεις ελληνικών κειμένων, *Ιόνιος Λόγος* 1: *Τόμος χαριστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό* (2007) 53-57.

46. SEGEL, *Renaissance Culture*, 132.

47. Πρβλ. BOTLEY, *Latin Translation*, 9, 14-15.

δεσμευόταν από μια τέτοια επιλογή. Τέλος, η συντομία των επιστολών του Θεοφύλακτου αναμφισβήτητα διευκόλυνε τον Κοπέρνικο στην εμπέδωση της ελληνικής γλώσσας και πιθανότατα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην επιλογή αυτού του έργου. Το γεγονός μάλιστα ότι κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή εξακολούθησαν να συντάσσονται πλαστές επιστολές συνήθως ως σχολική άσκηση, ως πρότυπα εκθέσεων για τους μαθητές⁴⁸, υποδεικνύει κατά κάποιον τρόπο την καταλληλότητα των επιστολών του Θεοφύλακτου ως πρόσφορου πεδίου εξάσκησης του Κοπέρνικου για την εκμάθηση των ελληνικών.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι η μετάφρασή του τελικά εκδόθηκε και δεν έμεινε στο επίπεδο της γραπτής άσκησης υποδηλώνει ότι ο Κοπέρνικος επιδίωκε με την έκδοση αυτή να εισαχθεί στον κύκλο των ουμανιστών της Πολωνίας. Η μετάφραση των *Ἐπιστολῶν* του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη θεωρήθηκε ίσως ιδανική, επειδή μπορούσε να συνεισφέρει στην προσπάθεια προώθησης του ουμανιστικού κινήματος στην Πολωνία με ένα άγνωστο έως τότε έργο ηθικού κυρίως περιεχομένου, χωρίς να εκθέτει τον ίδιο τον Κοπέρνικο σε περιττούς κινδύνους. Ο Κοπέρνικος ήταν εκκλησιαστικός αξιωματούχος, ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ήταν ανιψιός του επισκόπου της Βάρμιας, όφειλε, επομένως, να είναι προσεκτικός, ώστε να μην προκαλέσει με την επιλογή του. Η Πολωνία την περίοδο εκείνη – πολύ πριν από την έλευση της Μεταρρύθμισης (αρχές της δεκαετίας του 1520)⁴⁹ – ήταν ανεκτική στο θέμα της θρησκείας⁵⁰, ωστόσο, ακούγονταν και διαφορετικές φωνές

48. Βλ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινή επιστολογραφία*, 94.

49. ΜΑCΖΑΚ, Poland, 190. Για τη Μεταρρύθμιση στην Πολωνία, βλ. ενδεικτικά J. ΤΑΖΒΙΡ, Poland, στο *The Reformation in National Context*, επιμ. Β. SCRIBNER – R. PORTER – Μ. ΤΕΙΧ, Cambridge 1994, 168-180· Μ. G. ΜÜLLER, *Protestant Confessionalisation in the Towns of Royal Prussia and the Practice of Religious Toleration in Poland-Lithuania*, στο *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, επιμ. Ο. Ρ. ΓΡΕΛΛ – Β. SCRIBNER, Cambridge 1996, 262-281.

50. Το τεράστιο πολωνο-λιθουανικό βασίλειο συμπεριλάμβανε διάφορες εθνικές ομάδες, κάθε μία από τις οποίες ασπαζόταν διαφορετική θρησκεία: οι Πολωνοί τον Καθολικισμό, οι Εβραίοι τον Ιουδαϊσμό, οι Τάταροι τον Ισλαμισμό και οι Ρουθήνοι (πρόγονοι των σύγχρονων Ουκρανών και Λευκορώσων) τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούσαν οι Γερμανοί, που ζούσαν κυρίως σε περιοχές της λεγόμενης Βασιλικής Πρωσίας, όπως το Τόρουν, οι οποίοι ενέδωσαν στον Λουθηρανισμό, προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό την εθνική τους αυτοσυνειδησία. Βλ. ΤΑΖΒΙΡ, Poland, 168. Πρβλ. ΜΑCΖΑΚ, Poland, 193.

στους κόλπους της πολωνικής Εκκλησίας, όπως από κύκλους που ενθάρρυναν τον Σιγισμούνδο Α΄ να εκδώσει διατάγματα εναντίον του Προτεσταντισμού⁵¹. Ίσως λοιπόν ο Κοπέρνικος φρόντισε να επιλέξει ένα έργο, το περιεχόμενο του οποίου άρμοζε τόσο στα καθήκοντα που είχε αναλάβει όσο και στο εκκλησιαστικό αξίωμα του πάτρωνα θείου του. Η επιλογή του, όμως, συγχρόνως συνέπλεε με την πρόθεση του ουμανισμού να προβάλλει ένα ηθικό πρότυπο, υιοθετώντας τα καλύτερα στοιχεία της αρχαιοελληνικής ηθικής⁵². Ενδεικτικό στοιχείο του πόσο ασφαλής επιλογή αποδείχθηκε ο Σιμοκάττης είναι ότι η μετάφραση των *Ἐπιστολῶν* του όχι μόνο δεν προκάλεσε όταν εκδόθηκε, αλλά πέρασε απαρατήρητη, βρίσκοντας ελάχιστη ανταπόκριση στο αναγνωστικό κοινό της εποχής⁵³.

Ο Κοπέρνικος χρησιμοποίησε για τη μετάφρασή του το κείμενο των *Ἐπιστολῶν* του Σιμοκάττη που συμπεριλαμβανόταν στη συλλογή των επιστολών που συγκρότησε ο Μάρκος Μουσούρος⁵⁴, και τυπώθηκε το

51. TAZBIR, Poland, 168.

52. COPERNICUS, *Minor Works*, 6.

53. Πρβλ. COPERNICUS, *Minor Works*, 24.

54. Η συλλογή των επιστολών που συγκρότησε ο Μάρκος Μουσούρος χωρίζεται σε δύο ενότητες, (α) είκοσι έξι που αποδίδονται σε φιλοσόφους και σοφιστές, και (β) εννέα σε ρήτορες κυρίως. Η πρώτη ενότητα τιτλοφορείται *Ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ῥητόρων, σοφιστῶν* και φέρει χρονολογία [29] Μαρτίου 1499, ενώ η δεύτερη είναι αχρονολόγητη και μάλλον κυκλοφόρησε μετά τις 17 Απριλίου 1499. Βλ. Κ. ΣΠ. ΣΤΑΪΚΟΣ, *Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης*, τ. 1 / 15ος αιώνας, Αθήνα 1989, 333. Από την άφθονη βιβλιογραφία για τον Μουσούρο, βλ. ενδεικτικά D. J. GEANAKOPOLOS, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass. 1962, 111-166· M. MANOUSSACAS, *La date de la mort de Marc Musurus*, *Studi Veneziani* 12 (1970) 459-463· Α. ΠΑΡΟΣ, *Οι άξονες της ιδεολογίας του Νέου Ελληνισμού στην Άλλη Κωνσταντινούπολη. Η παρακαταθήκη του Βησσαρίωνα: Λάσκαρης και Μουσούρος ανάμεσα στους Έλληνες της Βενετίας*, στο *Άνθη Χαρίτων*, επιμ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Βενετία 1998, 527-568. Για το μεγάλο ζήτημα της συμβολής των βυζαντινών λογίων στην Αναγέννηση, βλ., μεταξύ άλλων, Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Το πρόβλημα της ελληνικής συμβολής εις την Αναγέννησιν*, *ΕΕΦΣΠΑ* 5 (1954-1955) 126-138 [= *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, 229-243]· *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αναγέννησις και Αναγεννήσεις. Έλληνικά άνακεφαλαιώσεις*, στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, 130-228· Κ. Μ. SETTON, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, *Proceedings of the American Philosophical Society* 100/1 (1956) 1-76· P. O. KRISTELLER, *Italian Humanism and Byzantium*, στο *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Renaissance Thought and Its Sources*, New York 1979, 137-150· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο*, στο *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α΄*

1499 από τον Άλδο Μανούτιο⁵⁵. Η έκδοση περιλαμβάνει ένα επίγραμμα του Άλδου Μανούτιου προς τον διακεκριμένο ελληνιστή και φίλο του Antonio Cortesi Urceo «Codro», ο οποίος δίδασκε ελληνικά και λατινικά στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνιας. Δεν γνωρίζουμε αν ο Κοπέρνικος κατά τη φοίτησή του στη Μπολόνια παρακολούθησε τις διαλέξεις του Codro και διδάχθηκε ελληνικά από αυτόν. Εντούτοις, είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μανούτιος αναφέρει στην αφιέρωσή του ότι η συλλογή αυτή θα φανεί χρήσιμη στους φοιτητές του Codro στην προσπάθειά τους να κατακτήσουν την ελληνική γλώσσα⁵⁶.

Με αφορμή την αναφορά αυτή διαπιστώνει κανείς ότι παραμένει αναπάντητο ένα σημαντικό ζήτημα: ο τόπος και ο χρόνος εκμάθησης των ελληνικών από τον Κοπέρνικο. Ο Edward Rosen έχει αποπειραθεί να σκιαγραφήσει την πορεία που ο Κοπέρνικος ακολούθησε στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας: φαίνεται ότι άρχισε να μελετά τα ελληνικά στη Μπολόνια, όπου, πιθανόν μέσω του Codro, έμαθε για τις επιστολές του Θεοφύλακτου. Το 1499-1500 τυπώθηκε το ελληνο-λατινικό λεξικό του Giovanni Crestone, ένα αντίτυπο του οποίου απέκτησε ο Κοπέρνικος (διασώζεται μέχρι τις ημέρες μας, με τα περιθώριά του γεμάτα από τις ιδιόχειρες σημειώσεις του⁵⁷): με τη βοήθεια του λεξικού αυτού αύξησε σταδιακά τις γνώσεις του στα ελληνικά. Μετά την επιστροφή του στην

Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985, επιμ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 1987, 247-253· N. G. WILSON, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 1992.

55. Βλ. M. SICHERL, Die Aldina der griechischen Epistolographen (1499), στο *Aldus Manutius and Renaissance Culture: Essays in Memory of Franklin D. Murphy. Acts of an International Conference, Venice and Florence, 14-17 June 1994*, επιμ. D. S. ZEIDBERG – F. GIOFFREDI SUPERBI, Florence 1998, 81-93· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Griechische Erstaussgaben des Aldus Manutius. Druckvorlagen, Stellenwert, kultureller Hintergrund*, Paderborn 1997, 155-290. Για τον βίο και το έργο του Μανούτιου, βλ. ενδεικτικά M. LOWRY, *The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Oxford 1979· P. F. GRENDLER, *Aldus Manutius: Humanist, Teacher and Printer*, στο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Books and Schools*, αρ. III.

56. E. ROSEN, Copernicus' Quotation from Sophocles, στο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Copernicus and His Successors*, 20-21 [επ'ανέκδ. από το *Didascaliae: Studies in Honor of Anselm M. Albareda, Prefect of the Vatican Library, Presented by a Group of American Scholars*, επιμ. S. PRETE, New York 1961, 369-379]· COPERNICUS, *Minor Works*, 4-5.

57. NISSEN, Die Briefe des Theophylaktos, 41.

Πολωνία, μέσω διαρκούς βελτίωσης έφθασε τελικά στο επίπεδο να μπορεί να εκδώσει τις επιστολές του Θεοφύλακτου⁵⁸.

Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε αν ο Κοπέρνικος κατείχε προσωπικό αντίτυπο της συλλογής, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν οι επιστολές του Σμιοκάττη. Εξαιτίας τόσο του υψηλού κόστους των βιβλίων αυτού του είδους όσο και των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπιζε την περίοδο εκείνη, αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο Κοπέρνικος αδυνατούσε να αγοράσει την έκδοση του Μανούτιου το 1499 κατά την παραμονή του στην Ιταλία. Ίσως λοιπόν να αντέγραψε ένα μέρος του τυπωμένου κειμένου της αλδινής έκδοσης για προσωπική χρήση. Σημειωτέον ότι, μετά την επιστροφή του στην Πολωνία, ο Κοπέρνικος ανακάλυψε στη Βιβλιοθήκη του Καθεδρικού ναού του Φρόμπορκ (όπου, όπως προαναφέρθηκε, ο θεός του είχε φροντίσει για την εκλογή του ως κανονικού) ένα αντίτυπο αυτής της συλλογής επιστολών. Εντούτοις, δεν ανέλαβε καθήκοντα στο Φρόμπορκ, αλλά στο Λίτζμπαρκ, δίπλα στον θείο του⁵⁹. Δεν γνωρίζουμε επομένως τον βαθμό στον οποίο χρησιμοποίησε το αντίτυπο αυτό για τη μετάφρασή του.

Το 1508 ο Κοπέρνικος ολοκλήρωσε τη μετάφραση των *Επιστολών* και επιθυμούσε να τη δείξει σε κάποιον τυπογράφο⁶⁰. Την εποχή εκείνη, όμως, δεν υπήρχε τυπογραφείο στο Λίτζμπαρκ, στο Φρόμπορκ ή στο Τόρουν⁶¹. Τη λύση προσέφερε ένας παλιός γνωστός του Κοπέρνικου, ο Laurentius Corvinus, με τον οποίο γνωριζόταν από το Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας. Ο Corvinus βρισκόταν την περίοδο 1506-1508 στο Τόρουν ως γραμματέας της πόλης. Ο Κοπέρνικος συζήτησε μαζί του την πιθανότητα να εκδοθεί η μετάφραση των *Επιστολών* στο τυπογραφείο του Johannes Haller στην Κρακοβία. Ο ίδιος ο Κοπέρνικος γνώριζε τον Haller, έχοντας αγοράσει την περίοδο που φοιτούσε στο Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας ένα αντίτυπο της δεύτερης έκδοσης των *Αλφόνσειων Πινάκων* (Βενετία, 1492)⁶² από το τυπογραφείο του, ενώ ο Haller είχε ήδη εκδώσει δύο από

58. ROSEN, Copernicus' Quotation, 21-25. Πρβλ. SEGEL, *Renaissance Culture*, 130-131.

59. ROSEN, Copernicus' Quotation, 24-25 σημ. 37· COPERNICUS, *Minor Works*, 4-5.

60. SEGEL, *Renaissance Culture*, 129.

61. COPERNICUS, *Minor Works*, 19.

62. E. ROSEN – E. HILFSTEIN, The Alfonsine Tables and Copernicus, *Manuscripta* 20 (1976) 163-174 [= ROSEN, *Copernicus and His Successors*, 29-40]. Οι *Αλφόνσειοι Πίνακες*

τα έργα του Corvinus⁶³. Ο Κοπέρνικος είχε προφανώς συνειδητοποιήσει ότι η έκδοση της μετάφρασής του από τον Haller θα ενίσχυε τη θέση του στην ουμανιστική κοινότητα.

Καθώς το 1508 ο Corvinus αποφάσισε να επιστρέψει στο Βρότσλαβ (Wrocław [γερμ. Breslau]), ο Κοπέρνικος του εμπιστεύθηκε να παραδώσει το χειρόγραφο στον Haller. Κατά τη διάρκεια του τετραήμερου ταξιδιού του ο Corvinus διάβασε τη μετάφραση, η οποία τον ενθουσίασε. Έγραψε μια εισαγωγή σε μορφή ποιήματος, ενώ φρόντισε να ξεκινήσει η εκτύπωση του χειρογράφου από τον Haller. Ο Κοπέρνικος, με τη σειρά του, είχε προσθέσει μια αφιέρωση για τον θείο και πάτρωνά του επίσκοπο Lucas Watzenrode. Η μετάφραση των *Ἐπιστολῶν* του Θεοφύλακτου εκδόθηκε το 1509⁶⁴.

Η δομή της έκδοσης – προτάσσονται εισαγωγικό ποίημα και αφιέρωση – ακολουθούσε τη συνήθη ουμανιστική πρακτική, καθώς το εισαγωγικό ποίημα ενίσχυε την αφιέρωση και συνέδεε περισσότερο τον συγγραφέα με τον πάτρωνά του, ο οποίος συνήθως εκθειαζόταν στο ποίημα. Το εγκωμιαστικό ποίημα αποτελεί καινοτομία των ιταλών ουμανιστών του 15ου αιώνα, που εισήχθη λίγο μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας. Ένα τέτοιο ποίημα μπορούσε να γραφεί από τον ίδιο τον συγγραφέα του βιβλίου, κατά κανόνα όμως το συνέθετε κάποιος άλλος ουμανιστής, όπως ο Corvinus στην προκειμένη περίπτωση. Η επιλογή αυτή αντανάκλουσε τον κύκλο στον οποίο ανήκε ο συγγραφέας, εντός ενός πανεπιστημίου, μιας αυλής ή μιας πόλης. Αυτού του είδους τα ποιήματα συνήθως λειτουργούσαν ως διαφήμιση του συγγραφέα και του βιβλίου του⁶⁵, συγκεκριμένα, το ποίημα του Corvinus, μολονότι αναφέρει αόριστα τον συγγραφέα της μετάφρασης, χωρίς να κατονομάζει τον Κοπέρνικο, τονίζει τη σχέση του με τον επίσκοπο της Βάρμιας, υπογραμμίζει το

συντάχθηκαν κατόπιν εντολής του βασιλιά της Καστίλλης και της Λεόν Αλφόνσου Ι΄ (1252-1284) ως οδηγός εξάσκησης της μαθηματικής αστρονομίας: βλ. D. C. LINDBERG, *Οι απαρχές της δυτικής επιστήμης. Η φιλοσοφική, θρησκευτική και θεσμική θεώρηση της ευρωπαϊκής επιστημονικής παράδοσης, 600 π.Χ. - 1450 μ.Χ.*, ελλ. μετ. Η. ΜΑΡΚΟΛΕΦΑΣ, Αθήνα 1997, 383-384.

63. COPERNICUS, *Minor Works*, 19-22; SEGEL, *Renaissance Culture*, 130.

64. COPERNICUS, *Minor Works*, 22.

65. GLOMSKI, *Patronage*, 71-75.

ενδιαφέρον του για την αστρονομία και συγχρόνως εξαιρεί τα οφέλη που θα αποκομίσουν οι αναγνώστες από το έργο⁶⁶.

Στο αφιερωματικό γράμμα του ο Κοπέρνικος ακολουθεί ένα καθιερωμένο μοτίβο της εποχής του, έναν ρητορικό μονόλογο⁶⁷, στον οποίο εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν στη μετάφραση του έργου του Σιμοκάττη, εγγείρημα το οποίο αφιερώνει στον πάτρωνα και θείο του, επίσκοπο της Βάρμιας. Στην αφιέρωση αυτή ο Κοπέρνικος παρουσιάζεται μετρίοφρων και εκφράζει την αφοσίωσή του στον θείο του. Η αναφορά στον πάτρωνα βρίσκεται στην αρχή και στο τέλος της επιστολής, έχοντας στόχο να τον κολακεύσει, ενώ το όνομα και το αξίωμά του συνοδεύονται από εγκωμιαστικούς επιθετικούς προσδιορισμούς. Κατά τα ειωθότα, θίγεται επίσης η γενναιοδωρία του πάτρωνα, στον οποίο προσφέρεται το βιβλίο ως σεμνό δώρο⁶⁸.

Στην αφιέρωσή του ο Κοπέρνικος τονίζει την ικανότητα του Θεοφύλακτου να αναμειγνύει ηθικές, αγροτικές και ερωτικές επιστολές, ικανοποιώντας με αυτόν τον τρόπο διαφορετικά ακροατήρια⁶⁹. Δεν παραλείπει φυσικά να τονίσει την αξία των επιστολών σημειώνοντας, χωρίς να αποφύγει την υπερβολή, ότι δεν αποτελούν απλώς γράμματα, αλλά μάλλον νόμους και κανόνες για την οργάνωση του ανθρωπίνου βίου⁷⁰. Ωστόσο, όπως φαίνεται και στην αφιέρωση, ο Κοπέρνικος αγνοούσε ότι οι επιστολές του Σιμοκάττη ήταν πλαστές και θεωρούσε ότι τις είχε συλλέξει από διάφορους συγγραφείς⁷¹. Είναι ενδεικτικό ότι στην 22η

66. NICOLAUS COPERNICUS, *Theophilacti Scolastici Simocati Epistolae morales, rurales et amatoriae interpretatione latina*, έκδ. R. GANSINIEC, *Teofilakt Symokatta, Listy, Tłumaczył z języka greckiego na łaciński Mikołaj Kopernik*, πολων. μετ. J. PARANDOWSKI – L. H. MORSTIN, Wrocław 1953, 45-49. Ο τόμος περιέχει και φωτομηχανική αναπαραγωγή της έκδοσης του 1509.

67. GŁOMSKI, *Patronage*, 63 κ.ε.

68. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 50-51.

69. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 50,6-9: *Peroptime videtur mihi, [...], morales, rusticanas et amatorias epistolas Theophilactus Scolasticus coordinauisse, hoc sane considerans quod varietas prae ceteris delectare solet, [...]*.

70. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 50,15-18: *In his vero omnibus tantam utilitatem constituit, ut non epistolae, sed leges potius et praecepta institutionis humanae vitae appareant, manifesto breuitatis earum argumento, [...]*.

71. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 50,18-19: *[...] quas ex diuersis auctoribus breuissimas et fecundissimas collegit.*

επιστολή, από τον Αντισθένη στον Περικλή, ο δεύτερος παρακινείται να ακολουθήσει το παράδειγμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁷². Ο Κοπέρνικος δεν διανοήθηκε καν να αμφισβητήσει τη γνησιότητα της επιστολής, βάσει του απλού συλλογισμού ότι ο Αλέξανδρος είχε γεννηθεί πολύ αργότερα από τον Περικλή.

Όσον αφορά τα είδη των επιστολών (ηθικές, αγροτικές και ερωτικές), τα δύο πρώτα δεν συνιστούσαν πρόβλημα, σε αντίθεση με το τρίτο, το οποίο τον υποχρέωνε να υπερασπισθεί τη χρησιμότητα μιας σκανδαλιστικής κατά τ' άλλα κατηγορίας⁷³. Καταφεύγει, λοιπόν, στην ιατρική του εκπαίδευση για να επιλύσει το πρόβλημα, σημειώνοντας ότι όπως οι γιατροί συνηθίζουν να γλυκαίνουν την πικρή γεύση των φαρμάκων για να τα κάνουν πιο ευχάριστα στους ασθενείς, έτσι και οι ερωτικές αυτές επιστολές έχουν διορθωθεί (*castigatae sunt*), ώστε να μπορούν και αυτές να χαρακτηρισθούν ως ηθικές⁷⁴. Το σχόλιο αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Κοπέρνικος ως μεταφραστής δεν είχε ως προτεραιότητά του την πιστή απόδοση του ελληνικού κειμένου, αλλά παρενέβαινε όπου έκρινε απαραίτητο, διαπίστωση που ενισχύεται και από άλλα στοιχεία.

Διαβάζοντας τη μετάφραση, κατανοούμε ότι οι παρεμβάσεις του αποσκοπούσαν όχι μόνο στη βελτίωση του κειμένου της αλδινής έκδοσης – καθώς ο Κοπέρνικος δεν δίσταζε όπου αντιλαμβανόταν κάποιο τυπογραφικό λάθος να το διορθώνει⁷⁵ –, αλλά και στην παρουσίαση του έργου σε κοινό πολύ διαφορετικό από εκείνο του Θεοφύλακτου⁷⁶, το οποίο, μεταξύ άλλων, αγνοούσε την ελληνική ιστορία και μυθολογία. Το

72. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Επιστολαὶ 22: Ἀντισθένης Περικλεῖ*, 13.

73. Βλ. COPERNICUS, *Minor Works*, 6.

74. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 50,21-51,3: [...] *amatoriae autem, etsi lasciuam ex titulo praetendere videantur, attamen, quemadmodum amaritudo farmacorū dulcibus a medicis contemporari solet, ut assummentibus gratior fiat, ita propemodum et ipsae castigatae sunt, ut non minus moralium nomen sortiri debuissent.*

75. Οι διαφοροποιήσεις της λατινικής μετάφρασης του Κοπέρνικου από το ελληνικό κείμενο των επιστολών του Θεοφύλακτου, όπως αυτό συμπεριλαμβανόταν στην αλδινή έκδοση, είχαν προβληματίσει τους ερευνητές. Ο E. Rosen έχει καταλήξει ότι οι αποκλίσεις αυτές οφείλονταν κυρίως στις αδυναμίες του Κοπέρνικου ως λογίου, αλλά και στις ατέλειες της αλδινής έκδοσης. Βλ. ROSEN, Copernicus' Quotation, 23-24; COPERNICUS, *Minor Works*, 17-19.

76. COPERNICUS, *Minor Works*, 13.

γεγονός αυτό τον αναγκάζει, για παράδειγμα, να επιφέρει μια αλλαγή στην 82η επιστολή όπου στο πρωτότυπο ο Όμηρος αναφέρεται ως «ο υιός του Μέλητος»⁷⁷, σύμφωνα με διάφορες βιογραφίες του Ομήρου, μια έμμεση αναφορά την οποία ο Θεοφύλακτος θα είχε αναμφισβήτητα θεωρήσει προφανή για το κοινό του. Ο Κοπέρνικος, ωστόσο, είτε επειδή φοβήθηκε ότι θα προκαλούσε σύγχυση στο δικό του κοινό είτε επειδή και ο ίδιος δεν γνώριζε την παράδοση για τον πατέρα του Ομήρου, αντικατέστησε το «ο υιός του Μέλητος λέει» ([...] φησιν ὁ τοῦ Μέλητος) με το πρόσωπο «λένε» (*aiunt*)⁷⁸.

Εντούτοις, όχι μόνο οι γνώσεις του Κοπέρνικου για την ελληνική μυθολογία και ιστορία ήταν ατελείς, αλλά και το επίπεδο των ελληνικών του δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει στις μεταφραστικές δυσκολίες που έθεταν η γλώσσα και το ύφος του Θεοφύλακτου. Τα προβλήματα που αντιμετώπισε κατά τη μετάφραση επιτάθηκαν από το γεγονός ότι τόσο η συλλογή των επιστολών που εξέδωσε ο Μανούτιος, η οποία περιείχε τις επιστολές του Σιμοκάτη, όσο και το λεξικό του Crestone που χρησιμοποίησε ο Κοπέρνικος είχαν τυπογραφικές ιδιαιτερότητες. Στην έκδοση του Μανούτιου κάποια ονόματα έχουν τυπωθεί με μικρό γράμμα αντί κεφαλαίου, ενώ στο λεξικό κάθε ελληνική λέξη αρχίζει με κεφαλαίο γράμμα, με αποτέλεσμα ο Κοπέρνικος συχνά να επηρεάζεται από τη φωνητική παρήχηση μιας λέξης και να τη συγχέει με άλλες. Εξαιτίας των παραπάνω, η μετάφραση βρίθκει λαθών και παρανοήσεων⁷⁹. Στην 12η επιστολή αναφέρεται, για παράδειγμα: Ἐπὶ τὸ Λεωκόριον τὰς διατριβὰς ἡ αὐλητὸς Χρυσογόνη πεποίηται, [...] ⁸⁰. Το λεξικό του Κοπέρνικου, ωστόσο, δεν περιείχε τη λέξη *Λεωκόριον* (το οποίο ήταν αθηναϊκό ιερό), ενώ στην αλδινή έκδοση η λέξη είχε τυπωθεί με μικρό λ. Ο Κοπέρνικος, λοιπόν, αγνοώντας το *Λεωκόριον*, το εξέλαβε ως «λεωφόρον», μεταφράζοντάς το ανάλογα (*in publica via*)⁸¹.

Το εξεζητημένο ύφος του Θεοφύλακτου φαίνεται ότι δεν εξέφραζε απόλυτα τον Κοπέρνικο. Ενδεικτικός είναι ο τρόπος με τον οποίο

77. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαὶ* 82: *Σωκράτης Ἀλκιβιάδης*, 43,2-3: *κηρῶ τοὺς Ὀδυσσεὺς ἐταίρους διαβῦσαι τὰ ὧτὰ φησιν ὁ τοῦ Μέλητος*, [...].

78. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 84,19: *Socios Vlissis aures cera obturauisse aiunt*, [...]. Πρβλ. COPERNICUS, *Minor Works*, 13-14, 49.

79. Βλ. COPERNICUS, *Minor Works*, 8.

80. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαὶ* 12: *Μελλομένη Πραξιμίλλη*, 7,2.

81. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 57,12. Πρβλ. COPERNICUS, *Minor Works*, 9.

αντιμετωπίζει στοιχεία που στο πρωτότυπο έργο του Θεοφύλακτου τού φαίνονταν μάλλον περιττά. Για παράδειγμα, στην 43η επιστολή γίνεται αναφορά σε έναν ευνούχο: *Τὸ τεχνητὸν γύναιον, τὸ διγενὲς ἡμιάνδριον, τὸ παρὰ τῆ φύσει κατὰ μηδὲν ἐντελές, ὕβρισεν ὁ Λυδὸς εὐνούχος ἡμᾶς [...]*⁸². Ο Κοπέρνικος δεν έκανε τον κόπο να μεταφράσει τη λέξη *διγενές*⁸³, καθώς θα πρέπει να τη θεώρησε περιττή και υπερβολική σε σχέση με τόσους άλλους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιεί ο Θεοφύλακτος προκειμένου να περιγράψει τη φύση του ευνούχου. Το ενδεικτικό αυτό παράδειγμα ενισχύει την εντύπωση ότι ο Κοπέρνικος αφενός δεν πρέπει να συμμεριζόταν την πληθωρικότητα του ύφους του Θεοφύλακτου, αλλά μάλλον έτεινε προς τη λιτότητα⁸⁴, και ότι αφετέρου υιοθετούσε σε κάποιο βαθμό την τάση για ελευθεριότητα στη μετάφραση που πρέσβευε ο ουμανισμός.

Επιπλέον, η δημοσίευση της μετάφρασης έγινε χωρίς να προηγηθεί η καθιερωμένη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμιών από τον Κοπέρνικο ή τον Corvinus, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται συχνά κωμικά λάθη. Ενδεικτικά, η 27η επιστολή αναφέρεται σε «άψυχα πράγματα» (*τοῖς ἀψύχοις*)⁸⁵, αντί όμως για *inanimatis*, στο κείμενο τυπώθηκε *mammatis*, δηλ. «μαστοειδή»⁸⁶. Υπεύθυνος γι' αυτού του είδους τα τυπογραφικά λάθη πρέπει να ήταν ο γραφικός χαρακτήρας του Κοπέρνικου, καθώς φαίνεται ότι ο ίδιος έγραψε τη μετάφραση των επιστολών, χωρίς να χρησιμοποιήσει επαγγελματία βοηθό. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι τόσο το πρωτότυπο χειρόγραφο του μεταγενέστερου *De revolutionibus*

82. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαὶ* 43: *Διογένης Δημονίκω*, 25,2-3.

83. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 71,18-19: *Artificiosa muliercula, semiuir nullius secundum naturam perfectionis contemnendus Lydus eunuchus, [...]*.

84. Βλ. και COPERNICUS, *Minor Works*, 14-15.

85. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, *Ἐπιστολαὶ* 26: *Κεκροπὶς Δεξικράτει*, 15,5. Η επιστολή αυτή αριθμείται ως 27η στην έκδοση της μετάφρασης του Κοπέρνικου, αλλά ως 26η στην έκδοση των επιστολών του Θεοφύλακτου από τον Zanetto. Όπως έχει ήδη επισημάνει ο Nissen (*Die Briefe des Theophylaktos*, 46), η αντιμετάθεση έγινε από τον Κοπέρνικο για να αποκατασταθεί η εσωτερική σειρά αυτής της τριάδας επιστολών βάσει του σχήματος «ηθική - αγροικική - εταιρική». Παρόμοια σειρά με εκείνη της μετάφρασης του Κοπέρνικου έχουν οι επιστολές 26 και 27 (δηλ. αντίστροφη σε σχέση με την έκδοση του Zanetto) στους κώδικες Vindob. phil. gr. 216 και Vat. gr. 1357 (βλ. MOFFATT, *The After-Life of the Letters of Theophylaktos*, 348 και σημ. 14). Ο Zanetto προφανώς προτίμησε να υιοθετήσει για αυτές τις δύο επιστολές τη σειρά της πλειονότητας των χειρογράφων.

86. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 64,6.

όσο και η αλληλογραφία του φέρουν τον δικό του γραφικό χαρακτήρα, χωρίς να υπάρχει η παραμικρή ένδειξη ότι στη διάρκεια της σταδιοδρομίας του είχε χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες γραμματέα ή επαγγελματία γραφέα. Ο γραφικός χαρακτήρας του Κοπέρνικου εξηγεί ικανοποιητικά αυτού του είδους τα τυπογραφικά λάθη, καθώς στο παράδειγμα που αναφέρθηκε αντιλαμβανόμαστε ότι το *inani-* θα μπορούσε εύκολα να διαβαστεί λανθασμένα ως *tam-* και να τυπωθεί ανάλογα, ιδιαίτερα αν ο γραφικός του χαρακτήρας παρουσίαζε ιδιομορφίες. Ακριβώς η ύπαρξη ενός τέτοιου λάθους αποδεικνύει ότι ούτε ο Κοπέρνικος ούτε ο πολύ πιο έμπειρος Corvinus είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν το κείμενο, καθώς σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν απίθανο να είχαν επιτρέψει την εμφάνιση ενός τόσο παράλογου λάθους⁸⁷. Σημειωτέον ότι ακόμα και το όνομα του εκδότη Haller είχε τυπωθεί λανθασμένα στον κολοφώνα της μετάφρασης (*Halles*)⁸⁸.

Συνοψίζοντας, αυτή η κάθε άλλο παρά πιστή μετάφραση της συλλογής πλαστών επιστολών ενός συγγραφέα για τον οποίο ο Κοπέρνικος γνώριζε ελάχιστα πράγματα και από τον οποίο τον χώριζαν πολλοί αιώνες αντιμετωπίζεται, όταν τελικά γίνει αντιληπτή, ως παραδοξότητα. Ωστόσο, ο Κοπέρνικος γεννήθηκε και έδρασε στην Πολωνία, μία από τις πιο δεκτικές χώρες στις επιταγές του ουμανισμού, ενώ σπούδασε τόσο στο Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας όσο και σε διάφορα εξέχοντα ιταλικά πανεπιστήμια. Η περιορέουσα ουμανιστική ατμόσφαιρα αναμφίβολα τον είχε επηρεάσει και επέδρασε, μεταξύ άλλων, στα αστρονομικά του ενδιαφέροντα.

Η μετάφραση των *Ἐπιστολῶν* του Θεοφύλακτου εξετάζεται πρωτίστως ως ένα απαραίτητο βήμα για την εξυπηρέτηση των αστρονομικών ενασχολήσεων του Κοπέρνικου. Τελειοποιώντας τα ελληνικά του, μέσω της μεταφραστικής άσκησης επί της συλλογής των επιστολών του Θεοφύλακτου, θα ήταν σε θέση να διαβάσει, ελλείψει λατινικών μεταφράσεων, έργα αρχαίων ελλήνων αστρονόμων στο πρωτότυπο. Η άποψη αυτή, ωστόσο, φωτίζει μόνο μία πτυχή του μεταφραστικού εγχειρήματος του Κοπέρνικου: το γεγονός ότι δεν περιορίστηκε στο επίπεδο της γραπτής άσκησης αλλά εκδόθηκε υποδεικνύει την πρόθεσή του να ενταχθεί στον κύκλο των ουμανιστών της πατρίδας του,

87. COPERNICUS, *Minor Works*, 22-23, 59 σημ. 4.

88. COPERNICUS, *Theophilacti Epistolae*, 85,28 και κριτ. υπόμν.

συστήνοντας μέσω της μετάφρασής του ένα άγνωστο ελληνικό έργο που έδειχνε να περιλαμβάνει την ουσία της αρχαιοελληνικής ηθικής. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κοπέρνικος δεν επιχείρησε στη συνέχεια να μεταφράσει κάποιο άλλο εκτεταμένο ελληνικό έργο⁸⁹. Αυτό πιθανόν οφείλεται σε έναν συνδυασμό παραγόντων: πρώτον, η εκδοτική αποτυχία του εγχειρήματος ενδεχομένως τον απέτρεψε από παρόμοιες προσπάθειες· δεύτερον, ούτως ή άλλως δεν τον ενδιέφερε να ασχοληθεί συστηματικά με τη μετάφραση και τρίτον, τα διοικητικά και άλλα καθήκοντα που είχε αναλάβει δεν του επέτρεπαν να καταπιαστεί με οτιδήποτε άλλο εκτός των αστρονομικών ενασχολήσεών του.

Μία άλλη αξιοσημείωτη διάσταση αυτής της προσπάθειας είναι, όπως είδαμε, ότι αποτελεί την πρώτη μετάφραση ελληνικού λογοτεχνικού έργου στην Πολωνία, και από την άποψη αυτή είναι πρωτοπόρα. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο Κοπέρνικος δεν αντιλαμβανόταν ότι ο συγγραφέας που μετέφραζε ήταν «Βυζαντινός», όχι μόνο γιατί ο όρος «βυζαντινός» είναι νεολογισμός που εισηγήθηκε στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα ο Hieronymus Wolf, αλλά και δεδομένου ότι, πέρα από τις ίδιες τις επιστολές του Θεοφύλακτου, δεν διέθετε καμία άλλη πληροφορία για το πρόσωπο του συγγραφέα. Παρά την άγνοιά του, αλλά κατανοώντας προφανώς ότι τον χώριζαν αιώνες από το έργο που διάβαζε, προσπάθησε να μεταφράσει τις επιστολές του Θεοφύλακτου, προσαρμόζοντάς τις στο ύφος του, στο αναγνωστικό κοινό και το πολιτισμικό κλίμα της εποχής του, πρωτίστως όμως στο δικό του επίπεδο γνώσης της ελληνικής.

89. Με την εξαίρεση μιας πλαστής επιστολής (από τον Λύσι τον Πυθαγόρειο προς τον Ίππαρχο), η οποία επίσης συμπεριλαμβανόταν στην αλδινή συλλογή επιστολών του 1499. Η μετάφραση της επιστολής υπήρχε στο χειρόγραφο του *De revolutionibus*, αλλά αφαιρέθηκε από την έκδοση του 1543. Βλ. ROSEN, Copernicus' Quotation, 25. Πρβλ. L. RUSSO, *The Forgotten Revolution. How Science Was Born in 300 BC and Why It Had to Be Reborn*, αγγλ. μετ. S. LEVY, Berlin - Heidelberg - New York 2004, 240-241.

THE BYZANTINE SCHOLAR AND THE RENAISSANCE ASTRONOMER:
THE TRANSLATION OF THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES' *LETTERS*
BY NICOLAUS COPERNICUS

The Latin translation of the Byzantine writer Theophylaktos Simocattes' *Letters* (Ἐπιστολαὶ ἠθικαί, ἀγροικικαί, ἑταιρικαί) by the astronomer Nicolaus Copernicus in 1509 is a work that has been neglected. This translation was Copernicus' first publication, thirty four years before his celebrated *De revolutionibus orbium coelestium* was published (1543). In this paper, our aim is to discuss the reasons that led Copernicus to the translation of this particular Greek literary work. We argue that his choice was pertinent on one hand to his astronomical interests and his need to learn Greek, and on the other hand to his intention to participate in the emerging Humanist movement in early sixteenth-century Poland.

NIZAR F. HERMES

THE BYZANTINES IN MEDIEVAL ARABIC POETRY:
ABU FIRAS' *AL-RUMIYYAT* AND THE POETIC RESPONSES OF AL-QAFFAL AND
IBN HAZM TO NICEPHORUS PHOCAS' *AL-QASIDA AL-ARMINIYYA AL-MAL'UNA*
(THE ARMENIAN CURSED ODE)*

Long before the rise of Islam in the seventh century, the Arabs had already established strong relations with *al-Rūm* (the Byzantines), who along with *al-Furs* (the Persians), were considered to be the two most powerful empires of late antiquity. As masterfully demonstrated by Irfan Shahid in a number of studies on Arab-Byzantine relations before Islam, several Arab tribes were satisfied with a passive role, that is to say, accepting of the will of both these imperial powers in *Oriens*, although many of the most influential ones, owing mainly to religious affinities, favored the Christian Byzantines. In fact, mostly sedentary and Christian Arab tribes such as the Tanukhids, the Salihids, and the Ghassanids served as Byzantium's principal *foederati* (allies) in *Oriens*¹. By signing a *foedus* (treaty) in return for *anonna* (allowances), the federate Arabs especially the Ghassanids of the sixth and early seventh centuries, in addition to forming a “buffer zone”, between

* Special thanks go to Roland LeHuenen, John Fleming, Suzanne Conklin Akbari, Walid Saleh, Jill Ross, Thabit Abdullah, and the two anonymous reviewers for their constructive feedback and useful suggestions.

For purposes of consistency, I have used the system of Arabic transliteration adopted by the *International Journal of Middle East Studies*. With the exceptions of the *ʿayn* and *hamza*, macrons and dots are not added to personal names, place names, or titles of books.

1. I. SHAHID, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington 1984, xvi.

their allies and their most antagonistic rivals the Persians², were expected to repel anti-Byzantine Arab raiders “from the Peninsula outside the *limes* [borders]”³.

Understandably enough, pre-Islamic Arabs admired the Byzantines for their cultural achievements, military might, their “wonderful” artistry, and their excellent craftsmanship. As shown by Ahmad Shboul and Nadia Maria el-Cheikh, the Arabs’ high esteem for Byzantine civilization was even alluded to in imagery used by a number of *jāhili* (pre-Islamic) poets. Indeed, among the most valued of these images were the Byzantine silver coins portraying scarce pools of water in the desert and gold coins depicting beautiful human faces. Other poets used to compare their healthy she-camels to Byzantine bridges and palace arches⁴.

If on the one hand the Arabs were in several important respects aware of the greatness of their Byzantine patrons, the civilized Byzantines, on the other, were equally conscious of their allies’ barbarism. “Whereas the Arabs saw the Byzantines as palace-dwellers and architects and builders *par excellence*,” Shboul tells us, “the Byzantines thought conventionally of the pre-Islamic Arabs as nomads and tent-dwellers”⁵. The “haughty” Byzantine perception of their *foederati* of the deserts would unquestionably change with the advent of Muhammad.

Perhaps it is important to mention from the outset that that in spite of the Qur’an’s initially positive view of *al-Rūm* wherein the nascent Muslim community is divinely summoned to sympathize with the Byzantines by applauding a pending victory of the Byzantine *’ahl al-kitāb* (people of the Book) over the Persian *majūs* (fire worshippers), the physical encounter between Muslims and Byzantines, proved to be

2. This antagonism culminated in the long Byzantine-Sassanid wars (602-628).

3. I. SHAHID, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Washington 2002, 33.

4. A. SHBOUL, “Byzantium and the Arabs: The Image of the Byzantines as Mirrored in Arabic Literature”, in: *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. M. BONNER, New York 2004, 43-68, and N. M. EL-CHEIKH, “Byzantium through the Islamic Prism from the Twelfth to the Thirteenth Century”, in: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. E. LAIOU and R. P. MOTTAHEDEH, Washington 2001, 53-70.

5. SHBOUL, “Byzantium and the Arabs”, 46.

dramatically *Huntingdonian*⁶. This sympathy would vanish when Muslims and Byzantines found themselves competing for the vast area that makes up the entire modern Middle East and North Africa thereby ushering in a new area of Muslim-Byzantine enmity that would colour their relations until the dramatic Conquest of Constantinople by the Ottomans in 1453. This was true in spite of intermittent truces, ransoms, exchanges of captives, and the ensuing diplomatic negotiations as well as the latent manifestations of cultural influences represented on the Muslim side in the appreciation of Byzantine craftsmanship, architecture and Byzantine *fe/male* beauty⁷. From the Byzantine side, it was most strongly felt in the Iconoclastic controversy of the eighth and ninth centuries⁸.

6. It is worth mentioning here the opening verses of chapter *Al-Rūm* (Byzantines): “*Alif, lām, mīm*. The Byzantines (Romans) have been defeated in the nearer land, and they, after their defeat, will be victorious within ten years, Allah’s is the command in the former case and in the latter and on that day believers will rejoice (1-4)”. Most exegetes of the Qur’an read and interpreted the verses as abovementioned; however, some medieval Muslim scholars provided another interpretation on the basis to a variance in the *qirā’* (reading) of the key words of those verses: *ghulibat al-Rūm* or *ghalabat al-Rūm*. The first would mean that the Byzantines have been defeated and after their defeat they will be victorious. The second would mean that the Byzantines have defeated the Persians and after their victory they will be defeated—by Muslims. For a comprehensive account of this controversy, see N. M. EL-CHEIKH, “Surat Al-Rum: A Study of the Exegetical Literature”, *Journal of the American Oriental Society* 118 (1998) 356-364.

7. V. CHRISTIDES, “Byzantium and the Arabs: Some Thoughts on the Spirit of Reconciliation and Cooperation”, in: *Byzanz und seine Nachbarn*, ed. A. HOHLWEG, Munich 1996, 131-142, aptly spoke of “a *modus vivendi*” and “a constant undercurrent of communication between the two superpowers of the time”, and reiterated his view in “Periplus of the Arab-Byzantine Cultural Relations”, in: *Cultural Relations between Byzantium and the Arabs*, ed. Y. Y. AL-HIJJI and V. CHRISTIDES, Athens 2007, 29-52. In the latter publication he argues that one should not speak of a monolithic Arab attitude towards the Byzantines and *vice-versa*. According to Christides, especially after the tenth century (A.D.), a spirit of reconciliation appeared between Arabs and Byzantines. This spirit, he goes on to explain, was intensified with the Crusades. Nowhere is this more evident than in a plethora of Arabic epic romances such as ‘Umar al-Nu‘man and that of ‘Antar whereby one even comes across a fictitious alliance between Byzantines and Arabs against the crusaders.

8. For two different views on this issue, see G. E. VON GRUNEBaum, “Byzantine Iconoclasm and the Influence of the Islamic Environment”, *History of Religions* 2 (1962) 1-10, and L. W. BARNARD, *The Graeco-Roman and Oriental Background of the Iconoclastic Controversy*, Leiden 1974.

In 750 A.D the Abbasids succeeded in ousting their archrivals the Umayyads. The latter, in spite of their wars with the Byzantines, had initially had strong cultural, diplomatic, and economic ties with them. Indeed, not only had the Umayyad retained Greek as their administrative language, but they had also learned from the Byzantines the arts of civil service and political governance by relying fully on Byzantine “administrative, legal, and numismatic traditions”. In the words of el-Cheikh, “the administrative patterns and the political framework that were chosen by the Umayyad were Byzantine in origin”⁹.

It is, however, in the domains of architecture and craftsmanship that the Byzantines were hailed by Muslims as the unequalled masters¹⁰. To the implied detriment of Byzantine science and philosophy, al-Jahiz’s much quoted statement, for instance, sums it up well: “In the domains of construction, carpentry, craftsmanship, and turnery, the Byzantines have no equal”¹¹. In the example of al-Jahiz, “Arabic authors,” Shboul remarks, “acknowledge this debt in various ways. Reporting traditions about Byzantine material and technical help in the building of some of the great early mosques of the Umayyad period is only one aspect of this”¹².

The Byzantines, contrary to their near defeat by the Umayyad troops who were twice on the verge of conquering Constantinople in 674/78 and 717/18, chose to attack by engaging in offensive skirmishes and, sometimes, by full assaults across their southern borders. The Byzantine peril convinced

9. N. M. EL-CHEIKH, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Cambridge 2004.

10. It is interesting, in connection with the above, to add that the Arabs also showed a high interest in Byzantine maritime technology in spite of the latter’s great effort in hiding their military technology. As demonstrated by a number of scholars, nowhere is this better illustrated than in the translation and the ensuing extensive paraphrasing by Arab authors of the work of Leo VI “Naumachica”, part of the *Taktika*. This translation has been preserved by mainly by fourteenth-century Arab scholar Ibn al-Manqali. For more on this subject, see V. CHRISTIDES, “Ibn al-Manqalī (Mangli) and Leo VI: New Evidence on Arabo-Byzantine Ship Construction and Naval Warfare”, *BSI* 56 (1995), 83-96 and T. KOLIAS, “The *Taktika* of Leo VI the Wise and the Arabs”, *Graeco-Arabica* 3 (1984), 129-135.

11. EL-CHEIKH, *Byzantium Viewed by the Arabs*, 109. It is worth noting that efficiency of Byzantine engineering is better demonstrated in the practical trade work *Kitab al-Tabassur b-i-l Tijara*, attributed to al-Jahiz. Some scholars have questioned al-Jahiz’s authorship of this treatise. On this, see *Kitab al-Tabassur b-i-l Tijara*, ed. ‘ABD AL-WAHAB, Beirut 1983.

12. EL-CHEIKH, *Byzantium Viewed by the Arabs*, 52.

the early Abbasid caliphs to invest in strengthening their positions along *al-thughūr* through establishing strong “buffer towns”, known in Arabic as *al-‘awāsim* in northern Syria¹³. These efforts were consolidated by powerful caliphs/Ghazis (warriors) such as al-Mansur (754-775), al-Mahdi (775-786), Harun al-Rashid (786-809), al-Ma‘mun (809-833), and al-Mu‘tasim (833-84). The latter’s triumph over the Byzantines in Amorium in 838, for instance, was celebrated by the poet Abu Tammam (d. 846) in a powerful *qaṣīda* (long poem) in the Arabic genre of *madhīh* (panegyric-eulogy)¹⁴.

Clearly, throughout the Abbasid era, and irrespective of the internal strife which led to the rise of a number of independent dynasties and principalities, Muslim enmity with the Byzantines had never decreased¹⁵. One is left with no doubt that, at least until the Crusades, medieval Muslims whether rulers or ruled, used to consider Byzantium and the Byzantines as the eternal archenemies of Islam and Muslims. This feeling was no better illustrated at the time than in the much-quoted warning of the Abbasid polyvalent scholar, *kātib* (official scribe), *nāqid* (literary critic) and geopolitical Abbasid strategist Qudama ibn Ja‘far (d.948). In his *Al-Kharaj*, and after reminding Muslims that threats could emanate from all the *umam al-kufr* (nations of infidelity), he singled out the Byzantines as the hereditary enemy of the Islamic faith and the traditional opponents of Muslims¹⁶.

As with Qudama, Abbasid scholars motivated by the generous support of the caliphs engaged in a somewhat thorough study of Byzantium’s

13. M. BONNER, *Aristocratic Violence and Holy War: Studies on the Jihad and the Arab-Byzantine Frontier*, New Haven 1996.

14. The opening hemistich of this *qaṣīda* (i.e. *al-sayfu aṣḍaḡu anba’an min al- kutubi/* the sword is truer in telling than books) has become among the most quoted verses of Arabic poetry. On this poem, see M. M. BADAWI, “The Function of Rhetoric in Medieval Arabic Poetry: Abu Tammam’s Ode on Amorium”, *Journal of Arabic Literature* 9 (1978) 43-56; M. H. HASSAN, *Amorium in Byzantine and Arabic Poetry*, M.A. Th., University of Athens 2004 [in Greek] and his “The Poem of Abū Tammām about the Fall of Amorium in 838 A. D.”, *Journal of Oriental and African Studies* 14 (2004), 33-72 [in Greek].

15. One can cite the Fatimids in North Africa and Egypt and the Buwayhids in Iraq.

16. Qudama was the author of a foundational book on criticism of poetry entitled *Kitab Naqd al-Shi‘r* (Book of Poetic Criticism). For a comprehensive study of this Abbasid scholar, see Paul L. HECK, *The Construction of Knowledge in Islamic Civilization: Qudama b. Ja‘far and his Kitab al-Kharaj wa Sina‘at al-Kitaba*, Leiden 2002.

political, economic and military systems both to comprehend the reasons that made Byzantium impregnable to Muslim armies and to contain any Byzantine danger looming from the *thughūr* region. As El-Cheikh puts it, “Knowledge of Byzantium was imperative for the survival and prestige of the Islamic empire”¹⁷. If seen from the same perspective as that from which Edward Said saw the rise of oriental studies in the West, one might posit that the Abbasid interest in Byzantium and the Byzantines anticipated the western project of Orientalism. In any case, one cannot deny the fact that as Orientalism has actively participated in the construction of the Oriental as the Other of the early/modern European, this older medieval Muslim tradition indubitably bore a similar ideological responsibility in fashioning *al-Rūm* as the Muslim Other.

No wonder then that a close look at medieval Arabic literature and Arabic poetry in particular will convince us that *al-Rūm*, interchangeably called *banū al-aṣṣar* (the Yellow Ones) –and derogatorily *‘ulūj*, plural *‘ilj* (barbarians, unknown, and by derogative implication, especially in some Arabic varieties, ‘bastards’)- are depicted as *al-akhar* (the Other) *par excellence*¹⁸. Not only was medieval Arabic poetry the favorite ideological apparatus of the Abbasid state, but also, of the common Muslim east and west of *dār al-Islām* wherein the colloquial words *rūmī* (masculine) and *rūmiyya* (feminine) in many Arabic dialects especially in the Maghrib still denote the “non-Muslim European Other” whether German, French, Italian, Spanish, English, or Scandinavian. Abbasid literature, certainly in its Hamdanid branch, and poetry in particular, waged an ideological war against political and military archrivals. Anti-Byzantine poetry in the words of Shbouh, “may be seen as an interesting illustration of Muslim public opinion, with no small amount of the mass media flavor especially when one considers the Arabs’ appreciation of poetry”¹⁹.

Throughout these times, a highly emotional type of poetry that encompassed almost all the classical genres such as *madīḥ* (eulogy-panegyrics), *hijā’* (lampoon-invective), *munāqadhāt* (polemics-debates), *rithā’* (elegy), *fakhr* (praise), *ḥanīn ila al-auṭān* (homesickness) became so

17. EL-CHEIKH, *Byzantium viewed by the Arabs*, 102.

18. In some Arabic dialects, the word *‘ilj* is still used to denote a person with an unknown parent.

19. SHBOUL, “Byzantium and the Arabs”, 46.

culturally and politically à *la mode* that court poets competed ferociously to come up with the most impressive *madīḥ* of Muslim notables who had engaged in fighting the Byzantine “infidels”. “The preoccupation with the Byzantines as the Arabs’ chief enemy”, Shboul asserts, “is particularly reflected in Arabic poetry of the late seventh, eighth, and tenth century. This poetry is mainly in praise of Muslim caliphs, emirs or generals who waged war against the Byzantines and restored the prestige of Islam”²⁰.

This war-poetry came to be known in most medieval Arabic critical circles as *Al-Rumiyyat* (poems about *al-Rūm*), and *Byzantinesques* in my view, could be an excellent translation²¹. Other critics, however, preferred to describe it with the no less suggestive appellation of *al-thughūriyyāt*, or poems about borders. Although this type of poetry deals predominately with the *gesta* of Muslim leaders who engaged in jihad against the Byzantines, many of the poems written in this tradition focus on the “common people” and deal directly either with the life of Muslims in *mudun al-thughūr*, or the border towns especially Tarsus or narrate the plight of *al-asrā al-muslimīn* (Muslim captives), as is the case with the majority of Abu Firas al-Hamdani’s *Rumiyyat*.

In several important respects, the middle of the ninth century witnessed an increasing decline in the central power of the Abbasid caliphate over its vast territories. This led to the rise of a number of independent and semi-independent dynasties and principalities. Chief among these was the Emirate of Aleppo founded by the Hamdanid prince Sayf al-Dawla in 944. In addition to his patronage of learning and poetry, which made his court a magnet for the greatest poets of his time such as al-Mutanabbi, Abu Firas, and others, Sayf al-Dawla is mostly remembered for his wars with the Byzantines. Because of his principality’s proximity to the Byzantine frontiers, Sayf al-Dawla, as we are told by Mahmud Ibrahim, “found himself playing the role of defending the lands of Islam against Byzantium, the historical enemy of the Muslims since the days of Heraclius”²².

20. SHBOUL, “Byzantium and the Arabs”, 55.

21. M. CANARD, “Abu Firas”, in: A.A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes*, vol. 2/2, Brussels 1950, 349-370, translated them as “Les Greques”.

22. M. IBRAHIM, *Songs of an Arab Prince: Verses from the Poetry of Abu Firas al-Hamdani*, Baghdad 1988, 17.

The challenge, was daunting since the Byzantines he was confronting were already enjoying an unprecedented military resurgence which reached its apogee with Nicephorus Phocas (d. 969), the very personification of the “Byzantine Other” in medieval Arabic-Islamic poetry, *hijāʾ* (invective/lampoon) in particular, as will be seen in a number of Abu Firas’ poems and in al-Qaffal’s and Ibn Hazm’s poetic responses to the vituperative assault on Islam in the poem attributed to him known in some Muslim chronicles as *Al-Qasida al-Arminiyya al-Mal’una* or the Armenian Cursed Ode.

1. Abu Firas’ *Al-Rumiyyat*: or the Byzantines Are Coming!

As Shboul correctly observed, it is misleading to think that the majority of professional poets of *Al-Rumiyyat*, who wrote predominately in the *madḥ* (eulogy-panegyric) genre, “[I]n praise of caliphs, emirs, or generals”²³, were ideologically engaged and wholeheartedly committed to their patrons’ divine mission of defending the *thugūr* of *dār al-Islām* from the Byzantines and their *ṭawāghūt*, or their ungodly leaders²⁴. Many of them, if not the majority, “used and abused their muses” to gain their livelihood and provide for “their bread and butter”, to borrow A.F. L. Beeston’s phrase with which he describes the setbacks that *badiʿ* (innovative) poet Bashar (d. 784) had to face because of his challenge to many of the prevailing norms of poetry in the early Abbasid period through his extensive usage of new rhetorical devices and poetic styles invented by him and other later *muḥdath* (modern) poets such as Abu Tammam and Ibn al-Muʿtaz (d. 908)²⁵.

It would be apposite to affirm, however, that some of those poets, especially the ones who were not in dire need of patronage, which is the case of prince/poet Abu Firas al-Hamdani (d. 968), found themselves deep in the

23. SHBOUL, “Byzantium and the Arabs”, 55.

24. The word *tawāghūt* (singular *taghūt*) is the most common word that medieval Muslim writers used to refer to the Byzantine emperors. In essence, it is a Qur’anic word, which designates all types of idols worshipped other than or in addition to Allah (God). Thus, it is synonymous either with *kufr* (infidelity) or *shirk* (polytheism). However, in the context of medieval literature and contemporary jihadist rhetoric, it denotes more than its original theological meaning. Today, it is commonly translated as “tyrant”.

25. A. F. L. BEESTON, *Selections from the Poetry of Bashar*, Cambridge 1977, 3.

mayhem of Arab-Byzantine rivalry. This does not mean, however, that this second type of poets of *Al-Rumiyyat* was engaged through literature in the modernist sense of *l'engagement littéraire* especially as delineated by Jean Paul Sartre, for it cannot be denied that those poets “*restent quand même des poètes*”, in a culture that traditionally adores poets. This is certainly true of Abu Firas, contrary to the majority of the panegyrists such as his archrival al-Mutanabbi, who were characteristically covetous of money and power²⁶. Abu Firas wrote his *Al-Rumiyyat* to record the excruciating experience of captivity at the hands of those he consciously called *akhwālī* (my maternal uncles) in reference to his Byzantine mother who after giving birth to him was manumitted through gaining the legal status of *um-walad*, which literally means the mother of a child²⁷.

Abu Firas was born most probably in the city of Mosul in northern modern Iraq in 932. He belonged to the famous Arab tribe of Bani Hamdan, who came to legendary fame through the poet's cousin, mentor and brother-in-law Sayf al-Dawla, founder of the Hamdanid dynasty and one of the most admired emirs in medieval Arabic war-poetry for the impressive bravery he showed during his numerous struggles with the Byzantines²⁸.

At a very young age, Abu Firas demonstrated extraordinary aptitude in the arts of poetry and war. As A. el-Tayib points out, “In appreciation of his valour and brilliance” his cousin Sayf al-Dawla appointed him governor of the town of Manbej when he was only sixteen (317)²⁹. It is in this town that he fell captive to the Byzantines. This captivity at the hands of his *akhwāl* represented the turning point of his short life for he died in 968 at the age of 34. In fact, captivity was the impetus behind his most famous

26. See A. HĀMORI, *The Composition of Mutanabbi's Panegyrics to Sayf al-Dawla*, Leiden 1992.

27. This refers to the legal privilege given by the Shari'a law to a concubine-slave who bore a child (son or daughter) to her master. With the status of *um-walad*, it becomes illegal for her master to sell her or give her away. Upon her master's death, she would be automatically freed.

28. As CANARD, “Abu Firas”, 350, once phrased it, Abu Firas belonged to “une des rares de l'ancienne aristocratie arabe syro-mésopotamienne qui ait joué un rôle politique au xe siècle”.

29. A. EL-TAYIB, “Abu Firas al-Hamdani”, in: *Abbasid Belles Lettres*, ed. J. ASHTIANY et al., Cambridge 1990, 315-27.

poems known as *Rumiyyat*. “It is the so well documented captivity of 962”, observes el-Tayib, “that we owe the group of *qasā'id* [poems] called *Al-Rūmiyyāt*, in which is to be found some of Abu Firas’ finest poetry”³⁰.

It comes as no surprise then, that in addition to the emotional thrust that inspired Abu Firas to produce some of the finest poems of the period, the experience of captivity at the hands of the Byzantines also supplied the poet with the ideological mindset that made him stereotypical in his portrayal of the Byzantine as not only the Hamdanids’ military archrivals but as the *umma*’s (Muslim nation) religious Other *par excellence*³¹. The impact of the poet’s captivity in Constantinople and its literary manifestation invokes in many ways not only that of Cervantes’ much talked about five-year captivity in Algiers and his description of the Moors in *El Trato de Argel* and *Don Quixote*, but also, and regardless of the heated debate over the authenticity of his account, the Byzantine John Cameniates, who was captured by the Arabs in 904 during their sack of Thessaloniki³².

Needless to say that in Abu Firas’ *Al-Rumiyyat* one can find a plethora of poems that succinctly illustrate the captive’s feelings of estrangement in the Byzantine lands. The two texts *Mother of the Captive* and *the Cooing of a Dove* are the most moving in their description of the emotional turmoil inflicted upon the captive. In my view, however, it is Abu Firas’ *qīṭa*’ (short poems) such as *A Captive’s Suffering*, *Separation*, both love poems, *The Byzantines are Coming*, a *taḥrīd* (literally instigation, call to revenge), and *How Dare you Claim*, a *hijā*’ (invective-lampoon) of the Byzantine emperor Nicephorus Phocas, that should draw our attention if we want to explore the poet’s anti-Byzantine rhetoric of alterity.

Very simple in structure and economical in diction, yet rhetorically and thematically robust, in *A Captive’s Suffering* and *Separation*, the poet has successfully utilized a number of conventional *topoi* of the classical Arabic *qaṣīda* in his effort to depict *’arḍ al-Rūm* (the land of the Byzantine)

30. EL-TAYIB, Abu Firas al-Hamdani, 317.

31. This is true for his best known love poem “*Arāka ‘aṣiyya al dam’i*” brought to unprecedented fame by Arab singer Um-Kulthum.

32. See *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae*, ed. G. BÖHLIG. Berlin 1973, and for an English translation, *The capture of Thessaloniki*, ed. D. FREND et al., Perth 2000.

as not only inherently foreign and unfamiliar, indubitably in the negative sense, but also as a space of *ightirāb* (alienation) and *firāq* (separation):

In captivity, a lover suffers in disgrace
 And tears flood down his lonely face.
 In Byzantine land, his body must reside
 Though in Syrian land his heart does still abide.
 A lonesome stranger and out of place!
 Where none with love may him embrace³³.

And:

In the past, separation, I could not withstand.
 Although with a camel's swiftest space,
 At will, it was easy to find your trace.
 But now, what separates us is Byzantine land.
 And hope of reunion never looms in my face!³⁴

Unlike the traditional *nasīb* or introductory passage of the *qaṣīda* in which poets would conventionally weep over *al-aṭlāl* (abandoned campsites) of their absent beloved in a nostalgically laden setting evocative of the western *ubi sunt* formula, Abu Firas, while keeping the nostalgic mood of the *nasīb* by referring to his captivity at the hands of the Byzantines, has opted not only for a more realistic and historical setting, but also for a highly political content³⁵.

The *nasīb*'s nostalgic emphasis on the lovers's *ghiyāb* (absence), *firāq* (separation), and the longing for *wiṣāl* (reunion), which represent the gist of this *topos*, is powerfully captured by Abu Firas' rapid reference to his captivity in the *ṣadr* (literally front), or the first hemistich of the first *bayt* (literally tent), or couplet of the first *qiṭ'a*. In the second poem, it is strongly centralized also through the powerful imagery of the camel in *al-ʿajuz* (literally back), while the second hemistich of the second *bayt* of the second *qiṭ'a*, is most commonly used in Arabic literature to denote *al-safar* (travel), *al-rahīl* (leaving), and *al-maut* (death).

33. *Diwan Abu Firas al-Himdani*, ed. ʿAbbas ʿABDULSATIR, Beirut 1983, 31. Unless otherwise noted, translations are mine.

34. ʿABDULSATIR, *Diwan Abu Firas al-Himdani*, 31.

35. For an excellent study, see J. STETKEVYCH, *The Zephyrs of Najd: The Poetics of Nostalgia in the Classical Arabic Nasib*, Chicago 1993.

The traditional metaphorical use of *nasīb* imagery is of paramount importance in these two poems especially when it comes to Abu Firas' playing on the concepts of *al-zamān* (time), *al-makān* (place), *ḥuḍūr* (presence) and *ghiyāb* (absence), and *al-shi'r* (poetry) itself, in particular when one remembers that the Arabic word is derived from *al-shu'ūr*, which means emotions, whose power is, by itself, a hymn to *al-'anā*, the 'I' or the 'self'.

Most of the time, the metaphors of *al-māḍi* (past) are driven by the mnemotopic power of the Arabic language itself, which is forcefully translated in the linguistic *jiāns* (paronomasia) that connects a number of lexical items belonging to the semantic fields of memory, such as *al-tadhakkur* (the faculty of memory), *al-dhākira* (memory) and *al-dhikrā* (souvenir or remembrance). The outcome for the reader, or at least what S. B. Yeats would call "the discerning reader", would be to find himself/herself consciously or unconsciously a captive of the poem's antithetical fluctuation between *al-wāqi'* (reality) and *al-khayāl* (fiction/illusion) especially when the love poem through its intermittent flashbacks dramatizes the poet/lover's fear of *al-nihāya* (end) of his *ḥayāt* (life) owing to his *shakk* (doubt) concerning *al-wiṣāl* (reunion) with his beloved.

The absence of the loved one is the thematic leitmotif that provides the perfect mood for the *ḥanīn* (nostalgia) for the known land, i.e. *dār al-Islām* and Syria in particular. Of rhetorical importance in this regard, is the poet's reliance on *ṭibāq* (antithesis) between physical existence and emotional states. The striking thing, however, is that the poet moves so quickly to emphasize the fact that, unlike the conventional absence of the loved one in such poems which denotes an eternal absence, the lover in this poem is aware that absence is temporary.

In other words, the abode of the beloved could be regained in reality, if the poet/lover succeeds in convincing his cousin Sayf al-Dawla to ransom him. Contrary to the conventional *nasīb* of love poems wherein the physical place represents the poetic locus, it is clear, and owing to the strong *ṭibāq* between body/heart and Byzantine/Syrian lands, Abu Firas' emphasis here falls rather on the excruciating experience of *ghurba* (foreignness), which is in essence a temporary experience. Whereas the physical locus of conventional love poetry is a place that is well known and familiar, in these

love poems, the foreignness and unfamiliarity of *al-makān* adds surely to the poet's depression and alienation.

By virtue of the rhetorical importance of *taḍmīn* (implication of meaning) –which refers to the fact that the accurate meaning of the current *bayt* is to be found in the following one– in both *qīṭa'*, the poet appears to juxtapose masterfully the traditional *'udhāl* (adversaries/enemies) of the poet/lover (in)famous in classical Arabic love poetry to the historical enemies of the captive/lover³⁶. This dramatizes the antagonistic nature of *al-makān* and the people (*al-Rūm*) who are implied to represent the prime cause of *firāq* (separation).

If the apparent dominant theme is the recurring love motifs of lost happiness, lovesickness, and longings for *al-maḥbūb* (the beloved), the poet's implied emphasis on the Byzantine lands as the barrier between him and his beloved makes it clear that there is more than the traditional *topos* of *firāq* in these poems. Likewise, the archetypal enmity of *al-ḥabīb* (the lover) to *al-'udhāl* who strive to ruin his relationship with his *maḥbūb*, is brilliantly transfigured to depict the captive's *karāha* (hatred) towards his captors. By implication, the Byzantines are plotting against Muslims in the same way that *al-'udhāl* plot against lovers.

If lovers in the classical *qaṣīda*, however, are most of the time alert to the plots of their enemies, Muslims in the poet's view, are not. It is his duty, therefore, to remind them of the danger looming from these foreign and inimical lands. This is the explicit and straightforward message of the following lines:

As many a Byzantine troop is rolling towards your land.
 Cheering infidelity and raising crosses in the hand.
 Their horses carry nothing but injustice full of hate.
 And injustice is man's most destructive trait.
 They are staunch and committed! So you must understand!
 For the unprepared, only their like can them withstand!
 If you do not rise in anger for God's true faith,
 No swords for its sake shall be drawn³⁷.

36. For more details on the meaning of *taḍmīn* and its place in classical Arabic literature, see A. GULLY, "Tadmin, 'Implication of Meaning', in *Medieval Arabic*", *Journal of the American Oriental Society* 117 (1997), 466-480.

37. 'ABDULSATIR, *Diwan Abu Firas*, 51.

Conspicuous as it is, this powerful *taḥrīq* (instigation to revenge/war) is replete with expressions of *mubālagha* (hyperbole) and *ziyādāt* (exaggerations) especially when it comes to the number of the Byzantine troops and their diabolical plots to invade Muslim lands and destroy the *dīn* (religion) of Allah (God).

Of rhetorical importance here is the effective and appropriate *tikrār* (repetition) of the word *ghayy* (injustice/wrong/transgression), which the poet deliberately employs as a *kināya* (metonymy) not only to depict the Byzantines' deeds but also to describe their most idiosyncratic feature. Certainly, the striking *majāz* (metaphor) of Byzantine horses carrying their masters' *ghayy* to the Muslim land, in addition to the powerful *ḥikma* (aphorism) "And injustice is man's most destructive trait", prove extremely effective in conveying this message. In this way, the Byzantine Other becomes an allegory of Otherness. He represents all that is contrary to the Muslim Self. He is depicted as the agent of *kufr* (infidelity) and he is associated with *sharr* (evil) and *fasād* (corruption).

Abu Firas' "hyperbolic accounting", to use Jonathan Burton's phrase³⁸, of the Byzantine forces finds a strong echo in western medieval and early modern depictions of the raging Saracen and Turkish armies. As a matter of fact, it is unexpectedly expressed by Elizabethan dramatist Christopher Marlowe in *Tamburlaine*. The following lines are comparatively speaking, analogous:

As many circumcised Turks we have,
And warlike bands of Christians renied,
As hath the ocean or the Terrene sea
Small drops of water, when the moon begins
To join in one her semi-circled horns³⁹.

Certainly Abu Firas' hyperbolic description of Byzantine troops in his effort to warn Muslims of the impending "Yellow Peril" is comparable to Marlowe's description of the Turkish Bajazeth's Muslim troops as "the drops of the ocean" in his attempt to alert Europe to "the raging and expansionist Turk"⁴⁰.

38. J. BURTON, *Traffic and Turning: Islam and English Drama, 1579-1624*, Newark 2005, 73.

39. Christopher Marlowe, *Tamburlaine*, ed. J. W. HARPER, New York 1992, 17.

40. BURTON, *Traffic and Turning*, 73.

Abu Firas' stress upon the religious identity of the approaching Byzantine troops through the figure of the Cross, the principal icon of Christianity is very similar to Marlowe's foregrounding of the figures of the circumcised Turk, the Christian renegades, and the crescent moon. This, according to Jonathan Burton not only "confirm[s] European fears of immense Ottoman armies, but it steadily broadcast" Bajazeth's Islamism and his threat to European Christendom"⁴¹.

Abu Firas' deep belief in the "Manichean division" between Muslims and Byzantines and his stereotypical demonization of the Byzantines would become especially evident in his *hijā'* of Nicephorus Phocas, one of the most loathsome figures in medieval Arabic-Islamic writing. The opening lines of this *hijā'* are a challenge:

How dare you claim!
 Oh you huge-throated rogue,
 That we lions of war,
 Are ignorant of wars!⁴²

Both uncharacteristic of his chivalrous character and unrepresentative of his "romantic" poetry, Abu Firas' facetious assault on Nicephorus sums up neatly the mood of nervousness that must have characterized the Hamdanids' response to the military threats of Nicephorus and his 'raging army'. This can be easily discerned from the absurd invective and abusive *ad hominem* argument in the following lines that have certainly compromised the otherwise highly poetic *Al- Rumiyyat*:

How dare you threaten us with wars?
 As though our hearts and yours,
 Have never been tied at their cores!
 Indeed, both of us in wars did meet,
 Every time, we were lions,
 Whereas you proved a dog!⁴³

Abu Firas' "unprincely: and "unpoetic" resort to *fuḥsh* (impropriety) and *badhā'a* (vulgar language) especially through his shocking *tashbīh* (comparison) of Nicephorus to a dog, an animal that denotes *najāsa* (uncleanness) and *ḥaqāra* (baseness) in Arabic-Islamic culture. In this, the

41. BURTON, *Traffic and Turning*, 73.

42. *Diwan al-Amir Abi Firas al-Himdani*, ed. Muhammad AL-TUNJI. Damascus 1987, 34.

43. AL-TUNJI, *Diwan al-Amir*, 34.

dog is second only to the pig. In calling Nicephorus “a dog” the prince Abu Firas had a predecessor who is none other than Harun al-Rashid⁴⁴.

Abu Firas’ lack of decorum is perhaps understandable if one remembers his almost xenophobic Arabism and extreme self-pride evocative of the pre-Islamic *jāhili* culture. His assault seems to be a direct reaction to Nicephorus’s provocative denigration of the Arabs in his presence. As many medieval Arabic sources mention, Abu Firas wrote his *hijā’* of Nicephorus most probably as a later response to the latter’s derisive remark while visiting Abu Firas in his captivity during which he said to the captive that contrary to the Byzantines, “the Arabs are born for pens and not for swords”⁴⁵. This is reflected in the closing lines of the poem:

Was it then our pens,
Or perhaps our swords!
That made you shiver in your holes!
In the midst of the desert,
You hid your face
Like a jerboa burrowing in the earth⁴⁶.

Paradoxically, if seen from a modern perspective, it seems that Nicephorus was indirectly praising the Arabs. But in the medieval age of the sword and in the context of Muslim/Byzantine enmity, Nicephorus’s remark, if as reported, was certainly an invective, which proved enormously successful.

Without the powerful figures of speech dominant in the above poems, Abu Firas’ focus in this lampoon of Nicephorus falls directly on a number of *mathālib* (demerits) and *‘uyūb* (shortcomings) of the Byzantines such as *qubḥ* (ugliness), *kibr* (pride), *ta’āli* (arrogance), *kadhib* (lies), and *jubn*

44. This refers to the reply of Harun al-Rashid to the letter sent by Nicephorus I (d. 803) in which the Byzantine emperor condemned the truce signed by his predecessor, Irene, with the Abbasid caliph and he declared not only his refusal to pay a tribute to the caliph but also his readiness to settle the matter with the sword. The insulting reply of al Rashid starts as follows “from Harun al-Rashid, Commander of the Faithful to Nicephorus *kalb al-Rūm*, the dog of the Romans”. For more on this letter, see EL-CHEIKH, *Byzantium viewed by the Arabs*, 94-97, and H. KENNEDY, “Byzantine-Arab Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid-Eleventh Century”, in: *Byzantine Diplomacy*, ed. J. SHEPARD and S. FRANKLIN, Aldershot 1992, 133-43.

45. AL-TUNJI, *Diwan al-Amir*, 34.

46. AL-TUNJI, *Diwan al-Amir*, 34.

(cowardice). These negative characteristics conjure up the figure of the *shaytān* (the devil). Through his vicious *hijā'* of Nicephorus, Abu Firas sums it all up as he denigrates the *mahjū* (object of invective) and strips him of any Arab quality.

The antithetical symmetry between Arab/Muslim on the one hand and Byzantine/Christian on the other is the *ethos* and *telos* of the poem, if not the entire *Rumiyyat*. In other words, Abu Firas wants to convey the message that the Byzantines stand for everything that Muslims do not stand for. In this, the poet has implemented literally what medieval Arabic critics theorized when it comes to the power of *hijā'* in not only degrading the Other but utterly negating him/her.

Abu Firas' *hijā'* of Nicephorus will serve as an introduction to the more compact polemical invectives directed against Nicephorus and the Byzantines that dominate the poetic responses of al-Qaffal (d. 946) and Ibn Hazm (d. 1064) to a poetic diatribe against Islam and its prophet attributed to Nicephorus.

Because of the length and complexity of the texts in question, a full exploration of the poems' rhetoric of otherness is beyond the scope of this article. Accordingly, the focus will be on the poets' use of the Islamic division of *ṭahāra* (purity) of the Self versus the *najāsa* (impurity/pollution/contamination) of the Other, their anti-Christian polemics, their assertion of the political and military domination of Muslims over Byzantines, and their foregrounding of the religious motif of the Other as the scourge of God.

2. The Impure Scourge of God: the Byzantines in the Poetic Responses of al-Qaffal and Ibn Hazm to Nicephorus's *Al-Qasida al-Mal'ūna*

In addition to the obsessive interest in *al-Naqfur*, Arabic for Nicephorus, that dominates a number of medieval Muslim texts on Byzantine/Muslim relations, it is the bizarre name of *Al-Qasida al-Mal'ūna* that haunts several others. This is true, for instance, of Ibn Kathir's entry on Nicephorus. Ibn Kathir devotes many pages to the poem which he calls *mal'ūna* (cursed), a word that not only captures vividly the rage felt by Muslims in knowing about this poem but also shows perfectly the efficacy of Nicephorus's propaganda

in his psychological war against his enemies. “This cursed *Naqfur*”, Ibn Kathir angrily informs his readers, “sent a poem to the caliph al-Muti’ in which he defames Islam, derides the Prophet, and vows to conquer all the lands of Islam and turn them into Christian dominions”⁴⁷. Unfamiliar with the response of al-Qaffal, Ibn Kathir proceeds to comment that no Muslim had ever before written a response to the poem until the Andalusian Ibn Hazm had penned a poem he hailed as *al-farīda al-islamiyya al-manşūra al-maymūna* (the unmatched and triumphant Islamic masterpiece)⁴⁸.

All in all, *Al-Qasida al-Arminiyya* is well structured. Indeed, it can easily be divided into five sections. In the first section, the poet-proxy catalogues the deeds and victories of Nicephorus and his ancestors in Muslim lands. Of particular significance is the focus on the humiliation of Muslims especially through dramatizing the capture of Muslim women, a claim that is insulting and dishonoring for Muslims. In the second section, the poet strongly vows that Christian knights will continue their assaults on Muslim lands until they have subdued Egypt, Arabia, Iraq, Persia and Yemen. No doubt, however, the most serious threat is the conquest of Mecca and the extermination of Muslims from the face of the earth. In the third section, the poet is surprising since he attributes the defeat of Muslims to their imperfect practice of Islam’s tenets.

While the reader was expecting that the poet would link the Christian victories to the truth of their faith and their courage, he relates it intrinsically to the moral depravity of Muslims. It is as if God chastised them after their ruler and judges had transgressed the Islamic laws of governorship and justice. Section four is another pledge to propagate Christianity with the power of the sword. Finally, the last section is in praise of Christianity and Jesus and a diatribe against Islam and its prophet. The opening and closing lines of this long poem summarize it well:

47. IBN KATHIR, *Al-Bidaya wa-l-Nihaya*. Beirut 1982, 260.

48. Interestingly enough, in the essay posthumously published, G. E. VON GRUNEBaum, “Eine poetische Polemik zwischen Byzanz und Bagdad im X. Jahrhundert”, in: *Islam and Medieval Hellenism: Social and Cultural Perspectives*, ed. D. S. WILSON, London 1976, 43-64, seems not to have been familiar with Ibn Hazm’s poem. Indeed, while introducing the Byzantine polemical poem and the Muslim response(s), he did not allude even in passing to Ibn Hazm.

From Nicephorus, the pure Christian king to the remnant of the Hashimites.

His Excellency al-Muti', who is doomed to endless plights.
 Haven't your ears heard what I've been doing in recent fights!
 Or too feeble you are to act the unyielding knight!
 If, however, you know, yet deliberately uncaring,
 I'm sleepless planning what I'm planning⁴⁹.

And:

East and west of God's earth shall be mine.
 Christianity will triumph with my sword.
 Jesus is exulted and his crown sits high in the heavens.
 Victorious is the one who sides with the Lord.
 While your prophet is dead in the earth.
 And his disciples' reputations are torn and soiled⁵⁰.

The anti-Islamic rhetoric and the crusading spirit of this poem made it notorious in Baghdad. It is said that the first response to the poem in the Mashriq came from the *faqīh* Abu Bakr al-Qaffal, who must have been taken by religious zeal upon hearing the anti-Islamic propaganda and the assault on his prophet. The opening lines of al-Qaffal's *qaṣīda* are powerful especially when it comes to capturing the highly "othering" religious rhetoric of *al- anā al- ṭāhira* (the pure Self) versus *al-akhar al-najis* (the impure Other):

News came to me of a man who, in times of quarrels,
 Is ill-bred in the arts of the word.
 Pompously claiming titles he has not.
 And great deeds he has never done.
 Calling himself pure when, in truth,
 He is an infidel, most impure.
 His garments are polluted with impurity.
 Pretending to be a good Christian. In fact, he is not!⁵¹

49. Salahuddin AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum Niqfuz Fuqas fi- Hija' al-Islam wa-l Rad 'Alayh*, Beirut 1982, 11.

50. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 22.

51. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 28.

As a non-Muslim Other, Nicephorus who, in turn, attributes to himself his own religious purity (from the Pure Christian), is depicted by al-Qaffal as grouping three types of *najāsa* (impurity/pollution/uncleanness).

The first one is, islamically speaking, the most revolting for it is synonymous with *kufr* (infidelity/unbelief) and *shirk* (polytheism). It is perceived as *najāsa ma'nawiyya* (abstract impurity), and it denotes the uncompromisingly Other of the pure monotheistic and submissive Self. Second, *al-najāsa al-ḥissiyya* (physical/tangible) which is perfectly alluded to in al-Qaffal's reference to Nicephorus's unclean/polluted garments and it is one of the most recurring *topoi* of differences in medieval Muslim writing about the Other. Most often it deals with the issues of *al-ṭahāra al-kubrā* (major purity) after *jima'* (sexual intercourse) and *ḥayḍ* (menstruation) for women⁵². The third one, it seems, is the invention of al-Qaffal and it refers to *al-najāsa al-akhlāqiyya* (moral/ethical uncleanness), through which al-Qaffal alludes to the cruelty of the Byzantines during their wars. This was to become very much the central theme in Muslims' perception of *a-Ifranj* during the Crusades.

Suffice to say that the distinction of the pure Self versus the impure Other is not unique to the religious-cultural consciousness of Islam⁵³. Indeed, it is universal and common across different cultures and religions. Nevertheless, as a growing number of scholars have argued, this polarity has maintained a dominant place in the religious and cultural discourses of Judaism, Christianity and Islam. In *Jewish Identity in Early Rabbinic Writings* (1994), for instance, Sacha Stern has aptly demonstrated the paramount importance of the polarity of the pure Jew versus the impure non-Jew in the construction of Jewishness and concomitant dialectics of Self and Other.

In western literature in general and English literature in particular, the polarity of purity and impurity is strongly echoed in numerous medieval and early modern works. In Elizabeth Carey's *The Tragedy of Mariam, the Fair Queen of Jewry* (1613) for example, this polarity is central in the

52. For a non-Muslim viewpoint of Muslim *ṭahāra*, see Z. Maghen, "Strangers and Brothers: The Ritual Status of Unbelievers in Islamic Jurisprudence", *Medieval Encounters* 12 (2006)173-223.

53. See also CHR. HAYES, *Gentile Impurities and Jewish Identities: Intermarriage and Conversion from the Bible to the Talmud*, Oxford 2002.

religious and racial discourse of the first English play ever to be published by an English woman. In order to delineate the doomed marriage of a pure Christian woman represented by the protagonist of the play to an impure non-Christian, the antagonist Herod, the playwright designs a tragic encounter of the Arab Silleus and the half-Jewish Salome. After discovering the love-affair of his wife Salome and her intention to leave him for Silleus, the Jewish Constabarus' words illustrate this opposition explicitly:

Oh Salome, how much you wrong your name,
 Your race, your country, and your husband most!
 A stranger's private conference is shame,
 I blush for you, that have your blushing lost.
 Oft have I found, and found you to my grief
 Consulted with this base Arabian here
 Heavens knows that you have been my grief
 Then do not now my greater plague appear⁵⁴.

In short, as a Jewish husband, Constabarus is concerned with his name and honour. Nonetheless, as he reveals it, his "greater plague" lies in the fact that his wife has given him up, he who is a pure Jew, for the sake of an impure gentile, a stranger, a "base Arabian", as he bluntly puts it.

Like Constabarus, al-Qaffal in his poetic process of self-assertion and self-identification highlights the impurity/pollution of the Other, an impurity that does not only denote the religious-cultural inferiority of the Byzantine but also invokes their baseness and lack of human compassion. In this, they are the same both in times of war and peace. The primary contrast that the poet creates is between the insatiable cruelty of the Byzantines and the humane heroism of Muslims as in the following lines:

Our power and pride lie in our faith
 By God, soon our birds will fly over in your lands.
 The number of our captured women you did overplay.
 Forgetting that thousands of yours are in our hands.
 We are the most merciful when we triumph in the fray.
 But you are the cruelest when you win the day⁵⁵.

Ibn Hazm's polemical invective is strikingly similar to that of al-Qaffal. Although there is nothing to indicate that Ibn Hazm might have been

54. E. CAREY, *The Tragedy of Mariam, the Fair Queen of Jewry*, Peterborough 2000.

55. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 30.

familiar with al Qaffal's response, it is clear that the religious background and fervor of both poets was the foremost motivation behind their poems. This is illustrated largely by their assault on the theological foundations of Christianity. Ibn Hazm writes:

How dare you brag of a Trinitarian faith?
 So removed from reason, so out of place.
 Worshipping a being who has a worshipping face!
 Woe to you! Where is your sanity and brain?
 Your gospels are tampered with in every place.
 And in them, words of truth are often slain.
 You bow still to a wooden cross.
 Woe to you! Where is your sanity and brain?⁵⁶

In Ibn Hazm's view, because of their adherence to Christianity, the Byzantines are irrational and intellectually feeble. Reason, he argues, does not seem to have any place for the Byzantines when, as he maintains, the basic tenet of their "faulty" religion (i.e. the Trinity) is essentially removed from reason. This message is consolidated by questioning rhetorically their worship of Jesus who, in Muslim understanding, although a venerated Prophet and source of many miracles, worships in turn his Creator.

The *hijā'* of the Christian Byzantines and their faith shifts to *madīḥ* whenever Ibn Hazm –and by the same token al Qaffal– refers to the Muslim faith or the Prophet of Islam. Evidently, ridicule of Christianity and the ensuing denial of the Other is ultimately an indirect celebration of Islam and a final affirmation of the Self. "Thus while the surface elements of the *hijā'* are the opposite of those in *iftikhār* [praise]", S. P. Stetkevych asserts, "the ultimate purpose is the reaffirmation of those same values"⁵⁷.

With Ibn Hazm and al-Qaffal, when it comes to the *mahjū* (object of invective), the main rhetorical and ideological focus of *hijā'* lies the description of their Otherness with a special insistence on their religious *ḍalāl* (misguidance), moral inferiority, and the ensuing military and cultural weaknesses. In contrast, the Muslim *mamdūḥ* (the praised one) is cherished for his/her religious truthfulness, moral superiority and the resulting military and cultural achievement, which should be thought of as

56. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 53.

57. S. P. STETKEVYCH, *Abu Tammam and the Poetics of the Abbasid Age*, Leiden 1991, 335.

divine proof of these qualities. Certainly when the reality of the battlefield indicates otherwise, as we will see later, there is always the universal idea of God's affliction and disapproval.

Expectedly enough, in Arabic literary tradition, especially in times of wars and enmities, *hijā'* has been part and parcel of conflicts. It was, for example, the most effective weapon in the tribal wars and rivalries of the Arabs before Islam. Similarly, since the time Prophet Muhammad called his poets to attack their enemies with their words, it has become central in the propaganda of jihad. Given that, it seems clear why Ibn Hazm and al-Qaffal have foregrounded the links between the explicit *hijā'* concerning the Byzantines and their religion and the implicit *madīḥ* of the Arabs and their religion. S. P. Stetkevych's reference to Ibn-Rashiq's explanation of the underlying function of *hijā'* is worth considering:

“According to medieval critic Ibn Rashīq, *hijā'* (invective) can be termed the censure, blame, or ridicule for the absence of those virtues. The dictum ‘all poetry’ can be summed up in three phrases: when you praise, you say ‘you are’; when you lampoon, you say ‘you are not, and when you elegize you say ‘you were’ ”⁵⁸.

Furthermore, it should be noted that within the thematic and rhetorical battle of the Self and the Other, the obsessive reference to the other *ḥarīm* (womenfolk) is crucial in understanding the nature of Muslim/Byzantine rivalry and the underlying *topoi* of the medieval Arabic-Islamic rhetoric of alterity.

The emphasis on capturing, enslaving, and –implicitly– sexually enjoying the Other's women is central to this alterity. It all starts with Nicephorus's, islamically speaking, insulting reference to “the noble and sumptuous ladies descendents of your Prophet” who, according to the poem attributed to Nicephorus, “were captured and gave themselves without contracts and dowries”. Unsurprisingly, al-Qaffal and Ibn Hazm responded with a defensive rhetoric of apology that reveals the success of Nicephorus's psychological war and his deep knowledge of the Muslim psyche. Echoing al-Qaffal, Ibn Hazm writes:

Of our women, you did not capture many.
Whereas of yours, we have as many as the drops of rain.

58. STETKEVYCH, *Abu Tammam*, 335.

Indeed, counting them is an endless task.
Like a man counting the pigeons' feathers⁵⁹.

And:

Your emperors' daughters, we herded with our hands,
As a hunter herds a desert's deer to his own field.
Ask Heraclius about our deeds in your Lands.
And other kings of yours who were made to yield.
For they can tell you about our troops deployed
And the countless Byzantine women we have enjoyed⁶⁰.

Echoing several other *Rumiyyat* especially those texts of Abu Tammam's *madīḥ* of al-Mu'tasim's *fath* (opening, conquest) of Amuriyya (Amorium) and al-Mutanabbi's *madīḥ* of Sayf al-Dawla, the above lines of al-Qaffal and of Ibn Hazm illustrate the central role played by "the sexual gender-based imagery," to borrow S. P. Stetkevych's expression in the description of Muslim military and political domination of the Byzantine Other⁶¹. Although there is no explicit reference to rape, as is the case with abu Tammam and others, the references to the sexual enjoyment of female Byzantine captives, can be seen as metaphors for the poets' final declaration and ultimate celebration of Muslim superiority over the Byzantine Other. As S. P. Stetkevych puts it "[T]he image of sexually defiled womanhood, however, varied in detail and powerfully achieved is the conventional means for expressing the ultimate (male) dishonor and degradation"⁶².

Last, but not least is the poets' use of the trope of the infidel Other as the "scourge of God" in their efforts to justify the Byzantine threat and to downplay the military, even temporary, superiority of the Other. If the Byzantines defeated the Muslims, it is neither because they are believers in the true faith nor because they are militarily superior, let alone invincible. Rather, they are used by God to alert Muslims to their neglect and transgression of Muslim values. Confirming Nicephorus's criticism of Muslim corruption, al-Qaffal replies:

59. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 46.

60. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 46.

61. S. P. STETKEVYCH, *The Poetics of Islamic Legitimacy: Myth, Gender, and Ceremony in the Classical Arabic Ode*, Bloomington 2002, 176.

62. STETKEVYCH, *The Poetics of Islamic Legitimacy*, 176.

You triumphed thanks to our leaders' misconduct.
 Indeed, that is exactly what you said,
 If so! That is a proof of the accuracy of our faith;
 For it is a law when we transgress,
 We are transgressed upon⁶³.

The recurrence of this theme made Ibn Hazm transfer his lampoon of the Byzantines not only to Kafur, but also and unexpectedly to the Hamdanids in spite of all their efforts in fighting the Byzantines: "With the Hamdanids and Kafur you triumphed/ Who were but ill-bred, impure and weak"⁶⁴. The Umayyad Ibn Hazm does not let the chance go by to attack his political opponents. It is clear that in his view, the Byzantine resurgence is a direct and severe punishment from God precisely because those who fight in his name are in essence usurpers, if not heretics.

Comparatively speaking, al-Qaffal's and Ibn Hazm's perception of the "Byzantine Peril" as a scourge inflicted by Allah on disobedient Muslims recalls the western medieval and early modern tradition of the "Infidel Saracen/Turk" as a Scourge of God and that of the sixteenth- and seventeenth-century German anti-Turkish pamphlets known as the *Türkenbüchlein*⁶⁵. In short, as shown by John W. Bohnstedt, these German Lutheran and Catholic pamphleteers interpreted "[T]he Turkish peril as a scourge inflicted by God upon a sinful Christendom and many of them seem to have been more concerned with the sins of the Christians than with the Turkish danger *per se*"⁶⁶.

In sum, the three above mentioned poems, and to a lesser degree Abu Firas' texts, are characteristically violent in tone, if not indeed sadistic. This very violence, however, does capture well the nature of the historical and religious enmity between Islam and Byzantium during the Middle Ages.

63. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 30.

64. AL-MUNAJJID, *Qasidat 'Imbratur al-Rum*, 30.

65. It is interesting to note here that after the outburst of the Mongols and their invasions of Muslim and European countries in the thirteenth century, both Muslims and Europeans would consider them the ultimate "Scourge of God" ascribing to them all possible *topoi* of otherness. For example, in Muslim and western sources alike, they were depicted as unimaginably cruel, bloodthirsty, bestial, and as God's just punishment for their respective sins.

66. J. W. BOHNSTEDT, *The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as seen by German Pamphleteers of the Reformation Era*, Philadelphia 1968, 3.

Undoubtedly a modern reader in spite of the ongoing wars of the moment will be perplexed by the apparent enjoyment of violence in these works. Nevertheless, if one approaches the *Cursed Poem* in relation to al-Qaffal's and Ibn Hazm's responses within their historical context and literary form, one can better appreciate their content. It must be remembered also that what we consider nowadays useless violence was, as the poems suggest, based in examples of courage and heroism.

The texts studied here are reminiscent of classical epics east and west such as *Gilgamesh*, *the Iliad*, *the Odyssey*, *Beowulf*, *the Chansons de Geste*, the Arthurian romances and the popular *ḥamāsa* genre in the Arabic tradition such as *Sirat 'Antar*, as well as the poetry of Abu Tammam and al-Buhturi⁶⁷. The western epic and Arabic-Islamic *ḥamāsa* poems are founded upon the veneration of heroism, chivalry, courage and sacrifice for one's faith, country, friends, and lovers, etc.⁶⁸. Many of these qualities cannot be realized without invoking violence in some form. Certainly, the western epic, and to a lesser degree the Arabic-Islamic tradition of *ḥamāsa*, have also been often related to legendary battles and combats where the hero has had to fight gods, monsters, dragons, and the like. In my view, this is not the case with the poem attributed to Nicephorus and the responses of al-Qaffal and Ibn Hazm for the very reason that they were most often describing violence that was more or less historical. The players in this violence and the reciprocal-demonization of the Other, in spite of some instances of ruptures and negotiations, intensified with the coming of the Crusades and changed with time. Indeed, *al-Ifranja* would take the place of *al-Rūm* as the Other, interestingly, in the same manner that Turks had taken the place of Saracens in European literature with the rise of the Ottomans and the ensuing danger they represented for early modern Europe.

67. The reader is referred to the anthologies of *ḥamāsa* collected by Abu Tammam and al-Buhturi. *Ḥamāsa* in Reynold A. Nicholson's words, "denotes the virtues most highly prized by the Arabs—bravery in battle, patience in misfortune, persistence in revenge, protection of the weak and defiance of the strong" (R. A. NICHOLSON, *The Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969, 79).

68. As mentioned above, there was no dearth of epics that mirrored the spirit of reconciliation that developed between Byzantines and Arabs especially after the Crusades. This is suggestive, for instance, of the Arabic epic-romances of 'Umar al-Nu'man and 'Antar and the Byzantine *Digenis Akritas*.

THE BYZANTINES IN MEDIEVAL ARABIC POETRY:
 ABU FIRAS' *AL-RUMIYYAT* AND THE POETIC RESPONSES OF AL-QAFFAL AND
 IBN HAZM TO NICEPHORUS PHOCAS' *AL-QASIDA AL-ARMINIYYA AL-MAL'UNA*
 (THE ARMENIAN CURSED ODE)

Up until the Crusades, it was *al-Rūm* who were universally seen by Arab writers and Arab poets in particular as the “Other” *par excellence*. Nowhere is this more conspicuous than in the sub-genre of *Al-Rumiyyat* (poems about the Byzantines), namely as found in *Al-Rumiyyat* of Abu Firas al-Hamdani (d. 968), and in the poetic responses of al-Qaffal (d. 946) and Ibn Hazm (d. 1064) to what was described by several medieval Muslim chronicles as *Al-Qasida al-Arminiyya al-Mal'una* (*The Armenian Cursed Ode*). By exploring the forgotten views of the Byzantines in medieval Arabic poetry, this article purports to demonstrate that contrary to the impression left after reading Edward Said's groundbreaking *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (1978) and other postcolonial studies, Orientals have not existed solely to be ‘orientalized’. Perhaps even before this came to be so, they too had “Occidentalized” their Euro-Christian Other(s) in a way that mirrored in reverse the subject/object relationship described as Orientalism.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΛΕΚΕΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΑΚΤΙΚΗ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ TAGLIACOZZO

*... μηδὲν τοὺς πολεμήσωμεν ὡς πολεμοῦν οἱ Φράγγοι
καὶ χάσωμεν τὸν πόλεμον, ὅτι πλειότεροί μας εἶναι
ἀλλὰ ἅς τοὺς πολεμήσωμεν μὲ μηχανίαν καὶ φρόνα
ὡς πολεμοῦν εἰς Ῥωμανίαν οἱ Τοῦρκοι κ' οἱ Ῥωμαῖοι¹.*

Αυτή είναι η συμβουλή την οποία έδωσε ο πρίγκιπας της Αχαΐας Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος (1246-1278) στον Κάρολο Α΄ Ανδεγαυό (1266-1285) για να αντιμετωπίσουν στο Tagliacozzo τον στρατό του Κονραδίνου (1254-1268). Την εποχή της ακμής του πριγκιπάτου της Αχαΐας, δηλαδή την περίοδο της ηγεμονίας των Βιλλεαρδουίνων (1209-1278) και ιδιαίτερα του Γουλιέλμου Β΄, οι Φράγγοι του Μοριά απέκτησαν φήμη ικανών και άξιων πολεμιστών². Ο πρίγκιπας συμμετείχε με τους ιππότες του όχι μόνο σε συγκρούσεις εναντίον των Βυζαντινών και των Φράγκων ηγεμόνων της Ελλάδας αλλά και σε επιχειρήσεις στην ευρύτερη περιοχή

1. *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εκδ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήνα 1940, στ. 6940-6943.

2. Ο Βενετός Μαρίνος Σανούδος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η αυλή του πρίγκιπα ήταν σπουδαιότερη από ενός βασιλιά, διαθέτοντας 700 έως 1000 άλογα, βλ. Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, εκδ. και ελλην. μετ. Ε. Η. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2000, 107. Ο Καταλανός χρονικογράφος Ramon Muntaner γράφει στις αρχές του 14ου αιώνα ότι οι ιππότες του Μοριά ήταν οι ευγενέστεροι σε όλο τον κόσμο, *The Chronicle of Muntaner*, αγγλ. μετ. LADY GOODENAUGH, τ. 2, London 1921, 627.

της ανατολικής Μεσογείου³. Στο πλαίσιο αυτό, ο Γουλιέλμος Β΄, έχοντας υποχρέωση να προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες στον επικυρίαρχό του, από το 1267, Κάρολο Α΄, μετέβη από τον Μοριά στην Ιταλία με 400 ιππότες, όπου έλαβε μέρος στη μάχη του Tagliacozzo το 1268⁴.

Όπως προκύπτει από το απόσπασμα που παρατέθηκε, ο πρίγκιπας πρότεινε, ως λύση για την αντιμετώπιση του υπέρτερου αριθμητικώς αντιπάλου, την εφαρμογή της τακτικής των Τούρκων και των Βυζαντινών. Με έναυσμα τη συγκεκριμένη πληροφορία του Χρονικού του Μορέως, σκοπό της παρούσας μελέτης αποτελεί η διερεύνηση της σχέσης της βυζαντινής πολεμικής τακτικής του 13ου αιώνα με την τακτική που ακολούθησαν οι Γάλλοι στη μάχη του Tagliacozzo και η εκ νέου αποτίμηση της συμβολής του πρίγκιπα της Αχαΐας στην έκβασή της.

Η μάχη, που έλαβε χώρα την 23η Αυγούστου του 1268 στο Tagliacozzo και συγκεκριμένα στην όχθη του ποταμού Salto, στα περικόρη της Ρώμης, έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης των ιστορικών, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με τον μεσαιωνικό πόλεμο, ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιτυχημένης δράσης του ιππικού στο πεδίο της μάχης⁵. Καθώς πρωταρχικός σκοπός μας δεν είναι η λεπτομερειακή περιγραφή της σύγκρουσης, θα επικεντρωθούμε στα βασικά της χαρακτηριστικά, τα οποία θα μας απασχολήσουν. Τα αντίπαλα στρατεύματα είχαν παραταχθεί εκατέρωθεν μίας γέφυρας του ποταμού. Αρχικώς, το ιππικό του Κονραδίνου διενήργησε κατά μέτωπο επίθεση, προσπαθώντας να διασχίσει τη γέφυρα, αλλά χωρίς επιτυχία. Τελικώς, οι Γερμανοί διέσχισαν τον ποταμό από ένα αβαθές πέρασμα, υπερκέρασαν και αιφνιδίασαν το γαλλικό ιππικό, που τράπηκε σε φυγή. Οι Γερμανοί διασκορπίστηκαν

3. Χαραριστικό παράδειγμα αποτελεί η συμμετοχή του στη σταυροφορία του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ΄ (1226-1270), βλ. J. LONGNON, *L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949, 218-219.

4. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 6886-6890.

5. Η πληρέστερη ανάλυση της μάχης βρίσκεται στο άρθρο του P. HERDE, Die Schlacht bei Tagliacozzo. Eine historisch-topographische Studie, *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 28 (1962), 679-744. Επίσης, J. FRANCE, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300*, New York 1999, 180-184. Για παλαιότερες αναλυτικές περιγραφές της μάχης και κριτική των δυτικών πηγών, βλ. H. DELBRÜCK, *Medieval Warfare. History of the Art of War*, τ. 3, αγγλ. μετ. W. J. RENFROE, Jr., London 1982, 353-357 καθώς και CH. OMAN, *The Art of War in the Middle Ages*, τ. 1, London 1924, 505-515. Τέλος, F. LOT, *L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, τ. 2, Paris 1946, 177-183.

για να ληλατήσουν, αλλά μία φάλαγγα των Γάλλων επανεμφανίστηκε στο πεδίο της μάχης και τους καταδίωξε⁶.

Έχει υποστηριχθεί ότι η συγκεκριμένη φάλαγγα ενήργησε βάσει σχεδίου, δηλαδή παρέμεινε κρυμμένη σε ένα λόφο, πριν από την έναρξη της μάχης, με σκοπό την ενέδρα εναντίον των Γερμανών. Το γεγονός αυτό αμφισβητείται και παρουσιάζεται ως πιθανότερο το ενδεχόμενο ότι ανασυντάχθηκαν οι Γάλλοι σε κοντινό λόφο και εξαπέλυσαν την αντεπίθεσή τους από την πλεονεκτική αυτή θέση. Όμως, μία ομάδα ιπποτών του Κονραδίνου, υπό τον Ερρίκο της Καστίλλης, η οποία δεν είχε διασκορπιστεί, αντεπιτέθηκε στους Γάλλους. Την επικίνδυνη για τους τελευταίους κατάσταση ανέτρεψε ο Alard de Saint-Valéry, ένας έμπειρος πολεμιστής, ο οποίος είχε λάβει μέρος στη σταυροφορία του Γάλλου μονάρχη Λουδοβίκου Θ', του επονομαζόμενου Αγίου (1226-1270). Ο de Saint Valéry πραγματοποίησε με τους ιππότες του εικονική υποχώρηση και παρέσυρε τους Γερμανούς σε χαλάρωση της παράταξής τους και άτακτη καταδίωξη. Οι Γάλλοι ανέστρεψαν την πορεία τους και αντεπιτέθηκαν στους ασύντακτους Γερμανούς, οι οποίοι ηττήθηκαν οριστικά. Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η εικόνα για τη μάχη του Tagliacozzo, στην οποία έχει καταλήξει η σύγχρονη έρευνα με βάση τις δυτικές πηγές⁷.

Σύμφωνα με την εκδοχή του Χρονικού του Μορέως, ο πρίγκιπας της Αχαΐας συμβούλευσε τον Κάρολο να σχηματίσει μία μικρή δύναμη από τρία ή τέσσερα «αλλάγια»⁸, δηλαδή ομάδες, ελαφρά οπλισμένων και ταχυνίητων ιππέων, με σκοπό να κινηθεί επιθετικά εναντίον των Γερμανών. Ο υπόλοιπος στρατός πρότεινε να παραμείνει καλυμμένος και

6. Η ληλασία με σκοπό το κέρδος αποτελούσε βασικό κίνητρο του μεσαιωνικού στρατιώτη, όπως αναλύεται σχετικώς στο A. SETTIA, *Rapine, assedi, battaglie. La guerra nel Medioevo*, Roma - Bari 2006, 56-60. Στο Tagliacozzo, η συγκεκριμένη μορφή απειθαρχίας του στρατού του Κονραδίνου αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα της ήττας των Γερμανών.

7. HERDE, *Die Schlacht bei Tagliacozzo, 701-736*, χρήσιμος είναι ο χάρτης στο τέλος του άρθρου με τις θέσεις και κινήσεις των αντιπάλων. Ακόμη, FRANCE, *Western Warfare, 182-183*.

8. Το «αλλάγιον» αποτελούσε την τακτική μονάδα του βυζαντινού στρατού κατά την ύστερη περίοδο, M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 193-194. Επίσης, Κ. Γ. ΠΑΝΑΠΩΤΙΔΗΣ, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, (αδημ. διδ. διατρ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004), 40-45.

αθέατος σε ορεινό έδαφος. Όταν οι Γερμανοί θα αντεπιτίθεντο και θα καταδίωκαν τη μικρή εμπροσθοφυλακή των Γάλλων, εισηγήθηκε αυτή να υποχωρήσει δια μέσου του γαλλικού στρατοπέδου, οπότε οι διώκτες της θα σκορπίζονταν για να το ληλατήσουν. Ιδιαίτερη προσοχή, επισήμανε, έπρεπε να δοθεί ώστε οι ελαφρά οπλισμένοι ιππείς, που θα εκτελούσαν τον ελιγμό διαφυγής, να παραμείνουν συντεταγμένοι. Τότε, όταν οι αντίπαλοι θα ήταν διασκορπισμένοι, χωρίς παράταξη και σχηματισμό μάχης, θα ηχούσαν οι σάλπιγγες, δίνοντας το σύνθημα για την έφοδο του κρυμμένου στρατού και ταυτόχρονα το τμήμα που υποχωρούσε θα στρεφόταν εναντίον των Γερμανών. Στην αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού προστίθεται η πληροφορία της μεταμφίεσης του επικεφαλής των ελαφρά οπλισμένων ιππέων σε βασιλιά Κάρολο Α΄, με σκοπό την πλήρη εξαπάτηση των Γερμανών, οι οποίοι θα υπέθεταν ότι διενεργείται γενική επίθεση των Γάλλων υπό τον ίδιο τον αρχηγό τους⁹. Πραγματικά, στη συνέχεια το Χρονικό επιβεβαιώνει ότι με την εφαρμογή του σχεδίου του Γουλιέλμου, κατανικήθηκε ο Κονραδίνος¹⁰. Από όσα εκτέθηκαν, προκύπτει ότι το Χρονικό του Μορέως θεωρεί την ενέδρα των Γάλλων προσχεδιασμένη και τη συνδυάζει με την εικονική φυγή τμήματος του στρατεύματός τους. Επιπλέον, η σύλληψη του σχεδίου αποδίδεται αποκλειστικά στο Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουΐνο, χωρίς να αναφέρεται ο Alard de Saint-Valéry.

Από τους νεώτερους συγγραφείς, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με τη μάχη του Tagliacozzo σε σχέση με το Χρονικό του Μορέως, ο G. Spadaro θεωρεί ότι η περιγραφή του Χρονικού περιέχει πολλά στοιχεία αυθεντικότητας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η νίκη του Καρόλου πρέπει να αποδοθεί από κοινού στην ιδέα των Alard de Saint-Valéry και Γουλιέλμου Β΄¹¹. Αντίθετη άποψη έχει διατυπώσει ο P. Herde, ο οποίος θεωρεί ότι το Χρονικό μεροληπτεί και ως εκ τούτου δεν αποδέχεται

9. *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, εκδ. και μετ. Α. MOREL-FATIO, Genève 1885, § 402-403.

10. *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 6962-7080. Ανάλογες είναι οι περιγραφές στη γαλλική και αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού, *Livre de la conquete de la princée de l' Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, εκδ. J. LONGNON, Paris 1911, § 477-486. *Libro de los Fechos*, § 400-406. Επίσης, G. SPADARO, *La battaglia di Tagliacozzo nella Cronaca di Morea*, στο: *Studi in memoria di Carmelo Sgroi (1893-1952)*, Torino 1965, 622-626.

11. SPADARO, *Battaglia di Tagliacozzo*, 630-631.

ότι η συμβουλή ή η ενέργεια που οδήγησε στη νίκη προήλθε από τον Βιλλεαρδουίνο¹². Σε πρόσφατη μελέτη για τον Κάρολο Α΄ και την πολιτική του στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, ο G. L. Borghese αποδέχεται και τις δύο απόψεις, δηλαδή ότι η νίκη οφείλεται απο κοινού στον Γουλιέλμο Β΄ και τον de Saint-Valéry, χωρίς όμως να προχωρήσει σε αιτιολογημένη ανάλυση της θέσης του¹³. Διαπιστώνουμε κατά συνέπεια ότι υπάρχει ασυμφωνία σχετικά με το βαθμό της συμβολής των Φράγκων της Πελοποννήσου στη μάχη του Tagliacozzo. Δύο κύρια ερωτήματα τίθενται: κατά πόσο η περιγραφή της μάχης του Tagliacozzo στο Χρονικό του Μορέως αντικατοπτρίζει τη βυζαντινή πολεμική τακτική και πόση εμπειρία της συγκεκριμένης τακτικής είχε ο πρίγκιπας της Αχαΐας πριν από το 1268.

Προκειμένου να απαντηθούν τα συγκεκριμένα ερωτήματα, θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να σχηματίσουμε μία κατά το δυνατόν ακριβή εικόνα της βυζαντινής τακτικής κατά τον 13ο αιώνα και των παραγόντων που συνετέλεσαν στη διαμόρφωσή της, στηριζόμενοι κυρίως στα διαθέσιμα από τις βυζαντινές και δυτικές πηγές στοιχεία για τις διεξαχθείσες μάχες, με σκοπό τη σύγκριση με την περιγραφή της μάχης του Tagliacozzo, όπως αυτή παραδίδεται από το Χρονικό.

Οι πρώτες συγκρούσεις των Βυζαντινών με τους Φράγκους κατακτητές μετά από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως δεν στέφθηκαν με επιτυχία για τους πρώτους. Η πρώτη μάχη σε παράταξη μεταξύ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και των Λατίνων στο Ποιμανηρό της Βιθυνίας, στις 6 Δεκεμβρίου 1204, έληξε με ήττα των Βυζαντινών, παρά την

12. P. HERDE, Taktiken muslimischer Heere vom ersten Kreuzzug bis 'Ayn Djälüt (1260) und ihre Einwirkung auf die Schlacht bei Tagliacozzo (1268), στο: *Das Heilige Land im Mittelalter. Begegnungsraum zwischen Orient und Okzident*, [Schriften des Zentralinstituts für Fränkische Landeskunde und allgemeine Regionalforschung an der Universität Erlangen-Nürnberg, Bd, 22], επιμ. W. FISCHER - J. SCHEIDER, Neustadt an der Aisch 1982, 88-94. Θα πρέπει να αναφερθεί και η άποψη του J. Dunbabin, ο οποίος αποδίδει στον Κάρολο Α΄ τον σχεδιασμό και την επιτυχημένη εκτέλεση της τακτικής που εφαρμόστηκε, βλ. J. DUNBABIN, *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-making in Thirteenth-century Europe*, London - New York 1998, 168-169.

13. G. L. BORGHESE, *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri* [Collection de l'École Française de Rome - 411], Roma 2008, 17-18.

αριθμητική τους υπεροχή¹⁴. Εξίσου αποτυχημένη ήταν και η προσπάθεια των Βυζαντινών να αντιπαραβληθούν στον μελλοντικό Λατίνο αυτοκράτορα Ερρίκο Α΄ de Hainaut (1206-1216), στο Αδραμύττιο (1205). Ο βυζαντινός στρατός επεξέτεινε τις άκρες του σχηματισμού του, ώστε να περικυκλώσει τον υποδεέστερο αριθμητικώς αντίπαλο¹⁵. Οι Λατίνοι, όταν διαπίστωσαν ότι οι Βυζαντινοί δεν ήταν πρόθυμοι να επιτεθούν πρώτοι, ανέλαβαν πρωτοβουλία και πραγματοποίησαν συντεταγμένη έφοδο, επιτυγχάνοντας να διασπάσουν την αντίπαλη παράταξη: προκλήθηκαν πολλές απώλειες και οι Βυζαντινοί ετράπησαν σε φυγή. Την έφοδο των ιπποτών ακολούθησε το φραγκικό πεζικό, προκειμένου να συγκεντρώσει τη λεία που εγκαταλείφθηκε¹⁶. Τέλος, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, οι Βυζαντινοί, το 1205, στην Αρκαδιούπολη, πολέμησαν τους Φράγκους ασύντακτοι, ανοργάνωτοι, ακατάλληλα οπλισμένοι και χωρίς σχέδιο, με αποτέλεσμα να ηττηθούν και να έχουν πολλές απώλειες¹⁷.

Στην Πελοπόννησο, η μόνη μάχη σε παράταξη εναντίον των εισβολέων δόθηκε στα Κούντουρα (1205). Εκεί συγκεντρώθηκε ένα σημαντικό αριθμητικώς στράτευμα από διάφορα μέρη της Πελοποννήσου, πιθανόν υπό τη διοίκηση του Μιχαήλ Α΄ Κομνηνού Δούκα (1204-1214), του ιδρυτή του κράτους της Ηπείρου. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, επρόκειτο για 4000 πεζούς και ιππείς, μεταξύ των οποίων και οι Μηλιγγοί του Ταϋγέτου, οι οποίοι πολεμούσαν πεζοί¹⁸. Ο χρονικογράφος Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί διέθεταν τουλάχιστον 5000 άνδρες¹⁹. Ο στρατός των σταυροφόρων αποτελείτο, σύμφωνα με το Χρονικό, από 700 πεζούς και ιππείς²⁰, ενώ ο

14. Geoffroy de Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, εκδ. E. FARAL, τ. 2, Paris 1939, § 319-320. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, εκδ. J. L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], Berlin 1975, 602.

15. Χωνιάτης, 604, «καὶ ὡς εἰς χάσμα διανοιγόμενοι στόματος ταῖς ἑκατέρων τῶν κεράτων ἀναπτύξεσι».

16. Villehardouin, § 322-323. Χωνιάτης, 603-604.

17. Χωνιάτης, 614. Villehardouin, § 338-339. Γενικά για τις αρχικές συγκρούσεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με τη λατινική αυτοκρατορία, βλ. Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο Αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνὸς Λάσκαρις* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 12], Αθήνα 2008, 90-93.

18. *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 1715-1725.

19. Villehardouin, § 329.

20. *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 1730-1731.

Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος μνημονεύει την ύπαρξη 500 μόνο ιππέων²¹. Εάν λάβουμε υπόψη όσα αναφέρει το Χρονικό του Μορέως, οι, καλά πληροφορημένοι από κατοίκους που γνώριζαν την τοπογραφία της περιοχής, Φράγκοι «έπαρέσυραν»²² τους Βυζαντινούς σε τόπο, όπου είχαν πλεονέκτημα. Οι τελευταίοι, βέβαιοι για την επιτυχία τους, λόγω της αριθμητικής τους υπεροχής, επιτέθηκαν πρώτοι, ηττήθηκαν και στη συνέχεια διασκορπίστηκαν, με αποτέλεσμα σημαντικός αριθμός ίππων και αξιόλογη ποσότητα στρατιωτικού υλικού να περιέλθει στην κατοχή των Φράγκων²³. Το βυζαντινό στράτευμα είχε συγκεντρωθεί πολύ βιαστικά, δεν διέθετε την απαιτούμενη συνοχή και περιελάμβανε ανεπαρκή αριθμό, ελλιπώς εξοπλισμένων, ιππέων²⁴. Οι Φράγκοι επέλεξαν έδαφος που ευνοούσε την τακτική τους και συνέτριψαν τους, πλημμελώς οργανωμένους, Έλληνες.

Γενικά, διαπιστώνουμε ότι τα βυζαντινά στρατεύματα εμπλέκονταν σε μάχη εκ του συστάδην με τους Λατίνους και παρόλο που συνήθως υπερείχαν αριθμητικά, υφίσταντο αλλεπάλληλες ήττες. Οι Βυζαντινοί, κατανοώντας ότι δεν μπορούσαν να αντιπαραταχθούν στην τακτική των Δυτικών, μετέβαλαν τη στρατηγική τους και απέφευγαν συστηματικά την ανοικτή και εκ του συστάδην σύγκρουση μαζί τους. Άλλωστε, στο Βυζάντιο υπήρχε μακροαίωνα παράδοση στην τακτική του ανταρτοπολέμου ή διαφορετικά «έμμεσου» πολέμου, η οποία καταγράφεται στις ιστορικές πηγές και αναλύεται θεωρητικά στα σωζόμενα στρατιωτικά εγχειρίδια²⁵.

21. Villehardouin, § 328-329.

22. Χρονικὸν Μορέως, στ. 1728.

23. Χρονικὸν Μορέως, στ. 1723-1736' Villehardouin, § 329' A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d' Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, 61-62. Σύμφωνα με τον BON, *Morée franque*, 421-422, η μάχη έλαβε χώρα στην πεδιάδα της Μεσσηνίας. Με τη συγκεκριμένη άποψη συμφωνεί και ο Μ. Σ. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα, *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 102, ο οποίος τονίζει τον ρόλο της συγκεκριμένης τοποθεσίας στο αρνητικό για τους Βυζαντινούς αποτέλεσμα της μάχης.

24. Για την προέλευση του βυζαντινού στρατού, ΚΟΡΑΩΣΗΣ, Κατάκτηση της νότιας Ελλάδας, 167.

25. Για τον ανταρτοπόλεμο στο Βυζάντιο, βλ. J. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London - New York 1999, 176-181. Για τις ανατολικές τακτικές πολέμου και με ποιο τρόπο τις έκριναν οι Δυτικοί, βλ. N. ZBINDEN, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug (Zur Problematik ihrer Begegnung)*, Αθήνα

Κατεξοχήν αντιπροσωπευτικό κείμενο αυτής της κατηγορίας είναι το εγχειρίδιο με τίτλο «Περὶ παραδρομῆς πολέμου», που χρονολογείται στον 10ο αιώνα και αποδίδεται στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκά (963-969)²⁶. Η συνάντηση Βυζαντινών και Φράγκων στα πεδία των μαχών μετά την πρώτη σταυροφορία οδήγησε τους Βυζαντινούς σε ανάλογες λύσεις για την αντιμετώπιση των επικίνδυνων αντιπάλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η τακτική ανταρτοπολέμου, την οποία υιοθέτησε ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) για να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους Νορμανδούς²⁷. Η επιτυχία της συγκεκριμένης τακτικής προϋπέθετε την κατάλληλη επιλογή του πεδίου της μάχης-συνήθως το ορεινό έδαφος ευνοούσε την εφαρμογή της- αλλά και την επιλογή κατάλληλα εξοπλισμένων στρατευμάτων, με κύριο κριτήριο την ευκινησία τους. Επιπλέον, απαιτούσε άριστο συντονισμό και έλεγχο των κινήσεων των στρατευμάτων, ιδιαίτερα κατά τους ελιγμούς της εικονικής υποχώρησης, όπου τυχόν επικράτηση αταξίας και πανικού ήταν δυνατόν να έχουν καταστροφικές συνέπειες.

Στα έτη που ακολούθησαν, ο ιδρυτής της εξόριστης αυτοκρατορίας της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (1204-1222) στράφηκε στην επιλογή της τακτικής της συνεχούς παρενόχλησης και της παγίδευσης των φραγκικών στρατευμάτων. Η απόφαση αυτή φαίνεται ότι απέδωσε καρπούς, έστω και περιορισμένης έκτασης, όταν, για παράδειγμα, το 1207, ένα στρατιωτικό σώμα της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολεως υπό τον

1975, 21-39. Επίσης, για μία συγκριτική αποτίμηση των στρατιωτικών δυνατοτήτων των σταυροφόρων της τέταρτης σταυροφορίας και των Βυζαντινών, βλ. Τ. G. KOLIAS, *Military Aspects of the Conquest of Constantinople by the Crusaders*, στο: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences* [Réalités Byzantines 10], επιμ. Α. ΛΑΙΟΥ, Paris 2005, 123-138. Τέλος, για την πολεμική τακτική στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και τη σχέση της με την «παραδοσιακή» βυζαντινή τακτική, βλ. Ν. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ - Ι. ΛΕΚΕΑ, *The Struggle between the Nicaean Empire and the Bulgarian State (1254-1256): Towards a Revival of Byzantine Military Tactics under Theodore II Laskaris*, *Journal of Medieval Military History* 5 (2007), 66-68.

26. *Περὶ παραδρομῆς πολέμου τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως*, εκδ. G. DAGRON - Η. ΜΙΛΙΑΣΚΟΥ, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, 3-135.

27. J. W. BIRKENMEIER, *The Development of the Comnenian Army: 1081-1180*, Leiden 2002, 61 και 68. Πρβλ. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, εκδ. D. R. REINSCH - Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, *Anna Comnenae Alexias* [CFHB 40/1], Berlin - New York 2001, 4.5, στ. 8-17, 129-130.

Thierry de Loos εξολοθρεύτηκε πλησίον της Νικομήδειας, σε ενέδρα των Βυζαντινών²⁸.

Το 1211, οι Βυζαντινοί προσπάθησαν ανεπιτυχώς να αντιμετωπίσουν με ανάλογο τέχνασμα τις δυνάμεις του Λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου Α΄ στον ποταμό Λούπαρκο. Σύμφωνα με επιστολή του Ερρίκου Α΄, στην οποία περιγράφεται αναλυτικά η μάχη, απέκρυσαν τον κύριο όγκο του στρατεύματός τους σε ένα λόφο, αφήνοντας σε κοινή θέα μόνο δύο φάλαγγες. Σκοπός τους ήταν να παρασύρουν τους Λατίνους σε καταδίωξη και να τους οδηγήσουν στην ενέδρα. Ο έμπειρος όμως αυτοκράτορας δεν παρασύρθηκε αντίθετα, η ενέδρα των Βυζαντινών αποκαλύφθηκε εγκαίρως με αποτέλεσμα να ηττηθούν²⁹.

Ακόμη ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αντιμετώπιση της εισβολής του Λατίνου αυτοκράτορα Ιωάννη de Brienne (1231-1237) στη Μικρά Ασία το 1233. Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (1222-1254) δεν αντιμετώπισε τους Φράγκους σε ανοικτή σύγκρουση, καθώς, εκτός των άλλων, επιχειρήσεις στην Κρήτη και τη Ρόδο είχαν απορροφήσει το μεγαλύτερο τμήμα των δυνάμεών του, αλλά διεξήγαγε ανταρτοπόλεμο. Οι Λατίνοι περιορίστηκαν στην παράλια ζώνη, την οποία ο βυζαντινός στρατός, πριν αποσυρθεί στην ορεινή ενδοχώρα, είχε αποψιλώσει από οποιαδήποτε εφόδια³⁰. Η τακτική αυτή απέδωσε καρπούς, γιατί οι Φράγκοι θα αποχωρούσαν σχεδόν άπρακτοι, εάν δεν καταλάμβαναν τις Πηγές μετά από προδοσία³¹.

Σε γενικές γραμμές, οι Βυζαντινοί εφαρμόζαν αρχές ανταρτοπόλεμου, παραπλάνησης και εξαπάτησης των Φράγκων. Εκμεταλλεύονταν τα

28. Villehardouin, § 481-483. ΓΙΑΠΕΝΗΣ, *Αυτοκρατορία της Νίκαιας*, 98.

29. G. PRINZING, Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212, *Byz.* 43 (1973), 395-431. Επίσης, J. LONGNON, La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211, *Bulletin de l'Academie royale de Belgique* 34 (1948), 442-452. ΓΙΑΠΕΝΗΣ, *Αυτοκρατορία της Νίκαιας*, 102-105.

30. Πρβλ. *Leonis Imperatoris Tactica*, εκδ. R. VARI, τ. 2, Budapest 1917, 12.130-131, στ. 4438-4442, 104, όπου για την αντιμετώπιση υπέρτερου αριθμητικά στρατεύματος ο Λέων ΣΤ΄ συμβουλεύει να καταστραφούν τα εφόδιά του.

31. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, εκδ. A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera* (αναθ. έκδ. P. WIRTH), τ. 1, Stuttgart 1978, 47-48. Επίσης, J. S. LANGDON, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-54: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal Program for the Restitutio Orbis*, (αδημ. διδ. διατρ. Univ. of California 1978), 141-144.

τοπογραφικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής, επιχειρώντας να τους αιφνιδιάσουν, και χρησιμοποιούσαν την τακτική της εικονικής υποχώρησης, για να τους κατευθύνουν σε ενέδρα. Κατά αυτό τον τρόπο προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν το φραγκικό ιππικό, του οποίου η τακτική βασιζόταν στη συντεταγμένη έφοδο με το δόρυ «υπό μάλης» και την κρούση του αντίπαλου σχηματισμού· τακτική, η οποία απέδιδε μόνο υπό προϋποθέσεις και εφαρμοζόμενη σε κατάλληλο έδαφος³². Η ικανότητα και αποτελεσματικότητα εφαρμογής της τακτικής της εικονικής υποχώρησης ενισχύθηκαν, όταν, το 1242, ο Ιωάννης Γ΄ επέτρεψε την εγκατάσταση Κουμάνων στα εδάφη της αυτοκρατορίας και την ένταξή τους στο βυζαντινό στρατό³³. Επίσης, οι Βυζαντινοί, όπως άλλωστε είχαν πράξει κατά το παρελθόν, χρησιμοποίησαν τουρκικά στρατιωτικά σώματα³⁴. Τόσο οι Κουμάνοι όσο και οι Τούρκοι πολεμούσαν έφιπποι, έχοντας ως κύρια όπλα τους το τόξο και την ευκινήσια των αλόγων τους· θανάτωναν από απόσταση τα άλογα των Φράγκων ιππέων και εφαρμόζαν τακτική εικονικής υποχώρησης. Όταν ο αντίπαλος κατέληγε σε άτακτη καταδίωξή τους, τότε είτε ανέστρεφαν την πορεία τους και τον σφυροκοπούσαν εκ νέου με τα βέλη τους είτε τον οδηγούσαν σε ενέδρα³⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η βυζαντινή νίκη, το 1281, στο Βεράτιο, όπου ο στρατηγός του Καρόλου Α΄ Hugues Rousseau de Sully

32. Για την τακτική του βαριά οπλισμένου μεσαιωνικού ιππικού, βλ. J. F. VERBRUGGEN, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the eighth century to 1340*, αγγλ. μετ. S. WILLARD – R. W. SOUTHERN, Woodbridge 1997, 103-104. Επίσης, T. G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Wien 1988, 202-213 και Ο ΙΔΙΟΣ, Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών, *Δωδώνη* 18 (1989), 18-31.

33. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 65. Επίσης, BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 26-27 και I. VÁSÁRY, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005, 67-68.

34. Συμμετοχή Τούρκων (αλλά και άλλων ιπποτοξοτών, όπως Πετσενέγοι και Κουμάνοι) μαρτυρείται, για παράδειγμα, στους στρατούς των Κομνηνών, βλ. BIRKENMEIER, *Comnenian Army*, 102-112, 122-123. Οι πρώτοι Τούρκοι μνημονεύονται να συμμετέχουν σε στρατιωτικό σώμα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας υπό τον Μιχαήλ Παλαιολόγο (τον ιδρυτή της δυναστείας των Παλαιολόγων Μιχαήλ Η΄ (1259-1282)) κατά τον πόλεμο με το κράτος της Ηπείρου το 1256-1257, βλ. Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 147-148.

35. Για τις συγγενικές τακτικές των Τούρκων και των Κουμάνων, βλ. R. C. SMAIL, *Crusading Warfare, 1097-1193*, Cambridge 1995, 77-83, και VÁSÁRY, *Cumans and Tatars*, 55-56.

παρασύρθηκε από Τούρκους πολεμιστές στην υπηρεσία των Βυζαντινών, τους κατεδιώξε ανεπιτυχώς και τελικά συνελήφθη αιχμάλωτος σε ενέδρα. Το αποτέλεσμα ήταν να τραπεί το στράτευμα σε φυγή και οι Βυζαντινοί να κερδίσουν μία από τις σημαντικότερες νίκες εναντίον του Καρόλου Α΄, αναστέλλοντας τα επεκτατικά του σχέδια³⁶.

Από τη σύντομη έκθεση των βυζαντινών πολεμικών μεθόδων εναντίον των Φράγκων, γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι η τακτική που εφαρμόστηκε στο Tagliacozzo και την οποία το Χρονικό του Μορέως αποδίδει στον Γουλιέλμο Β΄, ομοιάζει χαρακτηριστικά με τη βυζαντινή τακτική, όπως προκύπτει από τις βυζαντινές και δυτικές πηγές. Ειδικά η τακτική, την οποία οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να ακολουθήσουν στο Λούπαρκο, ανακαλεί έντονα στη μνήμη την περιγραφή του Χρονικού σχετικά με το Tagliacozzo. Κοινό τόπο και στις δύο περιπτώσεις αποτελεί η απόκρουση του κυρίως όγκου του στρατεύματος, με απώτερο σκοπό τον αιφνιδιασμό και την παγίδευση του αντιπάλου³⁷. Εξάλλου, όπως αναφέρθηκε, έχει διαπιστωθεί και έχει γίνει αποδεκτό ότι, σε κάποια φάση της μάχης του Tagliacozzo, τμήμα του γαλλικού στρατεύματος πραγματοποίησε εικονική υποχώρηση, τακτική που είχαν υιοθετήσει οι Βυζαντινοί από νομαδικούς και ανατολικούς λαούς, οι στρατοί των οποίων περιελάμβαναν ιπποτοξότες. Επιπλέον, η μορφολογία του εδάφους όπου έλαβε χώρα η μάχη, δηλαδή η ύπαρξη φυσικών εμποδίων (ποταμός) και η παρουσία ορεινών σχηματισμών, ευνόησε την εφαρμογή της συγκεκριμένης τακτικής.

36. Βυζαντινές και δυτικές πηγές για τη μάχη του Βερατίου: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, εκδ. Α. FAILLER, *Georges Pachymères Relations Historiques*, τ. 2, Paris 1984, 641-649. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκή*, εκδ. L. SCHOPEN – I. BEKKER, *Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae*, τ. 1, Bonn 1829, 144-148. Sanudo, *Istoria*, 145-147. Για ανάλυση της μάχης και της σημασίας της, βλ. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις 1258-1282. Μελέτη ἐπὶ τῶν βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων*, ἑλλην. μετ. Κ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Αθήνα 1969, 242-246 και τις πρόσφατες μελέτες των ΕΥ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ὁ πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ὕστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 8], Αθήνα 2008, 220-222 και BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 227-233.

37. Πρβλ. τις συμβουλές σχετικά με τις ενέδρες που περιλαμβάνονται στα *Τακτικά* II, 12.134-139, στ. 4449-4468, 105-107 και 13.13, στ. 4570-4580, 119-120. Επίσης, *Περί παραδρομῆς πολέμου*, 3.1-6, 41-45.

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, ακόμα και εάν η μάχη στο Tagliacozzo δεν εξελίχθηκε όπως παραδίδεται στο Χρονικό του Μορέως, οπότε έχουμε να κάνουμε με μια φανταστική ή σχεδόν φανταστική περιγραφή, ο ανώνυμος συγγραφέας παρέχει μια αυθεντικότερη εικόνα της βυζαντινής τακτικής. Κυρίως δε, αποκαλύπτει την οπτική με την οποία έβλεπαν οι Φράγκοι τον βυζαντινό τρόπο πολέμου: θεωρούσαν, με άλλα λόγια, ότι οι Βυζαντινοί δεν πολεμούσαν με έντιμο τρόπο, αλλά με πανουργία και απάτη. Αποτελεί άλλωστε κοινό τόπο σε αρκετά κείμενα δυτικών η άποψη ότι οι Έλληνες ήταν ανεπαρκείς στρατιώτες και δεν πολεμούσαν σε παράταξη. Στο Χρονικό του Μορέως αναφέρεται χαρακτηριστικά:

...τὸ πῶς οἱ Τοῦρκοι κ' οἱ Ρωμαῖοι οὐδὲν εἶναι στρατιῶτες
 νὰ πολεμοῦν εἰς πρόσωπον ὡσὰν ἐμεῖς οἱ Φράγκοι,
 διατὸ ἔχουν πονηρίαν καὶ πολεμοῦν μὲ τέχνην³⁸

Ενώ, στο επόμενο απόσπασμα εξάιρεται η στρατιωτική ανωτερότητα των Δυτικών σε σύγκριση με τους Βυζαντινούς:

Ἐτοῦτοι εἶναι ἀπόξενοι ἀπὸ διαφόρους τόπους,
 ἀπαίδευτοι νὰ πολεμοῦν μετὰ Φράγκους ἀνθρώπους³⁹
 μηδὲν ὀκνήσωμεν ποσῶς νὰ μᾶς ἀποσκεπάσουν,
 ἀφνίδως ἅς τοὺς δώσωμεν ὅλοι μὲ τὰ κοντάρια.
 Τὰ ἄλογα, ὅπου ἔχουσιν, ὅλα ὑπαρίππια εἶναι,
 ἐνὸς φαρίου μας ἢ φορὰ νὰ ρίξῃ δεκαπέντε³⁹.

Επίσης, ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι και το εξής απόσπασμα από κείμενο ανωνύμου συγγραφέα (περ. 1309): *...eo quod greci communiter [sunt] effeminate et in nullo ad arma apti, sunt tamen astute et dolosi, et ideo si contingat eos quandoque uincere, malicia et astucia dictam victoriam assecuntur*⁴⁰. Οποσδήποτε, οι συγκεκριμένες κρίσεις διακρίνονται από υπερβολική προκατάληψη εναντίον των Βυζαντινών· αποκαλύπτουν όμως το γεγονός ότι οι Φράγκοι πολεμιστές, διαπνεόμενοι ενδεχομένως από το ιπποτικό αίσθημα, θεωρούσαν τον ανταρτοπόλεμο και την εξαπάτηση μη «ευγενικές» μορφές πολέμου, αταίριαστες προς την κατά μέτωπο αναμέτρηση στο ανοικτό πεδίο της μάχης.

38. Χρονικὸν Μορέως, στ. 6963-6965.

39. Χρονικὸν Μορέως, στ. 4725-4730. Ανάλογες απόψεις για την ανωτερότητα το δυτικού πολεμιστή εκφράζει ο Μαρίνος Σανούδος, βλ. Sanudo, *Istoria*, 169.

40. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, εκδ. O. GÖRKA, Kraków 1916, 23-24.

Από την άλλη πλευρά, μία βυζαντινή πηγή, ο ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς γράφει για τις αδυναμίες του τρόπου πολέμου των Φράγκων: τὸ γάρ τοι γένος τῶν Ἰταλῶν τοιούτοις ἀρχῆθεν συντέθραπται τοῖς ἡθεσι. ἂν μὲν γάρ εὐτάκτως ἀπαντᾷ πρὸς τὸν πόλεμον, τεῖχος ἔστιν ὄχυρον καὶ ἀμήχανον· ἂν δὲ βραχὺ τι τῆς νενομισμένης παραλύση τάξεως, οὐδὲν ἄν εἴη τὸ κωλύον αἰχμαλώτους σφᾶς ὑπὸ τῶν πολεμίων αὐτίκα μάλα ἀχθήσεσθαι⁴¹. Αυτή ακριβώς την αδυναμία εκμεταλλεύονταν οι Βυζαντινοί προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους βαριά οπλισμένους ιππείς. Την ίδια αρχή ακολούθησε ο Κάρολος Α΄ στο Tagliacozzo και οι ιππότες του κατατρόπωσαν τους αντίστοιχούς τους Γερμανούς⁴².

Η ήττα στην Πελαγονία (1259) και η ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως (1261) σηματοδοτούν την έναρξη μίας περιόδου έντονης απειλής για την ίδια την ύπαρξη του πριγκιπάτου. Ο Γουλιέλμος Β΄ στράφηκε για βοήθεια στον μοναδικό δυτικό ηγεμόνα που όχι μόνο είχε τη δυνατότητα να τον ενισχύσει στρατιωτικά, αλλά επιπλέον η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας αποτελούσε μακροπρόθεσμο στόχο του. Η συμμετοχή των ιπποτών του πριγκιπάτου στη μάχη του Tagliacozzo δεν μπορεί παρά να είχε χαρακτήρα επικύρωσης της σχέσης υποτελείας που συνέδεε τους δύο ηγέτες. Τα ωφέλη αυτής της συμμαχίας εκδηλώθηκαν αμέσως επόμενα έτη, με κύρια μορφή την αποστολή στρατευμάτων από τον Κάρολο Α΄ είτε για να υπερασπίσουν το πριγκιπάτο είτε για να επιτεθούν στους Βυζαντινούς, που είχε ως αποτέλεσμα οι τελευταίοι να στερηθούν πολύτιμους πόρους και δυνάμεις για τις επιχειρήσεις στην

41. Γρηγοράς, *Ιστορία Ρωμαϊκή* II, 147.

42. Για την εικόνα την οποία οι Βυζαντινοί είχαν σχηματίσει για τους Δυτικούς και αντίστροφα ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες των ZBINDEN, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken*, 80-85, H. HUNGER, *Graeculus perfidus. Ἰταλὸς ἱταμός: Il senso dell'alterità nei rapporti greco-romani ed italo-bizantini*, [Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma, 4], Roma 1987 και T. G. KOLIAS, *Wechselseitige Einflüsse und Begegnungen zwischen Orient und Okzident im Bereich des Kriegswesens*, στο: *Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur, Internationaler Kongress, Krems an der Donau 6. bis 9. Oktober 1992* [Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit 16. Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 619], Wien 1994, 251-270. Τις αδυναμίες της τακτικής των Δυτικών και ειδικότερα το γεγονός ότι καθίσταντο ιδιαίτερα ευάλωτοι, εάν βαλλόταν το ἄλογό τους, είχε εντοπίσει και η Άννα Κομνηνή, βλ. *Ἀλεξιάς*, 5.6, στ. 25-39, 158. Επίσης, BIRKENMEIER, *Comnenian Army*, 60-62.

Πελοπόννησο⁴³. Αντιστρόφως, το πριγκιπάτο αποτελούσε για τον Κάρολο Α΄ μία εξαιρετική βάση για την προώθηση των μεγαλόπνων σχεδίων του⁴⁴.

Στο παραπάνω πλαίσιο, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι ο ανώνυμος συντάκτης του Χρονικού, επιθυμώντας να εξυμνήσει την ικανότητα του Γουλιέλμου Β΄ και των ιπποτών του, δεν δίστασε να αποδώσει στον Φράγκο ηγεμόνα τη νίκη στο Tagliacozzo⁴⁵. Ο πρίγκιπας της Αχαΐας ήταν γνώστης της τακτικής που εφαρμόστηκε, λόγω της εμπειρίας του στον πόλεμο στην κυρίως Ελλάδα και στην Πελοπόννησο εναντίον των Βυζαντινών. Γνωρίζουμε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Γουλιέλμος Β΄ ήλθε αντιμέτωπος με παρόμοια τακτική. Ο P. Herde ορθώς αναγνωρίζει ότι οι Βυζαντινοί, στη μάχη του Μακρουπλαγίου, εφάρμοσαν εναντίον των Φράγκων τακτική ορεινού ανταρτοπολέμου. Ο ίδιος ερευνητής θεωρεί, λανθασμένα κατά τη γνώμη μας, ότι ο πρίγκιπας δεν απέκτησε ανάλογη εμπειρία της βυζαντινής τακτικής κατά τη μάχη της Πελαγονιάς⁴⁶. Στην Πελοπόννησο, το 1263, κατά τη μάχη του Μακρουπλαγίου, οι Βυζαντινοί περιέμεναν τα φραγκικά στρατεύματα,

43. BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 19-29, 51-55.

44. DUNBABIN, *Charles I*, 91-96. Αντίθετη άποψη για την πολιτική εναντίον των Βυζαντινών διατυπώθηκε πρόσφατα από τον BORGHESE, *Carlo I d'Angiò*, 235-256, που υποστηρίζει ότι ο Κάρολος Α΄ δεν σκόπευε να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη.

45. SPADARO, *Battaglia di Tagliacozzo*, 627-630. Ο συγγραφέας της ελληνικής εκδοχής του *Χρονικού του Μορέως* (ο χρόνος συγγραφής τοποθετείται στα μέσα του 14ου αιώνα) πρέπει να ήταν Έλληνας στην υπηρεσία των Φράγκων, ο οποίος είχε ανέλθει στη στρατιωτική ιεραρχία του πριγκιπάτου. Συνεπώς, ερμηνεύεται ικανοποιητικά ο μονοδιάστατος υπέρ των Φράγκων χαρακτήρας του κειμένου και η προσπάθεια εξύμνησης των κατορθωμάτων των προγόνων των επικυριάρχων του συγγραφέα. Σχετικές αναλύσεις και βιβλιογραφία, βλ. D. JACOBY, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, *TM* 2 (1967), 421-481 [= ανατ. στο: *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, London 1975 [Variorum Reprints], αρ. VI] Ο ΙΔΙΟΣ, *Quelques considérations sur les versions de la Chronique de Morée*, *Journal des Savants* (1968), 133-189 [= ανατ. στο: *Société et démographie*, αρ. VII] Ο ΙΔΙΟΣ, *The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade*, *AHR* 78 (1973), 873-906 [= ανατ. στο: *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979 [Variorum Reprints], αρ. II]. Α. ILIEVA, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991, 51-69.

46. HERDE, *Taktiken muslimischer*, 92.

ενεδρεύοντας σε ένα ορεινό πέρασμα⁴⁷. Το 1259, στην Πελαγονία, ο Γουλιέλμος Β΄ συμμετείχε μαζί με τον ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Άγγελο (1236-1271) και τα στρατεύματα του Μανφρέδου της Σικελίας στον συνασπισμό εναντίον της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Σύμφωνα με τον βυζαντινό ιστορικό Γεώργιο Ακροπολίτη, ο επικεφαλής των βυζαντινών στρατευμάτων σεβαστοκράτορας Ιωάννης Παλαιολόγος είχε λάβει από τον αδελφό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ οδηγίες να μην εμπλακεί σε κατά μέτωπο ανοικτή μάχη με τον αντίπαλο συνασπισμό, αλλά να εφαρμόσει τακτική συνεχούς παρενόχλησης, εκμεταλλευόμενος την ταχύτητα κίνησης των Τούρκων, Κουμάνων αλλά και Βυζαντινών ιπποτοξοτών και τοξοτών του οποίους διέθετε⁴⁸. Πραγματικά, οι βαριά οπλισμένοι Βυζαντινοί ιπείς παρέμειναν ασφαλείς στα ορεινά, ενώ οι ιπποτοξότες παρενοχλούσαν διαρκώς τον αντίπαλο στρατό σε όλες τις κινήσεις του, ημέρα και νύκτα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εμποδίζουν τη φροντίδα των αλόγων και να παρενοχλούν την εφοδιοπομπή, φθάνοντας σε σημείο να συγκρούονται με τους αντίπαλους πολεμιστές και να αποσπούν τμήματα από τα εφόδια⁴⁹. Τεχνάσματα παρενόχλησης του αντιπάλου και διεξαγωγής ψυχολογικού πολέμου, διασώζει και το Χρονικό του Μορέως στη δική του εκδοχή για τη μάχη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τεχνάσματα που χρησιμοποίησε ο σεβαστοκράτορας για να διογκώσει στην αντίληψη των αντιπάλων του το μέγεθος του στρατού του: Ο γηγενής πληθυσμός παρατάχθηκε στα βουνά «έφιππος» επί διαφόρων ζώων που χρησιμοποιούσε για αγροτικές εργασίες (μουλάρια, βοοειδή), ώστε από μακριά να δίνεται η εντύπωση πολυάριθμων ιππέων. Κατά τη διάρκεια της νύκτας άναψαν πολλές φωτιές για να φαίνεται ότι ο στρατός αποτελείται από πάρα πολλούς πολεμιστές.

47. *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 5098-5465. *Chronique de Morée*, §. 346-378. *Libro de los Fechos*, § 359-372. Επίσης, D. A. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée* (αναθ. έκδ. Χ. ΜΑΛΠΕΖΟΥ), τ. 1, London 1975, 39-43. Πρβλ. την τακτική που περιγράφεται στο *Περὶ παραδρομῆς πολέμου*, 3.1-6, 41-45 και 11.1-5, 73-75.

48. Για τη σχέση θεωρίας (στην περίπτωση που εξετάζουμε οι οδηγίες του αυτοκράτορα) και πράξης, βλ. Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ, *Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη*, στο: *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, επιμ. Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια 4], Αθήνα 1997, 153-164.

49. *Ακροπολίτης*, *Χρονική Συγγραφή*, 168-169. Επίσης D. J. GEANAKOPOLOS, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration. The Battle of Pelagonia*, *DOP* 7 (1953), 127.

Επίσης, δόθηκε εντολή να προκαλούνται εκκωφαντικοί θόρυβοι, ώστε να τρομοκρατηθεί ο εχθρός. Παράλληλα, ο σεβαστοκράτορας μερίμνησε για τη διασπορά ψευδών και παραπλανητικών πληροφοριών στο αντίπαλο στρατόπεδο, σύμφωνα με τις οποίες ο στρατός της Νίκαιας διέθετε συντριπτική αριθμητική υπεροχή⁵⁰. Οι συγκεκριμένες μέθοδοι πρέπει να αποτέλεσαν μέρος ή παραλλαγή της τακτικής που περιγράφει ο Γεώργιος Ακροπολίτης και εφαρμόστηκαν για να εκφοβίσουν και να προκαλέσουν αναταραχή και αταξία στους συμμάχους. Βεβαίως, η μάχη της Πελαγονίας δεν κρίθηκε τόσο από την εφαρμογή της συγκεκριμένης τακτικής όσο από την αποχώρηση του στρατού της Ηπείρου, πριν από την καθοριστική αναμέτρηση, γεγονός το οποίο δεν αναιρεί την εφαρμογή της, καθώς τη μνημονεύουν δύο από τις βασικές πηγές⁵¹.

Είναι λοιπόν εμφανές ότι ο Γουλιέλμος Β΄ είχε την ευκαιρία, μερικά χρόνια νωρίτερα από το Tagliacozzo, να αποκτήσει μία πρώτης τάξεως άμεση εμπειρία από τον τρόπο πολέμου των Βυζαντινών και των Τούρκων. Εδώ θα πρέπει να συμπληρώσουμε ότι ο ικανός αυτός ηγεμόνας είχε λάβει μέρος, όπως άλλωστε ο Κάρολος Α΄ και άλλοι συμμετέχοντες στο Tagliacozzo, στη σταυροφορία του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ΄ εναντίον της Αιγύπτου, κατά τα έτη 1248-1250⁵². Συνεπώς, ο πρίγκιπας της Αχαΐας θα πρέπει να είχε αποκτήσει και από τη συμμετοχή στη συγκεκριμένη στρατιωτική επιχείρηση άμεση εμπειρία του τρόπου πολέμου στην Ανατολή.

Την εμπειρία των ιδιαίτερων συνθηκών πολέμου στην Ελλάδα, μετά από μισό και πλέον αιώνα συγκρούσεων με το Βυζάντιο, την εκμεταλλεύτηκαν οι Φράγκοι του πριγκιπάτου κατά τα έτη που ακολούθησαν τη μάχη του Tagliacozzo. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, το 1270, αποβίβασε στη Μονεμβασία στρατό αποτελούμενο από Κουμάνους, Τούρκους και Βυζαντινούς. Ο Γουλιέλμος Β΄ απέφυγε την ανοικτή σύγκρουση και έδωσε εντολές οι Φράγκοι να οχυρωθούν στα κάστρα

50. *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 3712-3731. Επίσης, BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 253-254. Πρβλ. και *Λέοντος Τακτικά* II, 12.134-139, στ. 4449-4468, 105-107 και 13.13, στ. 4570-4580, 119-120.

51. Για τη μάχη της Πελαγονίας, βλ. GEANAKOPOLOS, *Battle of Pelagonia*, 99-141.

52. Γενικά για τη συγκεκριμένη σταυροφορία, J. R. STRAYER, *The Crusades of Louis IX*, στο: *A History of the Crusades*, επιμ. Κ. SETTON, τ. 1, Wisconsin 1969, 487-504. Επίσης, για τη συμμετοχή του Καρόλου Α΄, βλ. DUNBABIN, *Charles I*, 4 και 167.

τους και να τοποθετηθούν φρουρές σε όλα τα κομβικά και στρατηγικά σημεία. Ο Κάρολος Α΄, το 1272, έστειλε στρατεύματα σε βοήθεια των Φράγκων του Μοριά και στο πολεμικό συμβούλιο που προηγήθηκε της επιχείρησης αποφασίστηκε να επιδιωχθεί σύγκρουση σε ανοικτό πεδίο. Η εκστρατεία ξεκίνησε με πενθήμερη ληλασία των περιοχών του Γαρδαλεβού και της Τσακωνίας και επιστροφή στο Νίκλι. Οι Βυζαντινοί όμως απέφυγαν να συναντήσουν τους Φράγκους. Ο αυτοκράτορας είχε δώσει αυστηρές εντολές να μην παρατάσσονται τα στρατεύματα για μάχη σε ανοικτό πεδίο, αλλά να προτιμούνται ορεινά φυσικά οχυρά σημεία από όπου θα μπορούν να ενεδρεύουν και να τοξεύουν τους Φράγκους. Οι Λατίνοι, διαπιστώνοντας ότι δεν επρόκειτο να ευοδωθούν τα σχέδιά τους για μάχη σε παράταξη και ότι ήταν πολύ επικίνδυνο να διέλθει ο στρατός τους από τα ορεινά και δασώδη μέρη που παρεμβάλλονταν μεταξύ Νικλίου και Μυστρά, διότι θα μετατρέπονταν σε εύκολο στόχο των Βυζαντινών τοξοτών, αποφάσισαν να αποχωρήσουν. Ταυτόχρονα, τοποθέτησαν ικανές δυνάμεις, ώστε να εμποδίσουν ενδεχόμενη βυζαντινή διείσδυση στις περιοχές τους⁵³.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η εκστρατεία που διεξήγαγαν στην Εύβοια ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Β΄ και ο στρατηγός του Καρόλου Α΄ Dreux de Beaumont σε συνεργασία με τους Βενετούς, το 1276, εναντίον των Βυζαντινών εισβολέων⁵⁴. Ο πρίγκιπας πέτυχε την ανακατάληψη του κάστρου Κούπα, αλλά ο de Beaumont ηττήθηκε κοντά στον Ωρεό με μεγάλες απώλειες σε έμπυχο δυναμικό καθώς και σε εξοπλισμό, ιδιαίτερα κατά τη φάση της υποχώρησής του μέσα από ορεινά εδάφη. Από όσα αναφέρει ο Μαρίνος Σανούδος συνάγουμε ότι οι Βυζαντινοί υπό την ηγεσία του Λατίνου Δικάριου πρέπει να διεξήγαγαν ένα είδος ανταρτοπόλεμου. Οι Βενετοί και ο πρίγκιπας της Αχαΐας γνώριζαν τα τεχνάσματά τους, κατά συνέπεια ήταν πολύ προσεκτικοί και δεν επέτρεπαν στον στρατό τους να διαχωριστεί ή να επιδοθεί σε καταδίωξη. Αντιθέτως, ο Γάλλος στρατηγός, αφού δεν συνάντησε ισχυρή και οργανωμένη αντίσταση, επέτρεψε την διασπορά του ιππικού του, με σκοπό την ληλασία, και επιχείρησε να διέλθει από ορεινά περάσματα στα οποία ενέδρευαν οι Βυζαντινοί⁵⁵.

53. *Χρονικὸν Μορέως*, σσ. 6487-6720. *Chronique de Morée*, § 456-469. Επίσης, ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat grec I*, 52-53, και ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, 175-176.

54. Για τη δράση του de Beaumont και τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου γεγονότος, βλ. τα σχετικά σχόλια του Sanudo, *Istoria*, 276-277.

55. Sanudo, *Istoria*, 143-144. Επίσης, LONGNON, *Empire latin*, 241.

Από τα παραπάνω παραδείγματα διαπιστώνουμε ότι οι Φράγκοι του πριγκιπάτου είχαν προσαρμόσει την τακτική τους και ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί κατά τις αντιπαραθέσεις τους με τους Βυζαντινούς. Πολύ περισσότερο, είχαν οι ίδιοι διδαχθεί και αφομοιώσει παρόμοιες τακτικές, εφόσον για παράδειγμα το Χρονικό του Μορέως μαρτυρεί ότι οι Βυζαντινοί κινδύνευαν στην Πελοπόννησο από ενέδρες των Φράγκων βαλλιστροφόρων στα ορεινά περάσματα⁵⁶.

Από όσα εκτέθηκαν, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος είχε αποκτήσει προσωπική εμπειρία των πολεμικών τακτικών των Βυζαντινών και των Τούρκων πριν τη μάχη του Tagliacozzo, την οποία αποδεδειγμένα αξιοποίησε προς όφελος των Φράγκων στις αδιάκοπες συγκρούσεις μαζί τους. Κατά συνέπεια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η παρουσία του ιδίου και των ιπποτών του στο Tagliacozzo πιθανόν επέδρασε θετικά στην διεξαγωγή των ελιγμών στο πεδίο της μάχης καθώς και στην επιτυχή της έκβαση. Δεν είναι όμως δυνατό να τεκμηριωθεί, με εξαίρεση την αναφορά του Χρονικού του Μορέως, εάν ο πρίγκιπας υπήρξε αποκλειστικός σύμβουλος του Καρόλου Α΄, διαδραματίζοντας συνάμα τόσο κεντρικό και καθοριστικό ρόλο στο θετικό αποτέλεσμα όσο το Χρονικόν του αποδίδει.

Εκείνο που κυρίως ενδιαφέρει και μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε είναι ότι η περιγραφή του Χρονικού για το Tagliacozzo αποτελεί πηγή αυθεντικών πληροφοριών για τη βυζαντινή πολεμική τακτική του 13ου αιώνα εναντίον των Φράγκων. Επιπλέον, αποδίδει ρεαλιστικά την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Δυτικοί για αυτή και ερμηνεύει τους λόγους για τους οποίους διαμορφώθηκε η συγκεκριμένη αντίληψη. Κυρίως, αποκαλύπτεται ο ισχυρός βαθμός προκατάληψης που επικρατούσε: όταν η τακτική εφαρμόζεται από τους Βυζαντινούς εναντίον των Φράγκων χαρακτηρίζεται ανανδρη και ασύμβατη με τον ιπποτικό τρόπο πολέμου, αλλά όταν εφαρμόζεται από τον στρατό του Καρόλου Α΄ αντιμετωπίζεται θετικά και ο Γουλιέλμος Β΄ εξιμνείται για την συνεισφορά του στη νικηφόρα έκβαση της μάχης.

56. *Χρονικόν Μορέως*, σσ. 5044-5045. Για την τακτική των Φράγκων και την προσαρμογή τους στις ιδιαίτερες γεωγραφικές συνθήκες της Πελοποννήσου, βλ. ILIEVA, *Frankish Morea*, 193-196. Ανάλογη τακτική «ανορθόδοξου» πολέμου εφαρμόστηκε από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο, βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο*, 272-274.

BYZANTINE BATTLE TACTICS AGAINST THE FRANKS IN THE 13TH CENTURY
AND THE BATTLE OF TAGLIACOZZO

In 1268 Charles I of Anjou (1266-1285) confronted the army of Conradin (1254-1268) in Tagliacozzo, achieving a victory that established his position in Sicily. The prince of Morea William II of Villehardouin (1246-1278), took part in the battle with 400 knights levied from the principality. The *Chronicle of the Morea* attributes the victory of Charles I to William II's advice to fight using similar tactics applied by the Byzantines and the Turks in the Greek mainland.

The prince had acquired important experience of the war conditions in Morea and Greece before the battle of Tagliacozzo fighting against the Byzantines. Hereof, it is possible that William II took advantage of this experience and played an important role in the positive outcome of the battle, even though not as crucial as the *Chronicle* tries to ascribe to him.

On the other hand, it is proven by close examination of other Byzantine and western sources of the period that the battle description of the *Chronicle* is an authentic testimony of the Byzantine battle tactics exercised against the Franks during the 13th century and especially the way these tactics were seen through the eyes of the latter.

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΙΑΜΒΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ
ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΩΝ, ΦΩΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗΣ*

Ο Η. Hunger υποστηρίζει ότι «για τους ίδιους τους Βυζαντινούς ή φιλολόγια, δηλαδή ή σπουδὴ τῆς γλώσσας καὶ τῶν ἔργων ποὺ εἶχαν συντεθεῖ στὴ γλώσσα αὐτῇ, ἦταν πάντα μιὰ ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀποστολὴ»¹. Ὅταν μάλιστα συνέβαινε, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου, σὲ γραπτὸ κείμενο ἢ μὲν γλώσσα νὰ ἀποδίδει ὑψηλὰ νοήματα μὲ λεξιλόγιο ἀπὸ τὴ διαχρονία τῆς ἑλληνικῆς, τὸ δὲ κείμενο νὰ ἔχει στοιχεῖα ἐγνωσμένης λογοτεχνικότητας, ἢ κοινωνία σύσσωμη τὸ χαιρέτιζε ὡς πνευματικὸ ἐπίτευγμα.

Αὐτὸ συνέβη μὲ τοὺς Ἰαμβικοὺς Κανόνες (= ΙΚ) Χριστουγέννων, Φώτων καὶ Πεντηκοστῆς², στοὺς ὁποίους τὸ μὲν θεματικὸ ἀντικείμενο

* Τὴν ὑπόδειξη τοῦ θέματος αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου χρωστῶ στὸν καθ. Χ. Θεοδωρίδη, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ. Τὸ ἄρθρο διάβασαν οἱ καθ. Δ. Καλαμάκης καὶ Ἄ. Μαρκόπουλος τοὺς ὁποίους ἐπίσης εὐχαριστῶ.

1. Ἀποκαλεῖ μάλιστα ὁ Hunger τὴν ἐνασχόληση τῶν βυζαντινῶν λογίων μὲ θέματα γραμματικῆς, μετρικῆς, ὀρθογραφίας, διαλεκτολογίας καὶ λεξικογραφίας, «ἀπαραίτητες προϋποθέσεις τῆς φιλολογίας». Βλ. Η. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Β', Ἀθήνα 1992, 68 καὶ 376.

2. Ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνὸ καὶ βρῖσκονται ἐκδεδομένοι στὴν PG 96, στ. 817c-840a, ἢ ὁποῖα ἀναπαράγει τὴν ἔκδοση τοῦ M. LE QUIEN τοῦ 1712. Ἐν συνεχείᾳ ἐξεδόθησαν ἀπὸ τοὺς W. CHRIST - M. PARANIKAS, *Anthologia Graeca carminum Christianorum*, Leipzig 1871 (ἀνατύπ. Hildesheim 1963), 199-215, ἐπὶ τῇ βάσει τριῶν χειρογράφων τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰ. (W. CHRIST - M. PARANIKAS, σ. CXLIV). Οἱ κανόνες ἐξεδόθησαν ἐπίσης ἀπὸ τὸν A. NAUCK, *Ioannis Damasceni canones iambici cum commentario et indice verborum ex schedis Augusti Nauck editi (iussu Imperialis Academiae edidit P. NIKITIN)*, στὸ

εἶναι ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Λόγου καὶ ἡ φανέρωση τοῦ Πνεύματος, ἡ δὲ μορφὴ συνδυάζει ταυτόχρονα προσωδιακὸ καὶ ρυθμοτονικὸ μέτρο, μὲ εἰκόνες καὶ παρομοιώσεις μεγάλης ποιητικῆς τόλμης³. Τὴν ἀπήχηση τῶν ΙΚ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία βρῖσκουμε ἀποτυπωμένη στὴ Σούδα, ὅταν σχολιάζει «οἱ γοῦν ἁσματικοὶ κανόνες Ἰωάννου τε καὶ Κοσμά σύγκρισιν οὐκ ἐδέξαντο, οὐδὲ δέξαιντο, μέχρις ἂν ὁ καθ' ἡμᾶς βίος περαιωθῆσεται»⁴.

Ταυτόχρονα οἱ ΙΚ ἀπετέλεσαν ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης καὶ διδασκαλίας⁵. Τὸ *Λεξικὸν* τοῦ Θεοδοσίου μοναχοῦ⁶, ἡ *Σούδα*⁷,

Mélanges gréco-romains tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg VI (1894) 199-224. Τὴν ἔκδοση αὐτὴ χρησιμοποίησε.

3. Αἰσθητικὴ ἀποτίμησή τους ἔχει ἐπιχειρήσει ὁ Θ. ΞΥΔΗΣ, «Ἰαμβικοὶ κανόνες τοῦ Δαμασκηνοῦ» (ἀ' δημοσίευση: *Ὁ αἰώνας μας*, 1948), καὶ ἀνατύπωση στὸν τόμο *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1978, 68-86.

4. *Suidae Lexicon*, ἔκδ. A. ADLER, τ. II, Leipzig 1931 (=Sud.), ι 467 (σ. 649).

5. Γενικὰ γιὰ τὶς ἐρμηνεῖες κανόνων βλ. Ph. A. DEMETRAKOPOULOS, "The Exegeses of the Canons in the Twelfth Century as School Texts", *Δίπτυχα* 1 (1979) 143-157, καθὼς καὶ τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τῆς A. GIANOULLI, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta. Eine quellenkritische und literarhistorische Studie* [WBS, Bd. XXVI], Wien 2007, 14-24. Ἐρμηνευτικὰ φιλόλογικὰ ἔργα τῶν Ἰαμβικῶν Κανόνων συνέθεσαν βυζαντινοὶ φιλόλογοι· βλ. ἐνδεικτικὰ αὐτὸ τοῦ Γρηγορίου Πάρδου (*Gregorio di Corinto Esegese al canone giambico per la Pentecoste attribuito a Giovanni Damasceno*, ἔκδ. F. MONTANA, Pisa 1995) καὶ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου (*Theodori Prodromi Commentarios in carmina sacra melodorum Cosmae Hierosolymitani et Ioannis Damasceni ad fidem codicum manuscriptorum primus edidit* H. M. STEVENSON, Roma 1888, μὲ πρόλογο τοῦ I. B. PITRA).

6. Τὴ μελέτῃ τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ *Λεξικοῦ* τοῦ Θεοδοσίου, καθὼς καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ κεμένου του πραγματοποιήσα στὴ διδακτορικὴ μου διατριβή, τὴν ὁποία καὶ πρόκειται νὰ δημοσιεύσω. Οἱ ὑπάρχουσες ἐκδόσεις τοῦ *Λεξικοῦ* τοῦ Θεοδοσίου εἶναι αὐτὴ τοῦ L. BACHMANN, *Anecdota Graeca*, Leipzig 1828, τ. I, 450-459, τοῦ G. DE ANDRÉS, "Carta de Teodosio el gramatico (IX s.) sobre el lexico de los canones de san Juan Damasceno, segun el codice complutense 'Villamil No 30' ", *Emerita* 41 (1973) 377-395 (=ANDRÉS, *Lexico*), τὴν ὁποία καὶ θὰ χρησιμοποίησω στὴ συνέχεια. Βλ. καὶ L. DE STEFANI, "Per le fonti dell'Etimologico Gudiano", *BZ* 16 (1907) 52-68, τοῦ ἰδίου, "Il lessico ai canoni giambici di Giovanni Damasceno secondo un ms. Romano", *BZ* 21 (1912) 431-435 καὶ F. MONTANA, "L'inizio del Lessico di Teodosio grammatico ai canoni liturgici nel Laur. 57.48", *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 123 (1995) 193-200.

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ Sud ε 58: «εἵκαθεν = ὑπεχώρει οἷς εἵκαθε πῦρ ἄσπετον». Ἡ φράση μὲ πλάγια στοιχεῖα εἶναι δάνειο ἀπὸ τὸν Ἰαμβικὸ Κανόνα τῶν Χριστουγέννων, στίχ. 84 τῆς ἐκδόσεως τοῦ NAUCK.

καὶ τὸ *Etymologicum Gudianum*⁸ ἐρμηνεύουν γλῶσσες τῶν ΙΚ, καθὼς ἀντιστοιχῶς καὶ οἱ Ἐπιμερισμοὶ τῶν Κανόνων⁹ περιέχουν ἐκτενέστερες πληροφορίες γιὰ τὸ λεξιλόγιό τους.

Ἐπὶ τὸν τίτλο Ἐπιμερισμοὶ¹⁰ ἔχουν ἐκδοθεῖ κείμενα ὅπως, *Ἐπιμερισμοὶ στοὺς Ψαλμοὺς*¹¹, *στὸν Ὅμηρο*¹², *στὸν Ἡρωδιανό*¹³, *τοῦ Τριχᾶ*¹⁴, τὰ ὁποῖα λαμβάνουν τὸ ὕλικό τους, τίς λέξεις, δηλαδή, πὸ ἐπιμερίζουν, ἀπὸ συγκεκριμένα κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ οἱ ἀντίστοιχες ὀνομασίες. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν Ἐπιμερισμῶν στοὺς Ψαλμοὺς καὶ στὸν Ὅμηρο, πρόκειται γιὰ ἐπεξηγήση ὀμηρικῶν καὶ ψαλμικῶν λέξεων ὅπως σὲ ἐτυμολογικὸ λεξικό, ταυτοχρόνως μὲ ἐφαρμογὲς τῆς γραμματικῆς¹⁵ στὰ προαναφερθέντα

8. *Etymologicum Gudianum*, ἔκδ. Α. DE STEFANI, τ. I-II, Leipzig 1909-1920 (ἀνατύπ. Amsterdam 1965). Βλ. ἐνδεικτικὰ τ. I, σ. 32.16: «ἄθρ[ει]: ἐκ τοῦ δρω, τὸ βλέπω ... ἀθρών ὁ πλάστιγς ἐν ζῶφω τῶν παισιμάτων». Ἡ φράση μὲ πλάγια εἶναι δάνειο (NAUCK, II, 56). Βλ. καὶ τὴν μελέτη τοῦ DE STEFANI, (παραπάνω σημ. 6).

9. R. GÉNAKOU-BOROVILLOU, "Les "Épimérismes sur les canons". Présentation d'une œuvre inconnue de la littérature byzantine", *XXe Congrès International des Études Byzantines. Pré-actes. III. Communications libres*, Paris 2001, 52.

10. Γιὰ τὸ γραμματειακὸ εἶδος τῶν Ἐπιμερισμῶν δὲν ἔχει διατυπωθεῖ μέχρι σήμερον σαφῆς ὀρισμὸς: βλ. σύνοψη τῶν κυριότερων προσπαθειῶν πρὸς περιγραφή τοῦ εἴδους στὴ μελέτη μου Α. ΓΚΕΝΑΚΟΥ-ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ, «Οἱ Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον Γραφικά. Παρατηρήσεις στὴ δομὴ καὶ στὸν τρόπο σύνθεσής τους», *Βυζαντινὰ* 28 (2008), 21-50. Παράδειγμα ἀπὸ τὴ νεότερη βιβλιογραφία, ὅπου ἐπικρατεῖ ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸ, βλ. ἐνδεικτικὰ Ε. DICKEY, *Ancient Greek Scholarship : a Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from their Beginnings to the Byzantine Period* [Classical Resources Series, 7], Oxford 2007. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἐξεταζόμενα εἶδη κειμένων δὲν ἀντιμετωπίζονται οἱ ἐπιμερισμοὶ ὡς διάφορο εἶδος: ἀκόμα καὶ στὸ γλωσσάριο, σ. 238, δίνεται ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐπιμερισμοῦ, "distribution; parsing; division of a sentence into words; analysis; classification", ἐνῶ ἡ λέξις ἐπιμερισμὸς θεωρεῖται ἐσφαλμένα τριγενὲς ἐπίθετο «ἐπιμερισμὸς, ἡ, ὄν».

11. *Georgii Choerobosci Dictata in Theodosii canones necnon epimerismi in psalmos*, ἔκδ. TH. GAISFORD, Oxford 1842, τ. III, 1-193.

12. *Epimerismi Homerici. Pars prior*, ἔκδ. Α. DYCK, Berlin-New York 1983, *Epimerismi Homerici-Lexicon AIMΩΔΕΙΝ. Pars altera*, ἔκδ. Α. DYCK, Berlin-New York 1995.

13. *Ἐπιμερισμοὶ κατὰ ἀλφάβητον τοῦ Ἡρωδιανοῦ (Herodiani Partitioes)*, ἔκδ. JO. FR. BOISSONADE, London 1819 (ἀνατύπ. Amsterdam 1963).

14. Βλ. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, 436. Οἱ Ἐπιμερισμοὶ τοῦ Τριχᾶ περιέχουν μόνον μετρικὰ παρατηρήσεις στὸ Ἐγχειρίδιο τοῦ Ἡφαιστίωνος, βλ. καὶ τὴ μελέτη μου «Οἱ ἐπιμερισμοὶ», 23 σημ. 11, ὅπου καὶ οἱ παραπομπές.

15. P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς*, Ἀθήνα 1981, 227.

κείμενα, ἐνῶ στοὺς Ἐπιμερισμοὺς τοῦ Τριχᾶ καὶ τοῦ Ἡρωδιανοῦ συντέμνεται τὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ μεταβάλλεται ἀκόμα καὶ ἡ διάταξί του¹⁶ χωρὶς νὰ ἐπεξηγοῦνται οἱ λέξεις.

Τὸ ἐκδεδωμένο κείμενο ποὺ φέρει τὸν δυσσερμῆνευτο τίτλο Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικὰ (= Ἐπ.)¹⁷, τοῦ ἐνάτου/δεκάτου αἰώνα, εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης. Οἱ Ἐπιμερισμοὶ αὐτοὶ ἀπετέλεσαν πηγὴ γιὰ μεταγενέστερα ἔργα, ὅπως τὸ *Etymologicum Parvum*¹⁸ (10-11ος αἰ.)¹⁹ καὶ τὸ *Etymologicum Gudianum*²⁰ (12ος αἰ.)²¹, ἐνῶ τὰ κείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄντλησαν λέξεις γιὰ νὰ συνθέσουν *λήμματα*, δηλαδὴ τὸ ὑλικὸ πρὸς ἐπιμερισμό, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ συνθέσουν *ἐρμηνεύματα*²², δηλαδὴ οἱ πηγές τους, ἐλάχιστα ἔχουν διερευνηθεῖ.

16. Λεπτομερέστερη πραγματέυση τοῦ θέματος βλ. στὴ μελέτη μου “Baroccianus gr. 50: Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικὰ. *Terminus ante quem pour le lexique de Théodose le grammairien (IXes.)*”, *Byz* 72 (2002) 250-269.

17. Ἡ μόνη ἔκδοσις ποὺ ὑπάρχει εἶναι αὐτὴ τοῦ J. A. CRAMER, *Anecdota Graeca e codicibus manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*, Oxford 1835 (ἀνατύπ. Amsterdam 1963), τ. II, σ. 331-475 (στὸ ἐξῆς = AO). Συμπλήρωσις τῆς χειρογράφου παράδοσης γίνεται ἀπὸ τὸν J. SCHNEIDER, *Les traités orthographiques grecs antiques et byzantins* (*Corpus Christianorum, Lingua Patrum*, III), Turnhout 1999, 418. Ἡ ἔκφρασις κατὰ στοιχεῖον σημαίνει ὅτι ἔχουν ἀλφαβητικὴ διάταξι, ἐνῶ γιὰ τὸν τύπο *Γραφικὰ* δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἀναφέρεται στὸν τρόπο γραφῆς τῶν λέξεων ἢ στὴν Ἁγία Γραφή, βλ. J. SCHNEIDER, *Les traités*, 418.

18. R. PINTAUDI, “Gli Epimerismi come fonti dell’*Etymologicum Parvum*”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di lettere e filosofia. Serie III*, 51 (1975) 167-175.

19. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι βλ. R. PINTAUDI, *Etymologicum Parvum quod vocatur*, Milano 1973, σ. XV.

20. Βλ. σημ. 8.

21. Ὁ παλαιότερος κώδικας χρονολογεῖται στὰ 1100 μ.Χ. καὶ περιγράφεται λεπτομερῶς στὴ μελέτη τοῦ ST. MALECI, *Il codice Barberiniano Graecus 70 dell’Etymologicum Gudianum* [*Bollettino dei Classici dell’Accademia Nazionale dei Lincei. Suppl. n. 15*], Roma 1995.

22. Γιὰ τὴν χρησιμοποιούμενη ὀρολογία: Ἐπιμεριστὴς ὀνομάζεται ὁ συγγραφέας ἐπιμεριστικῶν κειμένων, ἐπιμερισμὸς ἡ ἐλάχιστη αὐτόνομη μονάδα ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ *λήμμα* (τὴν πρὸς ἀνάλυσιν λέξι) καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιμεριστικὰς ἐπεξηγήσεις, τὸ *γλῶσσημα* καὶ τὸ *ἐρμηνεύμα*. *Γλῶσσημα* εἶναι τὸ μονολεκτικὸ σχόλιο ποὺ ἀποδίδει συνήθως τὴ σημασίαν τῆς λέξεως καὶ *ἐρμηνεύμα* τὸ ἀναλυτικὸ σχόλιο μὲ ποικίλες ἐπεξηγήσεις, γραμματικὰς, ὀρθογραφικὰς καὶ ἐτυμολογικὰς.

Τὸ παλαιότερο γνωστὸ χειρόγραφο τῶν Ἐπ. εἶναι ὁ *Baroccianus Gr. 50*²³, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται μεταξὺ ἐνάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος²⁴ καὶ ἀποτελεῖ ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγησή τους. Ἀπὸ τὶς σημειώσεις τῶν περιθωρίων αὐτοῦ τοῦ κώδικα ἀντλοῦμε πληροφορίες γιὰ τὸ ὑλικὸ ποὺ χρησιμοποιήθηκε πρὸς ἐπιμερισμὸ καὶ γιὰ τὶς πηγές τῶν ἐρμηνευμάτων τῶν Ἐπ. Στὶς σημειώσεις τοῦ περιθωρίου του διαβάζουμε ὅτι ἐπιμερίστηκε κείμενο τὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται *λέξεις τῆς γραμματικῆς*²⁵, ἄλλο μὲ τὴν ἐπιγραφή *λέξεις τοῦ Ψαλτῆρος*²⁶, ἄλλο ποὺ ἐπιγράφεται *Λέξεις ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀγίου Νικηφόρου*²⁷, καθὼς ἐπίσης, ὑπὸ τὸν τίτλο *τῶν Κανόνων* (= ΙΚ)²⁸, τὸ Λεξικὸ τοῦ Θεοδοσίου μοναχοῦ (= ΛΘ)²⁹, τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύει τὶς λέξεις τῶν ΙΚ. Δηλαδή τὸ πρὸς ἐπιμερισμὸ ὑλικὸ ἦταν γραμματικὸ, ψαλμικὸ, ἀγιολογικὸ, λεξικογραφικὸ καὶ ὕμνογραφικὸ.

Στὰ ἐρμηνεύματα τῶν Ἐπ. ὁ Cramer ἐπεσήμανε ὀμηρικὸς καὶ βιβλικὸς στίχους³⁰ καὶ ὁ J. Schneider³¹ ἐντόπισε ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ὁρθογραφία τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ³², ἀπὸ τοὺς Ὁρθογραφικοὺς κανόνες τοῦ Θεογνώστου³³ καὶ ἀπὸ τὸ ΛΘ. Διαπιστώνουμε λοιπὸν

23. Γιὰ τὴ βιβλιογραφία τοῦ χειρογράφου βλ. J. IRIGOIN, "Pour un bon usage des abréviations: le cas du Vaticanus graecus 1611 et du Barocci 50", *Scriptorium* 48/1 (1994) 3-17.

24. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ *Baroccianus gr. 50* βλ. τὴν πλέον πρόσφατη περιγραφή του ἀπὸ τὸν F. RONCONI, "La miscellanea che non divenne mai silloge: il caso del codice Bodl. Barocci 50" στὸ *Selecta colligere*, II, *Beiträge zur Technik des Sammeln und Kompilierens griechischer Texte von der Antike bis zum Humanismus*, ἐπιμ. R. M. PICCIONE – M. PERKAMS (Testi e strumenti di letteratura greca antica, medievale e umanistica, 18) Alessandria 2005, 295-353 καὶ κυρίως στὴ σ. 297.

25. Βλ. στὸ ΑΟ, σ. 428, καὶ στὸν κώδικα φ. 292v.

26. Βλ. στὸ ΑΟ, σ. 428-9, καὶ στὸν κώδικα φ. 292v-293.

27. Βλ. στὸ ΑΟ, σ. 429-30, καὶ στὸν κώδικα φ. 293-293v.

28. Δηλαδή οἱ Ἰαμβικοὶ Κανόνες Χριστουγέννων, Φώτων καὶ Πεντηχοστής, οἱ ὁποῖοι ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, βλ. σημ. 2.

29. Βλ. τὴν βιβλιογραφία ποὺ σημειώνεται στὴν σημ. 6.

30. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΑΟ, σ. 331.11 καὶ σ. 335.28.30.32.

31. J. SCHNEIDER, 418-424.

32. Βρίσκεται ἐκδεδομένη ἐπίσης στὸ ΑΟ, σ. 167-281. Πβλ. ὅσα γράφει ὁ J. SCHNEIDER, σ. 341-408.

33. Τὸ πλήρες κείμενο τῶν Κανόνων τοῦ Θεογνώστου στὸ ΑΟ, σ. 1-165. Γιὰ τοὺς Κανόνες 1-84 κριτικὴ ἔκδοσις ἀπὸ τὸν K. ALPERS *Theognostos. ΠΕΡΙ ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑΣ. Überlieferung, Quellen und Text der Kanones 1-84*, Hamburg 1964. Γιὰ τὶς ὀρθογραφικὲς πηγές τοῦ κειμένου βλ. J. SCHNEIDER, σ. 231-234 καὶ 278-340 καθὼς καὶ τὸ βιβλιοκριτικὸ

πώς τὸ ΛΘ ὑπῆρξε ταυτόχρονα καὶ ὕλικὸ γιὰ ἐπιμερισμὸ καὶ πηγὴ τῶν ἐρμηνευμάτων.

Λεξικὸ Θεοδοσίου	Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικὰ	Ἰαμβικοὶ Κανόνες
ἄθρῶν θεωρῶν, βλέπων ANDRÉS, Lexico, σ. 388	ἄθρει · ἐκ τοῦ δρῶ τὸ βλέπω, καὶ μετὰ τοῦ ἐπιτατικοῦ α ἄθρῶ, καὶ τροπῇ τοῦ δ εἰς θ ἄθρῶ τὸ βλέπω, καὶ ἄθρῶν ὁ πλάστης 337.1	ἄθρῶν ὁ πλάστης ἐν ζῶφω τῶν παισιμάτων II, 56
ἄκηράτου · ἄφθάρτου ANDRÉS, Lexico, σ. 388	ἄκήρατος · ἐκ τοῦ γήρας, γήρατος, μετὰ τοῦ στερητικοῦ α ἀγήρατος, καὶ τροπῇ ἀκήρατος ὁ ἄφθατος καὶ μὴ γηρῶν 343.21	ὄμβροβλυτεῖς μοι ῥεῖθρον ἐξ ἀκηράτου III, 38 λόγον κατοπτεύσοντες, ἐξ ἀκηράτου II, 63

Ἐπιπλέον, ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα, στοὺς Ἐπ. οἱ λέξεις τῶν ΙΚ ἔγιναν *λήμματα* εἴτε μέσω τοῦ ΛΘ, εἴτε κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν ΙΚ. Ἐπίσης στὰ ἐρμηνεύματα τῶν Ἐπ. ἐντοπιζονται ὀλόκληρες φράσεις ἀπὸ τοὺς ΙΚ³⁴. Διαπιστώνουμε λοιπὸν πὼς ἐπίσης καὶ οἱ ΙΚ ὑπῆρξαν ταυτόχρονα ὕλικὸ γιὰ ἐπιμερισμὸ καὶ πηγὴ τῶν ἐρμηνευμάτων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στὴ συνέχεια θὰ ἐξετάσουμε ἐν παραλλήλῳ ΙΚ καὶ ΛΘ ἐν σχέσει μὲ τοὺς Ἐπ.

Ἐνδιαφέρον κυρίως παρουσιάζει ἡ περιγραφή τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Ἐπιμεριστὴς μελέτησε, ἀνέλυσε καὶ ἐνέταξε, ἀπὸ τὸ ΛΘ καὶ τοὺς ΙΚ, *λήμματα* στοὺς Ἐπ. καὶ χρησιμοποίησε τὰ ἐρμηνεύματα τοῦ ΛΘ καὶ φράσεις τῶν ΙΚ γιὰ νὰ σχηματίσει ἐπιμερισμούς. Ἀνάλογες μελέτες ἔχουν γίνεи ἀπὸ τὸν B. Marzullo³⁵ γιὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου καὶ ἀπὸ τὸν P.

ἄρθρο K. ALPERS, “Die griechischen Orthographien aus Spätantike und byzantinischer Zeit”, BZ 97 (2004) 1-50.

34. Βλ. τὸ *λήμμα* ἀκραιφνέστατος (337.17), ποὺ δὲν ἀποτελεῖ λέξη τῶν ΙΚ, ὅμως περιέχει τὴ φράση *νέον περαίνεις τὸν φθαρέντα τῇ πλάνῃ*, ἀπὸ τὸν κανόνα στὰ Φῶτα.

35. B. MARZULLO, “La ‘copia contigua’ in Esichio”, *Quaderni dell’Istituto di Filologia Classica dell’Università di Cagliari* 3 (1968) 70-87.

Burguière³⁶ γιὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ «Κυρίλλου», οἱ ὁποῖοι διερεῦνησαν τὸν τρόπο συγγραφῆς καὶ τὴ χρῆση τῶν πηγῶν ἀπὸ τοὺς λεξικογράφους.

Τὸ πεδίο πὸν θὰ ἐρευνήσουμε παρουσιάζεται στὸν πίνακα πὸν ἀκολουθεῖ. Στὴ δεῦτερη στήλη καταγράφονται οἱ Ἐπ., στὴν τρίτη οἱ λέξεις τῶν ΙΚ καὶ ΛΘ, ἐνῶ στὴν τέταρτη δίνεται ἡ ποσοστῶση:

ΑΛΦΑΒΗΤΟΣ	Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικὰ	Ἐπιμερισμοὶ τῶν Ἰαμβικῶν κανόνων	ΠΟΣΟΣΤΩΣΗ
Α	151	74	49%
Β	34	15	49%
Γ	20	7	35%
Δ	57	24	42,5%
Ε	98	21	22%
Ζ	9	3	33,3%
Η	23	4	17%
Θ	13	6	46%
Ι	18	7	38,8%
Κ	61	8	13%
Λ	29	6	20,6%
Μ	61	8	21%
Ν	22	6	27%
Ξ	3	0	0%
Ο	29	4	13,7%
Π	83	23	27,7%
Ρ	9	2	22,2%
Σ	57	9	15,7%
Τ	42	4	9,5%
Υ	10	2	20%
Φ	20	7	35%
Χ	18	1	5,5%
Ψ	5	0	0%
Ω	6	1	16%
Σύνολο	855	242	ΜΟ28.3%

Στὸν πίνακα τὸ ποσοστὸ τῶν ἐπιμερισμῶν πὸν συγγενεύουν μὲ τοὺς ΙΚ, εἴτε ἀπευθείας, εἴτε μέσω τοῦ ΛΘ, εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο, 28.3%, ὄχι

36. P. BURGUIÈRE, "Cyrilliana. Observations sur deux manuscrits parisiens du Lexique de Cyrille", *Revue des Études Anciennes* 63 (1961) 345-361, 64 (1962) 95-108 καὶ 72 (1970) 364-384 (μὲ τίτλο, "Cyrilliana. Remarques sur la composition du Lexique de Cyrille").

ὅμως ἀνάλογο σὲ κάθε στοιχεῖο τῆς ἀλφαβήτου. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνομοιομορφία τοῦ λεξιλογίου τῶν ΙΚ καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ μὴ ἀποκρυσταλλωμένη μέθοδο τῆς ἐπιμεριστικῆς ἐργασίας. Ἀριθμητικὰ πολυπληθέστεροι εἶναι οἱ ἐπιμερισμοὶ στὰ στοιχεῖα Α, Β, Δ, Ε, Π, ὅπου εἶναι καὶ συνεχεῖς καὶ διατεταγμένοι σὲ μικρὲς ομάδες.

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ
ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΟΝ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ

Ἡ ἐπίδραση τοῦ ΛΘ στοὺς Ἐπ. εἶναι ἀρκετὰ ἐκτεταμένη, ὅχι ὅμως ὁμοιογενὴς σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου. Ἡ προσεκτικὴ μελέτη φανερώνει μιὰ προϋοῦσα διαφοροποίηση. Διακρίνουμε τρεῖς ομάδες *λήμμάτων*. Ἡ πρώτη ἀπαρτίζεται ἀπὸ 72 ἐπιμερισμοὺς, στὰ στοιχεῖα Α, Β, Γ, Δ καὶ Ε (44, 9, 4, 12, 3) ἀντίστοιχα, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐτούσια *λήμματα* τοῦ ΛΘ μὲ μονολεκτικὴ ἐρμηνεία, *γλώσσημα*, στοὺς ὁποίους ὁ Ἐπιμεριστὴς δὲν ἐπενέβη καθόλου³⁷. Οἱ ἐπιμερισμοὶ αὐτοὶ κατατάσσονται στὸ τέλος κάθε στοιχείου τῶν Ἐπ.

Ἡ δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει 39 ἐπιμερισμοὺς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν κοινὸ μὲ τοὺς ΙΚ καὶ τὸ ΛΘ, τὸ *λήμμα*. Μόνον σὲ 17 ἀπὸ αὐτοὺς ἐντοπίζεται στὸ *ἐρμῆνευμα* θεοδοσιανῆ ἐπίδραση ἄλλοτε στὴν ἀρχή³⁸ καὶ ἄλλοτε στὸ τέλος³⁹ καὶ ἐμπλουτισμένη μὲ ἐπεξηγήσεις: *τονικὲς* [ἄσεμνα (344.7), θᾶπτον (377.8), λύμην (388.4)], γραμματικὲς [γεγῶσα (355.6), παμπήδην (404.5)], ἐρμηνευτικὲς [νάουσι (395.5)], καὶ ἐτυμολογικὲς [ἄσπετον (333.19), διαμπᾶξ (357.19), δυσκάθεκτον (359.20), εἴκαθεν (361.12), ἀκεύμενον καὶ ἐξακεύμενον (347.29), προμηθία (402.27), ὄρουσεν καὶ ἐξώρουσεν (425.25), λυγρῶς (385.13)]. Στὸν ὑπόλοιπος 22 ἐπιμερισμοὺς τὰ *λήμματα* λέξεις τῶν ΙΚ καὶ τοῦ ΛΘ συνοδεύονται μὲ *γλώσσημα* ἢ *ἐρμῆνευμα* ἐντελῶς διάφορο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ ΛΘ: ἄρδην (344.3), ἀγριωπὸν (334.28),

37. Ἔχουν ἐκδοθεῖ καὶ μελετηθεῖ στὴ μελέτη μου πὸν σημειώνεται παραπάνω, σσημ. 16, κυρίως σ. 266-9. Σὲ αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ *πέλεια* = περιστερὰ (404.15) καὶ νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ *ἀλέκτωρ*.

38. Πρόκειται γιὰ τὰ *λήμματα* ἄσεμνα (344.7), ἀκεύμενον καὶ ἐξακεύμενον (347.29), διαμπᾶξ (357.19), εἴκαθεν (361.12), θᾶπτον (377.8), λύμην (388.4), προμηθία (402.27), ὄρουσεν καὶ ἐξώρουσεν (425.25).

39. Πρόκειται γιὰ τὰ *λήμματα* ἄσπετον (333.19), γεγῶσα (355.6), δυσκάθεκτον (359.20), λυγρῶς (385.13), νάουσι (395.5), παμπήδην (404.5).

ἄπλητα (343.1), ἀφύκτοις (347.21), αἰγλήντα (347.31), βρέτας (351.9), βεβυσιμένα (352.32), δοξούμενοι (358.3), εὐκτώως (369.20), ἠγκιστρωμένοι (374.7), ἤπειρον (376.4), ἰκνούμενον καὶ ἐξικνούμενον (379.16), ἰμερτόν (379.14), κλέος (383.23), μέλας (393.1), πόντος (399.14), πρόσθεν (402.25), πολυρρῦτοισι (402.31), πόλοιο (404.16), σέλας (411.16), τάλαινα (417.22), τριπτοὶ (417.23), φλυδούμενος (422.4).

Λεξικὸ Θεοδοσίου	Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικὰ
ἄσεμνα · ἀπρεπῆ ANDRÉS, Lexico, σ. 388	ἄσεμνα · ἀπρεπῆ· ὀξύνεται· τὰ εἰς μνον δισύλλαβα εἰ ἔχει τὴν πρὸ τέλους συλλαβὴν φύσει μακρὰν, μονογενῆ μὲν ὄντα, βαρύνονται, τριγενῆ δὲ ὀξύνονται· ἕνμος· σκύμνος· τὸ μέντοι σεμνὸς τριγενὲς ὢν ὀξύνεται· ὁ σεμνὸς γὰρ, καὶ ἡ σεμνὴ, καὶ τὸ σεμνόν. 344.7
διαμπάξ · διόλου ANDRÉS, Lexico, σ. 389	διαμπάξ · ἀντὶ τοῦ διόλου· γίνεται ἐκ τοῦ πᾶς, Δωρικὴ τροπῆ τοῦ σ εἰς ξ πᾶξ, καὶ διαμπάξ. 357.19
δυσκάθεκτον · δυσκράτητον ANDRÉS, Lexico, σ. 389	δυσκάθεκτον · ἐκ τοῦ δυς μόριον καὶ τὸ κατέχω· δυσκράτητον . 359.20
ἄρδην · παντελῶς ANDRÉS, Lexico, σ. 388	ἄρδην · ψιλοῦται· γίνεται δὲ παρὰ τὸ ἀρῶ· τὸ ἀρμόζω ἄρδην· τὸ γὰρ ἐν τῷ ἅμα λεγόμενον ἀρμοζόντως γίνεται. 344.3

Ἡ τρίτη ομάδα συμπεριλαμβάνει 34 ἐπιμερισμοὺς ἐμφανῶς διαφοροποιημένους, τόσο στὸ λῆμμα ἀπὸ τὸ ΛΘ καὶ τοὺς ΙΚ, ὅσο καὶ στὸ ἐρμήνευμα. Οἱ διαφοροποιήσεις στὸ λῆμμα, ἐντοπιζονται, στὴν πτώση: ἀκήρατος (343.21), ἀκηράτων (347.27), ἀρωγὸς (343.4), ἄρκυς (336.5), ἄρκνον (344.12), ἀγιστίαις (348.1), ἀγλὺς (350.18), δίνη (358.7), ἐλπίζ-ἐλπίδος (370.30), ζοφώδης (372.17), κευθμῶν (382.33), λόφος (385.15), μυχὸς (391.17), ὄλβος (397.6), πανόλβιος (402.23), προσηγῆς (402.12), πυρσὸς (404.28), σθένος (411.19), στὸ γένος: βροτήσιος (353.4), στὴ διάλεκτο: ἄχραντος (343.17), ἠπιώτατος (374.3) καὶ στὸν τύπο τοῦ ρήματος: ἄγραυλος (343.33-ἀπὸ μετοχή, ἀγραυλοῦντες, ἐπίθετο), ἄθρει (337.1 - ἀπὸ μετοχή, ἀθρῶν, προστακτικὴ), ἀνάσσω (343.3 καὶ 349.8), ἀρθροῖ (347.24), βακχεύω (352.28), δεδορκῶς (358.1), ἐξοιστρῶ (367.19 καὶ 368.12 - ἀπὸ μετοχὴ ἐξοιστρούμενου, ρῆμα), ναίω (395.3- ἀπὸ μετοχὴ ναίων, ρῆμα), περαίνω (404.7), στέρω (408.22), στέργει (411.34) - ἀπὸ ἀπαρέμφατο στέργειν ρῆμα).

Πιθανόν πολλές λέξεις από αυτές (λόφος, πυρσός, λέγω, κ.ά.) να βρίσκονται και σε άλλα κείμενα και τίποτα δεν μπορεί να αποδείξει ότι έχουν ληφθεί από τους ΙΚ. Άρκετες από αυτές όμως βρίσκονται σε συμπαγείς ομάδες λέξεων, όπως προαναφέραμε, προερχόμενες από τους ΙΚ. Φράσεις επίσης των ΙΚ βρίσκονται στα έρμηνεύματά τους [στέργω (408.22), άρθροϊ (347.24)], και σε όκτω από αυτές, οι οποίες σημειώνονται με πλάγια, ὁ *Ἐπιμεριστῆς* κράτησε μέρος τοῦ *έρμηνεύματος* τοῦ ΛΘ, στο ὁποῖο προσέθεσε ἐτυμολογικές, γραμματικές ἢ τονικές ἐπεξηγήσεις.

Ἰαμβικοί Κανόνες	Λεξικό Θεοδοσίου	Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικὰ
Νύμφης πανάγνου τὸν πανόλβιον τόκον I, 21.	π α ν ὄ λ β ι ο ν · π ἄ γ χ ρ υ σ ο ν , πάμπλουτον ANDRÉS, Lexico, σ. 393	πανόλβιος : ἐκ τοῦ ὄλβος τοῦτο ἐκ τοῦ ὄλος καὶ τὸ βίος, ὀλόβιος, καὶ ἐν συγκοπῇ ὄλβιος ὁ πάνυ πλούσιος. 402.23
Ναίων Ἴωνᾶς ἐν μυχοῖς θαλαττίους I, 66.	ναίων οἰκῶν ANDRÉS, Lexico, σ. 392	ναίω : τὸ οἰκῶ δίφθογγος ὅτι καὶ ναὸς ἐξ αὐτοῦ. 395.3
Ἦσχυνας, ὄλβον τῆς θεώσεως φέρων I, 93	ὄλβον χρυσὸν, πλουτοῦν ANDRÉS, Lexico, σ. 392	ὄλβος : ὁ πλούτος βαρύνεται τὰ εἰς βος λήγοντα δισύλλαβα κύρια ἢ προσηγορικά, μὴ ἐπίθετα, βαρύνονται οἶον, λέμβος βόμβος καὶ τὸ προσηγορικὸν καὶ ὄνομα πόλεως τύμβος ῥύμβος στίβος τρίβος τὸ δὲ βαλβὸς ὀξύνεται ὅτε προσηγορικόν ἐστίν, ὅποτε δὲ κύριον, βαρύνεται φόλβος 397.6
Ἄθρων ὁ πλάστης ἐν ζόφω τῶν πταισμάτων II, 56	ἄθρων θεωρῶν, βλέπων ANDRÉS, Lexico, σ. 388	ἄθρει : ἐκ τοῦ δρῶ τὸ βλέπω, καὶ μετὰ τοῦ ἐπιτατικοῦ α ἄδρῶ, καὶ τροπῇ τοῦ δ εἰς θ ἄθρῶ τὸ βλέπω, καὶ ἄθρων ὁ πλάστης 337.1
Σειραῖς ἀφύκτοις ὄν διαρθροῖ δακτύλοις II, 57	διαρθροῖ διαπλάττει ANDRÉS, Lexico, σ. 389	ἄρθροῖ παρὰ τὸ ἄρθρον τοῦτο παρὰ τὸ ἀρῶ τὸ ἀρμόζω ὄν διαρθροῖ δακτύλοις 347.25
Στέργειν μὲν ἡμᾶς ὡς ἀκίνδυνον φόβω I, 116	στέργειν ἀγαπᾶν, ἐμμένειν ANDRÉS, Lexico, σ. 394	στέργω εἰ μὲν συντίθεται μετὰ δοτικῆς σημαίνει τὸ ἀρκοῦμαι ὅταν δὲ συντίθεται μετὰ αἰτιατικῆς σημαίνει τὸ ἀγαπῶ, ὡς λέγει ὁ ἅγιος Ἰωάννης στέργειν γάρ ἡμᾶς ὡς ἀκίνδυνον φόβω 408.22

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ
ΚΑΙ ΙΑΜΒΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

Πέραν τῶν ἤδη ἀναφερθέντων ἡ μελέτη τοῦ κειμένου τῶν Ἐπ. ἐπεσήμανε 95 ἐπιμερισμούς⁴⁰, τῶν ὁποίων τόσο τὸ λήμμα ὅσο καὶ τὸ γλώσσημα ἢ τὸ ἐρμήνευμα δὲν ἀνιχνεύονται στὸ ΛΘ ἀλλὰ μόνον στοὺς ΙΚ. Στὸ κείμενο αὐτῶν τῶν ἐπιμερισμῶν τὰ περισσότερα οὐσιαστικὰ βρίσκονται σὲ ὀνομαστικὴ ἐνικοῦ, ἐνῶ τὰ ρήματα βρίσκονται στὸ πρῶτο ἐνικὸ τῆς ὀριστικῆς τοῦ ἐνεστώτα, ἐκτὸς μιᾶς προστακτικῆς, δύο ἀπαρεμφάτων καὶ δύο μετοχῶν. Ἄρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς λέξεις βρίσκονται καὶ σὲ ἄλλα κείμενα, θεωροῦμε ὅμως ἄρκετὰ πιθανὸ ὅτι σχετίζονται μὲ τοὺς ΙΚ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σχηματίζουν συμπαγεῖς ομάδες, ὅπως καὶ τὰ λήμματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ΛΘ, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τύποι ὀρισμένων λέξεων [εὐεπίης (367.31), θεουδεῖς (377.29) λευχεμονεῖτω (389.3) συνδέονται ἅμεσα μὲ τοὺς ΙΚ. Σὲ αὐτοὺς τοὺς 95 ἐπιμερισμοὺς εἴτε προέρχονται ἀπὸ τοὺς ΙΚ, εἴτε ἀπὸ ἄλλο κείμενο, ὁ Ἐπιμεριστής

40. Πρόκειται γὰρ τὰ λήμματα: ἀπρόσιτος (334.19), αἴτιος (340.13 καὶ 345.15), αἰσχός (343.24), ἀρὰ (344.20), ἀνήρ (345.12), ἄλλο (348.3), ἀνάσω (349.8), αἰσχύνω (350.22), βρότειον (353.1), βάτος (353.7), γαστήρ (355.30), γλωσσαλίαν (355.17), εὐχερῆ (362.24), ἔσχατος (363.14), δάκτυλος (356.13), δρόσος (356.17 καὶ 359.22), δεσπότης (357.21), δειματομένη (357.28), δυσμενής (357.26), δίψα (359.18), ἐμμανῶς (361.21), εἶς-ἐνὸς (364.13), εὐεργέτης (365.31), εἵνεκα (367.27), εὐεπίης (367.31), ἐφύμνια (368.1), ἐλικτὸν (368.9), ἔρημος (368.21), ἐλπὶς-ἐλπίδος (370.3), ἐλεύθερος (371.10), εὐτόνωος (371.11), ζάλη (371.26), ζόφος (372.11), ἡλίον (373.6), θυμοφόρου (377.6), θεός (377.13), θρόνος (377.23), θάλασσα (377.27), θεουδεῖς (377.29), κάρα (382.29 καὶ 383.32), κῆμα (383.29), κύκλα (383.30), κόσμος (383.31), κάμινος (384.1), κλείω (384.2), λέγω (388.12), λιγαίνειν (387.31), λευχεμονεῖτω (389.3), μάγος (389.14), μόνος (391.3), μήτηρ (392.7), μελέεσιν (392.10), μολεῖν (392.16), μῖξει (393.23), νέος (394.11), νεύω (394.21), νεανικῶς (394.22), νομῆν (394.26), ὄφρυες (396.10), οὐσία (397.11), ὄλην (398.2), πλευρὰ (399.19), πυρπολῶ (401.34), παφλάζουσα (402.7), πλάνη (402.9), παισιμάτων (402.16), παντεπόπτῆς (402.21), παρθένος (403.1), πλατύνω (404.3), πλάστῆς (404.13), παῖς (405.6), πᾶσι (405.11), προσηγῶς (406.29), ῥίζα (406.31), ῥάιδιον (407.6), ῥοιξηδὸν (407.17), σαφῶς (411.27), σβέσαι (411.32), σοφός (412.15), σάλον (412.20), σειραῖς (412.21), τάφος (417.17), ὕμνος (420.8), ὑπηρετής (420.13), φρυκτωρία (420.22), φίλος (421.26), φώτανγος (422.9), φλῶξ (422.17), φόβος (422.20), φάτνη (422.29), χαίρω (423.24).

ἐργάστηκε χωρὶς τὸ ΛΘ ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια λεξικογραφικῶν, γραμματικῶν καὶ ὀρθογραφικῶν πηγῶν⁴¹.

Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΟΥ *ΕΠΙΜΕΡΙΖΕΙΝ*

Οἱ μέχρι τώρα ἀναφερθεῖσες κατηγορίες *ἐπιμερισμῶν*, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἀπὸ διαβαθμισμένη διαφοροποίηση καὶ παντελῆ ἔλλειψη ὁμοιογένειας καὶ μάλιστα μέσα στὰ ἴδια στοιχεῖα τῆς ἀλφαβήτου, ἐπιτρέπουν νὰ προσεγγίσουμε, ἔστω καὶ ὑποθετικά, τὴ μέθοδο τοῦ *Ἐπιμεριστή*.

Τὰ αὐτούσια *λήμματα* τοῦ ΛΘ, ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη ομάδα, εἶναι 44 καὶ βρίσκονται στὸ τέλος τῶν *ἐπιμερισμῶν* τοῦ Α. Στὸ ἴδιο στοιχεῖο περιέχονται καὶ ἄλλα 30 ποὺ ἀνήκουν στὴ δεύτερη καὶ στὴν τρίτη ομάδα. Εἰκοσιένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ *λήμματα* σχηματίζουν δύο συμπαγεῖς ομάδες (σημειώνονται μὲ πλάγια ὅσα περιέχουν στὸ *ἐρμηνευμά* τους θεοδοσιανὴ ἐρμηνεῖα καὶ μὲ ὑπογράμμιση ὅσα δὲν περιέχονται στὸ ΛΘ): [ἄπλητα, ἀνάσσω, ἀρωγός, ἀγνός, ἄχραντος, ἀκήρατος, αἴσχος, ἀνηλίων, ἀκεύμενον, ἄγραυλος, ἄρδην, ἄσεμνα, ἄρκυον, ἄρά] καὶ [ἀφύκτοις, ἄρθροῖ, ἀκηράτων, ἀκεύμενον καὶ ἔξακεύμενον, αἰγλήντα, ἀγιστίαις, ἄλλο], ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα βρίσκονται διασκορπισμένα μέσα στὸ κείμενο τῶν *Ἐπ.* Παρατηροῦνται ὀρισμένες ἠθελημένες μᾶλλον ἐπαναλήψεις (*ἀκήρατος-ἀκηράτων, ἀκεύμενον-ἀκεύμενον καὶ ἔξακεύμενον*) μὲ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἐπαναλαμβανόμενα νὰ ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὸ *ἐρμηνευμα*.

Καὶ στὸ στοιχεῖο Β, σὲ πολὺ κοντινὲς ἀποστάσεις, ὑπάρχουν καὶ τὸ *βακχεύω* καὶ τὸ *βακχεύσασα* καθὼς καὶ τὸ *βρότειον, βροτήσιος, βροτησία* καὶ *βροτισίων* ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο τελευταῖα εἶναι θεοδοσιανά. Μάλιστα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοδοσιανοῦ *βροτισίων βροτείων λόγων* γίνεται κατανοητὸ γιατί ὁ *Ἐπιμεριστής* προέταξε τὸ *βρότειον τὸ τει δίφθογγος, ὡς μετουσιαστικόν ὁμοίως καὶ τὸ λεόντειον καὶ δρακόντειον τὰ διὰ τοῦ εἰος μετουσιαστικὰ διὰ τῆς εἰ διφθόγγου γράφεται* (353.1), ἐρμηνεύοντας τὸ *γλώσσημα* τοῦ Θεοδοσίου.

Κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ στὸ στοιχεῖο Γ. Σὲ κοντινὴ συνέχεια ἐμφανίζεται δύο φορὲς τὸ *γεγῶσα*. Τὴ δεύτερη φορὰ ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τὸ

41. Ἡ ἐργασία γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν πηγῶν τῶν *ἐρμηνευμάτων* θὰ γίνῃ στὴν ἔκδοση τῶν *Ἐπ.* τὴν ὁποία ἐτοιμάζουμε.

θεοδοσιανὸ λεξικό: γεγῶσα γεγонуία. Στὸν προτασσόμενον ἐπιμερισμὸ ὁ Ἐπιμεριστὴς ἐξηγεῖ γιατί ὁ Θεοδόσιος ἐρμηνεύει τὸ γεγῶσα μὲ γεγонуία:

γεγῶσα μετοχή ἐκ τοῦ γῶ τὸ χωρῶ, ὁ μέλλον γήσω, ὁ παρακειμένος γέγηκα, καὶ τὸ Ἰωνικὸν γέγαα ἐπὶ γὰρ τοῦ παρακειμένου, ἥνίκα ὑφαίρειν ποιήσονται τοῦ συμφώνου, τότε καὶ συστολή παρακολουθῆ ἢ μετοχή γεγαῶς, γεγῶς, καὶ γεγαῶτος, γεγῶτος, τὸ θηλυκὸν τὸ μὲν ὑπὲρ τρεῖς συλλαβὰς, γίνεται γεγαυία, τὸ δὲ τρισύλλαβον γεγῶσα ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ὑπὲρ τρεῖς συλλαβὰς ὄντων μετοχῶν τὸ θηλυκὸν διὰ τοῦ υἱα γίνεται οἷον ἐστὶν τὸ βεβανυία ἔστιν γὰρ ὑπὲρ τρεῖς συλλαβὰς ἐπὶ δὲ τρισύλλαβον γίνεται μεμῶσα, ὡς γεγῶσα ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπὲρ τρεῖς συλλαβὰς, οὐ γίνεται ἢ μετοχή διὰ τοῦ ωσα, ἀλλὰ τοῦ υἱα. 355.6

Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται ὡς τὸ στοιχεῖο E: *δυσκάθεκτον ἐκ τὸ δυσμόριον καὶ τὸ κατέχω δυσκράτητον καὶ λίγο παρακάτω τὸ θεοδοσιανὸ δυσκάθεκτον δυσκράτητον.*

Καταλήγουμε στὴν ἄποψη, γιὰ τοὺς ἐπιμερισμοὺς ἀπὸ τὸ A-E, ὅτι μᾶλλον ὁ Ἐπιμεριστὴς τοὺς συντάσσει ἔχοντας ὑπόψη του τὸ ΛΘ, τὸ ὁποῖο καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀφομοιώσει καὶ καταβάλλει προσπάθεια νὰ ἐτυμολογήσει τίς ἐρμηνεῖες του καὶ νὰ προσθέσει πληροφορίες γραμματικοῦ κυρίως περιεχομένου γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ὡς τὸ E ὁ ἀναγνώστης δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ διαβάσει τὸ ΛΘ, ἀφοῦ περιέχεται στοὺς Ἐπ. Στὰ ἐπόμενα στοιχεῖα, μετὰ τὸ E, ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν συνεχίστηκε. Μάλιστα μειώνονται αἰσθητὰ οἱ ἐπιμερισμοὶ τῶν ΙΚ, μὲ ἐξαίρεση αὐτοὺς τοῦ στοιχείου Π, στοῦ ὁποίου τὰ ἐρμηνεύματα συναντᾶμε θεοδοσιανὴ ἐπίδραση. Ὁ Ἐπιμεριστὴς σταθερὰ πλέον κατασκευάζει δικούς του ἐπιμερισμοὺς καὶ σπανίως δανεῖζεται καὶ δὲν ἀντιγράφει λήμματα τοῦ ΛΘ. Προσπαθεῖ ἐπίσης τὸ λῆμμα νὰ φαίνεται τελειῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς ΙΚ καὶ τὸ ΛΘ καὶ γι' αὐτὸ τὸ καταγράφει στὴν ὀνομαστικὴ καὶ τοῦ προσθέτει δικές του ἐρμηνεῖες. Πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἄλλαξε ἢ μέθοδος ἢ ὁ ἐπιμεριστὴς;

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Τὸ ΛΘ καὶ οἱ ΙΚ προσέφεραν ὑλικὸ γιὰ ἐπιμερισμὸ καὶ ὑπῆρξαν ταυτόχρονα πηγὴ τῶν ἐρμηνευμάτων τῶν Ἐπ. Κοντολογίς οἱ ΙΚ ὑπῆρξαν ἓνα ποιητικὸ κείμενο ἀναφορᾶς γιὰ τὸν συντάκτη / συμπιλητὴ τῶν Ἐπ..

Τὰ ἀρχικά στοιχεία Α-Ε τῶν Ἑπ. ἐρμηνεύουν τὸ κείμενο τῶν ΙΚ καὶ συμπληρώνουν ταυτόχρονα τὸ ΛΘ. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν λημμάτων τῶν ΙΚ στοὺς Ἑπ. φανερώνει ὅτι μᾶλλον τὸ κείμενο τῶν ΙΚ διαβαζόταν καὶ ἐκτὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, πιθανὸν διδασκόταν καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ δυσνόητο λεξιλόγιό τους ἔχρηζε ποικίλων ἐπεξηγήσεων.

2. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐρμηνευόμενες λέξεις τῶν ΙΚ στοὺς Ἑπ. εἶναι κατὰ 95 περισσότερες ἀπ' ὅ,τι στὸ ΛΘ καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ ὁλοκλήρων φράσεων τῶν ΙΚ (*ἔκριζον ἦκεις* 406.33, *ὄν διαρθροῖ δακτύλοις* 347.25, *ἐξ ἀκηράτων* 347.27, *ἐξοιστρομένου γάρ* 367. 20, *στέργειν γὰρ ἡμᾶς ὡς ἀκίνδυνον φόβω* 408.25, *ἀθρῶν ὁ πλάστης* 337.3 καὶ *νέον περαίνεις τὸν φθαρέντα τῇ πλάνῃ* 337.26) στοὺς Ἑπ. πιστοποιεῖ ὅτι ὁ Ἐπιμεριστὴς γνώριζε, ὅπως εἰπώθηκε, τὸ κείμενο τῶν ΙΚ. Αὐτὲς καὶ μόνον τὶς φράσεις μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς ἔμμεση παράδοση τοῦ κειμένου ὁ μελλοντικὸς ἐκδότης τῶν ΙΚ. Ἀντίθετα οἱ λέξεις τῶν ΙΚ ποὺ βρίσκονται στοὺς Ἑπ. δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴ μελλοντικὴ ἔκδοση τῶν ΙΚ διότι ἔχουν ὑποστῆ ἐπεξεργασία ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μποροῦν εὐκόλα νὰ ἀπαλλαγοῦν.

3. Ἡ ἔλλειψη μαρτυριῶν γιὰ τὰ κείμενα ποὺ ἐδιδάσκοντο στὴ βυζαντινὴ ἐκπαίδευση ἀναγκαστικὰ ὀδηγεῖ τὴν ἔρευνα στὶς ἔμμεσες μαρτυρίες. Μία ἀσφαλὴς ὁδὸς πρὸς τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ σχολείου τῆς μέσης βαθμίδας θὰ ἦταν οἱ *ἐπιμερισμοί*, οἱ ὁποῖοι μὲ ἀνανεωμένες μεθόδους ἀναλύουν κείμενα, τὰ ὁποῖα μὲ βεβαιότητα δὲν μποροῦσε νὰ διδάξῃ ὁ γραμματιστὴς, καὶ ἦσαν ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία (ψαλμοί, Ὅμηρος).

4. Ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν ἐκμάθηση καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, εἶναι ἐπιβεβλημένη καὶ συγχρόνως ὄχι ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένη. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα, ὅταν ἀσχολεῖται μὲ αὐτά, ἐπικεντρώνεται συνήθως σὲ ὁμοειδῆ κείμενα τῶν ἀλεξανδρινῶν κυρίως χρόνων ποὺ ἀπετέλεσαν πηγές τους καθὼς καὶ σὲ συγγραφεῖς ὡς τὸν τέταρτο αἰῶνα, τῶν ὁποίων οἱ γλωσσικὲς διατυπώσεις χρησίμευσαν ὡς παραδείγματα χρήσης τῆς γλώσσας αὐτῶν τῶν κειμένων. Ἡ προσεκτικότερη ὅμως ἀνάλυση τῶν κειμένων τοῦ βυζαντινοῦ οὐμανισμοῦ ἀποκαλύπτει καὶ νεώτερες πηγές, δηλαδή μετὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα. Βρισκόμαστε λοιπὸν μπροστὰ στὸ φαινόμενο τῆς συνεχοῦς μελέτης καὶ ἀνατροφοδότησης τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου ἀπὸ τὴ συγχρονία του, καὶ ὄχι ἀπλῶς στὴ χρῆση παλαιότερων καταξιωμένων συγγραφῶν.

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ AND IAMBIC CANONS FOR
CHRISTMAS, EPIPHANY AND PENTECOST

This article focuses on the sources of the text *Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικά*, and on their relation with the iambic canons for Christmas, Epiphany and Pentecost attributed to St John Damascene. The so called *Ἐπιμερισμοὶ* is further compared to the small *Lexicon* referring to the same canons and attributed to the monk Theodosius. Taking as a point of departure the text attributed to John Damascene and analyzing the use of words herewith we arrive to the conclusion that the anonymous compiler of the *Ἐπιμερισμοὶ* has borrowed from Theodosius' *Lexicon* most of the words and relevant explanations he uses, as well as individual explanations which are used cut off from the original word which they explain. In the *Ἐπιμερισμοί*, certain difficult words employed in the iambic canons are interpreted; moreover, in the same text, entire phrases are used as an example of the use of the Greek language. The reason why the relation between these texts is analyzed here is to reveal the way in which the *Ἐπιμερισμοὶ* were composed and the particular ways the author employed to compile his text.

ANDREW F. STONE

THE MOODS AND TENSES IN EUSTATHIAN AND LATE TWELFTH-CENTURY
HIGH-STYLE BYZANTINE GREEK

There is a basic assumption, in many ways justified, that the high-style authors of Byzantine Greek in the twelfth century sought to emulate the Attic Greek of the so-called Classical or “best” period (the fifth to fourth centuries B.C.). Deviations from this norm have tended to be regarded by some modern-day commentators as “marked variants”, for example, attempts to throw verbs in an oblique mood (subjunctive or optative) into high relief, but with no other semantic significance other than elegant variation¹. On the other hand in another, more familiar interpretation, they have been regarded as “hypercorrect forms”². Accordingly, these forms are regarded as errors arising from misunderstandings of the way that they should be used. Both views rely on the presumption that twelfth century Byzantine authors showed little originality in their application of the multiple forms inherited from Atticising Greek, thus “aping”, as it were, the language of an idealised past. It is clear that high-style Byzantine Greek, particularly in the case of the second of our two interpretations, fails to be appreciated on its own terms.

I hope to show that some of these “marked variants” or “hypercorrect forms” could, at least, in the hands of a capable orator or author, have been judiciously selected to put a highly meaningful slant on the form selected. A second result of the “marked variant” was an aesthetically pleasing elegant variation. The third result of the acceptance of “marked variants” and

1. HORROCKS, *Greek*, 172. For the abbreviations see below, p. 145.

2. RENAULD, *Étude*, 94, and more critically BROWNING, *Greek*, 47.

“hypercorrect forms” was a more malleable idiom, that is, an increase of the range of possible meanings. The master of this form of Greek among the four late twelfth-century authors whom I wish to consider as exemplars was Eustathios of Thessaloniki (ca. 1115-1195), who served as “Master of the Rhetors” at Constantinople between 1167/8 and 1176. However, as a check and counterpoise to Eustathios’ Greek, I shall also be drawing on the Greek of Eustathios’ friends and contemporaries Euthymios Malakes (bishop of Nea Patras), Michael Choniates (Metropolitan bishop of Athens) and Michael’s brother, Niketas Choniates, the famed historian. Finally I shall also consider the Greek of Eustathios’ pupil Gregory Antiochos.

I wish to specifically concentrate on the verbal moods and tenses employed by these authors, Eustathios in particular. Twelfth-century Byzantine Greek was, I believe, not merely a fossilised idiom resuscitated and perpetuated by an archaising *intelligentsia*, but a living entity with the power to express ideas of its own. I shall start with the tenses, considering the similarities and differences between Attic and twelfth-century Greek. This study makes no pretence of taking examples from the entire *oeuvres* of the four authors: the editions studied are listed in the note below³.

3. Seven collections of *opuscula* from Eustathios of Thessaloniki have been used: (i) P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora*, Berlin-New York 2000; (ii) A. KAMBYLES, *Eustathios von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar*, Göttingen, 1992; (iii) F. KOLOVOU, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike*, Leipzig 2006; (iv) K. METZLER, *De emendanda vita monachica*, Berlin and New York 2006; (v) S. SCHÖNAUER, *Reden auf die Große Quadragesima*, Frankfurt am Main 2006; (vi) T. L. F. TAFEL, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Frankfurt am Main 1832, repr. Amsterdam 1964; (vii) W. REGEL, *Fontes Rerum Byzantarum*, St Petersburg 1892-1917. This sample represents the great majority, except for his Homeric commentaries, of the works composed during Eustathios’ Constantinopolitan period (1167-1180), when he was able to devote the maximum time to the production of the most polished oratory.

Gregory Antiochos’ funeral oration for Manuel was edited by REGEL, *Fontes*, 191-228.

Of the five speeches by Euthymios Malakes under consideration, two were published by K. BONES, Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ἰπάτης), δύο ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Ἀ΄ Κομνηνόν (1143-1180), *Θεολογία* 19 (1948), 524-550 (a speech celebrating the foundation of Dorylaion in 1175), and 551-558 (an Epiphany oration of 1176); the other three were published by A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes Petropolitanae*, St Petersburg 1913, repr. Leipzig 1967, orations 4, 5 and 6 (not by Euthymios Tornikes as previously believed): 142-154 (a monody for Alexios Kontostephanos Komnenos), 154-163 (a monody for the metropolitan

1) *The historic present*

I have observed a rare example of this phenomenon, which is at home in good Attic prose⁴, only twice among our sample passages, in a section of Eustathios' Agnes of France Oration where the Turkish envoy is described (hyperbolically) as having the crown prince Alexios intercede with his father the emperor; there are some five verbs in the present tense which must refer to past time, like the introductory verb of the sentence:

Eustathios, Wirth, 258.76-84:

Οὕτω καὶ ἐκεῖνος ἐπιγνώμων τῆς σῆς οὕτω διέγνων, οἴας ἀρχεῖς, πρὸς τὸν πατέρα βασιλέα πειθοῦς ἕγγας καὶ τοῖνυν μὲν ἐπέχειν τὴν κραταιὰν χεῖρα **γουνάζεται** καὶ φιλοφροσύνην ἐξευρίσκειν **ζητεῖ**, σὲ δὲ (οὐ γάρ πω καὶ αἱ χεῖρες οὕτω κραταιοῦνται, ὡς παρακλητεύεσθαι μὴ ἐντριβεῖν τοῖς ἄφροσι τραύματα) **προκαλεῖται** ἄλλως, εἰς ὃ θέλει, καὶ βοηθεῖν **ἀντιβολεῖ** λόγοις καὶ δυσωπίας ταῖς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ **τυγχάνει** τοῦ ἐφετοῦ καὶ οὕτω **γίνεται** εἰς μάρτυρα τῆς ἐπιφανείας, ἦν ἐπιπέμπεις τοῖς ἔθνεσι, καὶ **συντάττεται** καὶ αὐτὸς τοῖς ἐλπίζουσι ἐπὶ σέ ...

Thus he (the Turkish sultan) also recognised and discerned your excellence, that is, what kind of persuasive charms towards your father the emperor you boast of; and then *he begged* him to stay his powerful hand, and *sought* to find his friendship (since your own hands were not yet so powerful up until that time, that they should be implored not to inflict wounds on the foolish), for *he called* upon you in other ways to achieve his purpose; and *he entreated* you to help, with words and soothing expressions directed towards the emperor; and he *gained* that

bishop of Athens, one assumes for Nicholas Hagiotheodorites), 163-187 (made on the occasion of the visit of the Seljuk sultan Kilidj Arslan to Constantinople in 1162).

The two orations of Michael Choniates considered here are the one made on the occasion of the death of Niketas, metropolitan of Chonai (ed. S. P. LAMPROS, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, Athens 1879, repr. Grönigen 1968, 24-71), and a speech to the patriarch Michael III Anchialos (72-92). I also make use of his letters, F. KOLOVOU, *Michaelis Choniatae epistulae*, Berlin-New York 2001.

4. DUHOUX, *Le verbe*, section 281, p. 345-347; GOODWIN, *Moods*, p. 11, § 33; KÜHNERTH, *Grammatik*, part 1, 132-4; SCHWYZER, *Grammatik*, vol. 2, 271-273; GILDERSLEEVE, *Syntax*, § 199; BRUGMANN, *Grammatik*, § 551/3; note esp. JANNARIS, *Grammar*, p. 434, § 1835, who recognises that the usage is equally at home in Modern Greek (GOODWIN, *Grammar*, p. 269, § 1252). For a history of the ancient tongue in its different manifestations as opposed to a more formal grammar, see A.-F. CHRISTIDIS (ed.), *A History of Ancient Greek*, Cambridge 2007.

which he desired; and thus he *became* as a witness to your glory, which you send upon the foreigners, and he himself *was associated* with those whose hopes rest on you ...

In this instance the historic present will have been felt to be more vivid than the aorist or, perhaps closer to the mark, the imperfect. However, we also find here, possibly, an iterative aspect (as opposed to a progressive one)⁵.

Niketas Choniates employs the present instead of the imperfect at one locus, where there may be an additional implication:

Niketas Choniates, 79.81:

Μιχαὴλ τοὺς τῆς ἐκκλησίας ἐχειρίζεται οἶακας ...

Michael *managed* (*began to manage*) the steering oars of the Church ...

In the context, this seems to represent an inceptive imperfect.

2) *The past tense of verbs of speaking*

In Biblical Greek, the verb λέγω (and its suppletives) may be used either in the aorist or the imperfect tense when using it to introduce direct speech⁶. It was, no doubt, under this pervasive influence that Eustathios felt free to use ἐκεῖνο ... ἔλεγε (*sc. δὸς ἡμῖν ὕδωρ, ἵνα πῖωμεν*, “give us water that we may drink”) at Wirth 291.78, to introduce direct speech, but he goes further and puts the verb of hearing (contemporaneous with the act of speaking) which appears a little further on in the subsequent clause (Eustathios, Wirth 291.81 εἰσηκούετο) into the imperfect tense also, to agree with it.

Ἀλλ’ ἐκεῖνο μὲν ἔλεγε πρὸς τὸν τοῦ θεοῦ θεράποντα Μωϋσῆν γογγυστὴς λαὸς σκληροτράχηλος καὶ τῆς βρώσεως ἔτι οὔσης ἔσω στόματος τοῦ εὐεργέτου καταλαλῶν· καὶ οὕτω ἔχων εἰσηκούετο.

The grumbling, stiff-necked people *said* that to God’s servant, Moses, speaking against their benefactor even though there was still food in their mouths. Nevertheless their request *was heard*.

5. On the use of λέγω in the historic present, see BLASS – DEBRUNNER, § 321/2.

6. TURNER, *Syntax*, 67-8, attributes the choice of tense to habit rather than logical principle on the part of the user in *koine*. Hence we find Mark using on occasion the imperfect, and Luke sometimes the aorist (cf. Mk 4.21 and Lk 5.3). Use of the imperfect is common in papyri.

3) *Gnomic aorist*

The converse of the historic present is the gnomic aorist, where an aorist is used to express a general truth or maxim that still holds true in the present, and indeed for all time⁷. Eustathios uses the gnomic aorist several times in the speeches studied. For a noteworthy example of this see especially Wirth 211.91-5, where a string of four aorists (ἀπείπαντο ... ἐλόξωσαν ... ἀπέπτυσαν ... ἀπέστρεψαν) is used to describe the effect of showing a mace to the Hungarians:

Εἰ δὲ κορύνην προβαλεῖται, ἦν σίδηρος μὲν ἐχορήγησεν, ἀνδρὸς δὲ δεξιότης εἰς τριβόλων ὀξύτητας ἐξηκάνθωσεν, ἐκτρέπονται τὸν κορυνηφόρον ἐκείνον οἱ Παῖονες· καὶ τὴν ξενίαν ἀπείπαντο καὶ τοὺς τε ὀφθαλμοὺς ἐλόξωσαν καὶ τὸ ὄπλον ἀπέπτυσαν καὶ ἑαυτοὺς ἀπέστρεψαν ...

but if he produces a mace, which has been fashioned from iron, and the dexterousness of man has made prickly with sharp spikes like those of caltrops, the Paionians turn away that mace-bearer, and *deny* him hospitality and *look at him askance*, and *spurn* the weapon and *recoil* ...

This example is of interest inasmuch as the aorists (after an initial present, ἐκτρέπονται) have gnomic aorist force, *i.e.* they describe a truism or maxim, or repeated actions occurring at any point of time. The introductory present passive ἐκτρέπονται, followed by these four aorists, serves to place the aorists in the context of present time.

Wirth 39.30-40.34 could also be a gnomic or a regular aorist. It suffices to say that this archaic usage of the aorist has been at least understood by Eustathios, even if he does not normally use it. The rationale behind the use of the aorist for general truths seems to be that the primary idea behind this tense may be to denote completion without reference to time.

Niketas Choniates also employs gnomic aorists in his history, e.g.:

Niketas Choniates, 112-113.83:

Ἦδη μὲν οὖν τις θηρητῆρ ὄφιν δαφοινὸν ἢ λέοντα λασιαύχενα εἰσορῶν καὶ αἰῶν ἐν ὄρεσιν ἐξέκλινεν ...

Now a hunter, seeing a tawny snake or shaggy lion in the mountains and becoming aware of it, immediately *withdraws*...

7. DUHOUX, *Le verbe*, section 313, p. 382-384; GOODWIN, *Moods*, p. 53-54, § 154-155, and *Grammar*, p. 276, § 1292; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 1, p. 156-161; SCHWYZER, *Grammatik*, 285-6; BRUGMANN, *Grammatik*, § 563; JANNARIS, *Grammar*, p. 436, § 1852; D. CHRISTIDIS, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 1337-1340. TURNER, *Syntax*, 73-74, notes that in the NT the gnomic aorist is used almost exclusively with comparisons.

4) *Future tense in historic sequence*

Eustathios, as we shall see, takes full advantage of the possibilities presented by the simple future tense. We shall mention contemporary vernacular periphrases in due course. I would like to draw attention here to the simple or monolectic future in historic sequence; Eustathios could use it to denote an action which was about to happen in the past (but need not have eventuated) in place of the imperfect of *mevllw* and the future infinitive⁸. Here are four noteworthy examples from his works:

Eustathios, Wirth, 273.23-5:

καὶ τοίνυν ἐπῆλθεν ἐκείνοις λογίσασθαι ὡς ἄρα κῦμα τοιοῦτον
 ἑαυτοὺς κορυφώσαντες **ἐκκρούσουσι** τοῦ κυβερνήτου τοὺς οἶκας.
 and therefore it occurred to them (the crusaders) to think how, by
 heaping themselves up into such a wave, *they would smash* the steering-
 oars from the helmsman('s grasp).

It can be seen from this first example how easily futurity may shade into finality, which we shall come to consider below. This construction was also used in historical times – see Duhoux, section 378, p. 456.

Let us adduce a further two examples of the future in place of the imperfect in the following two examples:

Eustathios, Tafel, 206.93-207.3:

Καὶ ἦν βλέπειν ἐκείνον ἐν λαῷ βαρεῖ ... οὐ μόνον ... βροντῶντα
 λόγους ... ἀλλὰ καὶ τοῖς κατ' ἄνδρα διομιλούμενον, ἦτοι πρὸς ὅπερ
 ἂν ἕκαστος προβάλοιτο, ἢ ἔνθα τὸν αὐτοκράτορα ἢ κατ' ἄνθρωπον
 ἔννοους περιπέτεια **προκαλέσεται**.

And it was possible to see that man among the people of importance, not only thundering with words, but either discussing man by man what each of them proposed, or following the direction that the logical development of the argument *might invite* the emperor to follow.

There is another slant on the future indicative in the following example:

Eustathios, Tafel, 200.35:

Καὶ χεῖρ ἢ μὲν διεπράττετο τὰ δουλικὰ, ἢ δὲ ξίφους ἤθελε δρᾶττεσθαι,

8. For the more usual *ἔμελλον* and the infinitive for an action expected in the past, see DUHOUX, *Le verbe*, section 363, p. 439; GILDERSLEEVE, *Syntax*, § 216; BRUGMANN, *Grammatik*, § 306 *et al.*; BLASS – DEBRUNNER, § 356; G. HORROCKS, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 626; note also J. RAY, in CHRISTIDIS, *Ancient Greek* (ed.), 811, on the comparable historic future in Coptic.

εἴ τις που καὶ **δριμύξεται**, καὶ ἐγκόψει τὸ ἐκούσιον ...

And the one hand carried out slavish tasks, and the other was wont to grasp a sword, if anyone *should show fierceness*, and *brings to an end* their obedience...

The idea that lies behind this use of tenses is one of a past situation, the potential nature of the protasis of the conditional sentence being conveyed by the future tense.

We again see potential for the past expressed by the future indicative in a further example from Eustathios:

Eustathios, Tafel, 209.69-70:

Εἰ δὲ οἴνω **προσδεήσει** χρήσασθαι ...

If there *should be need* to use wine ...

This example (which must be in historic sequence, since the emperor, the subject of this *epitaphios*, was dead at the time of this oration) shows us how the future shades subtly into potentiality. More on the potential future below.

However, we also see in Niketas the present indicative in a final clause:

Niketas Choniates, 329.56-57:

οὐδὲ γὰρ ἅπαν τὸ ὑδροδοχεῖον ἐπεσκευάστο, ἵνα κατὰ μέσην **ἐκδίδωσι** τὸ ὕδωρ ...

and the entire reservoir was not completely repaired, so that the water *should issue* through the middle of the agora ...

Returning to Eustathios, we see further permutations of the antecedent verb with differing tenses and moods of the verb in the final clause:

Eustathios, Metzler, § 49.10-11:

καὶ οὐ **λέγω** ταύτην γενικήν, ἵνα μὴ καὶ εἰς ἀδύνατον **ἐκπεσοῦμαι** παράγγελμα ...

and *I do not say* that this is typical so that *I will not fall into* a command impossible to fulfil ...

Note μή in the final clause, despite the indicative mood of the verb. This may be compared with Eustathios, Metzler, § 111.2-3, above.

5) *The perfect tenses*

Histories of the Greek language tell us that as early as the *koine* of the Hellenistic and Roman periods the aorist and perfect tenses were be-

coming semantically equivalent⁹, with the reduction of three aspects (present, aorist, perfective) to two (incomplete and completed action). The perfect was also sometimes used at that time merely as a morphologically more ornate alternative to the aorist. This was also the case with the twelfth century rhetors, for the phenomenon had been given sanction by, for example, Michael Psellos' prose¹⁰. We shall see also heavy exploitation of this perceived equivalence in Niketas Choniates. Eustathios for his part does not use the perfect as frequently as Niketas, nor even Euthymios Malakes (who perhaps on the average uses it twice as much as Eustathios; Euthymios tends to use verbs in the perfect tense in clumps, e.g. *Bones*, 530-1, *Bones*, 551-2¹¹). This might suggest that Eustathios had some feeling for the true Classical function of the perfect, to denote a state arising from the completion of an action. We also find Niketas and Michael Choniates, and Gregory Antiochos using the perfect tenses more often than authors of the Classical period. When Eustathios uses the perfect, pluperfect and future perfect tenses, these verbs, in the majority of cases, have full perfective meaning, even if Eustathios does use the perfect tenses more frequently than his Attic models. This is probably because the perfect tenses are not only more imposing, but more expressive (being more graphic) than their aorist, present or imperfect counterparts. V. Rotolo documents the use of the perfect in Eustathios' contemporaries¹². It would seem that there had already been a revival, begun by Anna Komnene, of Atticism, and we find

9. BROWNING, *Greek*, 7, 30; HORROCKS, *Greek*, 53, 77; L. R. PALMER, *The Greek Language*, London 1980; HORROCKS, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 621, 627; RENAULD, *Étude*, 99, demonstrates this phenomenon as being present even in the highbrow *koine* of Psellos.

10. HORROCKS, *Greek*, 171-172; G. BÖHLIG, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner*, Berlin 1956, 83-85. We shall see the juxtaposition of different moods below; RADERMACHER, *Grammatik*, 150, has observed, in his monograph correlating NT *koine* with contemporary vernacular texts, the juxtaposition of aorist and perfective tenses in NT-era *koine*, reinforcing the idea of semantic equivalence to some authors.

11. BONES, 530, has ἠφάνισται, θεθέανται, ἀπεστάλημεν, κεκοπιάκαμεν, κεκοπιάκασι, τεταπεινώται, μετενήνεκται, ἔστραπται and there are a further two perfects (one pluperfect) on page 531; the perfect tenses are just as striking in BONES 551-552; cf. Euthymios Malakes, *Noctes*, 143-144. That the perfect in Euthymios is so weakened in sense as to render it merely a more imposing historic tense is suggested by its co-ordination by him at *Noctes*, 156.10ff with true aorists.

12. V. ROTOLO, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 1229.

her husband Nikephoros Bryennios using the word ἐκέκλητο, meaning “he was called”, in conjunction with a name, a proper use of the pluperfect since the implication is that there is a “state of being called”.

We may illustrate the perfective aspect in Eustathios by a couple of examples from the beginning of the 1174 Epiphany oration. Take the following:

Eustathios, Wirth, 263.75-6:

οὓς αἰχμαλωσία παραστησάμενος τῷ δουλεύειν **τετίμηκας** ...

(men) whom you yourself, after acquiring them as prisoners of war,
have condemned to servitude ...

This passage is lifted out of context, but the idea of a present state (of presently being slaves or servants), arising from a completed action, is important; this suggests that Eustathios did understand the use of the perfective aspect. A little later we find:

Eustathios, Wirth, 263.88-9:

ἐξ ἐσχάτων που γῆς ἄρτι οὗτοι **ἐληλυθότες** ...

these men, *having* recently *come* from the ends of the earth ...

Again in this use of the perfect participle the idea of a present state is important (they have come, and they can still be seen). The perfect passive participle is also used frequently¹³, with the same sense of a completed action.

So conscious does Eustathios seem to be of the amount of expression attainable from use of the perfect tenses that he even uses a perfect imperative six times in our sample of speeches: Wirth 194.36 μέμνησο (less surprising when we consider that the middle perfect of μμνήσκω has present meaning, like Latin *memini*, “remember”); Tafel 186.57 περιβέβλησο; Tafel 190.90 πεφύμωσο; Wirth 79.47 ὑπερτεθείσθω; Wirth 83.80 λελέχθω; Wirth 85.56 πεπορίσθω. Then there is a future perfect infinitive at Wirth 26.31 τεθήσεσθαι. Also to be noted is a rare perfect optative at Tafel 208.7 συνηστήκοι (cf. Michael Choniates, Lampros 69.11 εἰ τεθναίη).

All the same, Eustathios does employ the perfect instead of the aorist in places, if relatively rarely:

Eustathios, Kambyles, 29.2-3:

ὅπερ ... ἐπιγραφῆ **γέγονε** τοῖς Θεοκρίτου ποιήμασι ...

13. E.g. WIRTH, 263.75: ἐπιγεγραμμένοι; WIRTH, 263.77: κατασεσαρκωμένον; WIRTH, 263.78: συνηγμένον; WIRTH, 263.80: ἐπικεκαυμένον.

which ... *has become* a title for the *Idylls* of Theokritos ...

The use of the perfect tense emphasises the permanence of the title for the *Idylls*.

Another interesting use of the perfect is with ἄν to create a potential perfect:

Eustathios, Schönauer, Δ.103:

καὶ ἄν πάλαι τοιοῦτόν τι πεποίηκεν, εἶπερ ἠδύνατο ...

and *he would have* done something like this long ago, if he had been able ...

It is debatable whether a resultative perfect is present here, since understanding a simple aorist aspect in conjunction with the modal ἄν makes for easier sense, as ordinarily this would indicate an unfulfilled conditional in past time; but then our argument that the perfective aspect might have been chosen for a more graphic sense conveying result in present time may also be valid here. I personally opt for the second option, considering how unusual the construction is, suggesting deliberate use.

As another example we have Eustathios, Wirth 78.29:

καὶ ἄν ὁ καιρὸς ἐκκέχυται πρὸς δαψίλειαν ...

even if time *has been poured* out abundantly ...

The image is one of a water clock. In this second case, however, a perfective aspect does make for good and vivid sense: the effect is to describe a beginning in past time, which continues into the present. These examples are interesting when we consider Goodwin's claim that the perfect indicative is never used with ἄν in Classical Greek¹⁴. Here again, however, it might be that in this instance the perfect tense was felt to have a simple preterite force in such instances (as it would in other authors, such as Michael Choniates, Lampros 48.14 δέδωκεν ἄν...). I believe that in the above example the perfect is meant to be a more vivid alternative to a potential aorist, sharing the sense of historicity with a present one, since the idea of a state arising from completed action is still felt to be present.

I would argue that Eustathios understood the ancient use of the perfect tense (for, as with the last cited example, if he had not, the perfect with ἄν would have been a more common construction), and that he exploits the expression inherent in it.

14. GOODWIN, *Moods*, p. 65, § 195, and *Grammar*, p. 277, § 1302; the same is said by GILDERSLEEVE, *Syntax*, § 433, who explains apparent examples of the modal (or potential) particle and the present indicative or perfect indicative as erroneous readings.

We might also note the simple perfect for the imperfect, properly the tense of iterative action, in Niketas Choniates, unusual and inclining one to believe that Niketas did not appreciate the diametrically opposite aspect of the two tenses:

Niketas Choniates, 5.10:

ἐνίοτε δὲ καὶ τοιοῦτόν τι παθηνάμενος εἴρηκεν ...

When he had suffered so much, he *would* sometimes say ...

Niketas also uses a perfect where one would expect an aorist:

Niketas Choniates, 56.46-49:

Καὶ δεῖγμα, ὡς ἰχθύας σύακα καὶ λάβρακα, ὡς μὲν μεγίστους ὡς δὲ πίονας, παρά τινων αὐτῶ πεμφθέντας, τρισάκις ἀπέδοτο καὶ τοσαυτάκις ἐναλλάξ ἐωνημένους κατὰ χρείαν παρ' ἐτέρων εἰσηνέγκατο ... ὃ πεπόνθασι ...

As an example, he returned fish, a flatfish and a sea-bass, large and fat ones, which had been sent to him by certain persons, three times, and brought them many times again when they *had been bought*, according to their needs, by other persons ... which *happened* to them ...

We observe the coordination of the perfect tenses (εἰσηνέγκατο and πεπόνθασι) with the aorist tense (ἀπέδοτο), which was used earlier.

The converse phenomenon is the substitution of the pluperfect for the perfect, e.g.:

Niketas Choniates, 137.70:

ὡς εἰρήκειμεν ...

As we have said ...

Unlike Eustathios it would seem that Niketas Choniates does not appreciate the “proper” meaning of perfect versus pluperfect, using them interchangeably. On the other hand this promiscuity between may be intended to create greater *variatio*.

Another interesting use of the perfect tenses, related to the perfective aspect that describes a state as a result of a prior action, is the substitution of the perfect for the present, and the pluperfect for the imperfect¹⁵, as we have below:

15. Cf. DUHOUX, *Le verbe*, section 336, 412-413; GOODWIN, *Moods*, p. 15, § 49, and *Grammar*, p. 270, § 1263; cf. KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 1, p. 148-149, and SCHWYZER, *Grammatik*, 286-90; cf. JANNARIS, *Grammar*, p. 439, § 1869, and p. 440, § 1878; BRUGMANN, *Grammatik*, §§ 556-557.

Eustathios, Wirth, 278.89-90:

Τοῦτο δὲ φύσεως ἀνωτέρω **βέβηκε** καὶ τὴν ἐν πράγμασιν ἀκολουθίαν **ἠγνόηκεν** ...

This *goes* (*has gone*) far above what is natural and *it knows no* similar deed ...

Eustathios, Wirth, 273.22-3:

Καὶ οὐ πρὸ πολλοῦ **ἐγκαχειρίσο** τοῦ κόσμου κυβέρνησιν ...

and not long before, *you were entrusted* with the government of the world ...

Admittedly, the second example reads nearly as well if we were to translate “you had been entrusted”, but the meaning need not be confined to the idea of *plusquamperfectum*. There are other examples of this use of the perfect and pluperfect tenses which may be adduced, such as Eustathios, Wirth 227.34, *πέφρικα*; Eustathios, Wirth, 286.49, *τέθηπα*; Eustathios, Wirth 213.85, *συγκεκρότητο*; Eustathios, Wirth 139.11-12, *ἠνέωκτο*.

6) *Middle and passive voices*

Eustathios makes heavy use of the middle voice, often using it where an active would have sufficed, so that the middle force of the verb is in places very much weakened. For example, there are fifty-one verbs in the middle voice with a mostly active sense in the 1174 Epiphany Oration alone. Gertrud Böhlig discusses the frequent use of the middle voice in Byzantine days in her book on Michael Psellos’ Greek, as does Renauld¹⁶. However, Eustathios does show a certain sensitivity to the difference between middle and passive¹⁷, even though occasionally he ignores it, as in this instance:

Eustathios, Tafel, 206.51-3:

Ἀσκληπιάδης κατὰ νόσων παγκρατιάζων, καὶ **στεφανωσάμενος**, οὐκ ἔσθ’ ὅπως οὐ πεσεῖται ...

The son of Asklepios (i.e. Manuel I Komnenos), wrestling against illnesses, and *being crowned as victor*, will not possibly fail to fall ...

16. BÖHLIG, *Untersuchungen*, 94; RENAULD, *Étude*, 95; DUHOUC, *Le verbe*, sections 90-91; BLASS – DEBRUNNER, § 316, speak of NT employment of the middle in this way. DUHOUC comments on the difficulty of grasping the nuance of the middle in Ancient Greek.

17. RADEMACHER, *Grammatik*, 147, notes that in biblical and contemporary vernacular Greek also there is usually a difference in meaning; for example a middle form may change a transitive verb into an intransitive one, or denote reflexive action. However, the morphological difference between the aorist middle and aorist passive and between the future middle and future passive is often not present in biblical language.

He uses a middle form here (i.e. an aorist or future) with passive sense: at least this suits the context better than a true middle, “crowning himself”, “gaining the crown”. Among other authors there develops a collapse between the middle and passive voices: Eustathios himself claims that the middle voice is an Atticism¹⁸. Other examples that can be adduced of this are subject to other interpretations, but we might adduce the following as a more convincing example than the above:

Eustathios, Wirth, 82.62-4:

ἦν ὅτε καὶ γὰρ ἐν ὑπογραφεῦσί ποτε τυγχάνων καὶ τάξεως τῶν τοῖς
ἱεροῖς τούτοις ἀρχαίοις ὑπογραμματέων τελῶν ἔργον **διεχειρισάμην**
ὑπὸ σοὶ πρωτοῦργῶ τοῦ λαλεῖν ...

Once, when I also happened to be among the scribes, and was completing my work as part of this array of under-scribes in these sacred halls, *I was entrusted* by you as the principal with the office of speaking ...

Gildersleeve observes that such interchangeability of form between middle and passive future and aorist also occurs occasionally in true Attic Greek¹⁹. Gertrud Böhlig also observed the middle used with passive sense by Eustathios after consulting his commentary on the *Iliad*²⁰.

A very interesting phenomenon is what seems to have been the usage of the middle voice for passive meaning in the ancestral Mycenaean tongue²¹, but one cannot really look here for an antecedent to these uses here owing to the two millennia between the Mycenaean era and twelfth-century Byzantium.

All in all, we must still concede here that Eustathios does not show any special respect for the middle voice, even if we must concede that in this use at least he is like his contemporaries in using the middle as a “marked variant”.

18. T. HEDBERG, *Eustathios als Attizist*, Uppsala 1937, 122-144.

19. GILDERSLEEVE, *Syntax*, §§ 168-169; in § 170, he notes that, even in Classical Greek, the middle with an active sense or a middle sense, may be replaced by a true passive, i.e. a passive in form and meaning.

20. BÖHLIG, *Untersuchungen*, 81 (for the formation), 94-95 (for the use). She, like HEDBERG, interprets this use as a “hyperatticism”.

21. J. CHADWICK, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 399.

7) *Promiscuity of the moods*

One of the ways that Eustathios counteracts the tendencies of the vernacular of his own time (as opposed to the Atticising idiom of the *Hochsprache*) is to extend the use of the optative mood, counter to the ultimate direction of the vernacular, into areas which in the Attic Greek model were largely the domain of the subjunctive. Far from the optative petering out, as in the New Testament and Hellenistic Greek in general²², it is used by Eustathios enthusiastically. Furthermore, the subjunctive may in its turn, as in the New Testament, encroach on the Classical domain of the optative, as in wishes. Only the exhortative use of the subjunctive²³, so far as I have noted, is untouched by the intrusion of the optative. However, Horrocks, *Greek*, p. 172, finds that the use of the optative as a “marked” variant of the subjunctive, in primary and historic sequence, was a characteristic of the Byzantines, and as we shall see, this continues in twelfth century writers other than Eustathios²⁴. Let us consider the different uses of these remoter two moods in their turn.

Not only may the subjunctive or optative be used in final clauses after ἵνα, but the indicative, used in what Goodwin calls object clauses. For an example of the subjunctive:

Eustathios, Kolovou, ep. 5.89-90:

Καὶ τοῦτο μὲν τοιοῦτο, ἵνα μὴ περὶ τὸ ἔδεστων ἐπιπλέον ἔχω
λιχνύεσθαι ...

22. Sister R. DE LIMA HENRY, *The Late Greek Optative and its Use in the Writings of Gregory Nazianzen*, Washington DC 1943, 2, however, cites RADERMACHER, *Grammatik*, 81, who takes into consideration papyri, and concludes that the optative may have persisted in the vernacular (up to the sixth century) longer than previously believed. The deliberative optative is found in Psellos: RENAULD, *Étude*, 119; G. C. PAPANASTASSIOU, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 616. On the restoration of the optative in Atticising Greek in the high Byzantine period, V. ROTOLO, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 625.

23. Cf. RENAULD, *Étude*, 112; DUHOUX, *Le verbe*, section 152, p. 205.

24. One very significant factor in pronunciation is the phenomenon of iotacism, i.e. the tendency of many originally distinct phonemes to acquire the value of the Greek ι, and its influence on the promiscuity of the subjunctive with the optative; e.g. λέγη and λέγοι would have sounded similar at Eustathios' time. However, in the aorist aspect (in the case of sigmatic aorists), the subjunctive and optative remained distinct, suggestive that Psellos and Eustathios and the other authors of the eleventh-twelfth centuries were aware of what they were doing when they employed a verb in the optative in place of one in the subjunctive, and vice-versa. See for example WIRTH, 220.18-221.20, cited below.

and, on the one hand, this is the case, so that I am *unable* concerning edible food *to be* excessively *greedy* ...

For example we find in the protasis of a conditional a coordinated subjunctive and optative:

Eustathios, Schönauer, A.119:

εἰ μὴ καὶ ἐγεροθῆ καὶ ἄγοι ...

unless it should both *rouse* and *lead* ...

On the other hand the optative may be used in some cases in primary sequence, in defiance of the (usual) Attic practice of restricting it to clauses subordinated to verbs in historic sequence. To give three examples²⁵:

Eustathios, Kolovou, ep. 18.248-249:

Φθονεῖτε γὰρ ἡμῖν, οἶμαι, τοῦ καλοῦ, ἵνα μόνοι **καταπολαύοιτε**.

You envy us, I think, for our fineness, so that *you alone would enjoy* it overweeningly.

Eustathios, Metzler, § 50.9-10:

ἐμπλατύνεται ὅπου ἂν ἐπινεύσῃ, ἵνα θέσει καὶ αὐτὸς θεὸς ὧν **δύναιτο** φιλεῖν πρὸς θεοῦ ἕξομοίωσιν ...

it *is spread* wherever *he would nod*, so that even being divine himself by position *he would be able* to love, in view of his assimilation to God ...

One should note that there is a subjunctive and an optative, independent of one another. The next example co-ordinates rather than subordinates subjunctive and optative:

Eustathios, Wirth, 220.18-221.20:

Καὶ ἵνα τὸ πᾶν **περιγράψαιμι** νόημα ἐν στενωῷ καὶ εἰς βραχὺ σφίγμα **κατακλείσω** ταύτην τὴν κιβωτὴν ...

And that I may *define* the whole of my idea concisely and *enclose* this ark within a short limit...

Compare Eustathios, Metzler, § 193.33-35:

μὴ ποτε διὰ τὸν ἐν τοῖς ἀστροθετήμασι Δράκοντα βορῶς αὐτὸς **ἀποβαίῃ** καὶ διὰ τὰς Ἄρκτους **παμφαγῆ** καὶ διὰ τὸν Πήγασον πρὸς λαγνεῖαν **τρέφεται** ...

25. GOODWIN, *Moods*, 113-119, and *Grammar*, p. 290-291, § 1361-1370; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 2, 377-390; SCHWYZER, *Grammatik*, 671-674; JANNARIS, *Grammar*, p. 455, § 1952; BRUGMANN, *Grammatik*, § 568; to be noted is HENRY's study of the final optative, from Homer to Gregory Nazianzen, not only in literary texts, but also in papyri and inscriptions; she claims that there was no automatic association between the optative and secondary sequence (*Optative*, 75), and observes in the vernacular, tragedy and comedy the optative sometimes being used in primary sequence (*Optative*, 76).

lest at some time *he would go away* ravenous on account of the Dragon in the constellations and *be devourer of everything* on account of the Bears and *be nurtured* to the point of lustfulness on account of Pegasus ...

There are two possible explanations for this indiscriminate co-ordination of subjunctives with optatives (as opposed to subordination). First, the use of more oblique forms could be intended as marked variants. Otherwise, and this is much the same thing, there could be a desire for variety, *variatio*, creating vividness, obtained from teasing the audiences expectations from such coordination of oblique moods, at least at those places where the subjunctive and optative were audibly distinct from one another. Admittedly this last example also displays some features of a double wish, for which the optative is usual in Attic; interesting too is the way that in Eustathian Greek a (volitive) subjunctive may also be used. This usage has Biblical precedent, as we shall see. More properly final is:

Eustathios, Wirth, 282.27-8:

καὶ τὴν ἐν κακοῖς ὁμομέλειαν διασπᾶς καὶ διασπορὰς τέμνεις, ὥς ἂν διὰ τέλους **φρονοῖεν** δουλικά.

And you tear apart their completeness of limb, directed to evil purposes, and divide their dispersed bands, so that they *may think* like slaves in the end.

An optative is used here in primary sequence. Sister Henry observed the usage of ὥς ἂν with the optative as being a standard construction for finality in Gregory Nazianzen²⁶. Notice the potential shading of finality into the idea of futurity, something we shall consider in due course. Another example of co-ordinated final clauses employing both moods simultaneously is:

Eustathios, Wirth, 199.49-53:

τηλικαύτην ἔθου πρὸς ἡμᾶς κραταιοτάτην ἀγάπησιν, ὥς ἂν καὶ ἐν μέσοις κινδύνοις τοῖς ἐκ πολέμων πρὸ παντὸς ἔργου θέσθαι ἡμᾶς, ὥς ἂν **ἐξάρῃς** ἅπαν σκάνδαλον τῆς καθ' ἡμᾶς ὁδοῦ, καὶ μηδὲν τοῦ σοῦ λάχους τριβόλοις ὑποκαθημέναις **ἐμπεύροιο**.

You have so great and powerful a love for us that even in the midst of dangers arising from wars you will place us ahead of every deed, so that you *may remove* every snare from our path and, as your assigned task, in no way *might it be be pierced* by caltrops lying below.

26. Some authors, such as BLASS and DEBRUNNER, believe that the examples of final optatives that they have encountered are not convincing.

The coordination of the optative with the subjunctive (note again ὡς ἄν, but this time with the subjunctive) in final clauses is not confined to Eustathios alone; we may see at least one example of it also observed in Euthymios Malakes (in historic sequence), whereas in the previous century, in Michael Psellos, it is common²⁷.

Euthymios, *Noctes*, 160.17-21:

Σὲ γὰρ ἐχρῆν, οἶμαι, ταύτης καὶ οὐκ ἄλλον τότε λαχεῖν, ἵνα μετὰ Δημοσθένην τὸν ῥήτορα ῥήτωρ πάλιν **περιλαλήῃ** καὶ **περικροτῇ** τὰς Ἀθήνας οὐδὲν τοῦ Δημοσθένους λειπόμενος, ἵνα μετὰ Παῦλον τὸν ἔθνῶν καὶ κήρυκα καὶ διδάσκαλον ἔθνῶν ὁ διδάσκαλος αὐθις ἐπὶ τὸν Ἀρείου πάγον **καθίσῃ** καὶ τὰ σοφὰ **λαλήσειε** καὶ ξενίζοντα.

You ought, I think, to have taken no other as your allotted portion at that time, so that, following Demosthenes the Rhetor, (you yourself) a rhetor could *speak* again about and *applaud* Athens, leaving out nothing said by Demosthenes, so that he might *sit* in the manner of Paul, the herald and teacher of the Gentiles, as a teacher once more on the Areopagus and *speak* wise and welcoming words.

What is interesting, apart from a subjunctive and optative in the very same clause, is that Euthymios for one greatly prefers the subjunctive to the optative in final clauses, both in primary and historic sequence (although optatives in primary sequence are rare, but not unknown in his works). Here one subordinate clause is subordinate to the other, and, as one might expect, the optative is used for the more distant clause. Niketas Choniates also employs a coordinated subjunctive and optative in places, e.g.:

N. Choniates, 117.94:

καὶ κραταιώσας ὃν αὐτὸς **αἰρετίσῃ** ἄνδρα καὶ ἐφ' ὃν εὐδοκήσειας ...

And making strong the man *he may choose*, in whom you are well pleased ...

Schönauer lists many other examples of such *variatio*. With the above we may compare:

27. Indeed it is even permissible to combine all three principal moods in a complex sentence such as a conditional (indicative, subjunctive and optative), as we shall see below; RENAULD, *Étude*, 102-103, 112 (exhortations), 120-2 (deliberative clauses), 232 (expectation), also 249-250 (denoting time when), 252-5 (a subsequent action), 257-258 (μέχρι and ἄχρι clauses), 258-60 (denoting of action before), 292-299 (consecutive clauses), 301-304, 306 (final clauses), 307-309 (clauses of fearing).

Euthymios, Bones, 547.16-18:

ἐμοὶ δὲ δοκεῖ καὶ ἵνα ὡς ἐν νυκτὶ **λάθοιτέ** που κρυβέντες καὶ ψηλαφώμενοι μὴ **καταλαμβάνοιθε** τῷ ζόφῳ τοῦ καπνοῦ καλυπτόμενοι.

and it also seems to me that *you escaped notice*, as if hidden in the night, and when you were sought after you *were not apprehended*, because you were covered by the darkness of the smoke.

We see in this case what is known as *oratio obliqua*, the dependent clauses, in the optative mood, contingent on a verb of thinking. Interesting here is the use of different tenses of the contingent verbs.

Further below we shall see a remarkable example of a conditional sentence combining three of the four basic moods.

We might note here that Eustathios also coordinates the indicative with the subjunctive:

Eustathios, Schönauer, A.294-5:

ἵνα μὴ τὸ νηστεύειν εἰς βίου πορισμὸν ἡμῖν **λογισθῆσεται** καὶ ἐντολὴ **γένηται** τοῖς πλείοσιν...

so that fasting should not be *reckoned* by us to be the means of acquiring life and *be* an injunction for most ...

Michael Choniates, Niketas Choniates and Gregory Antiochos, like Eustathios, use both subjunctive and optative in final clauses indiscriminately. For examples of the optative in primary sequence, see Michael Choniates, Lampros 31.10-12:

λαλεῖτω μοι μόνη γλῶττα καὶ **θαυμαζέτω** γλῶτταν ἐκείνην, ὡς ἂν οἷς αὐτὴν εὖ **λέγει** τῶν ἐπαίνων ταύτην εὐλογίαν κατάλληλον **ᾔναιτο**.

let my tongue alone *speak* to me and marvel at that (other) tongue, so that in respect of its praises *it speaks* well *lavishing* this corresponding praise.

Gregory Antiochos, Regel, 214.6-8:

τοῦτον ἐγὼ σοι τὸν χιτῶνα μετατάρσιον **ἐξακοντίζω** ... **συνεξαίρω** τῷ λόγῳ καὶ τῷ προφήτῃ **συνεξαίρω** σύσημον εἰς τὰ ἔθνη τοῦ κατὰ τέχνην ἐν παλάμῃ κρῶδαινομένου μοι δόρατος ἐκπεταννὺς ὑπηνέμιον, ἵνα **γνοίη** καὶ ταῦτα ἕως ἐσχάτης τῆς γῆς ...

I *launch* this ankle-length tunic of yours, *raise* it aloft with my speech and together with the prophet *raise* it as signal to the nations, with my spear brandished with skill in my hand, releasing it to the wind, in order that one *might know* these things as far as the ends of the earth ...

As mentioned, not only the optative, but a subjunctive of wishing, akin to the volitive subjunctive (a subjunctive of willing, as instanced in the Bible)²⁸ may also be used for wishes:

Eustathios, Wirth, 218.41-2:

μηχανῶμαι τι σεμνόν ...

may I contrive something dignified ...

See also Eustathios, Tafel 188.24 and Tafel 191.37. We also see volitive subjunctives occurring earlier in Greek in ancient poetry²⁹. All the same, the optative is the more usual method of articulating a wish in Malakes, Choniates and Antiochos.

Hahn, in her monograph on the origin of the subjunctive and optative in the ancestral Indo-European tongue³⁰, summarises the opinions of earlier scholars on the syntax of the two remoter moods. She records that Slotty³¹ sees in both the subjunctive and optative mood in Greek a primary “voluntative” function³² as one of the two main uses that each has (the other for the subjunctive being the prospective, that of the optative the potential). If Slotty’s analysis is correct, there will have been no discomfort felt at the use of the subjunctive by Eustathios for wishes, particularly since it was normal usage in Hellenistic Greek, and therefore usual in the Bible, which is as much a model for Eustathios’ Greek as the Atticising optative. This is equally valid with regard to his fellow rhetors.

The usual first person plural (volitive) subjunctive is used for exhortations for the first person plural³³:

28. TURNER, *Syntax*, 94, 120-122; cf. JANNARIS, *Grammar*, 449-450, §§ 1920 and 1924; RADERMACHER, *Grammatik*, 160.

29. TURNER, *Syntax*, 94; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 1, 225; SCHWYZER, *Grammatik*, 309, 313-314; BRUGMANN, *Grammatik*, 563.

30. E. A. HAHN, *Subjunctive and Optative: Their Origin as Futures*, New York 1953.

31. She cites F. SLOTTY, *Der Gebrauch des Konjunctivs und Optativs in den griechischen Dialekten*, Göttingen 1915.

32. This is in contrast to DELBRÜCK, whose thought had dominated scholarship until HAHN’s day, who sees the subjunctive as the mood of willing and the optative as the mood of wishing. This view was first proposed by B. DELBRÜCK, *Der Gebrauch der Conjunctivs und Optativs im Sanskrit und Griechische*, Halle 1871.

33. GOODWIN, *Moods*, p. 87-89, §§ 255-258, , and *Grammar*, §1344, p. 287; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 1, 219-20; SCHWYZER, *Grammatik*, 313-314; JANNARIS, p. 447, § 1912.

Eustathios, Wirth 159.48-9:

ἀναβῶμεν τῷ λογισμῷ καὶ εἰς τοὺς πάλαι χρόνους ...

let us also go back in our thinking to ancient times ...

The idea of the potential, barring the protasis of the less remote type of conditional clause,³⁴ is in the Attic language the domain of the optative. In Eustathios we also find the subjunctive being used to describe something which is conditional or possible³⁵; Plato used such cautious assertions, but with μή (affirmative) or μή οὐ (negative), whereas in the affirmative Eustathios does not employ the μή, rather ἄν³⁶:

Eusrathios, Wirth 205.23-4:

καὶ πολλοὺς ἂν ἄρτι λόγους **ἀναλώση** πρὸς τρουφήν ἀκοῆς ἀνήρ
Ἰσμαηλίτης ...

and an Ishmaelite man *may spend* many words now for the sake of pleasure of hearing them...

The subjunctive in the above example might also be translated as potential, meaning “would spend”. A cautious assertion of this type however is also to be found in Michael Choniates, where the force of the caution is enhanced by τάχα: Lampros 69.19-21 τάχα δὲ καὶ ὡς μουσικός τις ἀνήρ οὐ ῥαδίως ἂν λύση κιθάραν (‘perhaps, as a votary of the Muses, he would not give up the kithara readily’). Note also Eustathios, Wirth, 217.86 (more strictly potential); Eustathios, Wirth, 227.16-7; Eustathios, Wirth 231.82-3; Eustathios, Wirth, 279.39; Eustathios, Tafel 191.33-4; Tafel, 192.39. The use of the subjunctive to express potential in general is less remarkable when one considers that it is also found in Euthymios’ panegyric³⁷, and that, although the potential optative occurs three times in NT, use of the subjunctive was more usual³⁸.

The potential use of the subjunctive (as opposed to the prospective)³⁹ may occur in temporal clauses; for example:

34. Even in conditionals for the future, that is those, which are prospective, the protasis employs the potential particle ἄν and the subjunctive of contingent future.

35. On this question, see Eustathios, ed. WIRTH, 9*.

36. Cf. GOODWIN, *Moods*, and *Grammar*, p. 288, § 1350).

37. BONES, 545.4: ἄν εἴπη.

38. TURNER, *Syntax*, 118-119, and passim.

39. GOODWIN, *Moods*, p. 202, § 529, and *Grammar*, p. 307, § 1434; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 1, 217; SCHWYZER, *Grammatik*, 650; JANNARIS, *Grammar*, p. 446, § 1997; BRUGMANN, *Grammatik*, §§ 559, 565.

Eustathios, Wirth, 242.41-3:

οὐ γὰρ ἐφ' ἑνὸς ὁ πόλεμος ἴσεται, ὡς καὶ ἔαν τοὺς ὀμιλητὰς ἀκατασειότους εἶναι καὶ μάλισθ' ὅταν μὴ τῷ παντὶ τοῦ στρατεύματος ἔργων ἄπτοινο ...

for war does not devolve on one man, so that it also allows his associates to be unshaken, especially *when* they do not *engage* in every military activity ...

Goodwin classifies such temporal clauses as relative clauses⁴⁰ (which they are), and he comments that while temporal clauses may admit the optative (in remote conditionals) they do so without ἄν. I would suggest that the use of ἄν with the optative in iterative temporal clauses⁴¹, even in vivid conditionals, is the result of the historically perceived semantic equivalence of the subjunctive and optative moods, despite the fact that in high Attic Greek a distinction was made between more and less vivid conditions.

To recapitulate, one of the factors, which seem to have led to this semantic equivalence of the two remote moods was, as we have seen, a primary “voluntative” use of both. It would seem that, since the subjunctive and optative had come to be regarded by Eustathios’ time as semantically equivalent alternatives for expressing a wish, the optative spread from its use among *literati*, by Eustathios in particular (but also by his pupil Gregory Antiochos, with the precedent of Michael Psellos and Anna Komnene), into other domains which in Attic Greek proper were properly those of the subjunctive alone. This resulted in the promiscuity of the remoter moods that we have observed and allowed for a greater variety of forms available for utilisation by the rhetor in his relentless quest for *variatio*.

8) *Future indicative for aorist subjunctive?*

a) *The future indicative in simple final clauses*

Eustathios is able to exact a broad range of meaning from the simple future indicative, as we have seen. The idea of finality latent in the future

40. GOODWIN, *Moods*, p. 202-204, §§ 529-530; SISTER HENRY, *Optative*, 64, notes the optative employed in Gregory of Nazianzos in such relative, as well as iterative, clauses in historic sequence. She claims that this use disappears, evidently without considering the high Byzantine period.

41. Note that the optative without ἄν is usual for temporal clauses which describe a repeated action in the past, “whenever”: KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 2, p. 450; GOODWIN, *Moods*, p. 204, § 532; HENRY, *Optative*, 58, etc.

tense (observe, for example, the regular use of the future participle to show purpose) allows Eustathios in the following example to employ a future indicative in a final clause introduced by ὡς ἄν. Goodwin says that (in Classical Greek) one rarely finds a future indicative in final clauses after ὡς, ὄφρα, ὅπως or μή⁴²; he does not mention the association of a final future indicative with ἄν⁴³. However, as Turner observes, the occurrence of a future indicative after ἵνα is not uncommon as a manuscript variant in the New Testament.⁴⁴ Some texts of Polybios show this confusion⁴⁵. Horrocks, however, as an authority on medieval usage, comments on the confusion in the spoken language of the middle period between future indicative and aorist subjunctive, which, in the active voice at least, were in many instances pronounced very similarly, and may have been felt to be similar in meaning⁴⁶. Let us, however, look at an example:

Eustathios, Wirth, 201.15-6:

εἰς μελέτην ἐγκωμίου στόμωσον ... ὡς ἄν σοι καὶ ὑπὲρ τούτου χάρις
μεγίστη **κείσεται**.

train us to deliver an encomium ... *in order that* the greatest gratifications
will result for you in return for this also.

The modal particle ἄν denotes a significance of potentiality, but the future indicative in this sentence must override this. For comparison, I have also observed a similar final future with ἄν in Euthymios Malakes (*Noctes*, p. 175.4 ὡς ἄν ἐρεῖ τις), more than one in Michael Choniates, (e.g. Kolovou, ep. 51.55 μὴ εἰς νοῦν ποτε βάλοιο, ἵνα παροξυνεῖς) and the coordination

42. Cf. DUHOUX, *Le verbe*, section 375, p. 454.

43. GOODWIN, *Moods*, p. 115, § 324, and *Grammar*, p. 291, § 1366; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 1, p. 384; SCHWYZER, *Grammatik*, 672; cf. WIRTH, 9*-10* on the future indicative after ὡς ἄν.

44. TURNER, *Syntax*, 100; he notes that such a future indicative is used especially in Revelation and Paul.

45. D. C. HESSELING, *Essai historique sur l'infinitif grec*, in J. PSICHARIS, *Études de philologie néo-hellénique*, Paris 1892, 1-44, esp. 9, basing his observation on ancient Greek sources, especially Polybios and Kallimachos, as well as inscriptions and papyri, recycles the idea that so-called "erroneous" forms in Polybios are the result of mistakes made on the behalf of latter-day copyists. However, features of later Greek were already present as early as the fourth century CE, and there is no reason why these two authors could not have utilised the forms ascribed to them.

46. HORROCKS, *Greek*, 177-178; see also RADERMACHER, *Grammatik*, 165-168, 174 (for a fuller discussion), 177.

of future indicative with the aorist subjunctive in ep. 54.23: ὡς ἀλλήλους ὀψόμεθα καὶ παρ' ἀλλήλων ὀφθῶμεν) and one in Gregory Antiochos⁴⁷. For another example of the future indicative with ἄν denoting potential see Eustathios' προοίμιον for his commentary on Pindar:

Eustathios, Kambyles, 11.8:

ἦν οὐκ ἄν ἐρεῖ τις ἀπάδειν πρὸς τὰ τοῦ λυρικοῦ

which *one would* not say sings out of tune with the lyrics of the lyric poet

However, there is no ἄν in the negative final clause below, where a clause introduced by μή; employs a future perfect indicative.

Eustathios, Tafel, 198.37-8:

Μεθοδευτέον οἶον ἡμῖν τοὺς λόγους, καὶ ὡς ὑπὸ κλεψύδρα, τῷ τοῦ καιροῦ μέτρῳ τὸ τοῦ λόγου μετρητέον ὕδωρ, μὴ καὶ ὁ ἀγὼν φθάσας **λελύσεται** ...

Therefore we must conduct our speech in this way, and as if under the control of a water-clock, and the water of our speech must be measured out by the measure of time, *so that* the assembly *will not be dispersed* early ...

The idea of a state is even more important than in the previous example. Here also the future indicative cannot be confused with an aorist subjunctive, which would not have the same sound. For other examples of a future indicative in the final clause, see Eustathios, Wirth, 26.31-2 ἵνα ... λογισθήσεται⁴⁸ and Wirth, 119.3-4, ἔδει ... ἵνα λήψονται. As has already been stated, in Classical Greek ἵνα is said never followed by the future indicative, a rule, which Eustathios is evidently infringing, although admittedly it has Biblical precedent. On the other hand Niketas Choniates is not as discriminating as Eustathios. We see:

N. Choniates, 107.30-31:

ὡς ὁ λόγος εἶπη κατὰ καιρόν ...

as this work *will say* in time ...

εἶπη can only be referring to future time.

Other examples of the extension of the domain of the future indicative will be given in due course. Horrocks and others working with the vernacular of this time are aware that from approximately the eleventh century onwards future time was expressed either by the simple present indicative/subjunctive

47. REGEL, 204.27: ἵνα οὕτως ἐπὶ σχολῆς ἀποδουρεῖται πρὸς κόρον ...

48. GOODWIN, *Moods*, p. 115, § 324.

(again there was confusion due to similarity in pronunciation of the two moods), the future indicative or the aorist subjunctive (again there can sometimes be confusion between these two tenses), or ἔχω or μέλλω and the future infinitive⁴⁹. Was this use by Eustathios of the simple future indicative instead of other, more usual, constructions a reaction against the inroads made by such constructions in the vernacular? That is to say, was there a deliberate attempt on the part of this high style author for one to preserve and perpetuate the use of this simple (monolectic) future form through its use, or by employing these obsolescent forms to display his virtuosity and mastery of high style Greek? Let us consider the other modal uses of the future indicative before we attempt to answer this question.

b) *Future indicative in relative final clauses*

In the works of Eustathios studied, final clauses introduced by ὅποι etc. following a leading verb denoting “taking care”, take the future indicative as in Classical Greek and in the NT⁵⁰, e.g. Regel 85.28 = Wirth 254.58 ὅποι πελάσουσιν. Note also:

Eustathios, Wirth 114.7-8:

Καὶ ἦν τοῦτο κατορθωμάτων ἐν τοῖς μάλιστα καὶ ἐδόκει μηδὲν ἔχειν,
ὃ παράλληλον κείσεται...

this indeed was one of his greatest successes, and it seemed that there was nothing which *would be a parallel to it...*

The alternative to this construction, the employment of the subjunctive, is also used in the New Testament for final relative clauses in order to introduce an element of uncertainty or supposition⁵¹. The future indicative, as being “higher style”, may have been felt to be more elevated (indeed, with poetic overtones, as we shall suggest below). It is possible that the fact that the future indicative is used in relative final clauses may have been a factor influencing Eustathios’ taking the liberty of admitting it into final clauses governed by ἵνα, μή and ὡς ἔν, as we have seen, rather than any confusion in his mind between the “correct” uses of the future indicative and aorist subjunctive.

49. HORROCKS, *Greek*, 229-230; cf. BROWNING, *Greek*, 31.

50. DUHOUX, *Le verbe*, section 374, 453-454; GOODWIN, *Moods*, p. 216, § 565, and *Grammar*, p. 309, § 1442; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 2, p. 443; BRUGMANN, *Grammatik*, § 559; JANNARIS, *Grammar*, p. 469, § 2020; BLASS – DEBRUNNER, *Grammatik*, § 378.

51. E.g., MATTHEW 8.20: ὁ δὲ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἔχει ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνειν.

c) *The future indicative in temporal clauses*

One type of relative clause is the temporal clause, which has an indefinite antecedent. In Attic Greek, as we have seen, this clause is expressed using ὅταν or the equivalent and the prospective subjunctive. However, in Eustathios the subjunctive may be replaced by a (more vivid) future indicative:

Eustathios, Wirth, 8.5-6:

ὅτε δὲ καὶ ὁ πεποθημένος ἐγγίσει, δέος μὴ καὶ συντεθνήξονται ...

and *when* the one that is desired *draws* near, it is to be feared that they will die at the same time ...

We should note here the omission of ἄν. Also interesting in the above example is the future perfect indicative in a clause of fearing, expressing a lasting result. More typical to express fearing is a simple future indicative following a present indicative (although, as here, a perfect form having a present sense may be used):

Eustathios, Metzler, § 15.22:

καὶ δέδιε μὴ κατασυρεῖς τῆς ἀνόδου καὶ κάτω πεσῶν χειρὸν πείσεται ...

and *he fears* lest being carried off on the way back and falling down he *will suffer* something worse ...

Other examples of a future indicative in historical sequence from Wirth:

Eustathios, Wirth, 110.68-9:

ὃ πρᾶξις καθάπερ οἱ σοφοὶ τὰ ἐξ μηχανῆν τὴν αὔλον θεωρίαν εἰς σώματα οὕτω δὴ καὶ αὐτὴ τὸν λόγον, ὅτε δεήσει, κατάγουσα ...

O exercise, which, just as those skilled in craftsmanship convert substanceless theory by their craft into a corporeal form, thus converts this thought, *when there will be need* ...

Further examples are to be found at Wirth, 118.63 ὅτε καλέσει and Wirth, 126.41 πηνίκα ... ἐπιτάξει.

Michael Choniates also employs the future indicative in some temporal clauses, e.g.:

M. Choniates, Kolovou, ep. 23.27:

ἢ ταῦτα μὲν, ὅτε ἀλλήλοις ἐντευξόμεθα, διελώμεθα δικαίως ...

or we may divide these things fairly, *when we will meet* each other ...

We might note here that, in some Indo-European languages (such as French and Italian), the use of a prospective future indicative is normal usage. We have here then a parallel development in this direction, one which

ran counter to the tendencies of the Greek vernacular (Modern Greek still employs the subjunctive).

d) *Future indicative in clauses of fearing*

Another future indicative in a clause of fearing may be found in the examples below⁵²:

Eustathios, Wirth 161.19-21:

ἀλλὰ δέδοικα, **μὴ** ποτε ἢ τὰ βρώματα **καταργηθῆ** ἐπιλείψαντα καὶ Ἄρπυιαις οἶον καταρπαγέντα ἢ **παραλυθήσεται** ἡμῖν τὰ ὄργανα τοῦ τροφᾶν ...

but I am afraid lest perhaps either the foodstuffs *should be left idle* and snatched up like scraps by the Harpies, or our organs of gluttony *will be paralysed* ...

Interesting is the way that the (normal) subjunctive is co-ordinated with the future indicative in the “either ... or” clauses. This, as in the case of the subjunctive and optative, would suggest that the future indicative and the subjunctive were regarded to a certain extent as interchangeable in such clauses. However, we could argue that the idea of the verb παραλυθήσεται is one of a state resulting from a completed action (an idea not present to the same extent in καταργηθῆ), and this shows that Eustathios was sensitive to differences in meaning in the two alternative moods.

e) *The potential future indicative*

The future indicative is also used by Eustathios with ἄν to express potentiality at three places in the Tafel speeches and several times in the Wirth speeches:

Eustathios, Tafel, 183.4-5:

οὐκ ἄν τὸ κατ’ ἀνθρωπον σκάφος ὠφελείας ἔξω **ἀφήσει** φέρεσθαι ...
he *would not allow* the human vessel to remain useless ...

Eustathios, Wirth 9.34:

τὸ δὲ δάκρυον οὐκ **ἄν** ἐπισχεῖν **δυνήσεται** ...
he *would not be able* to suppress his tear ...

Of these two examples, the idea of a state is more present in the first example, whereas in the second the future indicative seems to be merely a substitute for the aorist subjunctive. As a further examples, note Eustathios, Metzler, § 63.23-24:

52. Cf. GOODWIN, *Moods*, p. 132, § 367, and *Grammar*, p. 293, § 1379.

καὶ μὴν μοναχὸς τὰ πρὸς δαπάνην συνάγων ἂν καταβαλεῖται τι ...
and indeed a monk in defraying the expense *would* perhaps *pay* some
of it ...

For further examples: Wirth 18.36 ἂν ... περιλήψεται; Wirth 78.30 ἂν ... ἐπιδώσει; Wirth 82.40 ἂν ... συμβαλεῖ; Wirth 134.41-3 ἂν ... προσήσεται. Indeed, we find that the potential future indicative is quite common in high style authors of the time. We might also note the uses by Euthymios (Bones, 543.21-2 ἂν ἐκδαπανήσω καὶ ἐκδαπανηθήσομαι), as well as by Gregory Antiochos (Regel, 223.10 ἂν ἐρεῖ), let alone Niketas Choniates:

N. Choniates, 504.57:

πρὸς δὲ τούτοις τίς ἂν ἀνέξεται ὅλως ταῖς βαρβαρικαῖς ταύταις;
in addition to these things who *would endure* all these barbaric
(customs)?

We may appreciate that the future indicative can have potential force even in the absence of ἂν:

Eustathios, Wirth, 213.62-3:

Αἱ δὲ νῆες ἐκ τῆς ἐγγυτάτω περιχώρου, ἣν εἰς ὅλον ἡμερινὸν ταχὺ
περιτροχάσει τις ἥλιον...
and the ships were from the nearest neighbourhood, which someone will
swiftly *run around* within one day's sun ...

Goodwin, *Moods*, p. 65, § 196, says that ἂν occurs with the future indicative in early poets, especially Homer⁵³. In such instances as this we can probably detect two factors acting in synergy; a gratuitous *mimesis* of the style of Homeric (and other early) poetry; and at the same time, perhaps, the conscious extension of the use of the future indicative in opposition to inroads made by periphrastic future constructions in the language of Eustathios.

If we review the above examples taken from the work of Eustathios, we find some in which the future indicative differs from the aorist subjunctive in pronunciation. Although the fut. ind./aor. subj. collapse, a feature of the vernacular, will have eased the intrusion of future indicative into the domain of subjunctive/optative, it is probably not the only factor operating. I believe

53. He notes that the Homeric form of the adverb *κέ* is much more common than the form ἂν in the early poets: cf. SCHWYZER, *Grammatik*, 351-2; BRUGMANN, *Grammatik*, § 578; GOODWIN, *Grammar*, p. 277, § 1299.

that we have a conscious bolstering of the domain of the future indicative as a reactionary, even if admittedly, on occasion, a hypercorrective, response to contemporary vernacular constructions. There are some instances, as we have seen, where the use of the future indicative, rather than the aorist subjunctive, is a deliberate choice and even, it may not be an exaggeration to say, critical for the idea that Eustathios wishes to convey.

The other factor operating is that the use of the future for the remoter moods again opens up a greater variety of forms to employ.

f) *Coordinated future indicative and aorist subjunctive or optative*

For further examples of *variatio* we may consult Niketas, who uses the future indicative coordinated with the aorist subjunctive:

N. Choniates, 209.55-56:

πότε ἐπόψει ἔξ ἁγίου ἐπιβλέψας κατοικητηρίου σου καὶ ἰδὼν ἰδῆς
τὴν ἡμετέραν συνοχὴν τε καὶ κάκωσιν ...
when *will you look down* from your holy dwelling place and seeing it,
observe our oppression and affliction ...

Alternatively, Niketas employs the aorist optative coordinated with the future indicative:

N. Choniates, 266.21-22:

ἕως οὗ θανεῖται Ἀνδρόνικος καὶ τούτου αἷμα ... χρώσειεν αὐτόν.
... until the time when Andronikos *will be dead* and his blood *would*
stain him.

There may be more than one factor in operation here. Foremost is a desire for *variatio*. All the same Niketas does not display a desire to use “correct” verbal forms on many occasions. It is tempting to conclude that Niketas had no real appreciation of the different moods and tenses – either that or his version of artistry emphasised *variatio* at the expense of high Greek.

g) *Optative for future indicative and divers other uses*

The optative, like the subjunctive, may be used to denote future time, including in temporal clauses. It is found in Niketas:

N. Choniates, 592.27:

τίνες **γενοίμεθα**;
who *would we become?*

Although examples of such constructions are not common, it will be appreciated that the tense of the verb in the optative could impart an aspect of either a continuous aspect or a perfective one (as in the example here).

Another result of the promiscuity of the optative with other moods is an exhortative optative:

N. Choniates, 204.80:

Παραδρόμοιμι ...

allow me to run past (them) ...

9) Potential imperfect and aorist indicative

The historic tenses may possibly have been used by Eustathios to show potential for the past even in the absence of ἄν⁵⁴. Observe:

The imperfect, Eustathios, Tafel 211.41-46:

Ἐρμῆ μὲν οὖν εἰκάσαι τὸν ἀποστολικοῖς λόγοις ἐλλαμπόμενον τοῦ σωτήρος Χριστοῦ μαθητὴν ἐπιτυχῶς ἔσχεν, οὐ διὰ τὸ πάνυ μέγα τοῦ τῆς εἰκόνας ἀφομοιώματος, ἀλλ' ὅτι μὴ καὶ ἐπὶ πλέον ὁ Ἑλληὴν εἶχεν ἐμβαθύνων σεμνύνειν τὸν ἀπόστολον.

It was an apt description to liken the disciple of the Saviour Christ, illuminated by apostolic words, to Hermes, not on account of his extremely great similarity of appearance, but because an ancient Greek *would not have been able* to put any more weight into dignifying the apostle.

One might argue here perhaps for a spread of the usage of μὴ into the domain of οὐ and understand εἶχεν as merely “was able”. However, understanding it to be potential for the past makes for more satisfying sense in its context, and, if this is the correct way to interpret the construction, the use of μὴ is more readily explained. It is even possible that ἔσχεν above is also potential – “it would have been a good thing ...”. Niketas Choniates also uses the potential imperfect with the absence of ἄν:

N. Choniates, 535.7:

ἐβουλόμην μὲν οἷός τε εἶναι διεξελεῖν ἄξιος τῷ λόγῳ τὰ πάντων τῶν κακῶν ...

54. Ἦλθεν ἄν = “he would have come”, also without ἄν; cf. GOODWIN, *Moods*, p. 81-86, §§ 243-249, and *Grammar*, p. 283-284, §§ 1327-1331; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 1, 212-214; SCHWYZER, *Grammatik*, 346-50; BRUGMANN, *Grammatik*, § 554c, 576; BLASS – DEBRUNNER, *Grammatik*, § 371/3; cf. HORROCKS, *Greek*, 174-5. DUHOUX, *Le verbe*, section 125, p. 171-172, demonstrates the use of these past tenses to express unreal conditions for the past. See.

I would that I were worthy to go through all the evils in my account ...

Then again in Niketas there is the potential aorist, e.g.:

N. Choniates, 308.4-5:

Τάχα γὰρ καὶ πέτρας ἀγελάστου ὁ ἐκείνου λόγος **καθίκετο** ...

His eloquence *could move* the unlaughing stone ...

An interesting construction, of which I have noted at least one example, is that in which the function of the past indicative is usurped by an optative of corresponding aspect:

Eustathios, Wirth 29.47-9:

καὶ οἱ γαλακτοφάγοι δὲ τῆς ἱστορίας καὶ ἄβιοι **εἶεν ἄν** καὶ αὐτοὶ διὰ τὸ τῆς τροφῆς μονήρες νηστείας τρόφιμοι ...

and even those who, as history tells us, lived on milk *would* themselves *have been* lifeless, having a starvation diet because of their one source of nourishment ...

Goodwin believes (*loc. cit.*) that historically, the use of the historic indicative to express potential for the past arose from its replacing an original historic form of the optative which was used for this purpose. The use of the surviving “primary” optative of the appropriate aspect to express potential for past time, as here, therefore need not have been felt as great a strain on the language as we might otherwise have expected.

The alternative explanation, not as attractive, is that ἄν has drawn the verb (properly imperfect indicative) into the present optative, but here again the historic optative may be an influence.

10) *Mixed conditionals*

In Classical Greek the admixture of vivid and remote protases and apodoses is a well-attested phenomenon⁵⁵. This in itself is not remarkable.

55. GOODWIN, *Moods*, p. 188-195, §§ 499-509, and *Grammar*, p. 303-304, §§ 1421-1422; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 2, 463-480; SCHWYZER, *Grammatik*, 682-688; JANNARIS, *Grammar*, p. 461-462, §§ 1976-1983; BLASS – DEBRUNNER, *Grammatik*, § 371. Properly speaking, the indicative in both the protasis and apodosis denotes iterative fulfilment; the subjunctive in the protasis (the aorist being more frequent than the present: RADERMACHER, *Grammatik*, 178, with the future indicative in the apodosis the future fulfilment of a contingent condition; the optative in both protasis and apodosis (with ἄν) denotes a remote chance of fulfilment; whereas the historic tenses in the apodosis denote an unrealised conditional in past time.

But what is to be noted is the use, in Niketas Choniates, of the aorist subjunctive in the apodosis of conditionals. Witness:

N. Choniates, 190.84:

οὐκ ἄν τις ῥαδίως ἐξαναλύσῃ τὸ ἐπίον ...

one would not easily *escape* what is in the future ...

The potential particle ἄν signals this use.

The converse, found in Eustathios, is a protasis with the aorist subjunctive without ἄν:

Eustathios, Kambyles, 15.5:

εἰ δέ που ἀλφῷ ἐφεπόμενος, ἔχειν ἐκτροπᾶς τινας, δι' ὧν ἄλλην τινὰ τρέπεται παρὰ τὰς λεωφόρους ...

And if he *is caught* following (another author), he seems to have certain diversions, through which he turns in another direction from the thoroughfares ...

Again, Eustathios, Metzler, § 28.6:

εἴ τι που καὶ θεόθεν ἐπέλθῃ φθέγγεσθαι ...

if something *should happen* to be spoken from a divine source ...

Kambyles also notes an aorist optative without the modal particle:

Eustathios, Kambyles, 9.8:

εἴ που καὶ αὐτὰ παραπεσαιεν ...

if they *should fall* by the wayside ...

Conversely the modal particle is used with the optative by Eustathios in the protasis of a remote conditional, where in classical times it used rather in the apodosis:

Eustathios, Kambyles, 9.4:

εἰάν θεῖος καὶ πως οὕτω σύνναος ὁ νικητῆς ἐν μιᾷ ᾠδῇ γίνοιτο ...

if somehow in this way the victor *should come to be* divine and a fellow dweller in the same ode ...

In Wirth's edition of Eustathios we find, as an example of a mixed conditional:

Eustathios, Wirth, 190.75-7:

Μετρηθήσεται δὲ ἰκανῶς, εἰάν ὁ πατήρ βασιλεὺς ἄνεσιν ἔχοι τινά· εἰ γὰρ ὡς ἐν ἁρμονίᾳ τιτὶ πρὸς τὴν διὰ πασῶν ἀρετῶν ἀπὸ τῆς ἄρτι ἐντείνεται, εἴη ἄν οὐκ εὐχερῆς ἢ σύντασις...

He *will be gauged* adequately, *should* his father the emperor *have* any respite; for if, as in a kind of harmony, *he is exerted* towards a universal virtue from the previous one, the combination *would not be* easy ...

The above mixed condition would be easier to translate if ἐντενείται were to be read for ἐντείνεται, because, as we have seen, there is precedent for the future indicative to show potential. The point of interest here is the fact that ἔάν may be used by Eustathios with the optative.⁵⁶ Gildersleeve, on the other hand, claims that a comparable reading in Classical Greek should be regarded as more than suspect.⁵⁷ This usage could be regarded as mimetic of the Homeric poems, which employ κέν with εἰ in protases (twenty-six times, e.g. *Iliad* 9.141) and εἴ πὲρ ἄν once⁵⁸.

We might care to note other examples of the present indicative in the protasis and the optative in the apodosis in Michael Choniates' letters: ep. 45.44-46: εἰ δὲ ... φέρονται ἢ διοικοῦνται ... λέγοις ἄν; ep. 65.47: εἰ δ' ... ἔμποιεῖ, τί οὐκ ἂν ἐργάσαιτο.

Then we may explore the realm of unrealised conditionals in Michael Choniates.

For example, the use of the imperfect tense in the protasis:

M. Choniates, Kolonou, ep. 1.21-23:

εἰ δὲ ἐκεῖνοι οὕτως τὴν τῶν οἰκείων πόνων ἔκδοσιν ὄκνουν, πόσῳ μᾶλλον τοὺς καθ' ἡμᾶς ἐχρῆν ...

Should *they* thus *have been shrinking* from the delivery of their own labours, how much more *was it necessary* for ours ...

The use of the aorist indicative in the protasis:

M. Choniates, Kolonou, ep. 3.5:

Τί παθεῖν ἐμέλλομεν ... εἰ τὸ γράμμα προτενὲς ἐνεστήσω καθ' ἡμῶν ...
what *would we have been suffering* ... if *you had placed* among us the letter at great length ...

The converse of this type of construction is one that uses the remote mood in the *protasis* and the indicative in the *apodosis*:

M. Choniates, Kolonou, ep. 32.57:

Εἰ δὲ τὴν γενομένην ἐπὶ τοῦ μακαρίτου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου ἐκκοπὴν λέγοις, πρῶτα μὲν οὐχ ἡμεῖς μόνοι, ἀλλὰ καὶ Εὐριπος καὶ Κόρινθος ἀπήλαυσαν ἐκκοπῆς παρὰ τοῦ αὐτοῦ βασιλέως.

56. On the confusion between ἔάν and εἰ see RADERMACHER, *Grammatik*, 178 (for a protasis with the aorist subjunctive); ἔάν with the indicative: RADERMACHER, *Grammatik*, 197-200.

57. GILDERSLEEVE, *Syntax*, § 449.

58. GOODWIN, *Moods*, p. 169, § 460.

were you to speak of the remission granted by the blessed emperor lord Alexios, first not we alone, but the Euripos and Corinth, *would have experienced* a remission from the same emperor.

Due to a feeling that the future indicative and the aorist optative were semantically equivalent, in Michael Choniates' case at any rate, it is possible to adduce examples of conditionals with the future indicative in the *protasis* which denote a particular future action:

M. Choniates, Kolovou, ep. 3.19-21:

εἰ ... **φαρμάξεις** ἔχθρα τὰ βέλη καὶ **τοξεύεις** οὐκ ἔρωτικῶς ἔτι, ἀλλὰ πρὸς μῖσος λαμπρόν, οὐδ' οὕτως ἂν τὸ θεῖον τοῦτο **προσδώσω** πρόβλημα ...

If *you poison* your arrows in a hostile fashion and *shoot* no longer in love love, but in blazing hatred, not even thus *will I add* this divine defence ...

In this case the future indicative is also used with ἂν in the apodosis. One can appreciate here the more immediate type of conditional for the future, even more vivid than ἂν and the subjunctive.

Even the perfect indicative is used in the *protasis* by Michael Choniates:

M. Choniates, Kolovou, ep. 19.12

εἰ ἐν τῷ ξηρῷ ξύλῳ τοιαῦτα **τετόλμηται** ... ὅτε ἐν τῷ ὑγρῷ **κατεπράχθη** καινότερα ...

if such things *have been dared* on dry wood ... when on green more novel things *have been achieved* ...

The coordination between perfect and aorist is noteworthy. Even more so is:

Eustathios, Wirth, 34.15-24:

ἐὰν οὖν ἐξελεύθερος ταύτης ὅλως **ἀνέχοιτο** λέγεσθαι οὐδε δουλέκδουλος οὐδέ, εἴ τι τοιοῦτον εἰς κλήσιν ἀγεννές, ἀλλὰ ἀνέκαθεν εὔῃ ἔχων τοῦ γένους ὀνομάζεσθαι **βούλοιτο** καὶ θεράπων βασιλικός, καὶ λογισάμενος, ὅπως δεσπότης ᾖν καὶ κατ' εἰκόνα θεοῦ ὅμως τῇ ἀμαρτία εἰς δοῦλον **ὑπάγεται**, **φυγῆ** μὲν τὴν πειρωμένην δεσπόμενον, **καταφύγη** δὲ πρὸς τὸν μέγαν δικαστὴν καὶ παμβασιλέα, οὗ τὴν εἰκόνα φέρει, **ἔλθη** δὲ διὰ δίκης πρὸς τὴν ὑποβιβάζουσαν εἰς δουλείαν καὶ ταύτης διεκπεσῶν **ἀναχθείη** ἐπὶ τὸ πρότερον εὐγενῆς καὶ τὸ νόθον ἀφείς τὸ γνήσιον ἐπικτήσεται καὶ τὸ δουλικὸν ἀποθέμενος **ἐπανέλθη** ἐπὶ τὸ δεσποτικόν.

If therefore, being set free from this (wickedness), *he were* neither to *endure* in any way being called a slave born of a slave, nor, if there is

something ignoble in the appellation, since he is of good stock, he *were to wish* to be called a royal servant, and, when he reasons that although he is a ruler and made in the image of God, *he is nevertheless subjected* to slavery because of his sinfulness, *he* accordingly flees from ruling over that which tests him, and *seeks refuge* with the great judge and King of All, whose likeness he bears, and *would come* justifiably to that which subjects him to slavery, and after escaping from it, *be conveyed* to his former nobility, and putting aside illegitimacy gain nobility and, concealing his servile condition, *return* to a position of being Lord.

Remarkable is the way in which three different moods are found in the one sentence⁵⁹. To be noted also are:

Eustathios, Wirth, 153.57-154.59:

οὕτω δὴ συμβᾶν ἀπέβαλε τὸν ἕτερον καὶ τὸ ἐκ τούτου μάλα τι ἔδυσχέθειεν, **ἐάν** τις παρ' αὐτῷ **λαλῶν** ἢ **γράφων** ὀφθαλμοῦ ὄλως **μνησθεῖη** που καὶ ἄχρῃς ὀνόματος.

since it occurred in this way, he lost one (eye), and as a result took it very badly if any one who was *speaking or writing* to him actually *mentioned* an eye, even by so much as using the word.

We may note here, however, that ἄν in primary sequence may signal potential, just as the remoter moods, the optative and subjunctive may signal potential in historic sequence. *Literati* of Byzantine times may have seen the distinction between ἐάν and εἰ as arbitrary. To demonstrate this, see Niketas Choniates:

N. Choniates, 388.49:

εἰ **δῶμεν** εἰπεῖν ὅποσα ἡ φήμη ἐδίδαξεν ...

if we allow to say whatever rumour has taught ...

Other examples of mixed conditionals may be found, Eustathios, Wirth, 213.69-71; Tafel, 213.49-50; Wirth, 135.63-4; Wirth, 28.18-22 (where one will observe a chiasmic arrangement of aorist optatives and future indicatives, one each in protasis and apodosis) and the example below, where the subjunctive, coordinated with the future indicative, stands for another future indicative:

Eustathios, Wirth, 199.43-44:

διευκρινήσει τὸ πᾶν καὶ ἅπαν τὸ τραχὺ λεανεῖ καὶ, εἴ τί που σκολιόν, εἰς εὐθὺν **μεταγάγη**.

59. WIRTH, 9*, thinks that φύγη ... καταφύγη ... ἔλθη ... ἐπανεέλθη are all examples of a (Homericising) aorist subjunctive for future indicative. I interpret the phenomenon as yet another example of promiscuity between optative and subjunctive. Once again, cf. RENAULD, *Étude*..

he will judge everything correctly and smooth away every roughness
and, if anything should be crooked, *he will put* it right.

One might regard this also as a Homericism, because the Homeric poems preserve in places what Hahn (followed by others) theorised was the original use of the subjunctive, that of a future tense.

Finally I am indebted to Wirth for his observation of ἔάν with the aorist indicative in a protasis⁶⁰:

Eustathios, Wirth, 203.37-8:

ἔάν αὐταὶ μὲν ἰλαρὸν οὕτω προσέβλεψαν καὶ γλυκύ μοι προ-
σεμειδίασαν ...

if ever they looked at me cheerfully and smiled sweetly at me ...

11) Future optative

Goodwin's grammars of Classical Greek say that the future optative is only ever used to represent the future indicative in constructions admitting indirect speech in historic sequence⁶¹. Eustathios however employs a future optative to express a wish:

Eustathios, Tafel, 212.16-17:

καὶ φωσφορήσοι, δὲ οὐ κατὰ τοὺς ὀψὲ δύοντας ...

and may she give light, not like those (heavenly bodies) which sink late ...

Does the future tense imply a greater sense of permanence, that is, a state in future time beginning with a moment not far from the present?⁶² Or does it suggest an element of finality, that is, attribute to the empress, who is the subject of this sentence, a wish for her? It is difficult for the non-native Greek scholar to grasp the nuance presented by the choice of the future tense.

60. WIRTH, 9*: he also has observed ἄν with the imperfect indicative at WIRTH, 59.53.

61. GOODWIN, *Moods*, p. 43, § 128; p. 259-260, § 669.2; p. 44-45, §§ 130-133 (where he says it never occurs with ἄν), p. 169, § 459 (where he says it never occurs in a protasis or apodosis except in indirect discourse); p. 67, § 203 (where he says it never occurs with ἄν); also §§ 604, 296; GOODWIN, *Grammar*, p. 275, § 1287; so DUHOUC, *Le verbe*, section 173-74, p. 225-231; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 2, 183; SCHWYZER, *Grammatik*, 337, concurs, mentioning that it occurs first in the fifth century B.C., but has a shading of potentiality, citing the authority of A. B. KEITH, *Classical Quarterly* 6 (1912), 121-126; cf. JANNARIS, p. 452, § 1935. RENAULD, *Étude*, 101, also supports Goodwin's assertion. Finally, GILDERSLEEVE, *Syntax*, assert that the future optative is never used with ἄν (at least in the Homeric to Classical era).

62. I believe that this is not merely a hypercorrect form; more on this below. Cf. RENAULD, *Étude*, 119.

However, it has been suggested that the domain of the independent future optative is indeed one of permanence stemming from the present moment. Hedberg claims that the optative in -σοι expresses an aorist aspect: I must disagree⁶³. One might care to compare Eustathios, Wirth 250.8 περιλάμψοι, also expressing a wish. Also in Eustathios we find:

Eustathios, Kambyles, 12.11:

Οὔτε ναυσὶν δ' οὔτε πεζῇ ὀδεύσοις ἂν ἐς Ἵπερβορέους ...

may you travel neither by ships or nor on foot to the Hyperboreans ...

Among the other authors we have surveyed, Michael Choniates also employs a future optative for a wish:

M. Choniates, Lampros 92.21:

ἡ ἡλικία σου καθ' ἐτέραν γραφὴν γηράσοι ὡς στέλεχος φοίνικος ...

may your life reach old age, as it is written elsewhere, like the trunk of a palm-tree ...

Niketas Choniates uses a future optative for a promise:

N. Choniates, 520.70-1:

τῆς τῶν ἐξῆς ἱστορίας αὐθις ἄψοιτο ...

Let our account, continuing our history from this point, *discuss* ...

We also see a certain predilection of Psellos for the future optative⁶⁴.

However, the future optative has another use in Eustathios:

Eustathios, Tafel, 205.44:

Οὐκ ἂν δέ τις τῶν ἀγαθὰ φρονεῖν εἰδόντων ἀξιόσοι

No one who knows how to think well *would think it right*

Here the future optative expresses potentiality, and clearly infringes the rule set down by Goodwin and others that the future optative never occurs with ἄν⁶⁵; cf. Eustathios, Tafel, 208.18 ἐξαοτύσοι; Tafel, 213.10 ὀνομάσοι ἂν; Wirth, 13.78 φθάσοι ἂν; Wirth, 156.63-4 οὐκ ἂν καταλήσοι τοῦ μεθύοντος. Gregory Antiochos also uses a future optative to express potentiality in his funeral oration for Manuel Komnenos⁶⁶. The introduction of the future optative in such constructions may well reflect a willingness on the part of Eustathios, or at least of rhetors of his time, to experiment with and extend the range of the high-style language in which they composed. Since Eustathios for one was well-schooled in the Ancient Greek language,

63. HEDBERG, *Eustathios*, 149-51.

64. RENAULD, *Étude*, 115.

65. See note 61 above.

66. REGEL, 210.24: δρόασοι.

as his voluminous commentaries on Homer show, this would seem to be a more likely explanation than any suggestion that he was ignorant of the grammatical rules of the Classical Greek that he was preserving, and, accordingly, that his future optatives were merely “hypercorrect” forms. His aim was probably to employ consciously a diction and range of expression which approached that of the ancient poets.

At the other extreme is the heavy *variatio* of different moods and tenses that we have seen in Niketas Choniates. Euthymios Malakes was somewhere in between.

13) *Future infinitive*

Niketas Choniates in some places substitutes a future infinitive for a final subjunctive or optative or a consecutive construction, following certain leading verbs⁶⁷. For example:

N. Choniates, 310.67:

ὡς ἀξίαν εἶναι μὴ ἄλλον εὐτυχῆσειν δαιταλεύτην ...

so that it would be worthy *to please* no other banqueter (than himself) ...

We see in this representative example that the choice of the future infinitive is judicious – the infinitive denotes a time future relative to that of the leading verb. There are numerous examples of this also in Niketas Choniates.

14) *Participle*

Eustathios makes extensive use of participial constructions, feeling free to use participles in oblique cases other than the accusative. Unravelling the participial dependent clauses presents the translator of Eustathios with a challenge, because his selection of participial constructions increases the range of meaning inherent in the phrases that employ them.

For example, the present participle may be conative/inceptive⁶⁸:

Eustathios, Wirth, 165.62:

Ταύτης τῆς θαλάττης ἐπισχετέον τὰ ἐπιρρέοντα ...

one must keep back from this sea *the things which would flow in* ...

67. DUHOUX, *Le verbe*, section 207, p. 275-276.

68. Cf. DUHOUX, *Le verbe*, section 275, p. 342-343 (on the corresponding finite verbs, the present), section 285, p. 352 (on the imperfect).

N. Choniates, 142.36:

ἐν πολλοῖς μέντοι πολλάκις ὁ Μανουὴλ τὴν Ἀνδρονίκου δεσμεύων
 ψυχὴν ...

In many things, however, and many times *trying to bridle* Andronikos
 spirit ...⁶⁹

Kambyles draws attention to the promiscuity of the tenses of the
 participle. For example the perfect tense where one would expect an aorist:

Eustathios, Kambyles, 6.11:

εἶτε καὶ ἐτέρωθεν **παρειληφὼς** ἠκριβώσατο ...

and if he also he made it exact, *having received* it from a different
 source ...

This at any rate is Kambyles' interpretation. I do not see, however, why
 the participle could not have full perfective force, standing for a pluperfect,
 which denotes a time prior to the antecedent.

15) *Periphrastic tenses of the verb*

Occasionally, our authors employ a periphrastic construction with a
 participle to impart the tense of a verb⁷⁰. So we have:

Eustathios, Wirth, 27.52-3:

οὐ **δέον ἐστὶν** τὴν νηστείαν ἐξευρίσκειν εἰς πλουτισμόν ...

69. For further notes on this, see GOODWIN, *Moods*, p. 70-71, § 214; BRUGMANN, *Grammatik*, §§ 541, 589, and passim; cf. ἄρχεται λέγων: I. PHILIPPAKI-WARBURTON, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 597, who also gives further examples of inceptive action, progressive action, and even terminated action, the choice of modal verb determining the type of action required.

70. BROWNING, *Greek*, 33; for an extensive discussion of different types of verbal periphrases, see G. BJÖRCK, ἦν διδάσκων. *Die periphrastischen Konstruktionen im Griechischen*, Uppsala-Leipzig 1940. He supplies many different examples of periphrasis using the participle, not only documenting, but classifying. But, like Björck, GILDERSLEEVE, *Syntax*, § 191, says that the force of the participle in such constructions in Classical times was much more one of a substantive or adjective; the development of becoming part of a compound tense would seem to be a later development. A theme of W. AERTS' monograph, *Periphrastica*, Amsterdam 1965, is the distinction of true periphrases from the use of participles as independent nouns, in the nominative case, with a copula. M. JANSE, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 652, believes that the periphrases of the NT, with the use of εἶναι are true periphrases, Semitisms and are used to construct progressive compound tenses. J. H. MOULTON, *Koine in Grammar of the New Testament Greek* (Edinburgh, 1967), 1-3, questioned this theory of Semitic influence. C. BRIXHE, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, observes the influence of Latin on Greek periphrases.

it is not necessary to discover fasting for enrichment ...

This is a periphrastic present, therefore the aspect is continuous/progressive: see note 74 below. As an example of another periphrastic present:

Eustathios, Metzler, § 42.12:

καὶ εἴ σοι τηλικούτῳ ὄντι **πρέπον ἐστί** ...

and if *it is suitable* for you, being of such an age ...

And in Schönauer's edition of the Eustathian Lenten homilies, E.191:

τόδ' **ἐστιν ἔχον** οὕτως.

this *is* so.

On the other hand:

Eustathios, Wirth, 253.14-15:

Καὶ ὅλως **ἦν** ἀγαθὸν ἅπαν **προτρέχον** ...

and in every way every good thing *ran before* (her as she came) ...

Here is a periphrastic substitute for the imperfect tense, i.e. the Greek expresses time past, with a continuous-durative-progressive aspect. The sense demands that ἦν be taken with προτρέχον, so that we have here a true periphrasis. Both Aerts and Björck have commented on the durative aspect of this construction; one could compare it with the English past continuous⁷¹.

For other examples of the periphrastic imperfect:

Eustathios, Kolovou, ep., 4.73-4:

τοιαῦτα κακὰ **ἦν** ἡμῖν **ἐμποδῶν** τῇ μετὰ τὴν πρώτην ὁδῷ ...

such ills *were in our way* on the journey that followed the first ...

In this instance ἐμποδῶν is behaving like the participle that was originally part of the word. Besides:

Eustathios, Kolovou ep., 5.42:

οἶον εἰς χύτραν **ἦν ὀστρακοῦμένον** ...

as it *was made into a smashed* pot ...

Eustathios, Schönauer, Δ.175:

ἦδη οὐκ **ὑποπερμάζων ἦν** ...

it *was not now slowly ripening* ...

Other periphrastic imperfects are to be found at Eustathios, Tafel 207.96-208.1 ἐπαλείφων ἦν; Wirth, 88.52 ἐνθεωρούμενος ἦν; unusual is

71. AERTS, *Periphrastica*, 52; he names it the progressive periphrasis, and notes its first appearance in koine Greek.

Wirth 35.66 ἦν τυχόν (which one supposes to be a periphrastic aorist)⁷². Wirth 35.71-2 ἦν ἄν ... συνοῖσον shows potential for time anterior to a point in the past.

The common denominator in the above examples is a neuter singular of the participle, in any tense, which qualifies adjectively, or perhaps better, adverbially, the copulative verb. The construction, as elsewhere, is an ornate alternative to the simple verb of being or becoming, although in the case of a present participle used in conjunction with the copulative verb, there is a more specific meaning of progression or continuity imparted by the periphrasis (e.g. *I was reading when he came*). The construction has NT sanction.

Eustathios also occasionally introduces the more standard form of periphrastic perfect, consisting of an auxiliary ἔχω and the aorist participle, a construction well attested in Classical Greek⁷³. For an example:

Eustathios, Kolovou ep. 8.54:

φορεῶν δέλοις ἔχω ἐγγράψας μνήμοσι ...

I have written him on the tablets of my memories ...

Compare from Metzler:

72. AERTS, *Periphrastica*, 27, interprets the combination of ἦν and the aorist participle used in places as a periphrastic pluperfect. The tense of completion of an action inherent in the aorist participle must accordingly be distinguished from the aspect of continuing action (present) as well as from a resulting state (perfect). Indeed, AERTS, *Periphrastica*, 27-35, argues that the εἶναι and the aorist participle were originally used together to emphasise the aorist aspect.

73. At least insofar as Herodotos, Sophokles and Euripides are representative authorities: AERTS, *Periphrastica*, 128. See also KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 2, p. 61; SCHWYZER, *Grammatik*, 263 (GOODWIN, *Grammar*, p. 270, § 1262). See also C. BRIXHE, in CHRISTIDIS (ed.), *Ancient Greek*, 906, which provides a parallel, a Latinising perfect participle (that is, a morphological perfect) being used instead of the Greek aorist. For an example of this construction see below. On the other hand AERTS, *Periphrastica*, 129, claims that not only is this construction a resultative perfect, but it is substituted where such a resultative perfect is preferable or possible. He then finds that, in some cases, the meaning “keep” may be found for ἔχω, which as it can be seen reinforces the idea of a resultative state even more effectively than the true perfective tenses. I would suggest that perhaps, Eustathios, conscious of this, employed this construction, as sparingly as the tragedians, where it had to be made unequivocal that the aspect is resultative. He is quite happy in most other instances to employ the monolectic perfect, even if this does admit confusion between aorist and (true Attic) perfect.

Eustathios, Metzler, § 46.1-2:

ἔτι **ἔχεις**, ὦ ἀδελφέ, **παραιτησάμενος** ἐκ παραγγελίας καὶ τὴν παρορησίαν ...

you *have* still, o brother, *been begging* for freedom of speech from your doctrine ...

Further examples from Eustathios. For the active: Wirth 79.42 λαβῶν ἔχω; Wirth 139.89 καταιδέσαντες ἔχουσιν; for the passive: Tafel 193.25 ἔχεις ἀποταξάμενος; Wirth 89.17 ἐπέβαλες καὶ κατείδες καὶ λαβόμενος εἶχες (pluperfect). This construction would seem to be the ancestor of the periphrastic perfect found regularly in Modern Greek. That it was employed in high style texts, not only by Eustathios, but by our other authors also (particularly Gregory Antiochos), is probably due to a feeling that its use was sanctioned by the authority of the Attic poets. We might adduce here one example, of several, of a periphrastic use of ἔχω and the aorist participle instead of a simple perfective in Niketas Choniates:

N. Choniates, 3.46:

ὡς **ἔχω εἰπών** ...

as *I have said* ...

Cf. one of two examples in M. Choniates, Kolovou, ep. 2.19-20:

ἐπὶ τοίνυν **ἔχεις μαθῶν** τὴν περὶ σὲ νῦν ἐνταῦθα διάθεσιν ...

since indeed you *had learned* the current disposition concerning you here ...

An alternative periphrasis for the perfect tense consists of ἔχω and the perfect participle:

Eustathios, Schönauer, E.861:

ἔχετε μὲν καὶ ἄλλοθεν **εἰδότες** ...

you *have known* from elsewhere ...

In Eustathios we also find a periphrastic optative at Tafel, 211.90 εἶη ... ἐπινεύων and Wirth, 126.29 ἂν εἶην ὀφλόν⁷⁴. This periphrasis was no doubt formed by analogy with the middle perfect optative. Then again the periphrastic optative present is witnessed several times in Michael Choniates, e.g:

M. Choniates, Kolovou, ep. 4.7-8:

ὁ καθ' ἡμᾶς σὺ μόνος ζέφυρος τὴν μὲν πανευδαίμονα Θεσσαλονίκην **εἶης περιηχῶς** ...

as the sole zephyr among us *you would go around* the totally blessed Thessalonike ...

74. BJÖRCK, *Konstruktionen*, 82.

This is interesting, for a simple passive perfect tense was available. Compare also, from his brother Niketas, an example of the future tense of the copulative verb:

N. Choniates, 35.35:

πρὸς τῶν πολεμίων **ἔσειται πεπονηθὸς** ἀηδὲς ...

he will have suffered at the hands of the enemies an unseen ...

Niketas Choniates employs passive participles in periphrases, for example:

N. Choniates, 276.29:

ἃ μικρὰ δήπουθεν **ἦσαν** καὶ περὶ μικρῶν **ὕφηγούμενα** ...

which were small things, I suppose, and *used to consider* of small value ...

In this construction the durative aspect is denoted by two imperfective verbal elements: auxiliary and present participle.

For other examples of the periphrastic imperfect Van Dieten lists, among others, 56.32 ἦν θέμενος – middle; and examples of the passive – 106.2 ἦν ... λυμανθέν.

An interesting construction found in Michael Choniates is the coordination of present and medio-passive participles with εἶης:

M. Choniates, Kolovou, ep. 113.156:

εἶης εὐδαμόνως **ἔχων** καὶ ἡμᾶς ἐν μέρει μνήμης ἀεὶ **τιθέμενος** ...

may you be fortunate and always keeping us in your memory ...

For the periphrastic pluperfect with εἰμί:

N. Choniates, 130.61:

ἦν ἄν καὶ πάλιν Ἀνδρόνικος χεῖροσι δεσμοῖς **ἐνισχημένος** ...

and again Andronikos *was held fast* by worse bonds ...

The choice of construction is judicious – the perfective aspect of the participle denotes a continuing state of being bound.

N. Choniates, 52.14-16:

ἦν οὖν ὁ βασιλεύτατος Ἰωάννης ὁ τούτου πατήρ καὶ κατὰ τοῦτο παρὰ πᾶσι μακαριστὸς καὶ τῆς αἰοιδίμου λήξεως καὶ δ' εὐφήμου **κείμενος** μνήμης.

so the most imperial John was his father, and in accordance with this *remained* most blessed among all, met a praiseworthy end, and is of blessed memory.

The verb κείμαι was in origin an irregular perfective form, hence the perfective periphrasis.

The periphrastic perfect passive is also known from Niketas Choniates:

N. Choniates, 142.33-35:

ὡς **εἶη συνημμένα** δήπου καὶ συναφῆ τὰ ἐφεξῆς ὑπ' αὐτοῦ πεπεράγμενα
καὶ τὰ παρ' ἡμῶν αὐθις ἐπ' αὐτῷ ῥηθησόμενα.

so that, I suppose, the things that were done by him, and those things that we were about to say about him, *would be connected* and united.

Niketas Choniates uses also a periphrastic future once in his history:

N. Choniates, 336.30-31:

ἀποφαινόμεθα **συνοῖσον εἶναι** κοινῆ καὶ ἰδίᾳ λυσιτελεῖς Ἀνδρονίκῳ ...

he shall prove that it will be useful in general, and on his own account, for Andronikos ...

An interesting periphrasis is the use, by Niketas Choniates, of ἔρχομαι and the future participle⁷⁵:

N. Choniates, 178.29:

ὡς **λέξων ἔρχομαι** ...

as I am going to say ...

One main advantage of using periphrases with participles is, not only further precision, but that they allow more than one type and time to be coordinated with the leading verb:

N. Choniates, 19.90-91⁷⁶:

ἐφ' ἧπερ **ἦν γεγηθῶς** καὶ τὴν ψυχὴν **ἐκλείπων** αὐτὴν ...

at which *he had been accustomed to rejoice, abandoning* his very life ...

N. Choniates, 243.42:

Οὕτως **ἦν προῖὼν** ἢ καρδίαν σιδηρέῳ **χαλκευθεῖς** ἄκμονι ...

Thus *he was going forth* or *forging* his heart on an iron anvil ...

16) *The articular infinitive*

The infinitive, being also used as a verbal noun⁷⁷, may take the article,

75. DUHOUC, *Le verbe*, section 363, p. 439. By the twelfth century periphrastic forms for the future were being employed – not only μέλλω and the infinitive but ἔχω and ἐθέλω. The definitive work on the phenomenon is T. MARKOPOULOS, *The Future in Greek from Ancient to Medieval* (Oxford, 2008), 115-224.

76. Cf. DUHOUC, *Le verbe*, section 328, p. 396.

77. HESSELING, *Essai*, discusses the substantival nature of the articular infinitive. It need hardly be remarked here that the infinitive was disappearing from the vernacular, and its uses with the article is mimetic not only of Atticising prose but of New Testament Greek; TURNER, *Syntax*, 14-146. See also GOODWIN, as below n. 78. Hesselings's main concern is to tra-

and be used in any of the four basic cases, nominative, accusative, genitive or dative, at least in Atticising Greek, in particular that of writers of Attic prose⁷⁸. We find the qualifying phrase used in the attributive position of the articular infinitive to modify its meaning.

To illustrate the articular infinitive as used by Eustathios:

Eustathios, Kambyles, 6.8-9:

Εἰς ταὐτὸν ἤγαγεν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς τό τε ἐξευρεῖν ἀρχαιοπρεπεῖς ᾠδὰς ...

it led to the same thing in our time, *the discovery* of time-honoured odes ...

In this case the use of the aorist tense of the infinitive denotes an action completed prior to the time of the leading verb. The infinitive may also follow prepositions:

Eustathios, Tafel, 195.1-2:

ἀλλ' ἐν τῷ σκιρτᾶν οἶον χορευτικῶς ἡρέμα κλύζουσα τὰς ἀκτὰς ...

But *in leaping*, as it were, in a dance and gently washing the shores ...

As an extension of the above example, Eustathios sometimes employs ἐν and the articular infinitive in place of a temporal clause; the construction is known especially from the Gospel of Luke in the New Testament⁷⁹. See for example:

Eustathios, Schönauer, Δ.185-188:

Ὁμολόγησεν ἐν τῷ κυρίῳ τὴν ἀρχὴν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅτε καὶ πρὸς αὐτοῦ ἦν ἀναγκαίως ἡ θεόθεν βοήθεια, ὡς ἔχειν φέρειν γενναίως ἐν τῷ βασανίζεσθαι. ἀλλ' ὕστερον τὸν αὐτὸν κύριον ἀπηρνήσατο ἔμπροσθεν ἐν τῷ ἐξομώσασθαι τὴν ἐκείνῳ φίλην ἀγάπην.

At first he admitted his belief in the kingdom of the Lord before men, when help from God came of necessity to support him in his necessity, so that he was able to endure nobly *while he was being tortured*; but later he utterly denied the same Lord in the presence of men *when he forswore* his own dear love for him.

ce the gradual disappearance of the infinitive from Greek. We may contrast our four rhetors with their contemporary Michael Glykas.

78. DUHOUC, *Le verbe*, section 195, p. 256-58; GOODWIN, *Moods*, p. 314-326, §§ 789-814; BRUGMANN, *Grammatik*, § 584. There is another periphrasis for the past, the imperfect of εἶναι and the aorist participle: GOODWIN, *Grammar*, p. 208, § 955; p. 325, § 1516.2; p. 330-333, §§ 1541-1555; KÜHNER – GERTH, *Grammatik*, part 2, p. 37-46; SCHWYZER, *Grammatik*, 368-372.

79. TURNER, *Syntax*, 144-145.

Interesting also is the use of the different tenses of the infinitive, which corresponds to the usage in Biblical *koine*, that is, the present infinitive is used for contemporaneous time and the aorist for former time.

Conclusions

What can we say of the Greek of Eustathios and his enclave of friends? Certainly, as evidenced by the admixture of the different moods, they felt the pressure for variety, sometimes at the expense of verbal precision. Perhaps we may call Attic Greek proper, the Atticising Greek of the fifth to fourth centuries B.C., precise and “crystalline” in form. On the other hand, at the time of the Second Sophistic there were two main traditions, first the restrained Attic style and then a florid Asiatic style, the latter used in particular in encomia. Panegyric Greek of the late twelfth century, however, as a distant heir of the Asiatic tradition was, if not always to our taste, more fluid or flexible than its Atticising model, and, one might say, “organic”. *Variatio* in our texts kept the Greek vivid, that is “alive”. To be sure, the *literati* of twelfth-century Byzantium all maintained that they were composing in traditional Attic Greek. But of the five authors selected, our protagonist, Eustathios, is the most interesting. He seems to understand the graphic possibilities of a judiciously selected perfect. He may suggest potential for the past with a future indicative in historic sequence. He substitutes the future indicative for the subjunctive in many other constructions. In other instances the future tense may suggest perpetuity, be it indicative and a substitute for the subjunctive in a final clause, or optative, where the future tense may reinforce the wish for permanence. We may note that, in many of these cases, the choice of construction is deliberate: Eustathios very frequently understands what he is doing and is not merely confused or being hypercorrect.

At the other end of the spectrum is Niketas Choniates, a brutal proponent of *variatio*, whether he appreciated the finer points of Atticism or not. Our other authors fall between the two extremes.

Perhaps Eustathios was a reactionary in some sense, bolstering Atticising “Asiatic” Greek against the inroads of the vernacular, keeping it alive and demonstrating the possibilities of his chosen medium. Eustathios, the best of the five authors, was inventive in his language, and sought to master the idiom, in the way that poets try to elevate and vitalise with

their diction: such an approach was highly appropriate for panegyric. We must therefore refrain from appraising him as an uncomprehending user of hypercorrect forms, and appreciate him as the inventive master of the Greek language that he was.

ABBREVIATIONS

- BLASS – DEBRUNNER: *Grammatik*: F. BLASS – A. DEBRUNNER, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, ed. by F. Rehkopf, 17th edn Göttingen 1990
- BROWNING, *Greek*: R. BROWNING, *Medieval and Modern Greek*, 2nd edn Cambridge 1983
- BRUGMANN, *Grammatik*: K. BRUGMANN, *Griechische Grammatik*, 4th edn Munich, 1913
- DUHOX, *Le verbe*: Y. DUHOX, *Le verbe grec ancien: Éléments de morphologie et syntaxe historiques*, Louvain 1992
- GILDERSLEEVE, *Syntax*: B. L. GILDERSLEEVE, *Syntax of Classical Greek from Homer to Demosthenes*, New York-Cincinnati-Chicago 1900
- GOODWIN, *Grammar*: W. W. GOODWIN, *A Greek Grammar*, London 1895
- GOODWIN, *Syntax*: W. W. GOODWIN, *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb*, London 1912
- HORROCKS, *Greek*: G. HORROCKS, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, London and New York 1997
- JANNARIS, *Grammar*: A. JANNARIS, *An Historical Greek Grammar: Chiefly of the Attic Dialect*, London 1897
- KÜHNER-GERTH, *Grammatik*: R. KÜHNER-B. GERTH, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Leverkusen 1955
- RADERMACHER, *Grammatik*: L. RADERMACHER, *Neutestamentliche Grammatik: das Griechisch des neuen Testaments im Zusammenhang mit der Volkssprache*, Tübingen 1925
- RENAUD, *Étude*: E. RENAUD, *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, Paris 1920
- SCHWYZER, *Grammatik*: E. SCHWYZER, *Griechische Grammatik*, vols 1-2, Munich 1939, 1950
- TURNER, *Syntax*: in J. H. MOULTON – W. F. H. HOWARD – N. TURNER, *A Grammar of the New Testament Greek*, vol. 3, Edinburgh 1963

ΕΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΙ ΣΤΟΝ ΕΥΣΤΑΘΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ ΥΨΗΛΟΥ ΥΦΟΥΣ ΤΟΥ ΟΨΙΜΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ

Η μελέτη εξετάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες ρηματικών τύπων που εντοπίζονται σε ομιλίες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και συγχρόνων του συγγραφέων. Αποσκοπείται να δειχθεί ότι τα γραμματικά αυτά φαινόμενα δεν πρέπει να αποδίδονται απαραίτητα σε τάση υπερβολής ως προς την χρήση αρχαιοπρεπών τύπων, αλλά ότι οι συγγραφείς της εποχής είχαν βαθιά γνώση της κλασικής ελληνικής γλώσσας και επάνω στα πρότυπά της δημιούργησαν το προσωπικό τους ύφος.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΩΝ (Ι):
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ, ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΥΠΕΡΤΙΜΟΣ

Για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη μάς πληροφορούν διαφόρων ειδών ιστορικές πηγές, ανάμεσα στις οποίες εξέχουσα θέση κατέχουν τα ρητορικά κείμενα¹, τα οποία γράφτηκαν από πνευματικές προσωπικότητες του 12ου αιώνα, συγκεκριμένα από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης², τον

1. Βλ. H. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Α', μετ. Λ. Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Ι. Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Γ. Χ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἀθήνα 1991, ιδιαίτερα, Κεφάλαια Β' (Ρητορική) και Γ' (Επιστολογραφία).

2. Τρία κείμενα του Ευσταθίου περιέχουν αναφορές στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη: η *Μονωδία* του γ' αὐτόν (ἐκδ. P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora* [CFHB 32], Berlin 2000, Λόγος Α, 3-16' εφεξῆς Ευστάθιος, *Μονωδία*). Η *Ἐπιστολή* του πρὸς τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (ἐκδ. F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike. Einleitung, Regesten, Text, Indizes* [Beiträge zur Altertumskunde 239], München-Leipzig 2006, αρ. 37, 106-107' εφεξῆς Ευστάθιος, *Ἐπιστολή*) και ο *Προσφωνητικός* του λόγος πρὸς τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (ἐκδ. P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora*, Λόγος Η, 141-151' εφεξῆς Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*). Για τον Ευστάθιο, η βιβλιογραφία εἶναι πλούσια: βλ. ενδεικτικά, P. WIRTH, *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980. A. P. ΚΑΖΗΔΑΝ – S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 115-195. A. ΣΙΔΕΡΑΣ, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [WBS, Bd. XIX], Wien 1994, 181-189. M. ΑΝΓΟΛΔ, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 179-196. P. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ, Eustathios and Thessalonica, στο: *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of Robert Browning*, εκδ. C. N. ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΕΣ – Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΟΤΑΚΕΣ – Ε. ΤΖΕΦΡΕΥΣ – Α. ΑΝΓΕΛΟΥ, Venice 1996, 225-238. A. F. ΣΤΟΝ, Eustathian

Ευθύμιο Μαλάκη Νέων Πατρών³, τον Γρηγόριο Αντίοχο⁴ και τον ανώνυμο Μακρεμβολίτη⁵ –ο οποίος πιθανότατα ταυτίζεται με τον Ευμάθιο Μακρεμβολίτη⁶.

Panegyric as a Historical Source, *JÖB* 51 (2001) 225-258. K. METZLER, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica* [CFHB 45], Berlin 2006. S. SCHÖNAUER, *Eustathios von Thessalonike, Reden auf die Grosse Quadragesima* [Meletemata 10], Frankfurt am Main 2006. Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, Questions de dates à propos de trois discours d'Eustathe de Thessalonique, στο: *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, εκδ. Μ. HINTERBERGER – E. SCHIFFER [Byzantisches Archiv 20], Berlin-New York 2007, 209-217. Ε. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η Μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδώριτη, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007) 199-211. Για μία πληρέστερη βιβλιογραφία, βλ. Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 13), Αθήνα 2008, 21, σημ. 8.

3. Λόγος επιτάφιος εις τὸν Ἀθηνῶν τὸν ὑπέριτον (ἐκδ. Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, S. Peterburg 1913, 154-162 (εφεξής Μαλάκης, Ἐπιτάφιος). Για τον συγγραφέα του έργου, βλ. J. DARROUZÈS, Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès, *REB* 23 (1965) 148-167, 158. Κ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ἵπάτης) [δεύτερον ἡμῖσις ιβ' ἑκατοντ.]*, Τὰ σωζόμενα [Θεολογική Βιβλιοθήκη 2], Ἀθῆναι 1937. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 196-200.

4. Σώζονται τρία κείμενα του Γρηγορίου Αντιόχου, τα οποία μας πληροφορούν για τον Νικόλαο: δύο επιστολές του προς αυτόν, δηλαδή, η εφεξής Αντίοχος, Ἐπιστολή I: ἐκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ Σωζόμενα*, τ. Α·Β', Ἀθῆναι 1879-1880, τ. Β', 400-409 για την ταυτοποίηση του Νικολάου ως αποδέκτη της επιστολής, βλ. J. DARROUZÈS, Notice sur Grégoire Antiochos (1160-1196), *REB* 20 (1962) 61-92, 70-71 (αφ. 23) η εφεξής Αντίοχος, Ἐπιστολή II: *Scorialensis gr.* (265) Υ-Π-10, φφ. 403r-v (για τον συγκεκριμένο κώδικα, βλ. G. DE ANDRÉS, *Catálogo de los códices Griegos de la Real Biblioteca de El Escorial. II: Códices 179-420*, Madrid 1965, 128 και ο Παρηγορητικός λόγος του προς τον Μιχαὴλ Αγιοθεοδώριτη, για τον θάνατο της αδελφής αυτού, ἐκδ. Α. SIDERAS, Die unedierte Trostrede des Gregorios Antiochos an den Logothetes Michael Hagiotheodorites, *JÖB* 55 (2005) 147-190, 158-167 εφεξής Αντίοχος, Παρηγορητικός. Για τον Γρηγόριο Αντίοχο, βλ. Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos. Éloge du patriarche Basile Kamatèros* [Byzantina Sorbonensia 13], Paris 1996.

5. Ἐπιστολή προς τον Νικόλαο Αγιοθεοδώριτη, ἐκδ. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, 247-248 εφεξής Μακρεμβολίτης, Ἐπιστολή.

6. Για τους Μακρεμβολίτες, βλ. Η. HUNGER, Die Makremboliten auf byzantinischen Bleisiegeln und in sonstigen Belegen, στο: *SBS* 5, ἐκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Washington 1998, 1-28. Στο β' ἡμῖσις του 12ου αιώνα είναι γνωστοί οι εξής φορείς του πατρωνύμου: ο Δημήτριος, πρεσβευτής στην Γένοβα στα τέλη του 1155 (F. DÖLGER – P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. II. Regesten von 1025-1204*, München 1995, 1402) και ο μεγαλοδοξότατος μέγας δρουγγάριος Ιωάννης Μακρεμβολίτης, ο οποίος

Ο Νικόλαος ήταν ίσως ο μεγαλύτερος των τριών αρρένων αδελφών Αγιοθεοδωρίτη⁷. Ο Ευστάθιος μας πληροφορεί ρητά ότι οι αδελφοί Αγιοθεοδωρίτες ήταν τρεις: ο Ιωάννης 1 (το μοναδικό βαπτιστικό όνομα που επαναλαμβάνεται στα μέλη της οικογένειας), ο Μιχαήλ και ο Νικόλαος⁸.

συμμετέχει στην σύνοδο της 12ης Μαΐου του 1157 (Ι. Ε. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, Άθηναι 1890, 316 = PG 140, 180). Ένας ανώνυμος Μακρεμβολίτης, *μεγαλεπιφανέστατος και πρωτοασκηρήτις*, καταγράφεται στην σύνοδο της 6ης Μαρτίου του 1166 –που παρευρίσκεται και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης (Στ. Ν. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν*, τ. Β': *Ἐριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1968, 154-155): ο Ρ. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 504 και 507, τον ταυτίζει με τον αναφερόμενο Ιωάννη Μακρεμβολίτη. Ωστόσο, ο Η. HUNGER, *Die Makremboliten*, 6-7, βασιζόμενος σε δύο μολυβδόβουλλα, συμπεραίνει ότι ο Μακρεμβολίτης του 1166 είναι ο Ευμάθιος, ο γνωστός συγγραφέας του *Ύμνῳν καὶ Ὑμνίας* (για τον συγγραφέα και το μυθιστόρημα, βλ. Ρ. ROLOS, *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel* [Harvard University Press. Hellenic Studies 10], Washington 2005, 7-10 και σποράδην. Και ο Κ. HORNA, *Die Epigramme des Theodoros Balsamon*, *WSI* 25 (1903) 165-217, 206-207, είχε πολύ νωρίς καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα. Αν όντως ο ανώνυμος Μακρεμβολίτης, που συμμετείχε στην σύνοδο του 1166, είναι ο Ευμάθιος, κάτι που φαίνεται να αποδεικνύεται από τον Η. Hunger, το γεγονός της συνάντησης των δύο ανδρών (του Ευμαθίου Μακρεμβολίτη και του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη) στην σύνοδο αυτή μπορεί να θεωρηθεί σημαντική ένδειξη για να ταυτιστεί με τον Ευμάθιο και ο ανώνυμος Μακρεμβολίτης, ο οποίος αλληλογραφεί με τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη.

7. Σύμφωνα με τα λόγια που ο Ευθύμιος Μαλάκης στον *Ἐπιτάφιο* για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, 155.6-11, αποδίδει στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη: *Οἶχεται μοι ... ἡ κρηπίς τοῦ γένους ... ὁ δίχα συζυγίας γεννήτωρ καὶ δίχα γάμου πατήρ, ὅσα καὶ τοῖς συγγόνις εἶς γε κηδεμονίαν τὰ πατρὸς ἤρκεσε καὶ πολλὰ κατὰ πνεῦμα τούτοις γεγένηται. Καὶ στις ἀδελφές Αγιοθεοδωρίτισσες, 156.11-12: *τίς τὴν χρυσέαν ὄντως σειρὰν διέρορηξε; τίς ἀδελφῶν χορὸν διεσπάραξε τὸν κορυφαῖον ἀποσπάσας καὶ προὔχοντα;**

8. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 143.89-90: *καὶ Ἰωάννης μὲν ἐκεῖνος, ὁ βαθὺν κληρωσάμενος τὸ μακάριον, ὃν ἀδελφὸν μὲν σοὶ ἢ φύσις, ἀδελφὰ δὲ φρονοῦντα ...*, και 144.8-10: *τῇ γὰρ ἀδελφικῇ συζυγίᾳ παρανατέλλων λαμπρὸν ἐπάμφαινε, καὶ ἦν αὕτη ζηλωτὴ τριὰς τὸ τέλειον ἐφ' ἅπασιν καλοῖς διεκφαίνουσα.* Η προσπάθεια χάραξης ενός γενεαλογικού δένδρου της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών έχει, προς το παρόν, χαρακτηριστικά περισσότερο εικασίας παρά τεκμηριωμένης καταγραφής δεδομένων, καθώς οι πηγές σιγοῦν ὅσον αφορά στην συγγένεια του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη με την υπόλοιπη οικογένεια, που ἔζησε τον 12ο αἰῶνα, ενώ σιωποῦν και σχετικά με τους γονεῖς των τριῶν αδελφῶν, ἀλλὰ και για το ποιο ἢ ποια ἀπὸ τα μέλη της οικογένειας του 12ου αἰῶνα υπῆρξαν γονεῖς των Αγιοθεοδωριτῶν που ἔδωσαν συνέχεια στο πατρῶνιμο τον 13ο αἰῶνα. Ο Κωνσταντίνος Μανασσῆς (ἔκδ. Κ. HORNA, *Eine unedierte Rede des Konstantinos Manasses*, *WSI* 28, 1906, 171-204, 176.112-177.128) εγκωμιάζει στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη τα προσωπικά του επιτεύγματα, ισχυριζόμενος ὅτι αυτά ἔχουν ἀξία, μεγαλύτερη ἀπὸ την καταγωγή, ἐνῶ

Είχαν περισσότερες από μίαν αδελφές, εκ των οποίων γνωρίζουμε καλύτερα την Άννα Αγιοθεοδωρίτισσα⁹, χάρη στον *Παρηγορητικό* λόγο που ο Γρηγόριος Αντίοχος απηύθυνε στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη μετά τον θάνατό της. Την στιγμή του θανάτου του Νικολάου ζούσαν ακόμη ο αδελφός του, ο λογοθέτης του δρόμου Μιχαήλ, περισσότερες από μίαν αδελφές (αλλά όχι η Άννα) και μία νύμφη του¹⁰.

Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη¹¹, άγνωστο πότε ακριβώς. Οι πηγές δεν αναφέρουν πρόωρο θάνατο, ούτε το αντίθετο. Η χρονολογία του θανάτου του αναγράφεται σε κίονα του Παρθενώνα¹². Είναι η τελευταία αναγραφή θανάτου επισκόπου, αρχιεπισκόπου ή μητροπολίτη Αθηνών, από όσες χαράχθηκαν στον Παρθενώνα από τον 6ο μέχρι τον 12ο αιώνα.

ο Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 142.63-65, αναφέρεται εξίσου αόριστα στο γένος του Μιχαήλ. Τείνουμε να πιστεύουμε ότι ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης, *μεσάζων* στην αρχή της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, έκδ. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], Berlin-New York 1975, 54.78: *μελεδωνόν δὲ μεσεύοντα καὶ τῶν οἰκειῶν ὑποδρηστήρα διαταγμάτων τὸν Ἀγιοθεοδωρίτην τίθησιν Ἰωάννην*) και ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης, τον οποίο ο Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 143.89-90 (παραπάνω) και ο Ευθύμιος Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 161.25: *ἦν σοι καὶ ἄλλος ἀδελφὸς ἠδὲ τι χρῆμα καὶ κάλλιστον θρέμμα ...* αναφέρουν ως αδελφό του Νικολάου και του Μιχαήλ, είναι το ίδιο πρόσωπο, στο οποίο θα αναφερόμαστε εφεξής ως Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης 1. Το ίδιο πιστεύει και ο MAGDALINO, *Manuel I*, 256. Αντίθετα, ο A. P. KAZHDAN, *Brat'ja Ajofoodority pri dvore Manuila Komnina*, *ZRVI* 9 (1966) 85-94, 86 και 90 διαχωρίζει τα δύο πρόσωπα και επίσης ο V. LAURENT, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, 4: *Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971, 1232, *Critique* 3, ο οποίος είναι της γνώμης ότι ο *μεσάζων* ήταν ο πατέρας των τριών αδελφών.

9. Ήταν η μεγαλύτερη όλων των αδελφών. Απεβίωσε πριν από τον Νικόλαο και τον Μιχαήλ, βλ. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, στ. 62, 251.

10. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 8.96 κ.ε. και 9.13 κ.ε. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 155.1 κ.ε. και 156.4 κ.ε.

11. Ευστάθιος *Μονωδία*, 5.71 κ.ε. και 6.7-8. Ο A. KAZHDAN, *Studies*, 129, παρερμήνευσε την Μονωδία, η οποία αναφέρει σαφέστατα την Κωνσταντινούπολη, και όχι την Θεσσαλονίκη, ως γενέτειρα πόλη του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη.

12. Στην δυτική πλευρά του ναού, στον κίονα 5 της αρίθμησης των Α. ΟΡΑΝΑΔΟΥ - Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφὰι χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κιδῶνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους*, Ἀθήναι 1973, αρ. 48, 36-38 και 12*, 14-15*, 24 κ.ε., 33.

Σύμφωνα λοιπόν με την ανάγνωση του χαράγματος από τον Ρώσο αρχιμανδρίτη Antonin¹³, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε τον «μήνα Μάιο, ινδικτιώνος η΄, έτους 6683» (= 1175). Ο J. Darrouzès¹⁴ διάβασε πολύ αργότερα το πανομοιότυπο του Antonin ως «μήνα Αύγουστο, μέρα 11 Δευτέρα, ινδικτιώνος η΄, έτους 6683» (= 1175). Τέλος, ο Αναστάσιος Ορλάνδος, κατόπιν νέου εξ αυτοψίας ελέγχου του χαράγματος, διάβασε «μήνα Ιούνιο, ινδικτιώνος η΄, έτους 6683» (= 1175)¹⁵.

13. Archimandrit ANTONIN, *O drevnich christianskich nadpisach v Athinach*, S. Peterburg 1874, 66, αρ. 83.

14. J. DARROUZÈS, *Obit de deux métropolités d'Athènes, Léon Xéros et Georges Bourtzès d'après les inscriptions du Parthénon*, *REB* 20 (1962) 190-196, 196, 194.

15. ΟΡΛΑΝΔΟΣ – ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Χαράγματα*, αρ. 48, 36-38. Ο Ευστάθιος αναφέρει ρητά ότι ήταν καλοκαιρί όταν ο Νικόλαος αρρώστησε (και πέθανε), *Μονωδία*, 5.91-93: Ἦκμαξε τὸ θέρος καὶ τὸ ἀρχιερατικὸν σῶμα ᾔδινε νόσον, τὸ μὲν καὶ τῆς ἐγκρατείας εἰς ξηρότητα διατιθείσης, τὸ δὲ καὶ τῆς ὥρας. Ο Ευθύμιος Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 155.18-22, 161.5-13 και ο Ευστάθιος, *Μονωδία*, 4.40-49, 5.71-6.8, διηγούνται ότι, λίγο πριν τον θάνατό του, ο Νικόλαος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Αναχώρησε από την Βασιλεύουσα για να επιστρέψει στην μητρόπολή του, ενώ ήταν ήδη άρρωστος (τον αποχαιρέτησαν ο Ευθύμιος Μαλάκης, ο αδελφός του, ο *λογοθέτης του δρόμου* Μιχαήλ και ο ίδιος ο αυτοκράτορας Μανουήλ, ο οποίος μάλιστα, ισχυρίζεται ο Ευθύμιος Μαλάκης, τὸ τῆς ἀποδημίας δυστυχῆς κατενόησε). Καθ' οδόν προς την Αθήνα, συνάντησε τον Ευστάθιο στην Θεσσαλονίκη. Απεβίωσε λίγο αργότερα, αφού έφτασε στην Αθήνα. Όταν, κατά την μετακομιδή των λειψάνων του στην Κωνσταντινούπολη, προφανώς με σκοπό να ταφούν στην γενέτειρα γη, η πομπή που μετέφερε τον νεκρό ιεράρχη έφτασε στην Θεσσαλονίκη, ο μητροπολίτης Ευστάθιος εκφώνησε την Μονωδία του επί της σορού του υπερτίμου, στην μονή του Αγίου Νικολάου του Μυροβλύτου. Το μοναστήρι αυτό μνημονεύεται από τον Ευστάθιο στην διήγησή του για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς (1185): *Eustazio di Tessalonica, la Espugnazione di Tessalonica*, εκδ. Στ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, Testi e Monumenti, Testi 5], Palermo 1961, 94.17-21. Βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η Μονωδία του, 201-202. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Παῖδες τοῦ Μυροβλύτου»: Παρατηρήσεις σ' ἓνα χωρίο ἀπὸ τὴν «Ἄλωση» τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, στο: *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη: ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν μέχρι καὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν (1430) (11ος-15ος μ.Χ.)*, εκδ. Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ΚΕ΄ Δημήτρια, Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν – Ἱερά Μονὴ Βλατάδων, 29-31 Οκτωβρίου 1990) [Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης 10], Θεσσαλονίκη 1992, 97-110, 100-101. Βλ. επίσης ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 10-11. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 185-187. Ρ. ΑΓΑΡΙΤΟΣ, Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites, *JÖB* 48 (1998) 119-146, 126 και 137.

Ο Α. Kazhdan¹⁶ επεσήμανε κάποια στοιχεία, τα οποία ανέτρεπαν, κατά την γνώμη του, την χρονολόγηση του θανάτου του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη στο 1175 και συνηγορούσαν υπέρ της χρονολόγησής του στο 1178. Ένα από τα στοιχεία αυτά είναι η πιθανή διαφορετική ανάγνωση της αναγραφής του θανάτου: το 1965 ο Kazhdan ζήτησε από την Έρα Βρανούση να πραγματοποιήσει μία νέα εξέταση του χαράγματος. Σύμφωνα με την ανάγνωση της Ελληνίδας βυζαντινολόγου, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε τον μήνα «Ιούνιο», ενώ διέκρινε σαφώς την «ινδικτιώνα η΄»: μόνο το έτος θα μπορούσε ενδεχομένως να διαβαστεί 6686 (= 1178). Ωστόσο, η τελική εξέταση των επιγραφών που διενήργησε ο Α. Ορλάνδος επιβεβαίωσε την ανάγνωση 1175. Πρέπει να επισημανθεί ότι η 8η ινδικτιών, με την οποία συμφωνούν όλοι οι ερευνητές, αναλογεί στο έτος 6683 (= 1175).

Ένα δεύτερο στοιχείο του Kazhdan για να αποδείξει ότι ο Νικόλαος δεν απεβίωσε το 1175, αλλά το 1178, είναι το *συνοδικόν σημείωμα*, του οποίου συντάκτης είναι, σύμφωνα με την επικεφαλίδα του κειμένου, ο χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου Θεόδωρος Βαλσαμών¹⁷. Αντικείμενο του *σημειώματος* αποτελεί μία περίπτωση τρίτου γάμου¹⁸ και αποδίδεται

16. KAZHDAN, Brat'ja Ajofoodority, 93 και KAZHDAN – FRANKLIN, *Studies*, 129.

17. Το κείμενο εκδίδεται από τον Α. PAVLOV, Sinodal'noe postanovlenje Konstantinopol'skago patriarha Haritona (1177-1178 g.) o tret'em brake, redaktiironnoe Theodorom Val'samonom, VV 2 (1895) 503-511, 506-511. V. GRUMEL – J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople. I. Les actes des patriarches*, 2-3: *Les Regestes de 715 à 1206*, Paris 1989, 1143. Για την χειρόγραφο παράδοσή του, βλ. Α. SCHMINCK, Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Διπτύχων-Παράφυλλα 3], Αθήνα 1991, 555-587, 583, σημ. 161. Η επικεφαλίδα του *συνοδικού σημειώματος* έχει ως εξής: *Τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κυρίου Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶν, ἔτι χαρτοφύλακος ὄντος, σημείωμα συνοδικὸν γενόμενον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυρίου Χαρίτωνος χάριν τῶν τριγάμων*. Και η γενικότερη δομή αλλά και ο εκφραστικός τρόπος του κειμένου συνηγορούν επίσης υπέρ της πατρότητας του Βαλσαμώνος. Πρβλ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Πῶς εἰσάγουν εἰς τὰ κείμενά των οἱ ἐξηγηταὶ τῶν κανόνων τὰς εἰδήσεις διὰ τὸν σύγχρονόν των κόσμον, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, 216 κ. ε. Επίσης G. P. STEVENS, *De Theodoro Balsamone. Analysis operum ac mentis iuridicae* [Corona Lateranensis 16], Roma 1969, 104: «authenticitas Balsamonis (...) est valde probabilis».

18. Ένας άνδρας, ονόματι Μιχαήλ, συγγενής (προσγενής αὐτοῦ καλούμενος Μιχαήλ) του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, μπορεί ελεύθερα να συνάψει ένα τρίτο γάμο, διότι δεν έχει

ρητά στον οικουμενικό πατριάρχη Χαρίτωνα (Μάρτιος-Αύγουστος 1178 και Φεβρουάριος-Ιούλιος 1179). Στο *σημείωμα* λέγεται ότι το ζήτημα εισηγήθηκε στην σύνοδο ο μητροπολίτης Αθηνών Νικόλαος. Ο μοναδικός Νικόλαος που καταγράφεται στον μητροπολιτικό κατάλογο της Αθήνας είναι ο Αγιοθεοδωρίτης¹⁹.

Είναι γεγονός ότι η χρονολόγηση αυτού του *σημειώματος* επί Χαρίτωνος απασχόλησε επανειλημμένα την έρευνα. Ενδεικτικά, ο V. Grumel²⁰ υπέθεσε ότι η παρουσία του ονόματος του πατριάρχη Χαρίτωνος στο έγγραφο οφείλεται σε διπτογραφία του αντιγραφέα του χειρογράφου –ο οποίος διάβασε *Χαρίτων* αντί για *Χάριν τών* (τριγάμων)– και το απέδωσε στον πατριάρχη Μιχαήλ τον του Αγγιάλου (Ιανουάριος 1170-Μάρτιος 1178). Ο ίδιος ερευνητής επεσήμανε ακόμη: α) ότι ο Νικόλαος μνημονεύεται στο *σημείωμα* χωρίς τον τίτλο του *υπερτίμου*, με τον οποίο τιμήθηκε λίγο πριν το 1173 ή ακόμη και στις αρχές του έτους αυτού, και β) ότι μόνο επί πατριάρχου Μιχαήλ Γ΄ του του Αγγιάλου θα μπορούσε ο Βαλσαμών να είναι χαρτοφύλαξ, διαδεχόμενος τον Σαμουήλ

υπερβεί το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας του και δεν απέκτησε παιδιά από τις δύο προηγούμενες του σχέσεις, αλλά και επειδή η πρώτη σχέση που συνήψε δεν προχώρησε ποτέ σε γάμο αλλά διεκόπη στην διάρκεια της μνηστείας, λόγω θανάτου της γυναίκας. Η σύνοδος αντιμετωπίζει το ζήτημα σαν να επρόκειτο για ένα δεύτερο γάμο. Είναι ωστόσο εμφανές, ότι στην παρούσα περίπτωση (*ἐπὶ τούτου τοῦ φάκτου*) παρακάμπτεται η ισχύουσα νομολογία (μνηστεία, επιτίμια), προς επίτευξη μίας ευνοϊκής *ad hoc* απόφασης, εντείνοντας έτσι την εντύπωση, ότι ο Μιχαήλ δεν είναι άλλος από τον λογοθέτη του δρόμου, αδελφό του Νικολάου: PAVLOV, Sinodal'noe postanovlenje, 511.15-21. Για τον 2ο και τον 3ο γάμο, πρβλ. J. DARROUZÈS, *Documents inédits d'écclésiologie byzantine*, Paris 1966, 273.11 κ.ε. J. HAJJAR, *Le Synode Permanent (Σύνοδος Ἐνδημοῦσα) dans l'Église byzantine des origines au XIe siècle* [OCA 164], Roma 1962, 112-114. Ν. ΜΙΛΑΣ, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μετ. Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀθήναι 1906, 913-915. Για τα κωλύματα γάμου στο Βυζάντιο, βλ. ειδικά Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Παιζόντες εἰς ἄλλοτρίους βίους. Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομὴ, στο: *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση. Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, εκδ. Χ. Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ [ΚΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια], Αθήνα 1989, 217-236. Μ. ANGOLD, *Η βυζαντινὴ ἐκκλησία καὶ τὰ προβλήματα τοῦ γάμου*, *Δωδώνη* 17 (1988) 179-194.

19. Βλ. G. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, I: Patriarchatus Constantinopolitanus*, Padova 1988, 489-493.

20. GRUMEL – DARROUZÈS, *Regestes*, 1143.

Μαυρόποδα, ο οποίος κατείχε το αξίωμα αυτό στις αρχές του 1170²¹. Ο δε Α. Schminck πιστεύει ότι η απόδοση του *σημειώματος* στον πατριάρχη Χαρίτωνα οφείλεται μάλλον σε ενσυνείδητη διαστρέβλωση της αλήθειας από τον ίδιο τον Βαλσαμώνα, ο οποίος, για δικούς του προσωπικούς λόγους, δεν θέλησε να το αποδώσει στον Μιχαήλ Γ'²².

Στις προηγούμενες γνώμες των δύο ερευνητών, που αμφισβητούν την απόδοση στον Χαρίτωνα, μπορούν να προστεθούν και οι εξής ενδείξεις: πιστεύουμε ότι υπέρ της ταυτοποίησης του Νικολάου του *σημειώματος* με τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη συνηγορεί και το γεγονός ότι σε αυτόν οφείλονται και άλλες σημαντικές παρεμβάσεις στην ρύθμιση των γαμικών συναλλαγών²³, όπως η εισήγησή του στην ενδημούσα σύνοδο της 11ης Απριλίου του 1166 (επί Λουκά Χρυσοβέργη), ώστε να καθιερωθεί το «ανατρεπτικό κώλυμα» για τους γάμους εβδόμου βαθμού συγγένειας εξ αίματος²⁴.

21. Ήταν παρών ως *χαρτοφύλαξ* στην σύνοδο του 1170, συνεδρία της 30ής Ιανουαρίου: ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 187. Κατά την Τεσσαρακοστή του 1170 εκφώνησε *κατηχητικό λόγο* ενώπιον του πατριάρχη Μιχαήλ Γ'. Τον λόγο αυτό εκδίδει ο Ιω. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἀνέκδοτος κατηχητικός λόγος τοῦ Σαμουήλ τοῦ Μαυρόποδος*, *Ελληνικά* 45 (1995) 49-63, κείμενο 54 κ.ε.

22. SCHMINCK, *Zur Entwicklung*, 582-583 και σημ. 163-164.

23. Βλ. και την *σχετική μαρτυρία του Ευσταθίου*, *Μονωδία*, 10.53-56: *ἀλλ' ὅσον ψυχὴ ἔννοος διοικεῖ καὶ ἀποτάττει προσεχῶς εἰς ἔμψυχον, ὅπερ ἐκεῖνο γένος τοῦ κειμένου, καλὸν μὲν καὶ ἄλλως, οἷς τε ἀπένευεν εἰς ἑαυτὸ καὶ οἷς τὸ συζυγοῦν εὐρύθμως ἡρόμωτο, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ οἷς τοῦτον εἰς κόσμον προεβάλλετο.*

24. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τ. Ε', 95-98 = PG 119, 769-773. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1068. Ο γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος απαγορευόταν μέχρι τον 7ο βαθμό (τέκνο δευτέρου εξαδέλφου), αλλά όσοι είχαν συνάψει κρυφά τέτοιους γάμους μπορούσαν, επικαλούμενοι άγνοια του κωλύματος, να διατηρήσουν την εγκυρότητα του γάμου τους, αν και υποβάλλονταν πάντα στα καθιερωμένα επιτίμια. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης εισηγήθηκε στην Σύνοδο της 11ης Απριλίου του 1166 την υποχρεωτική ακύρωση αυτών των γάμων. Η Σύνοδος συναίνεσε και ο αυτοκράτορας ενέκρινε με *πρόσταγμα* την συνοδική απόφαση: JGR, I, Coll. IV, αρ. 69, 408-410 και ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τ. Ε', 311-313 (= PG 133, 769-772). DÖLGER - WIRTH, *Regesten*, 1469b. Το *πρόσταγμα* διαβάστηκε ενώπιον της Συνόδου στις 25 Απριλίου. Ακολούθησε ένα *συνοδικόν σημείωμα*, έκδ. Α. Ρ. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Dva novych vizantijskich pamjatnika XII stoletja*. 1. Prodrum i ego stihii na roždenie Alekseja Komnena. 2. Sinodol'noe postanovlenie 1166g., VV 24 (1964) 58-90, βλ. 84-90 και κείμενο 87-88 και D. SIMON, *Ein Synodalakt aus dem Jahre 1166*, FM 1 (1976) 123-125. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1072. ΗΑΪΑΡ, *Synode permanent*, 109. Ειδική μελέτη του ΠΙΤΣΑΚΗ, *Κώλυμα*, κυρίως 296-321 και, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Παίζοντες εἰς ἄλλοτρίους βίους*, 223 και

Πρέπει να υπογραμμιστεί επιπλέον το γεγονός ότι η υπόθεση του *σημειώματος* αφορά ένα «συγγενή» του Νικολάου, ονόματι Μιχαήλ (*προσγενής αὐτοῦ καλούμενος Μιχαήλ*). Ο Κ. Πιτσάκης²⁵ υποπτεύθηκε ότι πρόκειται για τον αδελφό του, τον λογοθέτη του δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη.

Επομένως, το *σημείωμα* θα μπορούσε να χρονολογηθεί ανάμεσα στις ημερομηνίες της ανάληψης πατριαρχικών καθηκόντων του Μιχαήλ Γ' (1170) και του θανάτου του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη (1175). Και αν ληφθεί υπ' όψιν, ότι ο Νικόλαος κατέχει τον τίτλο του *ὑπερτίμου* το αργότερο από τον Ιούλιο του 1173, το χρονικό διάστημα που πλαισιώνει την έκδοση του *σημειώματος* περιορίζεται στην περίοδο μεταξύ του 1170 και, το αργότερο, του Ιουλίου του 1173 (στην περίοδο, δηλ. κατά την οποία ο Αγιοθεοδωρίτης δεν ήταν ακόμη *ὑπερτίμος*). Αν προστεθεί και το γεγονός ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη το 1173 (τον βρίσκουμε, στις 11 Ιουλίου, να συμμετέχει στην σύνοδο, στα πρακτικά της οποίας μαρτυρείται για πρώτη φορά ως *ὑπερτίμος*²⁶), το 1173 (αρχές) προκύπτει, με αρκετή ασφάλεια, ως πιθανότερη χρονολογία έκδοσης του εν λόγω *συνοδικοῦ σημειώματος*. Η μαρτυρία, επομένως, του επίμαχου αυτού κειμένου δεν αποτελεί απόδειξη, ώστε να χρονολογηθεί ο θάνατος του Νικολάου στο 1178.

Η επαγγελματική σταδιοδρομία του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρακτικής της συσσώρευσης αξιωμάτων, κοσμικών και εκκλησιαστικών, από ένα άτομο, πρακτική συνηθισμένη τον 12ο αιώνα και ιδίως επί Μανουήλ Κομνηνού, παρά το γεγονός ότι το κανονικό δίκαιο απαγόρευε ομόφωνα την ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς²⁷. Ο Ευθύμιος

σημ. 20, 226 και σημ. 29, 231-234. Σύντομη ιστορική επισκόπηση πραγματοποιείται από τον Φ. Ν. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Τὸ ἐκ συγγενείας αἵματος ζ' βαθμοῦ κώλυμα γάμου καὶ ἡ πρόσταξις ἔτους 1186, τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Β' τοῦ Ἀγγέλου* [Πραγματοεῖται τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 6.2], Ἀθῆναι 1937. Βλ. επίσης J. DARROUZÈS, *Questions de droit matrimonial*, *REB* 35 (1977) 107-157, 117-119. A. SCHMINCK, *Kritik am Tomos des Sisinius*, *FM* 2 (1977) 215-254, 217-218.

25. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 303-304 και κυρίως 332, σημ. 37. Βλ. πιο πάνω, σημ. 18.

26. Βλ. παρακάτω, σημ. 93.

27. Γνωστά παραδείγματα αυτής της πρακτικής αποτελούν επίσης ο σχολιαστής των ιερών κανόνων και διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας Αλέξιος Αριστηνός και ο διδάσκαλος και *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* Νικόλαος Καταφλώρον: DARROUZÈS, *Notice sur*

Μαλάκης Νέων Πατρών και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρονται σε αυτόν τον «όγκο αξιωμάτων»²⁸. Οι πηγές δεν διευκρινίζουν –πλην ελαχίστων εξαιρέσεων– την σειρά με την οποία ο Νικόλαος κατείχε κάθε αξίωμα. Παρουσιάζουμε πρώτα τα κοσμικά αξιώματα –τα περισσότερα, αν όχι όλα, ημιεκκλησιαστικού χαρακτήρα– και στην συνέχεια τα αμιγώς εκκλησιαστικά (από διδάσκαλος τοῦ *Εὐαγγελίου* και ἔως την αρχιεροσύνη).

Τα ρητορικά κείμενα μαρτυρούν ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης κατείχε τα κοσμικά αξιώματα του *μεγάλου λογαριαστοῦ τῶν εὐαγῶν σεκρέτων*²⁹ και του *ὀρφανοτρόφου*³⁰, πράγμα που σημαίνει –και ιδίως αν

Grégoire Antiochos, 84-85 και σημ. 37, και 66 αντίστοιχα. Για τον Αριστηνό, βλ. επίσης J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine* [AOC 11], Paris 1970, 80-82 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes*, Paris 1970, 53-57. R. GUILLAND, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. L'orphantrophe*, *REB* 23 (1965) 205-221, 213. Για τον Νικόλαο Καταφλώρον, βλ. παρακάτω, σημ. 73. Για τα απαγορευμένα στους κληρικούς επαγγέλματα και αξιώματα, βλ. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου*, στο: *Δ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη 1983, 143-166. J. M. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986, 326-327. J. MEYENDORFF, *Balsamon, the Empire and the Barbarians*, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, 533-542, 541. MAGDALINO, *Manuel I*, 306-307.

28. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 154.26-27: *κείται μὲν ὁ τῆς Ἀττικῆς φωστήρ, ὁ τῆς ἐκκλησίας κόσμος, τὸ τῶν ἀρχιερέων ἀγλαΐσμα, τῆς συγκλήτου τὸ κλέος. Και 159.2-4: καὶ ταῦτα τοσοῦτον περικειμένον ὄγκον ἀξιωμάτων καὶ τοσαύτη δόξη περιστρεφόμενον, τὰ πρῶτα φέροντα τῆς συγκλήτου καὶ τῆς συνόδου τὰ τιμώτερα*. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 143.97-144.8: *οἷος δὲ καὶ ὁ λοιπὸς ἱερὸς ἀδελφὸς καὶ ὅσοις ἐξ ἔτι νέου θάλους ἦνθει τοῖς ἀγαθοῖς (...)* ἀρέσκει δὲ εἰς ἐπίτομον κἀνταῦθα τοσοῦτον εἰπεῖν, ὡς ἐμέριζεν ἑαυτὸν ἀμφοῖν οὔτε τῶν βασιλείων λειπόμενος καὶ τοῖς ἱεροῖς ἀνακτόροις ἐνδιαιτώμενος, ἐνταῦθα μὲν αὐτὸς ἐκλάμπων καὶ φῶς ἐκδισκεύων ἀπάσης χάριτος, ἐκεῖ δὲ κατὰ τινα σύμφανσιν.

29. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 11.81: *καί, ὡς ἐκ βασιλέως, προήδρευε τῶν λογιστῶν εὐαγῶς*. Ο ΚΑΖΗΔΑΝ, *Brat'ja Ajofoodority*, 92, σημ. 29, αμφισβήτησε αδικαιολόγητα αυτό το δεδομένο, παρόλο που επιβεβαιώνεται από το σχόλιο ἀντὶ τοῦ *λογαριαστής ἦν τῶν εὐαγῶν σεκρέτων* στο περιθώριο του *Scorialensis gr.* (265) Y-II-10. Ο μετέπειτα οικουμενικός πατριάρχης Βασίλειος Καματηρός (1183) αναγκάστηκε να παραιτηθεί από μέγας λογαριαστής τῶν εὐαγῶν σεκρέτων πριν αναλάβει τα καθήκοντά του ως *χαρτοφύλαξ* του Πατριαρχείου: ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 31-32 και σημ. 19-20.

30. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 158.12-19: *Χηρῶν δὲ προστάτης καὶ ὀρφανῶν, τίς οὔτω κατὰ τὸν μέγαν Ἀθηνῶν ἐχρημάτισεν, ὃν πάλαι καὶ τοῖς τοῦ Θεοῦ βουλήμασις ὑπηρετούμενος Βασιλεὺς καλῶς ἄρα καὶ δικαίως τοῦ τῶν ὀρφανῶν προϋστήσατο τάγματος; ἐξ ἐκεῖνου*

καταλάμβανε ταυτόχρονα και τις δύο θέσεις- ότι διαχειριζόταν μεγάλο μέρος των οικονομικών πόρων της αυτοκρατορίας.

Σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη, ως αποτέλεσμα της αναδιοργάνωσης των οικονομικών υπηρεσιών του κράτους από τον Αλέξιο Κομνηνό, ο *μέγας λογαριαστής τῶν σεκρέτων* (εμφανίζεται από το 1094) διαχειρίζεται την ακίνητη περιουσία (αγροτική και αστική) του δημοσίου³¹, ενώ ο *μέγας λογαριαστής τῶν εὐαγῶν σεκρέτων* (από το 1099) διαχειρίζεται την ακίνητη περιουσία του στέμματος (των *εὐαγῶν οἴκων*, οι οποίοι μετατρέπονται σταδιακά σε *εὐαγῆ σέκρετα*, γραφεία περιουσιακής διαχείρισης, χάνοντας τον φιλανθρωπικό τους χαρακτήρα)³².

Αντίθετα με τα υπόλοιπα *εὐαγῆ σέκρετα*, το Ορφανοτροφείο του Αγίου Παύλου διατήρησε τον φιλανθρωπικό του χαρακτήρα. Ο Αλέξιος Κομνηνός το αναδιοργάνωσε, μετατρέποντάς το σε ένα αχανές συγκρότημα -μία πόλη μέσα στην πόλη, που συμπεριελάμβανε όλα τα είδη κοινωνικής πρόνοιας- και η χρηματοδότησή του γινόταν από το

γούν ἐννοήσας οἶον καλὸν ὀρφανῶν προστασία καὶ πενομένων προμήθεια μετεβίβασε τὴν κλησιν εἰς ἔργον καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἤγαγεν εἰς ἀλήθειαν, κάλλιον εἶναι φάμενος ὀρφανοτρόφον εἶναι ἢ λέγεσθαι, κρεῖττον ἔχων τὸ ἐκ πραγμάτων καὶ μὴ ἐκ τῆς ἀξίας παρωνυμίζεσθαι.

31. *Μέγας λογαριαστής τῶν σεκρέτων* («τῶν μὲν δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴν μέγιστον») και *πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου* στις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (1143) ἦταν ο Ιωάννης εκ Πούτζης, ο οποίος κατείχε και τα δύο αξιώματα ἤδη από την βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 54.75-78). Ο ίδιος μαρτυρείται ως *μεγαδοξότατος μέγας λογαριαστής* στην σύνοδο της 26ης Ιανουαρίου 1156 *περὶ τοῦ δόγματος* «σὺν ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος» (PG 140, 148D. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1038). Στην σύνοδο της 12ης Μαΐου 1157, περί του ἰδίου δογματικού ζητήματος, ο εκ Πούτζης μαρτυρείται ως *μεγαδοξότατος μέγας λογαριαστής τῶν σεκρέτων καὶ πρωτονοτάριος* (PG 140, 177D = ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, 316. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1041). Πρβλ. Ο. ΚΡΕΣΤΕΝ, *Zum Sturz des Theodoros Styppeiotes*, *JÖB* 27 (1978) 49-103, 84-85. MAGDALINO, *Manuel I*, 254.

32. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM* 6 (1976) 125-152 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade, Studies, Texts, Monuments* [Variorum], Hampshire 1992, αρ. X), 138-141. Επίσης, την παλαιότερη μελέτη του R. GUILLAND, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le logariaste, ὁ λογαριαστής, le grand logariaste, ὁ μέγας λογαριαστής*, *JÖB* 18 (1969) 101-113, 109. Για την εξέλιξη των *εὐαγῶν οἴκων* σε *εὐαγῆ σέκρετα*, βλ. επίσης ΑΙ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία, (867-1081)*, τ. Β΄ 2, Ἀθήνα 1989, 299-301.

κράτος³³. Ο ορφανοτρόφος, *άνηρ τις τῶν ἐνδοξοτάτων*, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, είχε ως πρωταρχικό του μέλημα την διαχείριση των οικονομικών του φιλανθρωπικού συγκροτήματος, αλλά και της τεράστιας ακίνητης περιουσίας του ανά την αυτοκρατορία³⁴.

Ο Αλέξιος Αριστηνός είναι ο πρώτος γνωστός *ορφανοτρόφος* τον 12ο αιώνα³⁵. Μαρτυρείται ως *νομοφύλαξ* και *ορφανοτρόφος* από την βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού³⁶. Κατά τον J. Darrouzès, ο Αλέξιος ήταν *ορφανοτρόφος* μέχρι τις αρχές της πατριαρχίας του Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170)³⁷. Ο Αριστηνός μετέβη στην Ελλάδα,

33. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Évolution*, 141 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 319.

34. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* (έκδ. D. REINSCH – A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1], Berlin 2001), 482-484. Το αξίωμα του *ορφανοτρόφου* του Αποστόλου ή του Αγίου Παύλου απονέμεται από τον αυτοκράτορα, αν και φορείς του είναι μοναχοί και κληρικοί –όπως συμβαίνει συνήθως με τα αξιώματα που αφορούν ευαγή ιδρύματα. Αντίθετα ωστόσο με άλλα ημεκκλησιαστικά αξιώματα (*νομοφύλαξ*, *μαΐστωρ τῶν ρητόρων*), ο *ορφανοτρόφος* εδρεύει ανάμεσα στους πολιτικούς –και όχι στους εκκλησιαστικούς– άρχοντες (DARROUZÈS, *Ὁφφίκια*, 36 και σημ. 3, 37, 80 και 194). Πρβλ. N. SVORONOS, *Les privilèges de l'église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène*, *TM* 1 (1965) 325-391 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin* [Variorum Reprints], London 1973, αρ. VII), 368-369. GUILLAND, *Orphanotrophe* (στον κατάλογο των *ορφανοτρόφων* δεν συμπεριλαμβάνεται ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης). H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-Xve siècles* [Bibliothèque byzantine, Études 5] Paris 1966, 141-142 και 272. F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Darmstadt 1960 (1927), 43. Β. Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρόμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 444. MAGDALINO, *Manuel I*, 230, 308, 330.

35. Ο μοναχός Κάνδιδος ο *ορφανοτρόφος*, ο οποίος μαρτυρείται σε *σημείωμα* του Δούκα της Θεσσαλονίκης Ιω. Κοντοστέφανου, του Νοεμβρίου 1162, σχετικό με την αγιορείτικη μονή της Λαύρας (*Actes de Lavra. I. Des origines à 1204*, έκδ. P. LEMERLE – A. GUILLON – N. SVORONOS – D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l' Athos V], Paris 1970, 64, 327 και 331.30) θεωρήθηκε από τον GUILLAND, *Orphanotrophe*, 213, ως αξιωματούχος του Ορφανοτροφείου του Αποστόλου Παύλου. Ωστόσο, από το ανωτέρω *σημείωμα* διαφαίνεται σαφώς ότι ο Κάνδιδος ήταν καθαρά τοπικός εκκλησιαστικός λειτουργός.

36. A. GARZYA, *Nicephori Basilacae orationes et epistolae*, Leipzig 1984, 10.

37. DARROUZÈS, *Tornikès*, 56.

πιθανότατα ως *πραΐτωρ*, όταν ήταν *νομοφύλαξ* και *ὄρφανοτρόφος*³⁸. Υποθέτουμε ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ανέλαβε την ηγεσία του Ορφανοτροφείου είτε κατά την διάρκεια των μηνών –ή των ετών– που ο Αριστηνός απουσίαζε στην Ελλάδα (και σε αυτήν την περίπτωση, ο Αγιοθεοδωρίτης θα υπήρξε *ὄρφανοτρόφος* για κάποιο χρονικό διάστημα πριν το 1148)³⁹ είτε μετά την οριστική αποχώρηση του Αριστηνού, περί τα 1157-1158. Ο επόμενος *ὄρφανοτρόφος*, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, αδελφός του Νικολάου, απαντά το 1166, στα πρακτικά της συνόδου, όπου καταγράφεται και η πρώτη μαρτυρία του ιδίου του Νικολάου με την ιδιότητα του μητροπολίτη⁴⁰.

Οι πηγές παρουσιάζουν τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη ως νομοδιδάσκαλο και δικαστή. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης μάς πληροφορεί ότι ο Νικόλαος δίδασκε τους νόμους, εκπληρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα καθήκον, το οποίο είχε κληρονομήσει από τους προγόνους του⁴¹. Ο

38. Ως *πραΐτωρ* Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου υπηρέτησε ἄλλωστε αργότερα και ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης 1 (Νικίτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 58.90-94) αλλά και ο ίδιος ο Νικόλαος ταξίδευσε στην Ελλάδα ως *ἐξισωτής*. DARROUZÈS, *Tornikès*, 54-56. Βλ. μία από τις πολλές μαρτυρίες του Θεόδωρου Προδρομού στην απουσία και την επάνοδο του Αριστηνού στα καθήκοντα του ορφανοτρόφου: *Εἰσιτήριος τῷ αὐτῷ ὄρφανοτρόφῳ, καὶ νομοφύλακι, δις τὴν τοῦ ὄρφανοτρόφου ἀξίαν λαμβάνοντι*, PG 133, 1274B: *Διὰ τοῦτο σε καὶ Ἑλλὰς ἡ πολυθρύλλητος ἔσχε μέγιστον ἡγεμόνα (...)*. Πρβλ. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [WBS, Bd. XI], Wien 1974, 460 κ.ε. I. VASSIS, *Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos*, *BZ* 86-87 (1993-1994) 1-19, 8. MAGDALINO, *Manuel I*, 234.

39. Με το *οφφίκιο του νομοφύλακος* μαρτυρείται, από το 1148 μέχρι και το 1164, ο Θεόδωρος Παντεχνής (DARROUZÈS, *Tornikès*, 50-51). Άρα, ο Αριστηνός θα μπορούσε να είναι *νομοφύλαξ* μόνο νωρίτερα από το 1148, πράγμα που σημαίνει ότι και η αποστολή του στην Ελλάδα, κατά την διάρκεια της οποίας ήταν *νομοφύλαξ* και *ὄρφανοτρόφος*, πραγματοποιήθηκε νωρίτερα από το 1148.

40. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 142 και 154 αντίστοιχα.

41. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 11.76-80: *ἡ τῶν νόμων διδασκαλία περιελεύσεται τούτους εἰς μνήμην, ἦν καθήκουσαν ἐκ προγόνων παραλαβὼν οὐ μόνον εἰς ἄρτιον περιεσώσατο ἑαυτῷ, ἀλλὰ καὶ διένειμε τῷ τῆς διδασκαλίας ταλάντῳ πολλαπλοῦν ποιησάμενος τὸ τῆς χάριτος*. Ένας από τους προγόνους αυτούς υπήρξε σίγουρα ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης, τον οποίο τόσο ο Μιχαήλ Ιταλικός όσο και ο Θεόδωρος Προδρομος εγκωμιάζουν ως άρτιο νομικό και διδάσκαλο της νομικής επιστήμης. A. MAJURI, *Anecdota Prodromea del Vat. gr. 305, Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* [Serie Quinta 17], Roma 1908, 518-554, βλ. 535-540 και P. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours* [AOC 14], Paris 1972, 89-91.

Γρηγόριος Αντίοχος, στην Ἐπιστολή I, ομολογεί, εμμέσως πλην σαφώς, ότι δάσκαλός του στην νομική επιστήμη υπήρξε ο Νικόλαος, και ότι ο ίδιος έγινε δικαστικός λειτουργός (διετέλεσε *κριτής τοῦ βήλου* και αργότερα *μέγας δρουγγάριος τῆς Βίγλης*) κατόπιν προτροπῆς του Νικολάου και πιθανόν χάρι στην μεσολάβησή του⁴². Τέλος, την δικαστική ιδιότητα του Αγιοθεοδωρίτη επιβεβαιώνουν ἔμμεσα ο Ευστάθιος και ο Γρηγόριος Αντίοχος⁴³. Ο J. Darrouzès⁴⁴ υπέθεσε ότι, εφόσον μαρτυρεῖται ως νομοδιδάσκαλος, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης θα πρέπει να κατείχε το αξίωμα του *νομοφύλακος*, αξίωμα το οποίο τον 11ο αιώνα αντιστοιχοῦσε με τον θεσμοθετημένο από την πολιτεία καθηγητή του Δικαίου⁴⁵. Ωστόσο,

42. Αντίοχος, Ἐπιστολή I, 401.9-13: Ἔνα τί γὰρ ἐλευθερία τετιμημένοι δουλοπρεπῶς αὐτῇ προσηνέχθημεν καὶ ἐν ἀτίμοις τὸ καλὸν τοῦτο καὶ πολῦτιμον θέμενοι χρῆμα καὶ οὐ μηδεμίαν οἱ τὴν Θέμιν πρεσβεύοντες ἴσασι διατίμησιν, τὸ μηδὲ ὀβολοῦ τιμώμενον ἀνελεύθερον ἡρετισάμεθα; Καὶ 402.5-8: Οἷς οὖν ταῖς σαῖς ὑποθημοσύναις πιθήσαντες ἐν δευτέρῳ τῆς πονήρου ταύτης καὶ ἀνονήτου δουλείας τὴν μακαρίαν ἐλευθερίαν ἐθέμεθα, διὰ τοῦτο οὕτως ἡμᾶς περιόψεσθαι χρῆναι ᾧήθης; Καὶ ποῦ τοῦτο ἐν δικαίοις θεῆι τις ἄν; DARROUZÈS, Notice sur Grégoire Antiochos, 80. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 12-25.

43. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 11.82-83: καὶ τὸ τῆς δίκης εὐθὺ ἐντέχνως ἐρρῦθμιζεν καὶ τοῦ κανόνος, ὃ φασιν, ἦν εὐθέστερος. Καὶ 13.66-67: Ὡ πρᾶξι μὲν τὰ δέοντα θεοκίνητε νοήμασι δὲ ἐπιβάλεῖν ὀξύτατε ὃ στάθμη δικαιοσύνης ὃ κατὰ τῆς ἀδικίας τέμνων πέλεκυς καὶ μοι μαρτυρήσει πρὸς ἄλλοις τῷ λόγῳ καὶ τὰ τῆς ἐξιώσεως... Αντίοχος, Ἐπιστολή I, 407.29-408.1: Μεταθέσομαι τὴν δίκην, ἐφετὸν καθίσω κριτήριον, ἀναδικάσομαι τὰ ψηφισθέντα, δευτέροις ἀγῶσι τὴν ἦτταν ἀνακαλέσομαι, οὐχ ἔτερον ἐφέτην ζητήσας ἀνακρινοῦντα τὰ δόξαντα, ἀλλ' αὐτὸν σὲ καὶ αὐθις εἰς τοῦτο ἐλόμενος.

44. DARROUZÈS, *Tornikès*, 55 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ὁφάκια, 82.

45. Πρέπει πάντως να τονιστεῖ ἐδῶ ότι, σύμφωνα με τα πορίσματα τῆς νεότερης ἔρευνας, τὸ *Διδασκαλεῖον τῶν Νόμων* που ἰδρύσε ο Κωνσταντῖνος Μονομάχος (1047) δεν εἶχε συνέχεια καὶ παρήκμασε ἤδη ἀπὸ το 1054 καὶ σίγουρα μετὰ τὴν ἐκλογή του πρώτου *νομοφύλακος* Ἰωάννη Ξιφιλίνου, ως πατριάρχη (1η Ἰανουαρίου 1064): W. WOLSKA-CONUS, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *TM* 6 (1976) 223-243, 242-243. ΑΙ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Πολίτευμα καὶ οἱ Θεομοὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1204). Κράτος-διοίκηση, οἰκονομία-κοινωνία*, Αθήνα 2004, 345-348. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, ἰδιαίτερα στη Μακεδονία, κατὰ τον δέκατο τέταρτο αἰώνα*, *Βυζαντινά* 21 (2000) 475-492, κυρίως 483, σημ. 30 καὶ 486, με ἐξειδικευμένη βιβλιογραφία. Για τον *νομοφύλακα*, βλ. ἐπίσης P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* [Le monde byzantin], Paris 1977, 207 κ. ε. (Le gouvernement des Philosophes). ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Listes de préséance*, 22, 259 καὶ σημ. 11. W. WOLSKA-CONUS, *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, *TM* 7 (1979) 1-107. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Προδρομικοὶ «θεομοί» για τὴν οργάνωση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν ἀπὸ τὴν προκομνηνεία περίοδο, στο: *Ἡ αυτοκρατορία σε κρίση* (:).

καμία γνωστή σε μας πηγή δεν αναφέρει τον Νικόλαο ως νομοφύλακα. Τον 12ο αιώνα, ο νομοφύλαξ μαρτυρείται ως δικαστική αρχή⁴⁶, και όχι ως καθηγητής του Δικαίου⁴⁷. Μάλιστα, καμία νομοθετική ρύθμιση του 12ου αιώνα δεν αναφέρει την ύπαρξη κρατικού εκπαιδευτικού ιδρύματος για την κατάρτιση νομικών⁴⁸. Ταυτόχρονα, σφραγίδα⁴⁹ μαρτυρεί την δραστηριότητα «διδασκάλου των νόμων».

Ο Ευστάθιος⁵⁰ μας πληροφορεί για την θητεία του Νικολάου ως *ἐξισωτοῦ* στην Πελοπόννησο. Οι *ἐξισωταὶ* είναι οικονομικοί υπάλληλοι, οι

Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081), εκδ. Β. Ν. ΒΛΥΣΙΑΟΥ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 11], Αθήνα 2003, 443-471, 450-451.

46. Βλ. V. TIFTIKOGLU, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, *BZ* 62 (1969) 25-72, 36 και σημ. 85 και 86, όπου παρατίθεται η μαρτυρία του Θεόδωρου Προδρομίου, σε επιστολή του προς τον νομοφύλακα Αλέξιο Αριστηνό, PG 133, 1246B: *Δίκη συνίσταται περὶ τὰ βασιλεία, καὶ τὸν νομοφύλακα ἢ σύγκλητος περιβλέπονται ἄλλος ἄλλο τι τῆς ἐκείνου φωνῆς προασπᾶσαι φιλονεικούντες*. Το αξίωμα του νομοφύλακος είναι ημιεκκλησιαστικό, δηλαδή απονέμεται από τον αυτοκράτορα αλλά μόνο σε ιερωμένους, ενώ εδρεύει ανάμεσα στους «δεσποτικούς» (πατριαρχικούς) άρχοντες: DARROUZÈS, *Ὁφάγια*, 79. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, 486. Άλλες δικαστικές αρχές τον 12ο αιώνα στο: R. MACRIDES, Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels on Court Business and Murder, *FM* 6 (1983) 99-204, 138, 181.

47. Οι νομοφύλακες Αλέξιος Αριστηνός (DARROUZÈS, *Tornikès*, 53-57) και Θεόδωρος Παντεχνής (DARROUZÈS, *Tornikès*, 50-51. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 155) –και οι δύο προήχθησαν σε «δικαιοδότες», και ο Θεόδωρος Βαλασμιών, ο οποίος διετέλεσε νομοφύλαξ και χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου (GRUMEL – DARROUZÈS, *Regestes*, 1136), δεν μαρτυρούνται ως νομοδιδάσκαλοι. Από την άλλη πλευρά, ο Κωνσταντίνος και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, στους οποίους οι πηγές αποδίδουν ρητά την ενασχόληση με την διδασκαλία των νόμων, ποτέ δεν αποκαλούνται ως νομοφύλακες. Πρβλ. P. MAGDALINO, Die Jurisprudenz als Komponente der byzantinischen Gelehrtenkultur des 12. Jahrhunderts, στο: *Cupido Legum*, εκδ. L. BURGMANN – M. Th. FÖGEN – A. SCHMINCK, Frankfurt am Main 1985, 169-177 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* [Variorum Reprints], London 1992, αρ. IX), 170.

48. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, 486-487. Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 358-359.

49. V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, t. V/1-3: *L'église*, Paris 1963-1972; t. II: *L'administration centrale*, Paris 1981, αρ. 1181.

50. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 13.67-71: *καὶ μοι μαρτυρήσει πρὸς ἄλλοις τῷ λόγῳ καὶ τὰ τῆς ἐξιώσεως, ἦν ἡ τοῦ Πέλοπος νῆσος ὑμνεῖ, ἦν ἐκ βασιλέως αὐτὸς πιστευθεῖς, ἀπέκρουψας τὸν ὑμνούμενον Αριστείδην τῷ θαύματι καὶ τὴν σεισάχθειαν δὲ Σόλωνος ὡσεὶ οὐθὲν παραλαλεῖσθαι πεποίηκας*. Στο περιθώριο του χειρογράφου ο αντιγραφέας εξηγεί: *ὄρα, ὅπως ἐγένετο ἐξιωτής*. Σε σχέση και με την θητεία του Αλεξίου Αριστηνού (βλ. παραρ. σημ. 38), ο DARROUZÈS, *Tornikès*, 55, επεσήμανε το «παράδοξο» της απασχόλησης κληρικών σε κρατικές αποστολές, νομικού κυρίως περιεχομένου.

οποίοι είτε στρατολογούνται επί τόπου είτε αποστέλλονται στην επαρχία από τις οικονομικές υπηρεσίες της πρωτεύουσας και είναι επιφορτισμένοι με την καταγραφή και καταμέτρηση της έγγειας ιδιοκτησίας, με σκοπό την φορολόγηση. Διαθέτουν πάντα νομική κατάρτιση⁵¹.

Βάσει μίας σφραγίδας του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, ο V. Laurent⁵² υπέθεσε ότι εκείνος χρημάτισε *πρώτος* μίας μοναστικής κοινότητας, την περίοδο πριν εκλεγεί μητροπολίτης⁵³. Το εν λόγω μολυβδόβουλλο φέρει στην πρόσθια όψη μία ολόσωμη εικόνα της Παναγίας κατά μέτωπον, όρθια, να υψώνει τα δύο της χέρια (κίνηση δεξιά) προς το μετάλλιο με την εικόνα του Χριστού. Ανάμεσα στις συντομογραφίες M-P ΘV, βρίσκεται η επιγραφή HA ΠI O CO ΠI TI CA (Η Αγιοσορίτιο(σ)α). Η πίσω όψη παρουσιάζει επιγραφή σε 5 σειρές, την οποία ο V. Laurent διαβάζει ως εξής: +Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Νικολάῳ τῷ Ἄγιοθεοδωρίτῃ καὶ πρώτῳ+ (όπου η φράση Ἄγιοθεοδωρίτῃ καὶ πρώτῳ είναι ανάγνωση της

51. Χρυσόβουλλο του 1158, του Μανουήλ Κομνηνού, που αφορά στην μοναστηριακή ιδιοκτησία, περιγράφει γλαφυρά τα καθήκοντα των διάφορων οικονομικών υπαλλήλων: οὐκ ἐξέσται οὖν οὔτε ἀναγραφεῖ ἢ προκαθημένῳ οἰουδήτινος σεκρέτου ἢ ἐξισωτῆ ἢ ἐνεργοῦντι ἢ ἐτέρῳ τινὶ προσώπῳ τοῦ δημοσίου τὰ τῶν μοναστηρίων ἀκίνητα ἀναγράφεσθαι ἢ καπνολογεῖν, ἢ ἀναζητεῖν μέτρα γῆς ἢ παροίκων ποσότητα, ἢ γῆς τὸ ὑπέρπλεον ἢ ὑπέριμνον ἢ τὸ ἀδίκως κατεχόμενον ἐξετάζειν (JGR I, Coll. IV, αρ. 61, 384. DÖLGER – WIRTH, *Regesten*, 1419). Για το αξίωμα του «ἐξισωτή», βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [NHRF/IBR, Monographies 2], Athènes 1996, 278, 300. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας. Οικονομικοί Όροι*, τ. Α', [ΚΒΕ/ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2000, λήμμα ἀναγραφεύς. J. HERRIN, Realities of byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, *DOP* 29 (1975) 253-288, 266-267, 271-272 και αναλυτικά ο Μ. ANGOLD, *A Byzantine government in exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 210 κ.ε. MAGDALINO, *Manuel I*, 234-235. Για το Θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου, επίσης J. KODER – F. HILD, *Hellas und Thessalia* [TIB 1], Wien 1976, 60 κ.ε., 66.

52. LAURENT, *Corpus*, t. V/2, αρ. 1431. Πέντε δείγματα του συγκεκριμένου μολυβδόβουλλου φυλάσσονται αντίστοιχα στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 599a), στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (αρ. 553), στο Γαλλικό Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών (IFEB) στο Παρίσι (αρ. 139), στο Dumbarton Oaks της Washington (DO 55.1.3048) και στην Συλλογή Hermitage της Αγίας Πετρούπολης.

53. Πρέπει να επισημανθεί ότι κανένας Νικόλαος δεν καταγράφεται στον κατάλογο των πρώτων του Αγίου Όρους, που συνέταξε ο J. DARROUZÈS, *Liste des prôtes de l' Athos*, στο: *Millénaire du Mont Athos*, 963-1963, I, Chevetogne 1963, 407-447, 417-418. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Όφφίγια*, 163, 411.

επιγραφής ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΚΑΙἈ). Ο ίδιος μελετητής την χρονολογεί το αργότερο στο α΄ ήμισυ του 12ου αιώνα⁵⁴.

Πράγματι, δεν αποκλείεται ο Νικόλαος να διηύθυνε, κατά την διάρκεια της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας στην Πρωτεύουσα, κάποιο ίδρυμα ή κάποια κοινότητα, μοναστική ή μη, με το αξίωμα του πρώτου. Ο Θεόδωρος Βαλσαμών ήταν «πρώτος των Βλαχερνών»⁵⁵ όταν του ανατέθηκε από τον Μανουήλ Κομνηνό και τον πατριάρχη Μιχαήλ τον του Αγκιάλου ο σχολιασμός των ιερών κανόνων και του Νομοκάνονος του Ψευδο-Φωτίου. Τότε ήταν επίσης διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας, νομοφύλαξ και χαρτοφύλαξ του πατριαρχείου.

Η εικόνα⁵⁶ της σφραγίδας του πρώτου Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη συσχετίζει ίσως τον ιδιοκτήτη της με την Θεοτόκο των Βλαχερνών ή των Χαλκοπρατείων (και στους δύο ναούς λατρευόταν η Παναγία Αγιοσορίτισσα, σε ειδικό παρεκκλήσι, το οποίο ονομαζόταν Αγία Σορός)⁵⁷, διότι πρόκειται για εκκλησιαστικό άνδρα, αλλά και διότι το αξίωμα του πρώτου δεν συνοδεύεται από το αναμενόμενο τοπωνύμιο (π.χ., μοναστικής κοινότητας: *πρώτος του Γάνου*). Ήταν ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης «πρώτος των Βλαχερνών», όπως αργότερα και ο Θεόδωρος Βαλσαμών; Ένα στοιχείο που συνδέει τους δύο άνδρες, εκτός του γεγονότος ότι ήταν

54. Παρά τις επιφυλάξεις που εκφράζει ο CHR. STAVRAKOS, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000, αρ. 1, 28-29, ο οποίος πιστεύει επίσης ότι η σφραγίδα πρέπει να χρονολογηθεί στο α΄ ήμισυ του 12ου αιώνα αλλά μία γενιά νωρίτερα από εκείνη του Νικολάου, πιστεύουμε ότι δεν συντρέχουν ουσιαστικοί λόγοι για να προχωρήσουμε σε μία τόσο λεπτή χρονική διάκριση, και ότι είναι πολύ πιο πιθανό η σφραγίδα αυτή να ανήκει όντως στον γνωστό σε μας Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη.

55. ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τ. Α΄, 31-32. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1136. HORNA, *Die Epigramme des Theodoros Balsamon*, 167.

56. Βλ. W. SEIBT, *Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln*, besonders im 11. Jahrhundert, στο: *SBS* 1, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Washington 1987, 35-56, 48-51 και H. HUNGER, *Zur Terminologie der Theotokosdarstellungen auf byzantinischen Siegeln*, *Aachener Kunstblätter* 60 (1994) = *Festschrift H. Fillitz*, 131-142, 133-135 και 138.

57. Στην Αγία Σορό βρισκόταν η λειψανοθήκη με τμήματα κυρίως της εσθήτας, του πέπλου (ωμοφόριο ή μαφόριο) και της τιμίας ζώνης της Θεοτόκου. R. JANIN, *La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*. 3. *Les Églises et les Monastères*, Paris 1969, 169 κ.ε. και 237 κ.ε. J. B. PAPADOPOULOS, *Les palais et les Églises des Blachernes*, Athènes 1928, 91-123.

συγγενείς εξ αγχιστείας⁵⁸, είναι ότι ήταν και οι δύο ειδήμονες νομικοί: στις Βλαχέρνες έδρευε επί Αλεξίου Κομνηνού μία σχολή νοταρίων⁵⁹. Το αξίωμα του «πρώτου των Βλαχερνών»⁶⁰ δεν μαρτυρείται στα οφίγια της Μεγάλης Εκκλησίας –ούτε στα τακτικά της βυζαντινής κρατικής ιεραρχίας–, μαρτυρείται όμως ο *Πρώτος τής πρεσβείας τών Βλαχερνών*: σύμφωνα με τον V. Laurent, πρόκειται για κληρικό ή λαϊκό, ο οποίος είχε την ευθύνη της διοργάνωσης των μεγάλων λιτανειών που, με την αφορμή συγκεκριμένων εορτών, κατευθύνονταν από και προς τις σημαντικότερες εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης και στις οποίες πρωτοστατούσε συχνά ο ίδιος ο αυτοκράτορας⁶¹.

Από την άλλη πλευρά, η Θεοτόκος των Χαλκοπρατείων σχετιζόταν με την διδασκαλία των *μαϊστόρων* της ρητορικής και της φιλοσοφίας. Άραγε ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, ο οποίος υπήρξε *μαϊστωρ τών ρητόρων*, να ήταν *πρώτος τών Χαλκοπρατείων* (?) (ή πρόεδρος⁶²). Επίσης: α) το αξίωμα του *ὄρφανοτρόφου* μετέτρεπε τον Νικόλαο σε *πρώτο* (επικεφαλής,

58. Ο Ιωσήφ Βαλασαμών μαρτυρείται ως γαμπρός του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη 1, άρα, και του αδελφού αυτού Νικολάου: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 58.90-91: *καὶ τοῦ Βαλασαμῶν Ἰωσήφ, ὃς γαμβρὸς ἦν τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου ἐπ' ἀδελφῆ ...*

59. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Προδρομικοί «θεσμοί», 467 και σημ. 134. MAGDALINO, *Manuel I*, 326 και ΤΟΥ ΔΙΔΟΥ, The reform edict of 1107, στο: *Alexios I Comnenos. Papers of the second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, εκδ. M. MULLEN – D. SMYTHE [Belfast Byzantine Texts and Translations 4.1], Belfast 1996, 211, σημ. 29.

60. Ο K. HORNA, Die Epigramme des Theodoros Balsamon, 167-168, περιορίστηκε να πει ότι ο «πρώτος» Βαλασαμών ήταν ο υπεύθυνος της σπουδαίας ομώνυμης Μονής.

61. V. LAURENT, *Les sceaux byzantines du Médaillier Vatican*, Città del Vaticano 1962, αρ. 90. Η *πρεσβεία* είναι η λιτανεία (θρησκευτική ικετήρια πομπή με περιφορά ιερών εικόνων), σύμφωνα με τον Γεώργιο Κεδρηνό (εκδ. I. BEKKER, *Georgius Cedrenus, ex Ioannis Scylitzae ope* [CSHB], I-II, Bonn 1838-1839), I, 694.21-23. R. JANIN, Les processions religieuses à Byzance, *REB* 24 (1966) 69-88, 88). DARROUZÈS, *Όφίγια*, 314, σημ. 5. JANIN, *La Géographie ecclésiastique* I.3, 177-179. Πρβλ. V. LAURENT, La liste épiscopale de la métropole d'Athènes d'après le synodikon d'une de ses églises suffragantes, στο: *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest 1948, 272-291, 284 και σημ. 5. Από τις προηγούμενες επισημάνσεις προκύπτει και η πιθανότητα ο «πρώτος των Βλαχερνών» και ο «πρώτος της πρεσβείας των Βλαχερνών» να αποτελούν ένα και το ίδιο αξίωμα.

62. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Προδρομικοί «θεσμοί», 455, 457. Πρβλ. S. MERGIALI – FALANGAS, L'École Saint Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire, *REB* 49 (1991) 237-246, 240. S. SALAVILLE, Le titre ecclésiastique de «proedros» dans les documents byzantins, *EO* 29 (1930) 416-436, 420.

υπεύθυνο) όλου του Ορφανοτροφείου Κωνσταντινουπόλεως⁶³, β) ο τίτλος του *ὑπερτίμου* τον καθιστούσε *πρωτόθρονο* μητροπολίτη⁶⁴, και γ) ως μητροπολίτης Αθηνών, ο Αγιοθεοδωρίτης ήταν ο Νικόλαος ο Α΄ (πρώτος). Εν κατακλείδι, η δυσκολία είναι μεγάλη για να ερμηνευθεί η φράση ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΚΑΙἌ = *Ἀγιοθεοδωρίτη καὶ πρώτῳ*, δεδομένου ότι η λέξη «πρώτος» εμφανίζεται στην επιγραφή του μολυβδόβουλλου αυτού χωρίς κανένα (τοπικό ή άλλο) προσδιορισμό!

Κατά τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκη⁶⁵, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε *ξενοδόχος*, δηλ. υπεύθυνος ενός κοινωφελούς ιδρύματος, γνωστού ως *ξενοδοχείου* ή *ξενώνα*, για το οποίο ωστόσο δεν δίνει περαιτέρω πληροφορίες. Το αξίωμα του *ξενοδόχου* τοποθετείται υψηλά στην κλίμακα των κρατικών αξιωμάτων που προορίζονταν για ιερωμένους. Πολλές φορές *ξενοδόχοι* χειροτονήθηκαν επίσκοποι. Σύμφωνα με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (913-959), ο οποίος περιέγραψε το επίσημο τελετουργικό των εορτών, *ξενοδόχοι* έξι ξενώνων ελάμβαναν μέρος στην επίσημη λιτανεία της Κυριακής των Βαΐων⁶⁶. Ο Ευστάθιος τονίζει ότι η φήμη του *ξενοδόχου-φιλόξενου* συνόδευσε τον Νικόλαο μέχρι την μητρόπολη της Αθήνας.

63. Πρβλ. LAURENT, *Corpus*, t. II, αρ. 224, σφραγίδα του ανωνύμου πρώτου του κανικλείου (αντί για το *ἐπί τοῦ κανικλείου*), του 11ου-12ου αι.

64. Ο Ευθύμιος Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 157.2, συγκρίνει τον Νικόλαο με τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, μάλλον επειδή τον αντιμετωπίζει ως πρώτο μεταξύ των μητροπολιτών (*πρωτόθρονο*).

65. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 6.24-26: *καὶ οὕτω μὲν μόνιμον αὐτὸν ξενοδόχον ἢ μεγαλόπολις ἐγνώριζον καὶ ὁ τῆς Ἑλλάδος ἦν ὅτε κόσμος ἢ Ἀττική. Καὶ 7.40-41: ἔμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἡ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν...*

66. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *De Cerimoniis* (έκδ. A. VOGT, *Constantin VII Porphyrogénète Le livre des cérémonies* [Les belles lettres], Paris 1935), I, 161.27-162.1. Για τους «ξενώνες» ή «ξενοδοχεία» και για τον «ξενοδόχο», βλ. Δ. Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, μετ. β΄ αγγλικής έκδ., Αθήνα 1983, 252-288. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 336-351. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance*, 315. Ο Ιωάννης Κίνναμος (έκδ. A. MEINEKE, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum ad fidem codicis Vaticani* [CSHB], Bonn 1836), 190.17-18 αναφέρει ότι τα *Νοσοκομεία* ονομάζονταν *ξενώνες*. Ο Ανδρέας Κρήτης (†740), αρκετά προγενέστερα, ίδρυσε ένα νοσοκομείο για τους φτωχούς, γνωστό ως «ξενώνα»: *Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου*, έκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. V, S. Peterburg 1888 (Bruxelles 1963), 176. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, 232, 228 (και 230 κ.ε., για το νοσοκομείο -ξενώνα- της Μονῆς Παντοκράτορος). Για τον *ξενοδόχο* της Μονῆς Στουδίου του ένατου αιώνα, βλ. PG 99, 1744.

Ο Ευθύμιος Μαλάκης⁶⁷ καταθέτει εμμέσως πλην σαφώς, ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* και προσθέτει ότι στην συνέχεια χειροτονήθηκε μητροπολίτης Αθηνών. Είναι γνωστό στην έρευνα ότι η εκλογή για την κάλυψη μίας χηρεύουσας θέσης μητροπολίτη (ή ακόμα και του πατριαρχικού θρόνου) ήταν σύνηθες τελικό βήμα στην σταδιοδρομία των *διδασκάλων* της Μεγάλης Εκκλησίας, αλλά και του «*μαΐστορος των ρητόρων*»⁶⁸. Τον 12ο αιώνα ο *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* θεωρείται ο κατεξοχήν ρήτωρ και καθηγητής ρητορικής⁶⁹. Στα καθήκοντά

67. Μαλάκης, *Επιτάφιος*, 160.3-5: *Ἐντεῦθεν ἄθλόν σοι τῆς σοφίας Ἀθῆναι, τὸ τῆς σοφίας ἀνάκτορον, καὶ διαδέχεταιί σου τὸν σοφιστικὸν θῶκον ὃ τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνος ὃ ὑψηλότετος.* Του ίδιου, 159.18-20: *Ἡ δὲ τῶν λόγων χάρις ὅποια καὶ πόσα τὰ τῆς σοφίας γνωρίσματα; ῥητορικὴ κατορθουμένη πρὸς ἄκρον καὶ ἐπὶ τὸν σοφιστικὸν ἐντεῦθεν θρόνον ἀνάγουσα.* Του ίδιου, 159.26-30: *ἽΩ πὼς τοὺς βασιλικούς ἐξύμνεῖς ἄθλους ὃ ῥήτωρ καὶ τὰ ἀνάκτορα περιήχεις καὶ κατεμελίτους τὸν σύλλογον (...)* οὐδὲ τῶν κρότων ἐλαθόμην, οὓς σοι τὸ γερούσιον ἐχαρίζετο. Βλ. και Ευστάθιος, *Μονωδία*, 10.75-76: *Οὐκ ἐπιλήσσονται οὐδὲ τοῦ σοφιστικοῦ ὕψους, εἰς ὄπερ ἀναβάς, μάννα ῥητορείας ἐκείθεν ἔβρεξεν.*

68. R. BROWNING, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century I: Byz.* 32 (1962) 167-202 και II: *Byz.* 33 (1963) 11-40 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Studies in Byzantine History, Literature and Education* [Variorum Reprints], London 1977, αρ. X), I, 168 (στον πλούσιο κατάλογο των διδασκάλων και των *μαΐστωρων τῶν ρητόρων* δεν συμπεριλαμβάνεται ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης). ΤΙΤΙΧΟΓΛΟΥ, *Gruppenbildungen*, 34. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 9, σημ. 53 και 12. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης χρημάτισε *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* λίγο πριν χειροτονηθεί μητροπολίτης, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Χωνιάτη, έκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α', 290 (*Μονωδία εἰς τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον*): *ὡς ἐπὶ περιωπὴν δυοῖν λυχναίων, σοφιστικοῦ καὶ ἀρχιερατικοῦ θρόνου, μετεωρίζεται, τῷ μὲν ἐνιδρυθεὶς μικρῷ πρότερον, τῷ δ' ὕστερον.* Ἴδια εξέλιξη εἶχε ο Γεώργιος Τορνίκης ο Νέος, *μαΐστωρ τῶν ρητόρων* και μετέπειτα μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν: Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ - C. JOUANNO, *Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin* [CRHCB, Monographies 18], Paris 2005, 46-47. Ο Νικόλαος Καταφλώρον θα ακολουθούσε τον ίδιο δρόμο, αλλά τον πρόλαβε ο θάνατος (βλ. παρακάτω, σημ. 73).

69. Ο Γρηγόριος Αντιόχος, *Επιστολή* II, φ. 403ν, 4-7, δηλώνει φοιτητής του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, από τον οποίο έμαθε να γράφει λόγους και επιστολές, σύμφωνα με τους κανόνες της ρητορικής: *οὔ τι πιττακιογραφεῖν παρὰ τῆς σῆς μεμύημαι ἀγιότητος, ὃ σὸς ἐγὼ ποτε φοιτητής, ἐπιστολογραφεῖν μὲν οὖν, ὡς οὕτως εἶποιμι, καὶ λογογραφεῖν καὶ ὄλας ἀττικουργεῖς διαχαράττειν τῇ ἀγιότητί σου γραφάς, ὡς καὶ τῆς σῆς ἐπ' ἐμοὶ καλῆς γεωργίας οὔτω προσάγειν σοι τὰ ἐκφόρια καὶ μὴ ἄκαρπος πάντη δοκεῖν.* Ο Νικόλαος Καταφλώρον και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (και οι δύο *μαΐστορες τῶν ρητόρων*) υπήρξαν επίσης διδάσκαλοι ρητορικής του Γρηγορίου Αντιόχου: ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 5-12.

του συγκαταλέγεται και η εκφώνηση των ετήσιων πανηγυρικών λόγων προς τιμήν του αυτοκράτορα στις 6 Ιανουαρίου, εορτή των Φώτων, στο Παλάτι, και προς τιμήν του οικουμενικού πατριάρχη ανήμερα του Σαββάτου του Λαζάρου, στο Πατριαρχείο⁷⁰.

Ο Μιχαήλ ο του Θεσσαλονίκης και ο Νικόλαος Καταφλώρον, άμεσοι προκάτοχοι του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη στο κατ' ανάθεση του αυτοκράτορα αξίωμα του *μαϊστορος τῶν ρητόρων*, φέρονται να κατείχαν ταυτόχρονα και το εκκλησιαστικό οφφίκιο του *διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου*⁷¹. Ο Μιχαήλ ο του Θεσσαλονίκης συνδύαζε τα δύο οφφίκια πριν από το 1156⁷². Ο Νικόλαος Καταφλώρον επίσης έφερε τα ίδια αξιώματα (από το

70. Για τον *μαϊστορα τῶν ρητόρων*, ο οποίος διορίζεται από τον αυτοκράτορα, αλλά έδρευε ανάμεσα στους πατριαρχικούς άρχοντες και είναι *συγκλητικός*, αντίθετα με τον *διδάσκαλο τοῦ Εὐαγγελίου*, βλ. ειδικά Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Le Samedi de Lazare et les éloges annuels du Patriarche de Constantinople*, στο: *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, εκδ. Φ. ΕΥΑΙΤΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ - Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, 327-345 και ΛΟΥΚΑΚΙ - ΙΟΥΑΝΝΟ, *Xiphilin*, 40-47.

71. *Συνηθισμένη πρακτική αυτή την περίοδο*: ANGOLD, *Church and Society*, 94. MAGDALINO, *Manuel I*, 327. ΛΟΥΚΑΚΙ - ΙΟΥΑΝΝΟ, *Xiphilin*, 42.

72. DARROUZÈS, *Tornikès*, 11-13, 19-20, 180-182. J. LEFORT, *Prooimion de Michel, neveu de l'Archevêque de Thessalonique, didascale de l'Évangile*, *TM* 4 (1970) 375-395, 283. MAGDALINO, *Manuel I*, 279-281. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 210-211. Κίνναμος, 176-178. Στα πρακτικά των συνόδων της 26ης Ιανουαρίου 1156 και της 12ης Μαΐου 1157, *περὶ τοῦ δόγματος σὺ δὲ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος* [στον λεγόμενο «Θησαυρό Ορθοδοξίας» του Νικήτα Χωνιάτη: PG 140, 148-201. Σύνοδος της 26ης Ιανουαρίου 1156: PG 140, 148-154, και της 12ης Μαΐου 1157: PG 140, 177-201 = ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, 316-331], ο Μιχαήλ καταγράφεται μόνον ως *πρωτέκδικος*, βλ. PG 140, 152D: *ὁ θεοφιλέστατος πρωτέκδικος Μιχαήλ ὁ τοῦ Θεσσαλονίκης*, ενώ διαχωρίζεται από τον επίσης παρόντα εν ενεργεία *διδάσκαλο τοῦ Εὐαγγελίου* (ο Νικόλαος Καταφλώρον;), βλ. PG 140, 152C. Ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 210 (*καθαίρεσιν ὑπέστησαν*) και «Θησαυρός Ορθοδοξίας», PG 140, 140A (*οἱ καὶ καθήρηνται πάντες*) επιμένει ότι τόσο ο Μιχαήλ ὁ τοῦ Θεσσαλονίκης όσο και οι άλλοι τρεις εγκαλούμενοι, ο υποψήφιος πατριάρχης Αντιοχείας Σωτήριχος Παντεύγενος, ο Νικηφόρος Βασιλάκης και ο μητροπολίτης Δυρραχίου Ευστάθιος καθαιρέθηκαν από την σύνοδο. Για το ζήτημα αυτό, για το οποίο υπάρχουν διστάμενες απόψεις, βλ. J. GOUILLARD, *Le Synodikon de l'Orthodoxie*, *TM* 2 (1967) 1-298, 73-75 και 210-215. DARROUZÈS, *Regestes*, 1039. A. GARZYA, *Precisazioni sul processo di Niceforo Basilace*, *Byz.* 40 (1970) 309-316 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Storia e interpretazione di testi bizantini. Saggi e ricerche* [Variorum Reprints], London 1974, αρ. X) και, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Orationes et Epistolae*, 1. Για τον Μιχαήλ, βλ. επίσης BROWNING, *Patriarchal School II*, 12-14. P. WIRTH, *Michael von Thessalonike?*, *BZ* 55 (1962) 266-268.

1156;) μέχρι τον θάνατό του, στις αρχές του 1160⁷³. Με την σειρά του, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πρέπει να διαδέχθηκε τον τελευταίο και στα δύο αξιώματα, στις αρχές του 1160 (ή νωρίτερα, καθώς ο Καταφλώρον ήταν βαριά ασθενής για αρκετό καιρό –χρόνια;) ⁷⁴ και να ήταν *μαΐστωρ τῶν ρητόρων και διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου* έως την χειροτονία του ως μητροπολίτη, στο απροσδιόριστο διάστημα που χωρίζει τον θάνατο του Γεωργίου Βούρτζη –τον Μάιο του 1160, κατά το σχετικό χάραγμα του Παρθενώνα– και της πρώτης μαρτυρίας του Αγιοθεοδωρίτη ως μητροπολίτη Αθηνών, τον Μάρτιο του 1166⁷⁵.

Ως *διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου* ή *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος*⁷⁶, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ανέλαβε το καθήκον της επίσημης εξήγησης των τεσσάρων Ευαγγελίων στην Αγία Σοφία⁷⁷. Οι *διδάσκαλοι* της Μεγάλης

73. Γρηγορίου Ἀντιόχου, *Λόγος Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Νικόλαον Καταφλώρον* (ἐκδ. Α. SIDERAS, *25 unedierte byzantinische Grabreden* [Κλασικὰ Γράμματα 5], Θεσσαλονίκη 1990, 51-74), 63.26-29: *πρῶτῳ μὲν τῷ τῆς ἀποστολικῆς τοῦ Παύλου διδασκαλίας ἐμπειστεῦσθαι τὸ τάλαντον, δευτέρῳ δὲ τῷ καὶ τῶν εὐαγγελίων οἰκουμενικόν σε κεχειροτονήσθαι διδάσκαλον, τρίτῳ δὲ καὶ λείσθῳ, τῷ καὶ ῥητόρων ἀνηγορεῦσθαι καθηγητήν*. Ο Καταφλώρον πέθανε σχετικά νέος, ενώ ήταν έτοιμος να χειροτονηθεί επίσκοπος, βλ. στο ίδιο, 55.14 κ.ε., 68 και 73. P. WIRTH, *Zu Nikolaos Kataphloros*, *Classica et Medievalia* 31 (1960) 212-214. BROWNING, *Patriarchal School II*, 18-19. DARROUZÈS, *Notice sur Grégoire Antiochos*, 66-67. KAZHDAN, *Brat'ja Ajofoodority*, 91. LOUKAKI, *Grégoire Antiochos*, 8-9 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Τυμβωροῦχοι καὶ Σκυλευτὲς Νεκρῶν*. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 14 (2001) 143-166, 148-149. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικὲς ιδέες*, 30-34.

74. Ἀντίοχος, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Νικόλαον Καταφλώρον*, 64 και 65.9-15. Βλ. επίσης ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικὲς ιδέες*, 32-34.

75. Και για τα δύο γεγονότα, βλ. παρακάτω, σημ. 85 και 86.

76. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 158.28-29: *Ὁ ἄνθρωπος ἀποστολικός, ὃ τοῦ Εὐαγγελίου μαθητῆς καὶ διδάσκαλος* (όπου πιθανώς το πρώτο σκέλος αναφέρεται στην προηγούμενη διδασκαλική βαθμίδα, του διδασκάλου τοῦ Ἀποστόλου –άλλως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου) και 160.31: *... ὃ ὄϊον ἀγαθὸν ἀπερρῦή (...) ποία γλῶσσα σεσίγηκεν, οἷος αἰθέριος ἠπράκτησε νοῦς (...) οἰκτρὸν καὶ πόδες ἀκίνητιζοντες, οἷς χθὲς ὁ δρόμος τοῦ εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης συντονώτερον ἀπετείνετο*.

77. Υποχρεωτικά βήματα στην σταδιοδρομία ενός διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου είναι οι δύο προηγούμενες διδασκαλικές βαθμίδες ή *ἀρχοντίκια* (οαφίκια συνοδευόμενα με ρόγα, δηλ. μισθό), πρώτον του διδασκάλου τοῦ Ψαλτήρος, ο οποίος ερμηνεύει το Ψαλτήριο (σύμφωνα με τον J. DARROUZÈS, ολόκληρη την Παλαιά Διαθήκη), και έπειτα του διδασκάλου τοῦ Ἀποστόλου ή τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ο οποίος εξηγεί τις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου. DARROUZÈS, *Tornikès*, 9 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὅαφίκια*, 66-79. Η σειρά

Εκκλησίας (οι τρεις διδάσκαλοι της Αγίας Γραφής: του Ψαλτήρος, των επιστολών του Παύλου και του Ευαγγελίου ή οἰκουμενικὸς διδάσκαλος) είναι ταυτόχρονα κορυφαίοι ρήτορες του Πατριαρχείου⁷⁸. Την έρευνα απασχόλησε –και απασχολεί ακόμη– το ζήτημα, αν οι τρεις αυτοί πατριαρχικοί διδάσκαλοι του 12ου αιώνα προσέφεραν διδασκαλία σε φοιτητές, στο πλαίσιο ενός οργανωμένου από το κράτος ή το πατριαρχείο εκπαιδευτικού συστήματος ανώτατης παιδείας⁷⁹.

Μολοντί αδιαμφισβήτητα ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης –που ανήκε στην σφαίρα των πιο μορφωμένων ανθρώπων του καιρού του, καθώς μάλιστα διετέλεσε οἰκουμενικὸς διδάσκαλος και μαΐστωρ τῶν ρητόρων–

υπηρετήσης στους τρεις διδασκαλικούς θρόνους ετηρείτο αυστηρά (DARROUZÈS, *Όφφίκια*, 76. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ίωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στην μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 206. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 102), πράγμα που σημαίνει ότι και ο Αγιοθεοδωρίτης πέρασε από τις δύο προηγούμενες βαθμίδες. Με αφορμή τις συνόδους του 1156 και του 1157, ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 111, περιγράφει την δουλειά του διδασκάλου τοῦ Ἀποστόλου: ὁ τοῦ Θεσσαλονίκης Μιχαὴλ τὸν ῥητορικὸν θρόνον κοσμῶν καὶ τὸν εὐαγγελικὸν ἀναβαίνων ἀκρίβαντα, ὁ Βασιλάκης Νικηφόρος τὰς τοῦ Παύλου ἀναπτύσσων ἐπ' ἐκκλησίας ἐπιστολάς καὶ διαλενεκαίνων τῷ τῆς καλλιρρημοσύνης φωτὶ ὅσα τῶν ἀποστολικῶν ῥήσεων τῇ ἀσφαεία ὑπομελαίνονται καὶ τῷ βάθει τοῦ Πνεύματος ἐπιφρίσσοσι. Ο Ιωάννης Κίνναμος, 176, από την πλευρά του, αναφέρεται στα καθήκοντα του διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου. καὶ δὴ καὶ Μιχαὴλ καὶ Νικηφόρον ἐπὶ κλησιν Βασιλάκιον, ὃν ὁ μὲν ῥητορικῆς ἐς τότε καιροῦ καθηγητῆς ἐτύγγανεν ὃν ὁ Μιχαὴλ, τὰ ἱερά τε ἐπὶ τοῦ τῆς Σοφίας ἱεροῦ διεξηγεῖτο τῶν εὐαγγελίων ῥητά. Οι τρεις διδάσκαλοι καταγράφονται στις τάξεις των οφφικίων της Μεγάλης Εκκλησίας. Μία από αυτές (του 14ου αιώνα) αποδίδει στον Αλέξιο Κομνηνό την δημιουργία του θεσμού των τριών διδασκάλων. DARROUZÈS, *Όφφίκια*, 573, 555, 549-550.

78. Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, Remarques sur le corps de douze didascales au XIIe siècle, στο: ΕΥΨΥΧΙΑ, *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, έκδ. Μ. Balard et al. [Byzantina Sorbonensia 16], II, Paris 1998, 427-438, 437, και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Le Samedi de Lazare, 329.

79. Από τους ένθερμους υποστηρικτές της θεωρίας υπήρξε ο R. BROWNING, The Patriarchal School. Βλ. ειδικά ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ίωάννης Κασταμονίτης*, 163-209 (χωρίς αναφορά στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη), όπου, μεταξύ των άλλων, πραγματοποιείται και μία πλήρης ανασκόπηση της προηγηθείσας επί του θέματος έρευνας. Μεταγενέστερα, βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 325-330 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, The reform edict of 1107. ANGOLD, *Church and Society*, 91-98. ΛΟΥΚΑΚΙ, Douze didascales. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Προδρομικοί «θεσμοί». ΑΘ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινή εκπαίδευση και οικουμενικότητα, στο: *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, έκδ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 16], Αθήνα 2005, 183-200.

πρέπει να υπήρξε συγγραφέας πολλών κειμένων, γεγονός είναι ότι μέχρι σήμερα κανένα έργο δεν έχει αναγνωριστεί ως δικό του⁸⁰.

Ο Νικόλαος μαρτυρείται επιπλέον ως διδάσκαλος τών ἐθνῶν⁸¹, ο οποίος είχε την ευθύνη της κατήχησης των νεοφώτιστων χριστιαν-

80. Η πατρότητα κάποιων ακολουθιών του Ευχολογίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μίας «νομικής πραγματείας» και σχολίων στα Βασιλικά έχει αποδοθεί εσφαλμένα στο Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη: βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀθηνῶνικὰ ἐκ τοῦ ΙΒ΄ καὶ ΙΓ΄ αἰῶνος, Ἀρμονία 3/5 (1902) 209-224 καὶ 273-284, 211. V. GRUMEL, Titulature des métropolités byzantins II: Métropolités hypertimes, στο: *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest 1948, 152-184, 161. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΑΝΣ, Σημειώσεις ὑστεροβυζαντινῆς προσωπογραφίας: οἱ Ἀγιοθεοδωρίτες (12ο-13ο αἰ.), *Τετράμηνα* 43 (1990) 2835-2838, 2837 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινῆς ιστορίας καὶ πολιτισμοῦ*, Αθήνα 1996 κ.ε., λήμμα *Αγιοθεοδωρίτης*. Χειρόγραφοι κώδικες του 14ου καὶ 15ου αἰῶνα καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἐντυπες ἐκδόσεις τους, οἱ ὁποῖες ἀνάγονται στὶς ἀρχές του 16ου αἰῶνα καὶ πραγματοποιήθηκαν στὴν Βενετία, ἀναφέρουν τὸν «Νικόλαο μητροπολίτη Ἀθηνῶν» ὡς συγγραφέα μίας ἀκολουθίας του νεκρώσιμου Εὐχελαίου. ΓΙΑ ΤΟ Ζήτημα, βλ. Δ. Β. ΤΖΕΡΙΟΣ, *Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου κατὰ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια τοῦ ἰδ΄-ιστ΄ αἰ. Συμβολὴ στὴν Ἱστορία καὶ τὴν Θεολογία τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, Αθήνα 2000, κυρίως 44-46 καὶ 261-262, ὁ ὁποῖος (51-52, 261) δέχεται ὅτι ὁ Νικόλαος μπορεῖ νὰ υπήρξε συγγραφέας μόνο του κανόνα τῆς ἀκολουθίας -ὅπως μαρτυρεῖται ρητὰ ἀπὸ δύο χειρόγραφα- καὶ ὅτι ἀργότερα του ἀποδόθηκε ἡ πατρότητα ολόκληρου του ἔργου. Πρβλ. περιγραφή τῆς ἀκολουθίας ἀπὸ τὸν J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Graz 1960 (1730), 357 (De sancto mortuorum oleo, Observatio). C. ÉMEREAU, *Hymnographi Graeci*, *ÉO* 23 (1924) 407-414, 414. H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [Handbuch der Altertumswissenschaft, Bd. XII.2.1], München 1959, 707. Ὅσον ἀφορὰ στὴν «νομικὴ πραγματεία», πού ἀποδίδεται στὸν Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, πρόκειται γιὰ τὸ *πρόσταγμα* του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δούκα πρὸς τοὺς μητροπολίτες συγκέλλους καὶ πρωτοσυγκέλλους (βλ. παρακάτω, σημ. 98). Νύξεις τῶν ρητορικῶν κειμένων συνηγοροῦν υπὲρ του ἐνδεχομένου τὰ σχόλια στὰ Βασιλικά νὰ εἶναι ἔργο του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη: βλ. Α. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Frankfurt am Main 1986, 49. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Πηγές του Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1986, 126.

81. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 159.30-32: εἶδόν σε καὶ τοῖς ἐκ τῶν ἐθνῶν ἐπιστρέφουσι τὰ σωτηριώδη πάλοι δόγματα προτιθέμενον ἐβάστασας γὰρ καὶ σὺ τὸ τοῦ Κυρίου ὄνομα μετὰ Παύλου καὶ τῶν ἐθνῶν διδάσκαλος ἐχρημάτισας, καὶ 160.20-22: Ὡς θεῖα ὄντως ἐκείνη ψῆφος ἢ σοὶ τὰς Ἀθήνας ἐπικληρώσασα σὲ γὰρ ἐχρῆν, οἶμαι, ταύτης καὶ οὐκ ἄλλον τότε λαχεῖν, ἵνα μετὰ Δημοσθένην τὸν ῥήτορα ῥήτωρ πάλιν περιλαλή καὶ περικροτῇ τὰς Ἀθήνας οὐδὲν τοῦ Δημοσθένους λειπόμενος, ἵνα μετὰ Παῦλον τὸν ἐθνῶν καὶ κήρυκα καὶ διδάσκαλον ἐθνῶν ὁ διδάσκαλος αὐθις ἐπὶ τὸν τοῦ Ἀρείου πάγον καθίσῃ καὶ τὰ σοφὰ λαλήσειε καὶ ξενίζοντα. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 7.40-42: ἔμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἢ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν, ἵνα μὴ μόνον ἢ τοῦ Παύλου διδασκαλία τούτους περιχορεύῃ, ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν χάρισμα.

νών⁸². Τον 12ο αιώνα μόνο ένας ακόμη φορέας του αξιώματος είναι γνωστός: ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Λέων ο Μουγγός⁸³.

Η εκκλησιαστική σταδιοδρομία του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη κορυφώθηκε με την χειροτονία του ως μητροπολίτη Αθηνών. Δύο διαφορετικές σφραγίδες⁸⁴ τεκμηριώνουν αυτή του την ιδιότητα. Δείγματα της υπ' αρ. 604 της έκδοσης του Laurent βρίσκονται σήμερα στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας (αρ. 58) και στην συλλογή Hermitage της Αγίας Πετρούπολης, ενώ η υπ' αρ. 605 φυλάσσεται στην Συλλογή Dumbarton Oaks της Ουάσιγκτον (DO 55.1.5007).

Η εκλογή του Νικολάου ως μητροπολίτη Αθηνών θα πρέπει να έγινε μετά τον θάνατο του προκατόχου του στην Ακρόπολη, Γεωργίου Βούρτζη, ο οποίος απεβίωσε στις 16 Μαΐου του 1160⁸⁵. Ωστόσο, ο

82. MAGDALINO, *Manuel I*, 326 και σημ. 34. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδος στο έργο του *Λόγος εις τὸν αὐτοκράτορα κῆριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν* (ἐκδ. P. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida, Discours, Traités, Poésies* [CFHB 16/1], Θεσσαλονίκη 1980), 5, 229.12-13, αποδίδει την δημιουργία του αξιώματος στον Αλέξιο Κομνηνό: *ὅς γε καὶ διδάσκαλον ἐθνῶν ἐγκατέστησεν, ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, τὰ τοῦ Παύλου σοι λέγω, ὀρθοτομήσοντα τοῦ Λόγου τὴν αὔλακα, πληθυνοῦντα τῷ Θεῷ τὸ γέωργιον*.

83. Μνημονεύεται στον σωζόμενο κατάλογο των αρχιεπισκόπων Βουλγαρίας (GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida, Discours*, 30. ἰδ': Λέων ὁ Μουγγός, ἐξ Ἰουδαίων ὧν ἐκ προγόνων, χρηματίσας διδάσκαλος τῶν ἐθνῶν) και είχε διαδεχθεί τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Θεοφύλακτο στις αρχές του 12ου αιώνα. Ο Μ. ANGOLD, *Church and Society*, 173 πιστεύει ότι η προηγούμενη ιδιότητα του Μουγγού ως διδασκάλου τῶν ἐθνῶν καθόρισε την επιλογή του για την αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας.

84. LAURENT, *Corpus*, V/1, αρ. 604 και 605, (αρ. 605 = Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *A collection of dated Byzantine lead seals*, Washington 1986, αρ. 120). Η επιγραφή της μίας όψης είναι ίδια και στις δύο σφραγίδες: *Σφραγίς Ἀθηνῶν ποιμένος Νικολάου*. Και οι δύο απεικονίζουν στην άλλη τους όψη δύο διαφορετικές προτομές της Παναγίας κατά μέτωπον, να κρατά τον Χριστό με το αριστερό χέρι (στον τύπο της Οδηγήτριας). Η εικόνα συνοδεύεται στην υπ' αριθμό 604 από την επιγραφή Μ-Ρ ΘΥ και στην υπ' αριθμό 605, από την επιγραφή Μ-Ρ ΘΥ Η ΑΘΗΝΑΙΟΙ. Βλ. HUNGER, *Zur Terminologie der Theotokosdarstellungen*, 139. Στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας φυλάσσεται επίσης μία σφραγίδα με την επιγραφή *Νικόλαος πρόεδρος (Ἀθηνῶν)*: Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Ἀθήναι 1917, αρ. 55α, χωρίς εικόνα και περιγραφή. Πρβλ. ΑΙ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος* [Ἐπετηρὴς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου 2], Ἀθήναι 1949, 84.

85. Βλ. DARROUZÈS, *Obit*, 190, 194 (ἀπὸ το πανομοιότυπο του χαράγματος του Παρθενώνα δια χειρὸς Α. Ορλάνδου). ΟΡΛΑΝΔΟΣ - ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Χαράγματα*, αρ. 40, 27-28. J.-C. CHEYNET - J.-F. VANNIER, *Études Prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, 52. Πρβλ. τον κατάλογο των επισκόπων της Αθήνας, Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Συνοδικὸν*

Αγιοθεοδωρίτης δεν μαρτυρείται ως μητροπολίτης παρά μόνο από το 1166, όταν παρίσταται σε δύο συνόδους, που έλαβαν χώρα τότε στην Κωνσταντινούπολη: η σύνοδος *περι του ῥητοῦ, ὅτι, ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν* (Ιω. 14.28)⁸⁶ και η ενδημούσα σύνοδος της 11ης Απριλίου, *περι του μὴ γίνεσθαι γάμον ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος* (στην οποία εισηγητής ήταν ο ίδιος ο Νικόλαος)⁸⁷.

Στην Ακρόπολη, ἔδρα της μητροπόλεως Αθηνών, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ανήγειρε νέα κτίρια και ανακαίνισε με μεγαλοπρέπεια τον Παρθενώνα, τον μητροπολιτικό ναό, αφιερωμένο στην Θεοτόκο «Αθηνιώτισσα» (ή Ἀθηναΐδα, όπως μαρτυρεῖ αποκλειστικά μία από τις σφραγίδες του Νικολάου)⁸⁸.

τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *ΕΕΒΣ* 13 (1937) 3-29, 14. LAURENT, *La liste épiscopale*, 277 και GOUILLARD, *Synodikon*, 108. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica*, 491.

86. Πραγματοποιήθηκαν 13 συνεδρίες: ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 52. Ο Νικόλαος παρίσταται σε τρεις από αυτές: στις 2 Μαρτίου (ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 141-143. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1058a), 6 Μαρτίου (ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 153-159. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1059) και 6 Απριλίου (ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 173-175. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1075). Οι αποφάσεις της συνόδου συγκεντρώθηκαν από τον Μανουήλ Κομνηνό σε *Ἰδικτον*, που διαβάστηκε στην σύνοδο στις 4 Απριλίου: PG 133, 773 = C. MANGO, *The Conciliar Edict of 1166*, *DOP* 17 (1963) 317-330, 324-330 = ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 167-173. DÖLGER - WIRTH, *Regesten*, 1469. Επίσημη ερμηνεία και αναθέματα καταχωρήθηκαν στο *Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. GOUILLARD, *Synodikon*, 75-81 και 216-223. Για τις αιτίες και το περιεχόμενο της συνόδου, βλ. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 20 κ.ε. A. DONDAINE, *Hugues Ethérien et Léon Toscan*, *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 19 (1952) 67-134, 78 κ.ε. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Hugues Ethérien et le concile de Constantinople de 1166*, *Historisches Jahrbuch* 77 (1958) 473-483. P. CLASSEN, *Das Konzil von Konstantinopel 1166 und die Lateiner*, *BZ* 18 (1955) 339-368. R. BROWNING, *Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries*, *Past and present* 69 (1975) 3-23 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Studies in Byzantine History*, αρ. XV). MAGDALINO, *Manuel I*, 287 κ.ε.

87. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τ. Ε', 96. Για την σύνοδο, βλ. παραπάνω, σμμ. 24.

88. **Μαλάκης**, *Ἐπιτάφιος*, 160: *τὴν δὲ πάλαι μὲν ἀκρόπολιν, νῦν δὲ τῶν Ἀθηναίων μητρόπολιν, ὃ μετὰ πόσους τοὺς ἐκεῖσε προεδρεύσαντας ἐμεγάλυνας, ἄλλους τε ἀνήγειρας οἴκους κάλλος καὶ μέγεθος ἔχοντας καὶ δὴ καὶ τὸν παρθενικὸν θεῖον δόμον, τὸ περιφανὲς τῆς βασιλείας ἀνάκτορον, ὅσον εἶχες ἐξασκήσας εἰς κάλλος καὶ πολλῶ χροσίῳ δεῖξας μαρμαίροντα, ὡς ἂν εἶησαν τῇ καθαρωτάτῃ παρθένῳ καὶ ναὸς καὶ θύτης ὑπέρολαμπροι.* Πρβλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ - ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Χαράγματα*, 30-34. Ο ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους*, Ἀθῆναι 1878, περιέγραψε την ζωή της πόλης, όπως την γνώρισε ο Μιχαήλ Χωνιάτης.

Ως επόμενος μητροπολίτης Αθηνών, μετά τον θάνατο του Αγιοθεοδωρίτη, καταγράφεται ο κατά τα άλλα άγνωστος Ιωάννης⁸⁹. Τον Ιωάννη διαδέχθηκε ο Μιχαήλ Χωνιάτης (t.p.q. 1182)⁹⁰.

Μία ακόμη διάκριση –σημαντική, αν κρίνουμε από την απήχηση που έχει στα κείμενα των εγκωμιαστών του, οι οποίοι ωστόσο δεν διευκρινίζουν τον συγκεκριμένο λόγο που την προκάλεσε– έλαβε ο μητροπολίτης Αθηνών από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό: τον τιμητικό τίτλο του *ὑπερτίμου*⁹¹, με τον οποίο ο Νικόλαος μαρτυρείται για πρώτη φορά να παρίσταται σε ακόμη μία «μικτή» σύνοδο (δηλ. συμμετέχουν και βασιλικοί άρχοντες, εκτός από την εκκλησιαστική ιεραρχία), η οποία έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη το 1173, πρωτοστατούντος του Μιχαήλ Γ΄ του του Αγκιάλου, με αντικείμενο την μετάθεση του μητροπολίτη Αμασειάς Μιχαήλ. Το *συνοδικό σημείωμα*

89. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Συνοδικόν*, 14. LAURENT, *La liste épiscopale*, 277, 289, αρ. 23. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica*, 491. LAURENT, *Corpus V/1*, αρ. 606.

90. Για τον Μιχαήλ Χωνιάτη και την σχετική βιβλιογραφία, βλ. Φ. Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης: Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών* [Πονήματα – Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 2], Αθήνα 1999.

91. GRUMEL, *Métropolitans hypertimes*, 158-163. GRUMEL – DARROUZÈS, *Regestes*, 1126. DÖLGER – WIRTH, *Regesten*, 1515a. Πρβλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, 56-57 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Όφφίκια*, 80. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Évolution*, 127-128. Τον τίτλο απένεμε ο αυτοκράτορας και προοριζόταν, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, για εκκλησιαστικούς που καταλάμβαναν υψηλά αξιώματα ή προσέφεραν εξαιρετικές υπηρεσίες στο κράτος (δημιουργήθηκε μετά το 1056 για τον Μιχαήλ Ψελλό, ο οποίος υπήρξε μοναχός. Σε ένα μικρό κείμενό του –με τίτλο *Πρὸς τοὺς βασιλῆαντας αὐτῷ τῆς τοῦ ὑπερτίμου τιμῆς*– ο Ψελλός καταφέρεται εναντίον ὄσων τον φθονούν εξαιτίας του τίτλου: *Michaelis Pselli oratoria minora*, έκδ. Α. R. LITTLEWOOD, Leipzig 1985, αρ. 9). Ο πρώτος γνωστός *ὑπερτίμος* μητροπολίτης είναι ο Ιωάννης Σίδης, υψηλόβαθμος αξιωματούχος του Νικηφόρου Βοτανειάτη, ο οποίος κατέχει τον τίτλο το 1079 (J. GOUILLARD, *Un chrysobulle de Nicéphore Botaniatès à suscription synodale*, *Byz.* 29-30 (1959-1960) 29-41. LAURENT, *Corpus V/1*, 161 και 296, αρ. 408). Τον 12ο αιώνα τον συγκεκριμένο τίτλο φέρει ο κανονολόγος και διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας Αλέξιος Αριστηνός (μαρτυρείται για τελευταία φορά ως *ὑπερτίμος* το 1166: ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 149 και 155). Ακολουθῶς ο τίτλος περνά στον μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη. Ο K. HORNA, *Die Epigramme des Theodoros Balsamon*, 212, δημοσίευσε μία συντομώτατη επιστολή του Θεοδώρου Βαλσαμώνος με τίτλο *Τῷ Ὑπερτίμῳ*. Οι αναφορές της επιστολής σε μία συνοδική διαδικασία (*πρὸς μὲν τὴν σὴν ἐρώτησιν ἀπόκρισιν ἐσχεδίασα*) –ο Βαλσαμών ανέλαβε *χαρτοφύλαξ* του πατριαρχείου μετά το 1170– και στον (Μανουήλ) Κομνηνό μάς επιτρέπουν να εικάσουμε ότι ο ανώνυμος *ὑπερτίμος* αποδέκτης της επιστολής είναι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης – ο μόνος γνωστός που φέρει αυτό τον τίτλο μετά το 1170 και μέχρι τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ (1180).

με τα συμπεράσματα της συνεδρίας, που επεσήμανε ο V. Grumel⁹², φέρει ημερομηνία συγκεκριμένα της 11ης Ιουλίου του 1173⁹³ και ο πανιερώτατος μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ ὑπέριμος Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης καταλαμβάνει τιμητική θέση, καθώς τοποθετείται αμέσως μετά από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τους άλλους δύο παριστάμενους πατριάρχες, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων⁹⁴, ανάμεσα στους λαϊκούς άρχοντες και μπροστά από όλους τους υπόλοιπους μητροπολίτες. Σχόλιο στον κώδικα *Vindobonensis hist. gr.* 34, φ. 174r⁹⁵ παραδίδει ότι η κίνηση του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, να προκάθεται των άλλων μητροπολιτών, αμέσως μετά την διάκρισή του με τον τίτλο του ὑπεριτίμου, προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία των υπόλοιπων αρχιερέων. Το σχόλιο εξηγεί επίσης ότι ο Αγιοθεοδωρίτης στήριξε την ενέργειά του αυτή, μεταξύ άλλων, στον Κανόνα 38 της Συνόδου ἐν Τρούλλῳ ἢ Πενθέκτης (691/692), σύμφωνα με τον οποίο, οι επίσκοποι οφείλουν να υπακούσουν τον αυτοκράτορα στις αποφάσεις που αφορούν την επισκοπή τους, και στην συνήθεια κατά την οποία οι επίσκοποι γίνονται μητροπολίτες διά βασιλικού προστάγματος, έτσι ώστε ο πιο ασήμαντος επίσκοπος μπορεί απρόοπτα να έχει την πρωτοκαθεδρία των μητροπολιτών⁹⁶. Τα επιχειρήματα αυτά

92. GRUMEL, Métropolitans hypertimes, 162.

93. Το κείμενο εξέδωσε ο μητροπολίτης ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, Ἐκκλησία Σάρδεων, Ὁρθοδοξία 5 (1930) 542-545 (για την χρονολόγηση, πρβλ. GRUMEL – DARROUZÈS, *Regestes*, 1126). DARROUZÈS, Ὀφφίκια, 491 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le traité des transferts: édition critique et commentaire*, REB 42 (1984) 147-214, 184, αρ. 58. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αυτή την περίοδο διεξάγονταν στην Κωνσταντινούπολη υψηλού επιπέδου διαβουλεύσεις μεταξύ αντιπροσώπων της Βυζαντινής και της Δυτικής Εκκλησίας, επαφές με τις οποίες, μεταξύ των άλλων, θα μπορούσε ίσως να σχετίζεται το συγκεκριμένο ταξίδι του Νικολάου από την Αθήνα στην πρωτεύουσα. Βλ. DONDAINE, Hugues Ethérien et Léon Toscan, κυρίως 85-92 και DARROUZÈS, Questions de droit matrimonial, 119-122. Βλ. επίσης G. HOFMANN, Papst und Patriarch unter Kaiser Manuel I. Komnenos. Ein Briefwechsel, *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 74-82 και J. DARROUZÈS, Les Documents Byzantins du XIIe siècle sur la Primauté Romaine, *REB* 23 (1965) 42-88, 78-79. MAGDALINO, *Manuel I*, 88.

94. Βλ. Μαλάκης, *Επιτάφιος*, 157.2, όπου οι τρεις πατριάρχες που ήταν παρόντες κατά την εκφώνηση του Επιταφίου θρηγούν τον Νικόλαο ως τὸν τέταρτον μετ' αὐτούς.

95. H. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 1: *Codices Historici. Codices Philosophici et Philologici*, Wien 1961, 37.10. Ἐκδ. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΗΣ, τ. Ε', 274-276, 274 = JGR I, Coll. IV, αρ. 2, 276-278, 276, σημ. 1.

96. Πρβλ. H. SARADI, Imperial jurisdiction over ecclesiastical provinces: The ranking of new cities as seats of bishops or metropolitans, στο: *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, 149-163, κυρίως 151-155.

αποσκοπούσαν στο να αποδείξουν το κατοχυρωμένο δικαίωμα του αυτοκράτορα να παρέμβει στα εκκλησιαστικά πράγματα και, άρα, και στα ζητήματα πρωτοκαθεδρίας, αλλά δεν έπεισαν τους μητροπολίτες⁹⁷, οι οποίοι, για να αντικρούσουν τις αιτιάσεις του Νικολάου, χρησιμοποίησαν, ως «δεδικασμένο», το πρόσταγμα του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067) για τους μητροπολίτες συγκέλλους και πρωτοσυγκέλλους (τίτλοι και αυτοί αυτοκρατορικής προέλευσης ή συγκλητικοί, όπως του υπερετίμου), το οποίο έθιγε ευθέως το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας των κληρικών που ήταν φορείς πολιτικών τίτλων ή αξιωμάτων, και διευκρίνιζε ότι ο βασιλεύς οὐκ ἔχει ἐξουσίαν ἀμείβειν τοὺς θρόνους, δηλαδή καθιστά σαφές ότι τα πολιτικά αξιώματα (οἱ μητροπολίται σύγκελλοι καὶ πρωτοσύγκελλοι πειρῶνται διὰ τῶν συγκλητικῶν τιμῶν ἀλλάξει τοὺς σεβασμίους θρόνους) δεν παρέχουν το δικαίωμα της πρωτοκαθεδρίας στους κόλπους της συνόδου⁹⁸. Το σχόλιο τονίζει ότι, μετά την προσκόμιση του εν λόγω προστάγματος, οἱ δὲ ἀθετοῦντες τῷ Ἀθηνῶν ἀρχιερεῖς (...) τὸ ἀμφίβολον ἔλυσαν, ὥστε φαίνεται ότι ο Νικόλαος αναγκάστηκε τελικά να συμβιβαστεί.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι το σχόλιο του κώδικα *Vindobonensis hist. gr.* 34 τονίζει την βιασύνη⁹⁹ με την οποία κινήθηκε ο Νικόλαος, ο V.

97. Η συνοδική απόφαση δεν σώζεται, αλλά μνημονεύεται στο αναφερόμενο σχόλιο του *Vindobonensis*. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, 1127.

98. Το πρόσταγμα σώζεται και αυτό στο φ. 174r του κώδ. *Vindobonensis hist. gr.* 34, αμέσως μετά το σχόλιο για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη: *JGR I*, Coll. IV, αρ. 2, 276-278 = ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τ. Ε΄, 275-276: Καὶ τί ἐξουσίαν ἔχει ὁ βασιλεύς, ἢ τὸ συγκλητικὸν ἀξίωμα ἀμείβειν θρόνους, οὓς ὁ Θεὸς διὰ τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν θεοφόρων Πατέρων ἔταξε; (...) Λοιπὸν ἐν μὲν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα καὶ ὁ ἁγιώτατος καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης τυγχάνει, ἐν τε συνόδοις, καὶ στάσεσι, καὶ δικαστηρίοις, ἐν τε καθέδραις, καὶ τοῖς λοιποῖς, ἔξει τὸν θρόνον ἕκαστος, ὃν δέδωκεν αὐτῷ ἢ ἁγία Σοφία, ἣτις ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Κυρίου (...) Ἐν δὲ τῷ παλατίῳ ἔξει τὴν τιμὴν ἕκαστος τὴν ἐν τῇ συγκλήτῳ τυπωθεῖσαν αὐτῷ. Πρβλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύγκλητος*, 58. Εξεδόθη το 1065, ἐπὶ πατριάρχου Ἰωάννου του Ξιφιλίνου. Ἦταν χαραγμένο στα κατηχουμενεία της Αγίας Σοφίας. DÖLGER - WIRTH, *Regesten*, 960 (με φανερό παρερμηνεία του περιεχομένου). V. GRUMEL, *Titulature des métropolités byzantins I: Les métropolités syncelles*, *REB* 3 (1945) 92-114, 96. GOUILLARD, *Un chrysobulle*, 40-41. DARROUZÈS, *Ὁφίγια*, 80.

99. *JGR I*, Coll. IV, αρ. 2, 276, σημ. 1 = ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τ. Ε΄, 274: Τοῦ μητροπολίτου ἐκεῖνου τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν Κυροῦ Νικολάου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου τιμηθέντος προστάζει βασιλικῇ διὰ τοῦ ἀξιώματος τοῦ υπερετίμου, καὶ σπουδάσαντος μεταπεσεῖν ἀπὸ τοῦ λαχόντος αὐτοῦ τρόπου τὸν θρόνον αὐτοῦ, καὶ προκαθῆσθαι πάντων τῶν

Grumel¹⁰⁰ συμπέρανε ότι σε αυτή ακριβώς την σύνοδο «αυθαιρέτησε» ο Αγιοθεοδωρίτης, καταλαμβάνοντας, με προσωπική πρωτοβουλία, τιμητική θέση για πρώτη φορά ως *υπέρτιμος* και προκαλώντας την αντίδραση των αρχιερέων, και ότι, επομένως, εκείνος πρέπει να απέκτησε τον τίτλο σε χρονικό διάστημα που αμέσως προηγείτο της διεξαγωγής της συνόδου της 11ης Ιουλίου του 1173¹⁰¹.

Τρεις πηγές (η Μονωδία του Ευσταθίου, ο Επιτάφιος λόγος του Ευθυμίου Μαλάκη και η Επιστολή του Μακρεμβολίτου¹⁰²) μαρτυρούν

ἀρχιερέων διὰ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα, γέγονεν ἀμφιβολία μεγάλη παρὰ τε τῷ βασιλικῷ βήματι καὶ παρὰ τῇ ἀγία συνόδῳ χάριν τούτου μέσον τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀθηνῶν.

100. GRUMEL, *Métropolités hypertimes*, 163.

101. Και σίγουρα δεν μπορεί να εκληφθεί ως απόδειξη του αντιθέτου, το γεγονός ότι σχόλιο του Θεοδώρου Βαλασαμώνος στον Τίτλο ΙΓ', Κεφ. Β' του Νομοκανόνος του Ψευδο-Φωτίου, το οποίο γράφτηκε μετά τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη και μνημονεύει την εισήγησή του στην σύνοδο της 11ης Απριλίου του 1166, τον αναφέρει ως *υπέρτιμο*: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τ. Α', 281: Ἐκράτει οὖν τὸ τοιοῦτον συνοδικὸν θέσπισμα μέχρι τῆς ἐφημερίας τοῦ ἀγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυρίου Λουκά. Τηνικαῦτα δέ, ἤτοι κατὰ τὸν Ἀπρίλιον μῆνα τῆς ιδ' ἰνδικτιῶνος τοῦ ζ' εἰτος, ἀνενεγκόντος συνοδικῶς τοῦ ἀποικομένου ἱερωτάτου μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ ὑπερτίμου κυρίου Νικολάου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου μεγάλην ἐντεῦθεν ψυχικὴν βλάβην γίνεσθαι εἰς τινὰς τῶν ὑπὸ τὴν ἐνορίαν αὐτοῦ κρύφα γάμους ζ' βαθμοῦ πεποιηκότας διὰ τὸν φόβον τῶν ἐπιτιμίων, διάγνωσις γέγονε συνοδική ταῦτα διαλαμβάνουσα. Διὰ γοῦν ταῦτα ἡμετριότης ἡμῶν... Στα πρακτικά των συνόδων του 1166, ο Αγιοθεοδωρίτης δεν μνημονεύεται ως υπέρτιμος και επιπλέον καταλαμβάνει την κανονική θέση της μητρόπολής του, μετά από τον μητροπολίτη Κορίνθου και πριν από τον μητροπολίτη Μωκησού. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τ. Ε', 95. ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 142, 173, 155, 157. Πρβλ. GRUMEL, *Métropolités hypertimes*, 161.

102. Ευστάθιος, *Μονωδία*, 7.40 κ.ε: Ἐμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἡ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν, ἵνα μὴ μόνον ἡ τοῦ Παύλου διδασκαλία τούτους περιχωρεῖ, ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν χάρισμα μαρτυρεῖ τῷ καλῷ τούτῳ σπόρῳ καὶ ὁ Ἰόνιος (...) ἔθρεψας ἐν λιμῷ καὶ τοῖς ἐφεξῆς, ὅσοι τὴν Ἀδριάδα μετεκδέχονται προάγων μέχρι καὶ εἰς τὴν ἐν μεγάλῳ ὀνόματι Σικελικὴν, καὶ λόγῳ μὲν ἐκτρέφων, οἷς διηρμήνευες ἐν πάσαις ταῖς γραφαῖς φιλοπευστοῦσι τὰ περὶ τοῦ θεοῦ, καὶ τὸν λοιπὸν δὲ ἄρτον τοῖς προσιοῦσιν ἐπαρκῶν, ὁποῖος καὶ τοιοῦτος πολὺς ὄχλος τὴν Ἰταλικὴν περιβόσκειται ... Και στο ίδιο, 12.34 κ.ε: τῇ δὲ σῇ μακαριότητι, ᾧ θαυμαστῆς μνήμης ἄξιε ἀρχιερεῦ, ἵνα τῶν προτέρων γένωμαι, ἐπενθήκη ἐγκωμίου ἔσται καὶ ἡ μακρὰ ὁδοιπορία ἐκείνη, ἣν βασιλεὺς μὲν ὁ πάνσοφος ἀριστίνδην ἐπέκρινεν, αὐτὸς δὲ χαίρων εὐθυβόλως ἤνυσας καὶ οὐ κατὰ τὸν Ἰθακήσιον τλήμονα, ὅτε καὶ εἰς ὄψιν ἦκων τοῖς Ἰταλοῖς ἐπέστρεφες ἐκείνους, ὡς εἰ καὶ θειοτέραν τινὰ θεὰν ἔβλεπον, ἀνοίξας δὲ τὸ στόμα εἰς λόγους ἐξέπληττες, οἷς ὑπετέμνου

ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ανέλαβε, κατ' εντολή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, διπλωματικές αποστολές στην περιοχή του Ιλλυρικού, καθώς επίσης στην Ιταλική χερσόνησο και στην Σικελία, σε μία περίοδο όπου εκτυλίσσονται οι τελευταίες βυζαντινές προσπάθειες για την διατήρηση της αυτοκρατορικής επιρροής στην Ιταλία και, σε θρησκευτικό ή εκκλησιαστικό επίπεδο, αναλαμβάνονται αλληπάλλληλες διπλωματικές πρωτοβουλίες υπέρ της δογματικής προσέγγισης με την Δυτική Εκκλησία¹⁰³.

Σύμφωνα με τον Ευστάθιο, ο Νικόλαος ήταν επίσκοπος¹⁰⁴ κατά την

πᾶσαν ἀντιλογία, τὰ μὲν λακωνίζων, ὃ δὴ καὶ ἦν ἀνοίγειν στόμα ὡς ἐν παραβολαῖς, ὁποίων καὶ τούτων πολλῶν χρεῖα τοῖς πρεσβεύουσι ... Μαλάκης, Ἐπιτάφιος, 156.11 κ.ε: τίς τὴν χρυσῆαν ὄντως σειρὰν διέρρηξε; τίς ἀδελφῶν χορὸν διεσπάραξε τὸν κορυφαῖον ἀποσπᾶσας καὶ προὔχοντα; μὴ καὶ πάλιν πρέσβυς παρὰ βασιλέως ἐστάλη καὶ λιπὼν ἡμᾶς ὄξιν ποιεῖται τὸν δρόμον τὰ τῷ βασιλεῖ φίλον καταπραξόμενος; ... Μακροεμβολίτης, Ἐπιστολή, 247.28-248.3: Τὴν δὲ περὶ τῆς σῆς πρεσβείας <γνώσιν> καὶ ὅσα μοι τὸ γράμμα διεμήνησεν ἀγαθὰ, γέγηθα μὲν καὶ αὐτὸς καὶ συγγέγηθα τῷ παντὶ καὶ τῇ πανδήμῳ καὶ κοσμοσωτηρίῳ πανηγύρει συμπανηγυρίζω καὶ αὐτὸς εὐχαριστήριον ἕμνον τῇ Θεομήτορι.

103. Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, κυρίως 83-108. Ενδεικτικά επίσης, J. DARROUZÈS, *Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins*, *REB* 21 (1963) 50-100. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La Primauté Romaine*.

104 Ευστάθιος, *Μονωδία*, 12.34 κ.ε (βλ. πιο πάνω, σημ. 102). Ο Ρ. ΑΓΑΡΙΤΟΣ, *Mischung*, 125, σημ. 35, επικαλούμενος την ρητορική υπερβολή και κοινούς τόπους της ρητορικής του πένθους, αμφισβήτησε ότι ο Νικόλος ήταν απαραίτητα επίσκοπος, κατά την διεξαγωγή των πρεσβειών. Η δραστηριοποίηση επισκόπων και άλλων μελών του ανωτέρου κλήρου στις διπλωματικές σχέσεις του Βυζαντίου του Μανουήλ Κομνηνού κυρίως με την Δύση έχει γενικά επισημανθεί από τους ερευνητές (DARROUZÈS, *Obit*, 195 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Tornikès*, 14, 204 και σημ. 2. MAGDALINO, *Manuel I*, 319. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 34 και σημ. 38. ΑΓΑΡΙΤΟΣ, *Mischung*, 124 κ.ε.). Εκτός από τον Αγιοθεοδωρίτη, και ο Γεώργιος Βούρτζης επιχείρησε να ταξιδεύσει στην Ρώμη το 1154 (βλ. παρακάτω, σημ. 107)· ο μετέπειτα οικουμενικός πατριάρχης Βασίλειος Καματηρός ανέλαβε διπλωματικές αποστολές στην Ιταλία και στην Παλαιστίνη, την δεκαετία των 1160 (ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 32, 34. MAGDALINO, *Manuel I*, 84 και σημ. 225)· ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης απεστάλη το 1191 στον Ριχάρδο Α΄ Λεοντόκαρδο, τον βασιλιά της Αγγλίας, ο οποίος βρισκόταν τότε σε Σταυροφορία (ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες*, 57-58). Ο «Έλληνας επίσκοπος», απεσταλμένος του Μανουήλ Κομνηνού, ο οποίος, σύμφωνα με τον Άνσελμο της Havelberg, επισκέφθηκε τον Πάπα Ευγένιο Γ΄ στο Tusculum, όπου διέμενε, το 1149, ήταν πιθανότατα ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Βασίλειος Αχριδιηνός (*Anselmi Havelbergensis, Dialogi*, PL 188, 1139. DARROUZÈS, *La Primauté Romaine*, 59-68 -πρβλ. και 67, σημ. 12, όπου ο αναφερόμενος «υπέρτιμος» δεν πρέπει να ταυτιστεί με τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, όπως κάνει ο Darrouzès, αλλά με τον Μιχαήλ Ψελλό: WIRTH, *Eustathii Thessalonicen-*

διάρκεια της ή των πρεσβειών που μνημονεύει, ενώ ο Μακρεμβολίτης δηλώνει στην επιστολή του, ότι ο Νικόλαος διέσχισε τότε ή επρόκειτο να διασχίσει θάλασσα με άνεμο τον Ζέφυρο, δηλαδή, τον δυτικό άνεμο, κοινώς Πουνέντε. Προορισμός και αυτής της διπλωματικής αποστολής ήταν, επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε, η Δύση. Η πρεσβεία αναφέρεται εδώ ως μελλοντική ή εν εξελίξει¹⁰⁵ και ο Νικόλαος προσφωνείται και επίσκοπος και *ὑπέρτιμος*¹⁰⁶. Αυτά τα δεδομένα αποδεικνύουν ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπηρέτησε σίγουρα ως πρέσβυς, τουλάχιστον μετά την χειροτονία του ως μητροπολίτη Αθηνών, κατά την περίοδο 1160 (*terminus post quem*)-1175¹⁰⁷.

sis opera minora, Λόγος Ε', 61-77, 76.53-55). Ωστόσο, παραμένει γενικά ανεξερευνήτος ο πραγματικός ρόλος των αντιπροσώπων της ανώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας ως αυτοκρατορικών πρεσβευτών αυτή την περίοδο, ρόλος ο οποίος αναμφίβολα πηγάζει από την «στενή συνάρτηση και βαθιά αλληλεπίδραση των πολιτικών και των εκκλησιαστικών εξελίξεων» (ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, 20), στοιχεία που χαρακτηρίζουν την εποχή και ευνοούν την έξαρση της «θεολογικής διπλωματίας». Βλ. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *The notion of Byzantine diplomacy*, στο: *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, εκδ. J. SHEPARD – S. FRANKLIN [Society for the Promotion of Byzantine Studies 1], Aldershot 1992, 3-21. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, *Η βυζαντινή διπλωματία ως μέσο επικοινωνίας*, στο: *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, εκδ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ [ΕΙΕ/ΚΒΕ], Αθήνα 1993, 339-407. Για τον ανώτερο κλήρο –ο οποίος συχνά προέρχεται από το σώμα των διδασκάλων της Μεγάλης Εκκλησίας– ως φορέα της επίσημης ιδεολογίας του Κράτους, βλ. U. CRISCUOLO, *Chiesa ed insegnamento a Bisancio nel XII secolo: sul problema della cosiddetta 'Accademia Patriarcale', Sicularum Gymnasium* 28 (1975) 373-390, 388-389. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 176-177. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 12 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Douze didascales*, 435, 437. ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ, *Manuel I*, 154 και 177.

105. Μακρεμβολίτης, *Ἐπιστολή*, 248.3-5: Ἐμοὶ δ' οὐ νῦν γέγονε ταῦτα μαθεῖν, ἀλλ' ἄμα σὺ περὶ τὴν πρεσβείαν κἀμοὶ κατὰ νοῦν ὡς πέρας αἴσιον εὐρήσει τὰ πράγματα.

106. Μακρεμβολίτης, *Ἐπιστολή*, 247.18: ὄντως χρυσᾶς τὰς Ἀθήνας εὐρίσκω τῆς σῆς ἀγιοσύνης και 247.8: καὶ σῆς γλώττης ὑπερτίμου πολυχέυμονος ποταμοῦ Σολομώντειος λίθος ὑπέρτιμος.

107. Σύμφωνα με επιστολή του Γεωργίου Τορνίκη, ο προκατόχος του Νικολάου στην μητρόπολη της Αθήνας, Γεώργιος Βούρτζης, είχε προσπαθήσει επίσης, το 1154, να περάσει από το Δυρράχιο (δηλαδή, από το Ιλλυρικό) στην Ρώμη, αλλά τον απέτρεψαν οι ισχυροί άνεμοι και η δυνατή θαλασσοταραχή. DARROUZÈS, *Tornikès*, 209.11-12. Πρβλ. Θ. ΜΠΑΖΑΙΟΥ-BARABAS, *Θαλάσσιοι δρόμοι: δυνατότητες και δυσκολίες της θαλάσσιας επικοινωνίας σε βυζαντινά κείμενα*, στο: *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 435-443, ιδιαίτερα 440, και V. VON FALKENHAUSEN, *Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe s.)*, στο: *Ἡ Καθημερινή Ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, 710-731.

Συνοψίζοντας, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης και οι δύο αδελφοί του, ο Ιωάννης 1 και ο Μιχαήλ, αναμφισβήτητα ανδρώθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν επαγγελματικά ήδη από την βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143). Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι πηγές μας δεν αναφέρονται στους γονείς των τριών λαμπρών αδελφών, οι οποίοι υπηρέτησαν, κυρίως τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180), από καίριες θέσεις της διοίκησης του κράτους και της Εκκλησίας.

Ο Νικόλαος προσθέτει ένα επιπλέον όνομα στον προσωπογραφικό κατάλογο των αξιωματούχων, που είχαν καταλάβει το αξίωμα του *ὄρφανοτρόφου* στην Κωνσταντινούπολη τον 12ο αιώνα. Ακολουθεί ο αδελφός του, ο λογοθέτης του δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης (μαρτυρείται ως *ὄρφανοτρόφος* το 1166). Σε αντίθεση με την άποψη, η οποία είχε επικρατήσει, ο Νικόλαος δεν μαρτυρείται ποτέ ως *νομοφύλαξ*. Το αξίωμα αυτό φαίνεται ότι έχει αυτή την περίοδο διαφορετικό χαρακτήρα, σε σύγκριση με τον 11ο αιώνα: δεν πρόκειται πλέον περί «διδασκάλου του Δικαίου», αλλά συνιστά αμιγώς δικαστική αρχή. Στην εκκλησιαστική ιεραρχία, ο Νικόλαος κατάφερε να αναρριχηθεί στις ζηλευτές θέσεις του *διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου* και του *Μαΐστορος τῶν Ρητόρων* διετέλεσε επίσης *διδάσκαλος τῶν ἔθνων*. Ως μητροπολίτης πλέον, και όντας νομικός, επέδειξε υπερβάλλοντα ζήλο σε ζητήματα γαμικού δικαίου, γεγονός που υπογραμμίζουν και οι εγκωμιαστές του, και όχι μόνο δεν απείχε των αυτοκρατορικών υποθέσεων, αλλά υπηρέτησε τον αυτοκράτορα ως πρεσβευτής στην Δύση. Η Επιστολή του Μακρεμβολίτου επιβεβαιώνει ότι ο Νικόλαος ανέλαβε αποστολές ως πρεσβευτής σίγουρα με την ιδιότητα του μητροπολίτη (μαρτυρείται από το 1166), αλλά ακόμη και αφού διακρίθηκε με τον τιμητικό τίτλο του *ὑπερτίμου* (1173), ελάχιστα χρόνια πριν τον θάνατό του (1175). Σημειώνεται επίσης ότι το συγγραφικό έργο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, γνήσιου εκπροσώπου της κομνήνειας λόγιας γραμματείας –διετέλεσε *μαΐστωρ τῶν ρητόρων*– δεν σώζεται ή αγνοείται μέχρι στιγμής.

Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, λοιπόν, αποτελεί αναμφίβολα χαρακτηριστικό παράδειγμα προβεβλημένου δημοσίου άνδρα της εποχής του. Λογιότατος και πολυπράγμων, ακολούθησε πιστά μία εντυπωσιακή επαγγελματική σταδιοδρομία, κυρίως εκκλησιαστική, αλλά με σημαντικές προεκτάσεις και στην σφαίρα των πολιτικών αξιωμάτων. Με λόγια του

Ευσταθίου, *ἐμέριξεν ἑαυτὸν ἀμφοῖν οὔτε τῶν βασιλείων λειπόμενος καὶ τοῖς ἱεροῖς ἀνακτόροις ἐνδιδαιτώμενος.*

Ἡ ανασκόπηση τῆς ζωῆς του ἀποκαλύπτει σε μεγάλο βαθμὸ τὴν δομὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἱεραρχίας, καθὼς καὶ τὴν συμπόρευση καὶ διασταύρωση ρόλων, πρακτικὴ εὐρέως διαδεδομένη καὶ ἀνεκτὴ, ἀν καὶ μὴ «ἐπιτρεπόμενη» ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία.

THE BYZANTINE FAMILY OF THE HAGIOTHEODORITES (I):
*NIKOLAOS HAGIOTHEODORITES, ALL-HOLIEST METROPOLITAN OF ATHENS
AND HYPERTIMOS*

The present article consists in a prosopographical study on Nikolaos Hagiotheodorites. Nikolaos, *didaskalos tou evangeliou, maistor ton rhetoron* and metropolitan of Athens (1160/66-1175), was one of the most prominent scholars under the service of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople. His brother Michael acted as a *Logothetes tou dromou* (1166-1180) and *mesazon* in the court of Manuel I Comnenus. Both of them are the most renowned members of the *Hagiotheodorites* family. Nikolaos Hagiotheodorites was the typical busy public figure of his time. Having initially a succesful church career, he then accomplished an impressive professional activity by combining many secular and ecclesiastical offices.

TIMOTHY DAWSON

THE MONOMACHOS CROWN: TOWARDS A RESOLUTION

The so-called “Crown of Constantine Monomachos” has long been a perplexing and contentious object¹. Its unique characteristics have led to much speculation about where and why it was made, and even to the argument that it may be a modern forgery². A recent author, Etele Kiss, suggested, in passing, what may well be a resolution to the questions³. Her proposition has great merit, but requires elaboration to confirm its effect in the face of the past debate.

To summarise, the major issues with the crown are threefold. The casual, error-ridden nature of its decoration and inscriptions were central to Nicolas Oikonomidès’ argument for the crown being a forgery. Another issue is its construction in discrete, disjointed segments, and form of oblong plates with rounded tops, evidently intended to be fixed to some flexible backing. A third problem is the limited span encompassed by the assemblage of plates as found.

In her article, Etele Kiss persuasively showed that the errors in the inscriptions and in the representations of dress on the central panels of

1. The crown has been widely illustrated. Colour images of the crown may be found in, *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, eds. H. EVANS – W. WIXOM, New York 1997 (hereafter EVANS – WIXOM, *Glory of Byzantium*), 210-212

2. N. OIKONOMIDÈS, La couronne dite de Constantin Monomaque, *Travaux et Mémoires* 12 (1994), 241-262

3. E. KISS, The State of Research into the Monomachos Crown and Some Further Thoughts, in: *Perceptions of Byzantium and Its Neighbours (843-1261)*, ed. O. Z. PEVNY, New York 2000 (hereafter KISS, *State of Research*), 60-83.

the crown, and the figures of the dancers in the flanking panels are not unprecedented in Byzantine artworks of the middle period, thereby undermining the majority of Oikonomides' bases for deeming it to be a forgery. A point made by Oikonomides which was accepted by Kiss, that the construction of the crown is quite shoddy is of some significance, as will be discussed later⁴.

As numerous previous commentators have observed, the rounded tops on the plates do remind one of some of the upper projections on women's crowns and coronets of the ninth to twelfth centuries⁵. Middle Byzantine era art contains many realistic representations of women's crowns, the forms of which are broadly corroborated by the eleventh-century coronet that forms the base of the so-called Holy Crown of Hungary⁶. All this evidence, however, indicates that those upper ornaments, whether rounded or pointed, were an optional addition to entirely solid circlets. The decorative schemes on illustrated crowns, and the Holy Crown of Hungary, emphasise the horizontal element over the vertical projections (fig. 1). If it was to be a crown to be worn upon the head, the segmented construction of the Monomachos Crown is unique in the Roman Empire. The ancient root meaning of *diadema*, a common term for crowns throughout the period, was indeed "tied around" (from *διαδέω*), implying a flexible material, and coronets literally retained that quality in antiquity, yet, while there are Western medieval examples of segmented coronets⁷, there is no evidence in the middle Byzantine period that any crown meant for ceremonial wear upon the head in the Roman Empire retained anything like such a flexible characteristic⁸. When worn on

4. KISS, *State of Research*, 76.

5. KISS, *State of Research*, 65. This idea was pursued most forcefully by J. DEÉR, *Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West*, in: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik: Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert*, ed. P. E. SCHRAMM, Stuttgart 1955 (hereafter DEÉR, *Mittelalterliche Frauenkronen*), vol. II, 434

6. J. DEÉR, *Die Heilige Krone Ungarns*, Graz-Wien-Köln 1966, 53, recognised the base of the Holy Crown of Hungary as made for a woman.

7. Discussed by DEÉR, *Mittelalterliche Frauenkronen* and shown in plate 60; see also note 4 above.

8. J. L. BALL, *Representations of Secular Dress*, New York 2005, 13; P. A. DROSSOYANNI, *A Pair of Byzantine Crowns*, *JÖB* 32/3 (1982), 529-538; É. KOVÁCS – Z. LOVAG, *The Hungarian Crown and Other Regalia*, Budapest 1980; M. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden-Boston

the head, the effect of the vertical segmentation of the Monomachos Crown must be quite odd to anyone habituated to the known forms of middle Byzantine royal portraiture (fig. 2)⁹.

An additional difficulty with the comparison with royal women's crowns is the *lack* of opulence in the Monomachos Crown. The pictorial sources and the surviving base of the Holy Crown of Hungary are all consistent in being adorned with gems and pearls, in addition to enamels, as, indeed, are many other surviving pieces of middle Byzantine elite metalwork. In the *Book of Ceremonies* regalia items for many ranks or functions are gilded, and some belonging to relatively undistinguished or functions ranks have gems and pearls¹⁰. Otherwise, what normally sets the royal versions of regalia items apart from those of lesser persons is the routine addition of gems and pearls¹¹. This observation suggests that the crown is not a royal object, an observation which could be explained by the new hypothesis presented below.

A further problem with the idea that the Monomachos Crown is a crown in the usual sense is the fact that the cumulative extent of the plates is just 32 cm. A full head circumference for even an average woman is in the

2003, 28; E. PILTZ, *Kamelaukion et mitra: Insignes byzantines impériaux et ecclésiastiques*, Stockholm 1977.

9. Thanks are due to Stephen Lowe of the New Varangian Guard re-enactment group for this picture of his version of the crown.

10. Gilded regalia items include batons, collars, swords and scourges, and are mentioned much too often in the *Book of Ceremonies* to be cited in detail. Batons of the *silentiarioi* had gems as well as gilding, Constantini Porphyrogeniti, *De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. J. J. REISKE, v. 1, Bonn 1829 (hereafter Const. Porph. *De cer.* ed. REISKE), 81, 17-18; 100, 3; 167, 23-24. Some staves carried by *ostiarioi* were also jewelled, Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 10, 1-2. 4; Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 574, 16-18; 640, 6-7; 721, 18-20. The regalia torques of the *protospatharioi* had gems, Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 709, 20ff., and other collars worn by "Saracen friends", were both bejewelled and pearled as well as gilded, Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 584, 1ff. Even a belt, called *baltidion*, had gems, Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 710, 21ff.

11. For example, two parade shields bearing gems and pearls were held in the chapel of St. Theodoros attached to the Chrysotriklinos, almost certainly for imperial use, Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 640, 12-14. More clearly, while several ranks named for the item routinely carried gilded swords (*spathia*) (for example, *spatharokoubikoularioi*: Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 574, 20ff.), those of the emperor and kaisar had gems and pearls, Const. Porph. *De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 80, 9ff.; 167, 9-10; 188, 4. 9. 24.

vicinity of 54 cm. Hence, if the crown were made up in a manner to be worn upon the head an additional expanse of at least 22 cm is required. Bridging that gap raises some difficult questions. One might posit a plate or plates missing, but of what sort? The least aesthetically difficult possibility, given the carefully graduated design of the plates would be to imagine missing pieces interpolated between the surviving ones – that would be seven plates, each approximately 3.5 cm wide. Yet the idea of such comprehensive but specific losses is entirely implausible. A lesser number of plates, or a single plate, to bridge the gap, presumably at the back (as in fig. 2), would be a more credible loss. If that were so, would the diminishing height motif be continued or would it be mirrored to another peak? It is notable that the widths of the plates are graduated as well as their heights. How would that be accommodated by a continuation? What would be represented on them if the continuation were of similarly decorated plates? The decorative schema is one of the hotly debated issues as it is. Certainly it cannot be entertained that the additional span would be filled with an unadorned expanse of any material. In reality, the proposition that the crown could be extended somehow to fit a head does nothing more than confuse the already complex issues of the crown with further baseless speculations.

Towards the end of her article, Etele Kiss mentions, as one possibility, the presentation of a crown to an emperor returning from a military campaign¹². The author offers this idea diffidently, but it may well hold the key to the conundrum. The relevant source for this notion is the composite manual on the conduct of imperial expeditions prepared by, or at the behest of, Constantine VII Porphyrogenitus and appended to the *Book of Ceremonies*. That work presents two historical accounts of imperial triumphal entries into Constantinople as paradigms. Both say that the Eparchos presented a crown to the emperor as he entered the City. The second account goes further, saying that the ruler then wore this crown on his right arm¹³. That presentation crown cannot have been a full sized item of the usual sort, for there is no practical way the wear such on the arm. It would at best dangle at the elbow, a precarious and undignified sight, and would be in constant danger of falling away completely (fig. 3). If, however, the plates of

12. KISS, *State of Research*, 76.

13. *Const. Porph. De cer.*, ed. REISKE, v. 1, 506, 1ff.; *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. J. F. HALDON (CFHB 28), Wien 1990, 148, 846-849.

the Monomachos Crown are mounted on a flexible backing in a contiguous loop, its 32 cm circumference is ideal to be slipped up a man's arm to sit comfortably around his biceps (fig. 4). This application allows the assembly in an unbroken circle, and does not require an opening and fastening in the manner of surviving wrist bracelets¹⁴, as its size is more than sufficient to be slipped over the hand and up to the upper arm. The largest plate then occupies the bulk of the length of the upper arm, while the smaller sizes of the plates opposite avoid causing obstruction with the garments on the inside of the arm, as well as embodying their lesser importance. The portrait of Basil II in triumphal garb in the Saint Mark's Library Psalter does show his upper arms encircled in a comparable manner. Those armbands are patterned in the style commonly used for the longitudinally quilted or splinted *manikia* often seen attached to the *klibania* of military saints¹⁵, but they are not attached to his body armour, thus precluding the possibility that they are meant to represent anything functionally protective.

If the Monomachos Crown was a triumphal arm-ring, it could further help to explain the quirks of the decoration. Etele Kiss discussed the artistic and other precedents for dancing women, and noted Restle's connection of them to ceremonial adventi, as well as particular association they had with victory¹⁶. One might further note also the Bamberg Tapestry whereupon the personifications of Rome and Constantinople presenting triumphal *toupha* crowns to Basil II are both dressed in a manner typical of representations of dancers in the eleventh and twelfth centuries¹⁷. Furthermore, if the crown

14. Such as the pair of enamelled bracelets in the Museum of Byzantine Culture in Thessaloniki, EVANS - WIXOM, *Glory of Byzantium*, 243, fig. 165A; and the nielloed bracelet in the Kanellopoulos Museum in Athens, EVANS - WIXOM, *Glory of Byzantium*, 249, fig. 174.

15. Nikephoros Phokas, "Praecepta Militaria", ed. E. McGEER, *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington 1995, 34, 24ff. For primary source pictures and reconstructions of such military equipment see T. DAWSON, *Byzantine Cavalryman: Eastern Roman Empire, c. 900-1204*, Oxford 2009.

16. KISS, *State of Research*, 73.

17. As Kiss noted, pictures of dancers in similar styles of dress to those on the crown, as well as women dancing for pleasure dressed in more usual clothing, do occur quite widely across the period, and are positively profuse on works of minor art of the tenth to twelfth centuries, such as ivory caskets and repoussée bowls, KISS, *State of Research*, 72ff. For variations in women's clothing in this era, including a discussion of theatrical dancers'

were indeed made for this application, it would be used just once as one relatively minor element in a lengthy ceremonial excursion, and seen at close quarters by very few people whose attention would, no doubt, be focussed upon rather grander matters than the fine details of iconography. The craftsmanship required, therefore, would justifiably be less exacting than would be expected of a real crown to be worn often and for longer periods in one of the most ritually significant of locations – a ruler’s head.

The reign of Constantine Monomachos afforded several occasions when a triumph was, or could have been, celebrated. The episode which is described least by the sources is that of the Rus fleet attacking Constantinople in the latter part of 1043. When it was defeated, Psellos, a contemporary observer, says that the emperor “returned triumphantly to the palace” from the sea front whence he and courtiers had watched the engagement, but does not mention a ceremony as such. The most troublesome event was the revolt of Leo Tornikios in 1047 which got as far as besieging the capital. Once that was suppressed, Psellos said that Monomachos staged a celebration which outshone all that had gone before¹⁸. A triumph with all possible pomp must surely have included the presentation of an armilla, as precedent required, yet there are two reasons why the Monomachos Crown would not have been that one. The first reason has already been discussed – it is too plain a work to have been made for royalty. The second reason is that it would be contrary to established practice to have the wearer depicted on the item worn. The base of the Holy Crown of Hungary illustrates the paradigm precisely. On the centre front is Christ, flanked by angels. Then on the centre rear is emperor Michael Doukas, flanked by Kaisars. In this manner is illustrated the hierarchy to which the unknown woman for whom it was made owed allegiance¹⁹. If the arm-crown Constantine Monomachos must have worn for

dress, see T. DAWSON, Propriety, Practicality and Pleasure: the parameters of women’s dress 1000-1204, in: *Byzantine Women: Varieties of Experience 800-1200*, ed. L. GARLAND, Aldershot 2006, 41-75.

18. Michele Psello, ed. S. IMPELLIZZERI, Imperatori di Bisanzio (*Cronografia*), Milano-Roma 1984, (hereafter Psellos, *Chronographia*), VI.123, 13-16.

19. Other examples show how persistent this practice was, from the imperial portraits on the *tablia* of cloaks worn by empresses depicted on several late antique ivories (one in the Bargello Museum, D. TALBOT RICE, *Byzantine Art*, New York 1959, fig. 21; another in the Vienna Kunsthistorisches Museum, H. W. HAUSSIG, *A History of Byzantine Civilization*, New York 1971, fig. 126) to the imperial portraits embroidered on the *skaranika* of the

the Tornikios triumph had had a portrait, it must have been of the personage to whom Monomachos owed fealty, that is, Christ, perhaps, accompanied by warrior saints, given the military context, rather than the angels found on the Hungarian crown.

The victorious occasion which is described at some length by several chroniclers was the end of the rebellion of George Maniakes in 1043. Maniakes had been a highly successful, and hence popular, general, and this had established the support base within the army for his attempt to seize the throne. Constantine chose not to lead the metropolitan army against the usurper himself, but, concerned about the possibility of yet another general getting ideas above his station in the wake of a victory, he appointed a court eunuch, Stephen Pergamēnos rather than an experienced general. The imperial army's victory seems much more a matter of Maniakes' bad luck than the eunuch's abilities in command, but win it did, and the Rulers decided to grant Pergamēnos a Triumph. Michael McCormick is of the opinion that Monomachos decided to allow the parade "only at the last minute"²⁰. Skylitzes says it took place "some days after" the return of the army to the capital²¹. McCormick further observes that Pergamēnos' triumph was very much in keeping with tradition, a view evidently based upon Psellos' moderately detailed description of the event, which is indeed suitably reminiscent of the paradigms set out by Constantine VII Porphyrogenitus²². Hence, although not specifically mentioned, the ceremony should have included the presentation of an arm-crown by the Hyparchos to the general early in the proceedings. The emperor is said to have watched the parade seated on a dais at the Chalke Phylake with the two empresses enthroned on each side of him, an arrangement similar to the crown itself²³. The possibility that the crown is an armilla made for the triumph of Stephen Pergamēnos, could further help

Palaiologian court, Pseudo-Kodinos, ed. J. VERPEAUX, *Traité des Offices*, Paris, 1966, 152, 1ff.; 153, 13-17; 156, 24-157, 4; 158, 11ff.

20. M. McCORMICK, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge 1986 (hereafter McCORMICK, *Eternal Victory*), 181.

21. *Joannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. J. THURN (CFHB 5), Berlin 1973, 427, 67ff. The mere fact that this author mentions the event suggests it was regarded as somehow significant, as he makes no mention of celebrations for the other two victories.

22. McCORMICK, *Eternal Victory*, 182-183.

23. Psellos, *Chronographia*, VI.88, 1ff.

to explain some of its quirks. Besides the defective decoration, the crown's construction is notably flimsy, compared even to the two roundels that were found with it, let alone other surviving comparable metalwork²⁴. This feature could be explained by it being prepared quickly to be worn once for a brief time. The clumsiness of the decoration and inscriptions could also have been exacerbated by the very short time the workshop had to make it. Its plainness, furthermore, would be due in part, perhaps, also to the brief lead time, but possibly more to the relatively lowly status of the recipient. The presence of the emperor and empresses on the crown would be particularly appropriate in this context in representing the rulers for whose authority the eunuch-turned-general had fought and been victorious. The presence of the figure representing Humility, which Oikonomidès had questioned, would similarly be appropriate as a tacit injunction for the wearer not to become unduly ambitious, an injunction which was overlooked in time.

A final question is that of how the crown came to be in the place in which it was found. The suggestion made by Etele Kiss that it made its way there at some time close to when it was made is possible, but unconvincing without additional evidence. If it were an armilla presented to the emperor, it would naturally have found its way back into the imperial treasury after the festivities. Had it been presented to Pergamēnos, there are two primary possibilities. One is that it again returned to the treasury as his assets were confiscated at the time of his disgrace. Another, more in accord with Kiss' notion of the timing, but equally speculative, is that it was spirited away on the eunuch's behalf and hidden in order to prevent its confiscation. Had it ended up in the imperial treasury, it might then have been amongst the thousand pounds of gold and "imperial ornaments" carried off by emperor Alexios III Angelos as he fled the Latin siege in 1204, and then sold or given in trade to facilitate Alexios' initial peregrinations in the Balkans²⁵.

A recognition that the Crown of Constantine Monomachos was a ceremonial armband to be presented by the Eparchos to a triumphant commander to be worn on his biceps, and possibly made for the eunuch Stephen Pergamēnos during the triumph he celebrated for defeating the rebel George Maniakes could provide an elegant resolution to many of the vexatious issues that have so dogged this remarkable item for a century and a half.

24. See above note 13.

25. Niketas Choniates, *Historia*, ed. I. L. VAN DIETEN (CFHB 11/1), Berlin 1975, 545, 45ff.

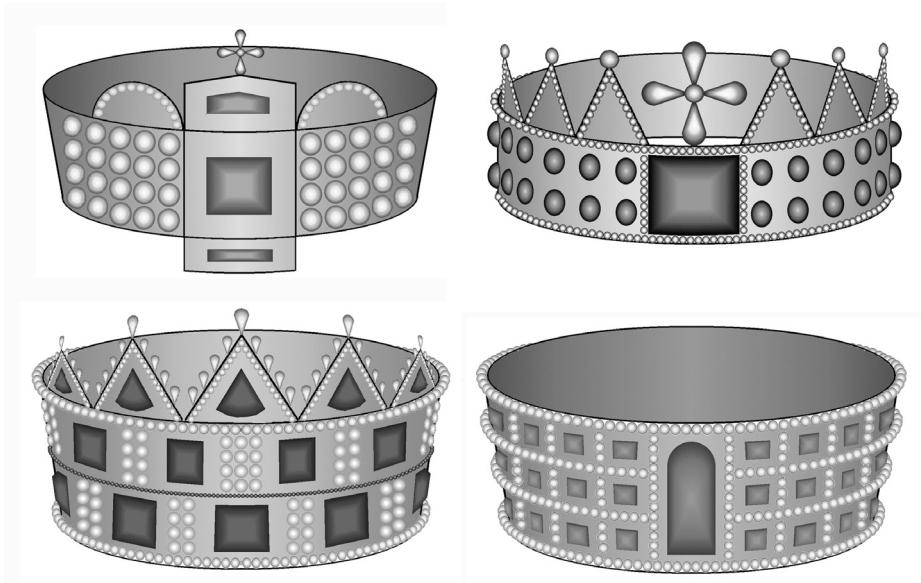

Fig. 1: A selection of typical women's crowns from the late ninth to late eleventh centuries. Top left, crown of St. Helena, Bibliothèque Nationale, Paris, Ms. Par. Gr. 510, 889 a.D.; top right, coronet of St. Helena, ivory, Staatliches Museum, Berlin, tenth century; bottom left, crown of Empress Zoë, mosaic, Hagia Sophia, after 1028; bottom right, crown of Maria of Alania, Bibliothèque Nationale, Paris, Ms. Coislin 79, 1071-79 a.D. (Diagrams by the author).

Fig. 2: A replica diadem based upon the Monomachos Crown worn upon the head (Courtesy of Stephen Lowe).

Fig. 3: A full sized replica of a *kaisarikion* showing its unsuitability for use as a triumphal armilla as triumphal protocol demands. In any other arm position it would fall away (Picture and reproductions by the author).

Fig. 4: A full sized replica of the Monomachos Crown assembled with the plates contiguous on a flexible base and worn in accordance with triumphal protocol. The garments accompanying are a *klobion* with a civilian / parade version of the military surcoat (*epilorikion*) outermost (Picture and reproductions by the author).

ΤΟ ΣΤΕΜΜΑ ΤΟΥ ΜΟΝΟΜΑΧΟΥ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΤΑΣΗ

Το Στέμμα του Μονομάχου έχει αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων όσον αφορά τη σημασία του, τον σκοπό κατασκευής του και την αυθεντικότητά του. Πρόσφατη συζήτηση έχει δώσει νέα κατεύθυνση στο θέμα, επιβεβαιώνοντας την αυθεντικότητά του. Στο παρόν άρθρο μια νέα ανάγνωση γνωστών φιλολογικών πηγών, σε συσχετισμό με έναν αριθμό πρακτικών παρατηρήσεων, ίσως συμβάλει στη λύση του προβλήματος.

EFI RAGIA

THE GEOGRAPHY OF THE PROVINCIAL ADMINISTRATION
OF THE BYZANTINE EMPIRE (CA 600-1200):
I.1. THE APOTHEKAI OF ASIA MINOR (7TH-8TH C.)

The themes (*θέματα*) of the Byzantine Empire were clearly defined administrative territories, which, at their peak (9th-10th c.), were administered by military dignitaries, the generals (*στρατηγοί*), aided by specialized staff sent to the provinces from the ministries (*λογοθέσια*) of Constantinople. Their formation and evolution was a product of a pressing situation potentially dangerous in political, economical, social and military terms, caused by the collapse of Byzantine power in the East under the devastating force of the Arab expansion¹. The Byzantines were forced to withdraw from Syria,

Acknowledgements: This study forms the first part of my Post-doctoral research, entitled “The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca 600-1200)” and conducted at the Central European University in Budapest over the period February-June 2005. I would like to take this opportunity to express my sincerest thanks to the staff of CEU, and in particular to the professors and the secretaries, for all the help they gave me, which made my stay in Budapest so easy, pleasant and intellectually stimulating.

1. On the themes see: CH. DIEHL, L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin, in: IDEM, *Études byzantines*, Paris 1905, 276-292; J. B. BURY, *A History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene (395 a. D. to 800 a. D.)*, vol. 2, London 1889 (Amsterdam 1966), 339f. [hereafter BURY, *LRE*]; H. GELZER, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899 (Amsterdam 1966), 8f., 19f.; L. BRÉHIER, *Le monde byzantin II : Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, 121, 355-360; J. KARAYANNOPOULOS, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung [Byzantinisches Archiv 10], München 1959, 1f., 24f. [hereafter KARAYANNOPOULOS, *Entstehung*]; IDEM, Contribution au problème des “themes” byzantins, *L'Hellénisme Contemporain* 10 (1956) 462f. [hereafter KARAYANNOPOULOS, *Contribution*]; G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State*, transl. J. Hussey, Cornwall

Επιμέλεια έκδοσης ΝΙΚΟΣ ΜΕΛΑΒΑΝΙ, IBE/EIE

Palestine and Egypt. The first phase of the violent confrontation with the Arabs continued on Byzantine soil in Asia Minor and culminated in the two sieges of Constantinople (674-678, 717-718). By the time of the cruel and equally fierce second phase (9th c.), the Byzantines possessed a developed military machine whose basis was the institution of the themes, that formed the source of the Byzantine expansion to the East in the second half of the 10th c.

The transition to the medieval thematic system of provincial administration took place at a period of time on which our level of information is extremely low. When the testimonies in the primary sources start increasing, in the 9th and 10th centuries, the new provinces, the themes, were at their peak. The wide-ranging debate on how they came into existence still continues, since the administration of the provinces in the 7th c. was based on the Late Roman model, and at that time, at least, it would have been neither possible nor desirable to replace it with a completely new system. This is adequately attested by the existence of the *ἀποθήκαι* (*apothekai*, warehouses) of the provinces. The fact that an economic institution, such as the warehouses,

1989, 95-98 [hereafter OSTROGORSKY, *History*]; A. TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London 1973, 224f. [hereafter TOYNBEE, *Porphyrogenitus*]; J. HALDON, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, 208-220 [hereafter HALDON, *Byzantium*]; R.-J. LILIE, Die zweihundertjährige Reform, *BSI* 45 (1984), 27-39, 190-201; IDEM, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, [MBM 22], München 1976, 287 f. [hereafter LILIE, *Reaktion*]; W. TREADGOLD, *Byzantium and its Army*, 284-1081, Stanford 1995, 21-27 [hereafter TREADGOLD, *Army*]; G. OSTROGORSKY, Sur la date de la composition du livre des thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure. À propos de la nouvelle édition du «De thematibus» de A. Pertusi, *Byzantion* 23 (1953) 31-66; A. PERTUSI, La formation des thèmes byzantins, in: *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, München 1958, 1-40; The bibliography on the themes is by now very extensive. More references are found in the above mentioned works and in J. HALDON, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army, ca 550-950. A Study on the Origines of the Stratiotika Ktemata* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 357], Wien 1979, 28-40 [hereafter HALDON, *Recruitment*]; IDEM, Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations, *DOP* 47 (1993) 3-11; V. VLYSIDOU, E. KOUNTOURA-GALAKE, ST. LAMPAKES, T. LOUNGHIS, A. SAVVIDES, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* [ΕΙΕ/ΚΒΕ Ερευνητική βιβλιοθήκη 1], Athens 1998 [hereafter *Μικρά Ασία*]. Also see the interesting observations on “the name of the theme” made recently by C. ZUCKERMAN, Learning from the Enemy and More: Studies in “Dark Centuries” Byzantium, *Millennium* 2 (2005) 125f. [hereafter ZUCKERMAN, *Studies*].

was adjusted to the late roman provincial division in the 7th c., proves that the provinces still indeed maintained at this time a functional role. Thus, it seems that the “thematic” provincial administration, as it is known from the sources of the 10th c., is an institution that dates later than the 7th c.

The evidence on the apothekai is abundant, although it derives exclusively from the seals of the dignitaries in charge, the *γενικοί κομμερχιάριοι*. The function of the warehouse institution of the 7th and early 8th c., its role and purpose, are unknown, since no information on the institution is provided in the literary sources. The terminology used comes partly from early Byzantine institutions intended to control and facilitate the import and trade of silk². So far four theories on the apothekai of the 7th c. have been put forward: a) according to J. Nesbitt and N. Oikonomides, the institution was set up to serve the needs involved in the control and trading of silk. The apothekai were points for the concentration and redistribution of silk, and the *genikoi kommerkiarioi* in charge were businessmen working under contract for the state; they farmed their office, or were even simple tax farmers³; b) the second theory was at first put forward by M. Hendy, was subsequently supported by the expert on the 7th c. J. Haldon and has provoked lively debate. The purpose of the apothekai was to provide the army with military supplies, mostly arms and weapons. Consequently, army and apothekai were interconnected. Indeed, the existence of one was a prerequisite for the existence of the other⁴; c) W. Treadgold, seems to accept this theory. However, he associates the apothekai with the very *raison d'être*

2. H. ANTONIADIS-BIBICOU, *Recherches sur les douanes à Byzance* [Cahiers des Annales 20], Paris 1963, 157-191; N. OIKONOMIDES, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Commerciarioi, *DOP* 40 (1986) 33-35 [hereafter OIKONOMIDES, *Silk trade*]; M. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, 626-628 [hereafter HENDY, *Studies*]; W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt a. M. 2002, 239-281 [hereafter simply BRANDES].

3. OIKONOMIDES, *Silk trade*, 34f; J. NESBITT, Double Names on Early Byzantine Lead Seals, *DOP* 31 (1977) 111-121; HALDON, *Byzantium*, 235-236; BRANDES, 290, 302-303, 406-410.

4. HENDY, *Studies*, 626-640, 654-662; HALDON, *Byzantium*, 232-244; IDEM, in *DOP* 47 (1993) 15-18. Also see KARAYANNOPOULOS, *Entstehung*, 57-58; IDEM, *Contribution*, 491-492. Haldon observes that “the connection is too strong to be a coincidence”. Also see the critique in Brandes, 300-303. Brandes however admits that certain seals can be connected with military expeditions.

of the thematic institution, the recruitment of soldiers among the land owners, and suggests that the distribution of landholdings to soldiers had already started in the middle of the 7th c. The soldiers were therefore able to exchange their agricultural produce at the storehouses in their district to obtain their weapons⁵; d) recently W. Brandes has argued that the apothekai were a state service subject to the *genikon logothesion* (“finance ministry”), with the objective of collecting taxes in kind, which were then used for supplying the army. Brandes has gone even further and suggested that the expansion of the apothekai in the late 7th c. is directly associated with the themes⁶. The only point common to all these theories is that they attribute some economic role to the warehouse institution.

This brief outline is helpful in pinpointing some of the features of the evolution of the warehouses and in laying out the problems faced by modern scholarship. The continuation and, in Oikonomides’ view, the expansion of the network of the apothekai in all the eastern provinces of Asia Minor, that is, the provinces along the border up to the western edge of the central Anatolian plateau, sharply contradicts all that is otherwise known about the condition of these provinces in the 7th c. On the basis of strong arguments it is maintained that the war with the Persians and the wars with the Arabs which almost immediately followed the closing of the Persian war completely destroyed the substructures of both eastern and western Asia Minor, which in the 6th c. already possessed a centuries-old urbanized culture. This destruction caused the break up of local societies and of the social stratification of the provinces, of the cities and of urban culture in general. Much though this theory has been contested, it has not yet been refuted or even seriously revised⁷. In the turmoil of the 7th c., the systematic conduct

5. TREADGOLD, *Army*, 179-186; BRANDES, 410-411. The relation of the apothekai to the problem of the “landing” of the themes has first been thoroughly treated by HENDY, *Studies*, 634-640.

6. BRANDES, 291-309, 312f., 410-413. Cf. BRANDES, 308.

7. C. FOSS, *The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity*, *English Historical Review* 90 (1975) 721-747; IDEM, *Archaeology and the “Twenty Cities” of Byzantine Asia*, *AJA* 81 (1977) 469-486; A. KAŽDAN, *Vizantijskie goroda v VII-XI vekach*, *Sovetskaja Arheologija* 21 (1954) 164-183; E. KIRSTEN, *Die byzantinische Stadt*, in: *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, München 1958, 1-48; M. LEONTSINI, *Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685). Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Μονογραφίες 7], Athens 2006, 191-196 [hereafter LEONTSINI, *Κωνσταντίνος Δ΄*]; G. OSTROGORSKY, *Byzantine*

of long-distance trade was difficult. Therefore the policy of maintaining and expanding an institution solely intended to serve the needs of trade in commercial goods, whose main consumers were the members of high society, was incompatible with the constant wartime requirements that Byzantium had to deal with in the second half of the 7th c. One wonders exactly which needs for luxury, implicit in Oikonomides' theory, on the part of urban society the warehouses of the late 7th c. were intended to cater for⁸.

The other three theories are similar to each other. It has been supposed that behind the apothekai and the transformation of the imperial military forces into the locally defined and raised military units of the Middle Byzantine era, lies the fundamental problem faced by the government in maintaining its soldiers' status and providing them with supplies for both war and everyday life⁹. It is considered that this problem -or at least one part of it, namely, equipping the soldiers or/and supplying them with provisions- was dealt with by the mid-seventh-century governments by introducing the institution of the apothekai to the provinces. The exact procedure through which the objective was achieved by means of the apothekai is still open to debate. The relations binding agricultural/artisan producer, apotheke and soldier still require further clarification. A tight financial situation would certainly constitute a good reason for this major transformation and innovation of the administrative system, which might then be closely linked to the method of recruitment and to the transition to the thematic organization of the provinces of the Empire. It therefore might also be

Cities in the Early Middle Ages, *DOP* 13 (1959) 45-66; J. RUSSEL, Transformations in Early Byzantine Urban Life: the Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, in: *The 7th International Byzantine Congress, Major Papers*, N. York 1986, 137-154; IDEM, The Persian Invasions of Syria/Palestine and Asia Minor in the Reign of Heraclius: Archaeological, Numismatic and Epigraphic Evidence, in: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, ed. E. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-GΑΛΑΚΗ [ΕΙΕ/ΙΒΕ Διεθνή Συμπόσια 9], Athens 2001, 41-71. The bibliography on this problem is by now enormous, with archaeologists and historians of the Byzantine period participating in the debate. An all-embracing assessment of the problems relating to cities in the Middle Byzantine period has been published by W. BRANDES, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Amsterdam 1989. Also see the interesting analysis of HALDON, *Byzantium*, 102-114, 117-124.

8. On this issue see the considerations of HALDON, *Byzantium*, 237.

9. HENDY, *Studies*, 619-626. It is estimated that the state by losing the eastern provinces to the Arabs, lost about three quarters of its annual budget.

closely tied to the social structure of the middle Byzantine times, which utterly differs from that of the preceding era. However, the objections to these theories lie in the fact that western Asia Minor, comprising regions a great deal richer in terms of production and much more profitable for the state, did not participate in the apothekai system until late in the 7th c. Whether the apothekai are connected with army supplies, or distribution of land-holdings, or collection of taxes in kind, the fact that western Asia Minor had been excluded for many years from what seems to have been a reform in economic policy, indeed seems odd, especially when set against the background of a territorially defined thematic organization of the provinces. On the other hand, eastern Asia Minor, as we shall see, which suffered the results of the massive attacks by the Persians and later the yearly invasions of the Arabs, was the ground where the new institution of the warehouses was first put into effect.

Hendy has drawn attention to an institution operating in Arab countries in a way similar to the supposed operation of the Byzantine warehouses¹⁰. It should also be noted that, in the 13th c., under the emperor John III Batatzes (1221-1254), the state bought weapons from artisans, which were then stored in “public houses” in the cities, and were placed at the disposal of the inhabitants in case of attack by the Turks. It is certainly methodologically incorrect to link this information directly to the warehouses of the 7th c., but the example demonstrates that the Byzantines in much later times were well aware of an arrangement such as the one discussed here. In the 13th c. the craftsmen worked for the state and were paid by the piece¹¹. Haldon’s theory, that in the 7th c. the state acquired weapons from craftsmen as a form of taxation in kind or by means of compulsory sale, which were then distributed to the soldiers, is closer to what the 13th c. author is describing¹².

10. HENDY, *Studies*, 627-628; also see the critique in BRANDES, 301.

11. *Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. HEISENBERG (- P. WIRTH), v. 1, Stuttgart 1978, 285.18-23.

12. HALDON, *Byzantium*, 238-241. The subjects were providing, under compulsory purchase, vending, or as a form of taxation, goods for various needs of the state. These measures are well known, although they were put to practice on rare and extraordinary occasions. On the mechanisms of the procedures see N. OIKONOMIDES, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Μονογραφίες 2], Athens 1996, 97-105.

However, the implications are more wide-reaching than would appear at first sight: the measure imposed by John III presupposes a developed urban society, which is adequately attested in the 13th c. in western Asia Minor. Scholars of Byzantine history, however, somewhat stubbornly but admittedly with some justification deny that such a society existed either in eastern or western Asia Minor in the 7th c., for the reasons already discussed.

The present contribution offers a systematic geographic approach to the distribution of the warehouses in Asia Minor. This method was first applied by Oikonomides, who had used it in support of his point that the warehouses “flee the war zone”¹³. In fact, sigillographic material published after Oikonomides’ study allows us to establish that exactly the contrary occurred, since a good number of seals concern the eastern war zones¹⁴. W. Brandes, although denying any order to the geographic divisions of the apothekai, admits that some seals may be associated with military operations¹⁵. Suffice it here to say in advance that the geographical distribution of the apothekai, as it will be outlined below, points with surprising clarity to a possible military orientation of the apothekai.

The controversial issues of the function and particularities of operation of the warehouses do not concern this paper and will not be examined¹⁶. The final adjustment of the theme and the apotheke institutions to one another, which occurred at the beginning of the 8th c. (and is first manifested in the single discovered seal of the warehouse of the Armeniakon theme, dated in 717/8), can be taken as confirmation of the theory that apothekai and themes were related to each other from an early stage, but it is in itself a subsequent development that appeared after more than half a century of institutional operation of the warehouses, if one includes the years 654-668, when the

13. OIKONOMIDES, *Silk trade*, 35 and n. 12, 44-45.

14. Also see BRANDES, 329, about certain provinces during the first Arab blockade of Constantinople.

15. BRANDES, 303.

16. The most updated and exhaustive treatise on the problems concerning the operation of the apothekai in connection to state economics has been recently published by W. BRANDES. In almost two hundred pages of his book W. BRANDES has provided Byzantine Studies with a well constructed and complete theory, regardless of the objections one might raise to particular issues.

seals of *genikoi kommerkiarioi* exercising authority over the provinces of the empire become common¹⁷.

Before setting out to classify the seals of the *genikoi kommerkiarioi* in geographical terms, it is important to bear in mind that the following analysis is carried out under the condition that not all the seals have been preserved, and not all of those preserved have yet been published. It is not unlikely, then, that new finds and new publications might in the future complete the picture of the geographic distribution of the *apothekai* of Asia Minor. Be that as it may, it is doubtful whether the picture given by the results of our research will change significantly, since the seals preserved and already published clearly indicate the status of this institution over the second half of the 7th c. and the first half of the 8th c. A very distinctive pattern clearly emerges from this approach, from which significant results can be obtained and thanks to which new questions can be posed that will hopefully bring us a step further towards understanding the institution of the warehouses and in consequence towards a better understanding of the transformations undergone by the administration of the provinces during the “Dark Ages” of Byzantium.

The first mention of *ἐν πᾶσι τοῖς θέμασι* (“in all the themes”) and of *ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας* (“in the countries of the themes”) in the sources occurs in the narrative of the struggle of the emperor Herakleios (610-641) against the Persians in the first half of the 7th c. This mention is considered an anachronism by many scholars, since the author, Theophanes the Confessor, wrote his *Chronography* at the beginning of the 9th c. and would therefore have been well aware of this institution¹⁸. The first mention

17. The seals of the *genikoi kommerkiarioi* bear the effigy of the emperor and an inscription comprising name and title of the bearer, with the formulation “*genikos kommerkiarios of the apotheke*”, followed by the name of one or more provinces, regions or cities, or by a combination of names (i.e. of *Pylai* and *Sangarios*, *Isauria* and *Dekapolis*, etc). Indiction dating begins with the year 672/3 and is placed next to the image of the emperor on the obverse. See detailed descriptions and chronological classification according to the typology of the seals in *ZV* I/1, 131f. Also see OIKONOMIDES, *Silk trade*, 36-38, who interpreted the typology according to the point of his article; and BRANDES, 281-291.

18. *Theophanis Chronographia*, vol. I, ed. C. DE BOOR, Lipsiae 1883, 300.6, 303.10 [hereafter *Theophanes*]. See the considerations of TOYNBEE, *Porphyrogenitus*, 234-235; KARAYANNOPOULOS, *Entstehung*, 21-24; BURY, *LRE*, v. 2, 339-230; HALDON, *Byzantium*, 214; IDEM, *Recruitment*, 30-31; ZUCKERMAN, *Studies*, 128; N. OIKONOMIDÈS, *Les premières mentions des*

of the thematic armies by the same chronographer falls in the reign of Constatas II (641-668)¹⁹. With a single exception, all references to the themes concern military regiments: the Opsikion, the Armeniakoi, the Anatolikoi. The references to the themes quoted can be translated as “in all the armies” and “in the areas where the armies were stationed”. The only reference which implies the territory of the theme is provided by Theophanes in his account of the settlement of Slavs “εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου ... μέρη” (*in the country of the Opsikion*)²⁰. However, this piece of information should be regarded with caution, since the patriarch Nikephoros, a contemporary of Theophanes, was hesitant about applying the same terminology and notes that the Slavs were settled “εἰς τὴν τοῦ Ὀψικίου λεγομένην χώραν” (*in the so-called country of the Opsikion*)²¹.

Few seals of genikoi kommerkiarioi from the reign of Constatas II have been preserved and they are all dated after 654. The provinces in question are Cappadocia (I and II), Helenopontos, Armenia II, Isauria, which was inhabited by a warlike people, and the very heart of Asia Minor, the provinces of Galatia (Galatia Prima and Secunda or Salutaria), with Ankara, a city in which military detachments had already been stationed during Late Roman times, Paphlagonia and Abydos (map 1, Catalogue no I). It is interesting, and should be noted here, that in 654 the Arabs launched an attack by sea against western Asia Minor and the islands of the Aegean²². Raids by land and by sea became a yearly phenomenon, especially after the sea battle of Phoenix (655), which ended with the destruction of the Byzantine fleet²³.

thèmes dans la Chronique de Théophane, *ZRVI* 16 (1975) 1-8. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ asserts that the references depend on ancient, lost sources, and cannot be considered anachronistic, but re-dates the first one in 626, the year that emperor Herakleios started the campaign against the Persians.

19. *Theophanes*, 348.29. Mentioned is the army of the Armeniakoi, under the general Saborios. Mention of the army of the Anatolikoi first occurs in the sources dealing with the events of the reign of emperor Constantine IV. See *Theophanes*, 352.14.

20. *Theophanes*, 364.14-15.

21. *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, ed. C. MANGO, [CFHB 13], Washington DC, 1990, ch. 38.9-10 [hereafter *Nikephoros*].

22. *Theophanes*, 345.8-11; *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, ed. G. MORAVCSIK – J. H. JENKINS, [CFHB 1], Washington D.C. 1967, 84 ch. 20.2-10 [hereafter *DAI*]; LILIE, *Reaktion*, 67-68.

23. *Theophanes*, 345-346. An account of the yearly raids of the Arabs is found in LILIE, *Reaktion*, 60f. The events are best recorded in the Arab sources, for which see E. W. BROOKS,

The reign of Constatas II also covers the period during which numismatic findings from excavated sites in Asia Minor disappear, a fact that has been linked to the reform of the funding of the army and the establishment of the institution of themes (i.e. the replacement of the yearly allowances of the soldiers with recompense in the form of landed property)²⁴. Missing from our picture of the warehouses in the reign of Constatas II, however, are the provinces of Kilikia (I and II), of Armenia I and IV and of Honorias, all of which are attested on seals of his successor, Constantine IV (668-685), along with the other provinces already mentioned (map 2 and Catalogue no II). *Kommerkiarioi* seals from these provinces during the reign of Constatas II, as well as from Galatia and Paphlagonia under Constantine IV, may still be discovered in the future. In this context, however, the involvement of Paphlagonia should be considered as merely geographic, since the province shared common borders with Helenopontos and Honorias, in both of which the warehouse system functioned²⁵. Honorias, on the other hand, is a region where troops of the Opsikion army were stationed. Sigillographic testimonies that may be associated with this army²⁶, or even with the palatine guards regiments²⁷, occur up to the first reign of emperor Justinian II (685-695)

The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources, *Journal of Historical Studies* 18, 1898, 182-208. On the sea battle of Phoenix see A. STRATOS, The Naval engagement in Phoenix, in: *Charanis Studies, Essays in Honor of P. Charanis*, ed. A. LAIOU-THOMADAKIS, N. Brunswick N.J. 1980, 229-247.

24. HENDY, *Studies*, 297f., 414-420, 640-645; BRANDES, 323-329; HALDON, *Byzantium*, 117-120; LEONTSINI, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 112-113.

25. On these provinces during the time of Justinian I see K. BELKE, *Paphlagonien und Honorias* [TIB 9], Wien 1996, 67-68 [hereafter TIB 9].

26. On the territory of the Opsikion see Μικρά Ασία 178f. The first uncontested testimony concerning the Opsikion is found in the Acts of the VI Ecumenical Council (680). On the theme see Μικρά Ασία, 163f.; F. WINKELMANN, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert. Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung* [BBA 53], Berlin 1985, 72-76 [hereafter WINKELMANN, *Rangstruktur*]; J. HALDON, *Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* [Ποικίλα Βυζαντινά 3], Bonn 1984, 164f., 191f., 210 f. [hereafter HALDON, *Praetorians*]; *Constantino Porfirogenito, De thematibus*, ed. A. PERTUSI [Studi e Testi 160], Città del Vaticano 1952, 127-130 [hereafter *De Thematibus*].

27. On the billeting of the palatine Scholae in towns of Bithynia see HALDON, *Praetorians*, 119-128; *De Thematibus*, 127; TIB 9, 69.

and are provided by seals of the warehouse of Pylai and Sangarios (679/80)²⁸ and of Nicaea (695-7)²⁹, while a seal of Sebastopolis (668-672/3) is probably to be associated with the army of the Armeniakon³⁰. Another peculiarity of the apothekai under Constatas II is the apotheke of Abydos. This warehouse seems not to have functioned again after the reign of Constatas II. Abydos was the seat of a customs office and a convenient point for the control of sea routes to and from Constantinople³¹. The fact that reference to its warehouse appears only once can be considered as proof that the apothekai did not actually serve commercial ends.

Under Justinian II, in 687, the institution of the warehouses expanded into almost all the provinces of Asia Minor (map 3, Catalogue no III). There are, however, multiple problems that have to be considered. First, there is the problem of the provinces of Armenia. These were reformed twice in the course of the sixth century, under the emperors Justinian I and Maurice³².

28. *ZV I/1*, no 157; BRANDES, App. I no 68.

29. *DO Seals* 3, no 59.3; BRANDES, App. I no 135. In the beginning of the 9th c., the western parts of Bithynia were assigned to the theme of Optimaton. On this small auxiliary unit see *Μικρά Ασία*, 235-244; HALDON, *Praetorians*, 199-202, 208-209, 223-227; WINKELMANN, *Rangstruktur*, 99.

30. *DO Seals* 1, no 86.1; BRANDES, App. I, 59. The editors believe that this seal refers to Sebastopolis of Abasgia (north of Lazica). On the army of the Armeniakon see *Μικρά Ασία*, 113-161; WINKELMANN, *Rangstruktur*, 79-81.

31. *DO Seals* 3, no 40.18; BRANDES, App. I, no 44. On Abydos see H. AHRWEILER, *Fonctionnaires et bureaux maritimes a Byzance*, *REB* 19 (1961) 240f.; N. OIKONOMIDÈS, *Le kommerkion d' Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle*, in: *Hommes et richesses dans l' Empire byzantin, t. II: VIIIe-XVe siècle*, ed. V. KRAVARI – J. LEFORT – C. MORRISSON [Realités Byzantines 3], Paris 1991, 242-248; IDEM, *Silk trade*, 39; J. DURLIAT – GUILLLOU, *Le tarif d' Abydos (vers 492)*, *BCH* 108 (1984) 581-598.

32. *CIC*, v. 3, no 31; *Theophylacti Simocatae, Historiae*, ed. C. DE BOOR (– P. WIRTH), *Stutgardiae* 1972, IV.13, V.15; E. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, nach griechischen, syrichen und armenischen Quellen* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 3], Bruxelles 1935, 16-20, 28-37 [hereafter HONIGMANN, *Ostgrenze*]; F. HILD – M. RESTLE, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos* [TIB 2], Wien 1981, 69 [hereafter TIB 2]; *ODB*, v. 1, entry Armenia, 175-177 (N. G. GARSOIAN). Also see A. STRATOS, *Les frontières de l'empire au cours du VIIe siècle*, in: *Actes du XIV Congrès International des Études Byzantines* (Bucarest 1971), Bucarest 1973, 423 [hereafter STRATOS, *Frontières*]. See a detailed analysis in: H. OHME, *Die "Armenia Magna" und die armenischen Reichsprovinzen am Ende des 6. Jahrhunderts*, *Βυζαντινά* 16 (1991) 339-352

The reforms of Maurice seem to have remained in force in the 7th c., as is made clear by the precedence lists of the Church of Constantinople. The provinces of Armenia I and II, with Melitene and Sebasteia respectively as metropolitan capitals, had been retained³³. Ample sigillographic and literary evidence is also preserved relating to Armenia IV, where the war with the Arabs was constant and cruel until the beginning of the 8th c. at least³⁴. In spite of the reforms the church administration of the provinces

[hereafter OHME, *Armenia Magna*]; S. ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, Πολεμωνιακός Πόντος-Λαζική: οι εκκλησιαστικές έδρες, οι εκκλησιαστικές επαρχίες (7ος-16ος αι.), *Ιστοριογεωγραφικά* 10 (2004) 137-138 [hereafter ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόντος-Λαζική*].

33. J. DARROUZÈS, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, index, entries Melitene, Sebasteia [hereafter DARROUZÈS, *Notitiae*].

34. Armenia IV, which was created by Justinian I, comprised the ancient satrapies around the Arsianias river, to which the emperor attached the north Mesopotamian city of Martyropolis. In the geographic work of George of Cyprus, which reflects the administrative situation of the empire at the beginning of the 7th c., the province is called "Mesopotamia, that is, Armenia IV". Besides Martyropolis it comprised two more cities, Amida and Daras, which lay at the Byzantine-Persian frontier. See E. HONIGMANN, *Le Synekdèmos d'Hieroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini fasc. 1], Bruxelles 1939, 64.909-66.964. It is considered, however, that the list of cities and fortresses cited has been corrupted by Basileios of Ialimbana, who added the list of cities of the "other Armenia IV". According to this list, the metropolis of Armenia IV was Dadima (Tadım), which is confirmed by the signature of the metropolitan bishop of the city in the acts of the Quinisextum Council (692). In this instance, the province is also called "Justiniana IV". See H. OHME, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692* [Arbeiten zur Kirchengeschichte 56], Berlin-New York 1990, 149, no 38 [hereafter OHME, *Quinisextum*]; *Synekdemos*, 49-50; E. HONIGMANN, Die Notitia des Basileios von Ialimbana, *Byzantion* 9 (1934) 211-222; A. JONES, *The Cities of Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, 515-516; J. D. HOWARD-JOHNSTON, Byzantine Anzitene, in: *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, Proceedings of a Colloquium held at University College, Swansea April 1981* [British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 5, BAR International Series 156], 1983, 139-290, especially 249-250 and note 115; DARROUZÈS, *Notitiae*, 42-45. Now, according to Theophanes, Armenia IV was in 702 surrendered to the Arabs by Vaanes the so-called Heptadaimon, who probably served as governor of the province. Shortly after, however, the province came anew under Byzantine rule, since in 711/2 the emperor Bardanes-Philippikos had his Armenian compatriots transferred to Armenia IV under compulsory resettlement. At this time the province probably comprised only the northern parts of Armenia IV with Dadima, since the southern parts of Amida, Martyropolis and Daras had been occupied by the Arabs. See *Theophanes*, 372.6-7, 382.6-7. On the complicated events see A. STRATOS, *To Βυζάντιον στον Ζ'*

of Helenopontus and Pontus Polemoniacus remained the same as before 535/6³⁵.

There is no evidence regarding the existence of a civil province Armenia III in the 7th c.³⁶. Instead, consideration of the seals of the kommerkiarioi and other sources leads to the conclusion that the province, initially created by Justinian I from regions of Pontus and Armenia in 536 and named Armenia I, had by the end of the 7th c. been dissolved into the coastal regions of the former pre-Justinianic province of Pontus Polemoniacus (i.e. the eastern parts of Pontus with Kerasous and Trebizond) on one hand, and on the other hand what was according to the testimony of the lists of the Councils of the 7th c. termed “Megale Armenia” (Great Armenia)³⁷, around Kamacha (Kemah)³⁸. This conclusion is in accord with the fact that the most important city of Great Armenia, Theodosiupolis, to the northeast of Kamacha, was conquered by the Arabs in 653³⁹. Apart from the Armenian

αιώνα, τ. 6: *Ιουστινιανός Β΄, Λεόντιος και Τιβέριος, 685-711*, Athens 1977, 34-36, 47-48, 103-109, 154-161 [hereafter STRATOS, *Βυζάντιον*]; LILIE, *Reaktion*, 114-115, 120.

35. *CIC* 3, no 28, no 31 c. II. Justinian I did not alter the ecclesiastical status of the provinces, but only unified the civil administration of Helenopontus and of parts of Pontus Polemoniacus in 535. On the churches of Pontus and Armenia see GΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόντος-Λαζική*, 108-112, 115-116.

36. *CIC* 3, no 31. See GΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόντος-Λαζική*, 139. The author believes that Armenia I of Justinian I coincides with Armenia III of Maurice. In reality there is no proof that there was a province Armenia III in the 7th c., or even in the late 6th c.

37. **The Armenian sources, which deal with the reforms of 591 in detail, are at first sight confusing and seem to contain mistakes. On some points, however, the information coincides with the Notitiae and the conciliar lists (on Armenia I and II, and Great Armenia).** See F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, von 565-1453*, Bd. 1, 565-1025, München-Berlin 1924, no 104; N. GARSOIAN, *Αρμενία Μεγάλη και επαρχία Μεσοποταμίας*, in: *Ενψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* [Byzantina Sorbonnensia 16], Paris 1998, v. 1, 239-264; C. ZUCKERMAN, *Sur la liste de Vérone et la province de Grande Arménie, la division de l'empire et la date de création des diocèses*, *TM* 14 (2002) 628-635.

38. *Consilium Universale Constantinopolitanum tertium*, ed. R. RIEDRINGER, [*ACO ser.* 2], v. 2.2, Berlin 1992, 826.1-2 [hereafter *ACO ser.*2]; OHME, *Quinisexumtum*, 153 no 69, 157.111-113. In the councils the bishops of Daranalis, Kamacha, Coloneia, Nikopolis and Satala signed as bishops of cities of Great Armenia. They all belonged to the Justinianic civil province Armenia I, but ecclesiastically Coloneia, Nikopolis and Satala belonged to Armenia II and were subordinated to the metropolis of Sebasteia.

39. *ODB*, v. 3, entry Theodosiupolis, 2054 (N. G. GARSOIAN).

cities⁴⁰, the ancient Justinianic province Armenia I had also comprised the maritime Trebizond and Kerasous of Pontus Polemoniacus. These cities had been cut off from the mainland since the Arab conquest of Theodosiupolis in the 7th c. Seals of the “warehouse of Lazica, Kerasous and Trebizond” under Justinian II (689/90, 691/3) reflect this event and should therefore be mentioned here⁴¹. The territories of Kerasous and Trebizond correspond to the littoral of Pontus Polemoniacus and include its major ports. Their importance lay in the fact that they had direct communication by sea with the Byzantine outposts in Lazica⁴². However, there is no evidence concerning the civil administration either of “Great Armenia” or of the coastal regions of Pontus Polemoniacus at the end of the 7th c.⁴³ There is no reason to suppose that the civil province of Pontus Polemoniacus was reconstituted as it was before 535/6, since it is not attested in the genikoi kommerkiarioi seals, in contrast to its neighboring Helenopontus. We will return to this question a little later with further remarks on seals concerning the area.

The sigillographic testimonies prove that the eastern Pontic regions shared common institutional developments, as did the neighboring provinces of Helenopontus and Armenia I and II. The Byzantines seem at this point to have taken into consideration the political realities of their times and the geographic particularities of Pontus, where the narrow littoral is separated and blocked off from the mainland by a steep and high mountain chain, south of which, through the valleys of Armenia, passes the road to the west, thereby providing access to the Black Sea⁴⁴. This was one of the most

40. I.e. Theodosiupolis, Satala, Nikopolis and Koloneia according to the emperor Justinian I.

41. ZVI/1, no 164, 178; *DO Seals* 4, no 34.1; BRANDES, App. I no 84, 108, 110.

42. The geographic expansion of Lazica corresponds to the western parts of modern Georgia. Lazica was never a Byzantine province proper, but the Byzantines held some outposts on the Pontic littoral and were always interested in keeping the country under Byzantine influence. Cities and fortresses of Lazica are listed together with the cities of Pontus Polemoniacus. See C. ZUCKERMAN, *The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus*, *TM* 11 (1991) 527-540; A. BRYER – D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* [DOS 20], Washington, D.C. 1985, 335 [hereafter BRYER-WINFIELD, *Pontos*]; *ODB* 2, entry Lazika, 1199 (N. G. GARSOIAN).

43. On an opinion somewhat different see OHME, *Armenia Magna*, 344-348.

44. *The Geography of Strabo*, with an English Translation by H. L. JONES, vol. 5, London-Cambridge Mass. 1969, XII.3.19; BRYER – WINFIELD, *Pontos*, 2, 20f. On the roads of Cap-

travelled roads in Byzantine times, also frequented by marauding Arabs in search of prey. The evolution of the administrative system in the 9th and 10th c. shows that the Byzantines took special care to shield this region against enemy attacks⁴⁵.

The provinces of Bithynia, Phrygia Salutaria and Phrygia Pacatiana are unattested in the seals of the warehouses during the reign of Justinian II. A particular group of seals partly fills this vacuum on the map, namely the seals of “the *andrapoda*” or “the Slav *andrapoda*” (that is, slaves, to be understood rather as prisoners of war⁴⁶), most of them dated between the years 693 and 694/5⁴⁷. These seals have been associated with an event well known to the Byzantinists. After the settlement of thousands of Slavs from the Balkans in Asia Minor, Justinian II enrolled them in the army and called them up for service in 692. During the battle, however, which took place at Sebastopolis in Armenia II⁴⁸, they went over to the Arabs. According to the chronographer Theophanes, the emperor in a rage ordered the execution of those who had remained in Bithynia and the destruction of their settlement⁴⁹. Now, Theophanes is rather negative towards this emperor, and scholars cannot yet decide whether to regard this information seriously. It has been argued that the seals, contrary to what is stated in the narrative of Theophanes, testify to the dispersion of the prisoners in several

padokia to/from Pontus see F. HILD, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien* [TIB 2], Wien 1977, 71-76, 104-112, 141-148 [hereafter TIB 2].

45. On the themes created in the region see N. OIKONOMIDES, L'organisation de la frontière orientale de Byzance au Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial, in: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* 1, Bucarest 1974, 285-302; *DO Seals* 4, 107f., 143f.; GYFTOPOULOU, Πόντος-Λαζική, 140-143.

46. G. DAGRON, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, 232-233; A. MARICO, Notes sur les Slaves dans le Peloponnèse et en Bithynie et sur l'emploi de “Slave” comme appellatif, *Byzantion* 22 (1952) 350-356.

47. Only one of these seals is dated to 696/7.

48. The battle took place near the Armenian city and not in Sebastopolis of Abasgia. This agrees with the information provided in Arab sources. See the extensive commentary of STRATOS, *Βυζάντιον*, 44-45; E. W. BROOKS, The locality of the battle of Sebastopolis, *BZ* 18 (1909) 154-156; LILIE, *Reaktion*, 107-112; TIB 2, 72, 274. On the importance of those cities, both of which were bases of military units during the Late Roman times, see ZUCKERMAN in *TM* 11 (1991) 531-533, 534-535.

49. *Theophanes*, 364.11-15, 366.20-23; *Nikephoros*, ch. 38.11-28.

provinces of Asia Minor⁵⁰, the provinces in question being Bithynia, Galatia II, Phrygia Salutaria, the Cappadociae, Isauria and Kilikia I, and the western provinces of Asia, Caria and Lykia (map 4, Catalogue no IV). The series of seals from each province is far from complete, and at first sight it seems that at this point, in 693/4, the warehouse of a province was substituted with the “warehouse of the prisoners”. However, it is not impossible that the two warehouses were functioning at the same time in the same province. The inscription of the seal of Isauria, mentioning the “warehouse of Isauria and the andrapoda” (694/5), implies that here the same warehouse served the needs of both the province and the population settled there, whether warrior, Slav or other, which suggests that this was normally not the case⁵¹. This is consistent with the fact that foreign soldiers served on different terms in the army, being placed under the command of a military officer who was appointed from the capital solely for this purpose⁵². One final observation to be made regarding the andrapoda of Asia Minor is the fact that, far from being executed, they were settled in key positions, in Bithynia, exactly

50. STRATOS, *Bυζάντιον*, 39-48; OSTROGORSKY, *History*, 130-132; H. DITTEN, *Ethnische Verschiebungen zwischen den Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur Zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* [BBA 59], Berlin 1993, 216f.; P. CHARANIS, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, *Byzantion* 18 (1946-8) 70-71, 74-75; IDEM, Ethnic Changes in Seventh-Century Byzantium, *DOP* 13 (1959) 42-43; BURY, *LRE* 2, 321-322; HENDY, *Studies*, 631-632; HALDON, *Byzantium*, 71-73, 247f.; TREADGOLD, *Army*, 182-183; OIKONOMIDES, *Silk trade*, 51-53; BRANDES, 351-365; W. SEIBT, Neue Aspekte der Slawenpolitik Justinians II. Zur Person des Nebulos und der Problematik der Andrapoda-Siegel, *VV* 55 (1998) 126-132; W. SEIBT – D. THEODORIDIS, Das Rätsel der Andrapoda-Siegel im ausgehenden 7. Jh.-Waren mehr Slaven oder mehr Armenier Opfer dieser Staatsaktion? *BSI* 60 (1999) 400-406. Also see C. HEAD, *Justinian II of Byzantium*, Milwaukee Wiskonsin 1972, 36, 45-51 [hereafter HEAD, *Justinian II*].

51. BRANDES, 340-341, has already noted that seal inscriptions of Georgios *apo hypaton*, the person in charge of the warehouses of the andrapoda, do not include the title of “genikos kommerkiarios”.

52. The best known example is that of the Mardaites, population of Syrian origin, placed under the command of a *catepano* appointed by the emperor. See DAI, ch. 50.169-170; *Constantine Porphyrogenitus De administrando Imperio*, vol. 2: *Commentary*, ed. R. JENKINS, London 1962, 75, 192-193 [hereafter *DAI Commentary*]; HONIGMANN, *Ostgrenze*, 41; *DO Seals* 2, no 70; HALDON, *Byzantium*, 70-71; OSTROGORSKY, *History*, 131-132; H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* [*Bibliothèque Byzantine, Études* 5], Paris 1966, 399-400.

opposite to Constantinople, and in the border provinces of Cappadocia, Kilikia and Isauria, which were heavily stormed by the Arabs in the 7th c.; this implies that they enjoyed the trust of emperor Justinian II⁵³.

The third problem of the reign of Justinian II concerns the much debated issue of the establishment of the Thrakesion, the fourth theme of Asia Minor, located in its western provinces⁵⁴. In one of the most reliable sources available, the royal *iussio* of Justinian II, a letter addressed to the Pope, dated to 687, the emperor enumerates the constituencies of his state, which include military units, and the T(h)racisianus in particular⁵⁵. Now, up until 711 the only operating army with a similar name was the army of Thrace. According to the emperor Constantine VII, who wrote his work on the themes in the 10th c., the theme of Thrace was created when the Bulgarians crossed the Danube, with the aim of confronting this new threat from the north. This event occurred during the reign of Constantine IV, but other than the fact that the count of the Opsikion army, who was serving at the same time as deputy general of Thrace, took part in the Sixth Ecumenical Council (680), there is no other solid evidence regarding the status of this theme at the end of the 7th c., since the information provided by the *iussio* is still the subject of scholarly debate⁵⁶. The army of Thrace was anyway assisted by the royal army of the Opsikion; troops of the Opsikion were frequently called to the Balkan parts of the empire⁵⁷. Moreover, Lilie has argued that the army of

53. A castle in Cappadocia has been associated to Slavic population. See TIB 2, 71; HEAD, *Justinian II*, 80f.; STRATOS, *Βυζάντιον*, 67-69.

54. On the Thrakesion see WINKELMANN, *Rangstruktur*, 81-84; Μιχρά Ασία, 201f.

55. ACO ser. 2, 2.2: 886.21-25: *...insuper etiam quosdam de Christo dilectis exercitibus, qui inuenti sunt tam ab a Deo conservando imperiali obsequio quamque ab orientali Tracisianoque, similiter et ab Armeniaco, etiam ab exercitu Italiae, deinde ex Cabarisianis et Septensianis, seu de Sardinia atque de Africano exercitu, qui ad nostram pietatem ingressi sunt.*

56. ACO ser. 2, 2.1, 14.20-21; *De Thematibus*, 84-85.

57. R.-J. LILIE, "Thrakien" und "Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, JÖB 26 (1977) 28f. [hereafter LILIE, "Thrakien"]; HALDON, *Praetorians*, 191-198; TOYNBEE, *Porphyrogenitus*, 255-256; WINKELMANN, *Rangstruktur*, 90-92; N. OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 349 [hereafter OIKONOMIDÈS, *Listes*]; Μιχρά Ασία, 168, 202; LEONTSINI, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 145-148, 187-188; P. SOUSTAL, *Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos)* [TIB 6], Wien 1991, 76. In LILIE's view, the count of Opsikion and deputy general of Thrace was temporarily entrusted with the administration of the newly created theme in 680. The theme of Thrace, how-

Thrace had been settled in Asia Minor since the beginning of the 7th c. on the grounds that the European provinces could not support its presence on European soil, although so far there is no literary or archaeological evidence to corroborate this hypothesis⁵⁸. Now, the army of Thrace would normally have been termed Thracianus or Thracesius in a Latin text, rather than T(h)racianus⁵⁹. However, this strange term that occurs in the *iussio* seems to be a direct transliteration into Latin of its Greek equivalent, which appears, admittedly somewhat rarely, in literary sources, and in seal inscriptions. The Greek term “Thracesianus” means “soldier of the theme of Thrace”. In the light of this, it seems reasonable to conclude that the theme mentioned in the *iussio* is in fact the theme of Thrace⁶⁰.

This conclusion leaves the question of the date of the creation of the theme of the Thrakesion unanswered. The study of the geographical distribution of the warehouses, however, suggests that there was a significant change in the western parts of the empire. The province of Asia is indeed the only one for which we now have an almost complete series of seals of the *genikoi kommerkiarioi* of the *apothekai* for the decade 687 to 697, for only the seals of 688/9 and 693/4 are missing. The warehouse of the province of Asia

ever, appears to be independent in the 8th c. HALDON believes that the count of the Opsikion was the “regular” commander of the troops of Thrace. LEONTSINI observes that the function of deputy general comes from the old prefectural hierarchy (the deputy was actually the deputy of the *magister militum*), and the fact that the count of the Opsikion also served as deputy general of Thrace is certainly not irrelevant to Constantine IV’s Bulgarian campaign, during which the emperor himself was chief commander (and therefore commander of the army of Thrace, although not explicitly stated). On this point also see LILIE, “*Thrakien*”, 30f.; ZUCKERMAN, *Studies*, 118-119.

58. LILIE, “*Thrakien*”, 26-28; HALDON, *Byzantium*, 213-214; IDEM, *Praetorians*, 174f.; TOYNBEE, *Porphyrogenitus*, 253-254; LEONTSINI, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 148-150; *Μικρά Ασία*, 201-202. The fate of the army of Thrace in the 7th c. until 680 is not known. The view expressed by the researchers of *Μικρά Ασία* and by LEONTSINI that the theme was called “Thrace” within its actual operational range in the Balkans, and Thrakesion when it served as auxiliary unit to the Opsikion in the East is not, I think, consistent with the accuracy of Byzantine administrative practices.

59. The information that pope Conon (686-687) originated “*patre Thraceseo*”, signifies in my view the province of Thrace rather than the Thrakesion theme. See *Liber Pontificalis*, ed. L. DUCHESNE, Paris 1981, réimpression conforme à l’édition de 1955, v. 1, 368.

60. For references in the sources and for an account of the debate so far see *DO Seals* 3, no 1. Also see ZUCKERMAN, *Studies*, 118.

functioned, as was usually the case, with those of the neighboring provinces of Caria and Lycia, and sometimes with the warehouses of the islands opposite to its coast, Chios, Lesbos and Rhodes⁶¹. Provided that there was indeed a relationship between theme and warehouse, the evidence suggests that a new military regiment, the Thrakesion, appeared in western Asia Minor. The date of its formation can be placed in 687 or a little later, since it is not mentioned in the *iussio* of that year. There can be therefore little doubt that this theme was a creation of Justinian II, rather than his successors. This explains why in 711, at the end of his second reign (705-711), Justinian II relied on troops of the Thrakesion theme⁶². Moreover, it implies that the reforms under Justinian II were much more radical than has been hitherto supposed and probably involved large social groups and affected established interests and privileges. Was this one of the reasons why Justinian II was dethroned in 695? The text of Theophanes, a writer notorious for the lack of interest he shows in the situation of the provinces and in events outside the capital, indicates that the people of Constantinople, and particularly the upper classes, were not happy with the economic measures of Justinian II, who was left without the support of the Constantinopolitan aristocracy by 694/5⁶³.

The period between the years 695 and 717, ridden with internal strife, is so far represented only by a few *genikoi kommerkiarioi* seals from the west, the northeast and the southeast of the peninsula of Asia Minor (map 5, Catalogue no V). Of note are the seals of the *vassilika kommerkia* (royal *kommerkia*) of Helenopontus, and of Asia, Caria and Lycia. Another seal of this group concerns Mesembria in the province of Haemimontus⁶⁴. In Oikonomides' view, the change in the terminology was brought about by

61. For seals of the province of Asia under Justinian II, see Catalogue no III.

62. *Theophanes*, 377-381; *Nikephoros*, ch. 45.77-78.

63. *Theophanes*, 367-369; *Nikephoros*, ch. 39, 40. It was finally a member of the aristocracy, the patrician Leontios, who brought about the downfall of Justinian II. The coup of the aspiring emperor ended with a riot of the people of the capital, specifically – according to the sources – of the supporters of the Blues, who sided with the aristocracy. See HEAD, *Justinian II*, 88-98; STRATOS, *Βυζάντιον*, 77-82; OSTROGORSKY, *History*, 139-140. OSTROGORSKY characterizes Justinian II as an “outstanding and gifted ruler, who worked more than any other to build up the Heraclian administrative system”.

64. *DO Seals* 4, no 26.1; K. REGLING, *Byzantinische Bleisiegel III*, *BZ* 24 (1924) 96; *ZV* I/1, 190 table 33; BRANDES, *App. I* no 132, 134, 136.

the state apparently taking over the operation of the apothekai, which he regards as a reaction on the part of the new government of Leontios to Justinian II's financial policy. This theory has been contested by Brandes, in whose view Oikonomides' conjecture rests on the dating of the seals issued under Justinian II and Leontios. However, the attribution of the seals to one or the other emperor remains hypothetical, because the typology of Leontios's effigy on the seals is similar to that of Justinian II⁶⁵. It should be noted in addition that all three seals of the vassilika kommerkia are dated to the 9th and 10th indictions, which correspond to the years 695/6 and 696/7. Therefore the possibility that the vassilika kommerkia of 695 were already operating under Justinian II before his dethronement in the late summer or autumn 695 cannot be ruled out, which suggests that a reform had been attempted by this emperor. Leontios, then, would have carried out the measures undertaken by his predecessor until the fixed expiration date, that is, the end of the 10th indiction, in August 697⁶⁶. If this interpretation is accepted, it is significant that the provinces of western Asia Minor (except Hellestent) are erratically represented after 697⁶⁷, and so the impression of continuity given by Map 5 becomes rather misleading. Perhaps, then, there was indeed a break with the financial policies of Justinian II, as is implied by the account by Theophanes of the emperor's dethronement? Western Asia Minor is more regularly represented in the seals of the reign of Leo III (717-741), under whom the vassilika kommerkia also reappeared. The reign of Leo III is indeed marked by significant changes. As was the case under Justinian II, the apothekai functioned in every province of Asia Minor (although no seals from Galatia or Lycaonia have yet been found), except for Kilikia, which had been occupied by the Arabs (map 6, Catalogue no VI)⁶⁸.

65. OIKONOMIDES, *Silk trade*, 40-41; ZV, 135; BRANDES, 335-343. BRANDES points out that the theory of OIKONOMIDES is based mostly on the person of George apo hypaton and genikos kommerkiarios, who according to the wording of OIKONOMIDES was "scandalously active" under Justinian II.

66. This opinion is expressed under the reservation that the editors prefer to read the name Leontios on the seals. One wonders whether this is not due to the influence of the theory of OIKONOMIDES.

67. Only one seal of Asia, Caria and Lycia is preserved after 697, dated in 713-5, and there is only one seal of Kapatiane and Lydia, dated 696/7.

68. F. HILD – H. HELLENKEMPER, *Kilikien und Isaurien*, [TIB 5], Wien 1990, 46-47 [hereafter TIB 5]. Kilikia was occupied by the beginning of the 8th c.

The persistent separation of the littoral of Pontus from the regions south of the Pontic mountain range is noteworthy. This split becomes evident for the first time, as has been noted above, with the appearance of seals from Lazica, Trebizond and Kerasous under Justinian II. Other seals, dated to the opening years of the reign of Leo III, testify to a similar adjustment of the Pontic provinces. The inscriptions of the seals take one of the following forms: the warehouse of “Honorias, Paphlagonia and of the littoral of Pontus” (720-741), of “Honorias, Paphlagonia and of the littoral of Pontus up to Trebizond” (720-741), of “the littoral of Pontus” (727/8 or 728/9), or of “Helenopontus, Paphlagonia and Kerasous” (721/2)⁶⁹. The warehouse of Kerasous also occasionally functioned separately, starting from 717 at the latest, a practice that became standard under the *vassilika kommerkia*⁷⁰. On the other hand, the warehouse of Lazica, a region geographically contiguous with Byzantine Pontus, was already functioning independently in 702 until at least 716/7⁷¹. Before 702 the warehouse of Trebizond and of neighboring Kerasous was functioning in conjunction with that of Lazica. The geographic connection of these regions was ancient and already recorded in the Novella of Justinian I⁷². It is also in conformity with the fact that, following the Byzantine re-conquest of Armenian lands, Trebizond became the metropolis of the ecclesiastical province of Lazica in the 10th c.⁷³. The developments

69. ŠANDROVSKAJA, 86-88; ZV I/1, no 226, 227; BRANDES, App. I no 182, 187, 188, 189.

70. KOLTSIDA-MAKRE, no 6; ZVI/1, 194, table 34, no 250; BRANDES, App. I no 174, 223, 230.

71. ZV I/1, no 204, I/3, no 2764.2; *DO Seals* 4, no 35.1, 2; BRANDES, App. I no 151, 154, 156, 173. Lazica was turned over to the Arabs by its patrician, Sergius of Varnoukios, in 696/7. The act was considered sedition by the Byzantines. Lazica, or rather parts of it, was since then under Arab suzerainty. It seems that the Byzantines continued to maintain footholds in the country. It is, however, the diminished Byzantine presence in the region that is reflected in the seals. In 705/6 Armenians escaping the Arab domination of their country settled in the Lazican city of Phasis. See *Theophanes*, 370.3-4, 391.18-19, 393.10-16; STRATOS, *Βυζάντιον*, 88, 108-109, 161-162; IDEM, *Frontières*, 422-423, 431, 433; B. MARTIN-HISARD, *La domination byzantine sur le littoral oriental du Pont Euxin (milieu du VIIe-VIIIe siècles)*, *BBulg* 7 (1981) 141-156; ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόντος-Λαζική*, 110 note 12.

72. See *CIC* 3, no 28 praefatio.

73. DARROUZÈS, *Notitiae*, index, entry Trebizond. See in detail ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πόντος-Λαζική*, 112f., 118f. (valuable for the comments on the ecclesiastical status of Trebizond and Lazica). It should be noted that the 10th-century ecclesiastical province of Lazica does not correspond to 7th-century Lazica in geographical terms. It seems clear, however, that the creation of an ecclesiastical province in the 10th c. revived the tradition of the civil admini-

attested under Leo III, that is, the separation of the Kerasous warehouse, which was maintained under the *vassilika kommerkia*⁷⁴, leaves Trebizond out of the picture of the warehouses in the early 8th c., apart from the evidence afforded by the only seal mentioning the city during this period. Now from the first half of the 9th c. comes information on a *ducatum Haldeae*, i.e. a district around Trebizond, under the command of a military officer, a duke. This piece of information has puzzled scholars. The creation of a theme of Chaldia is dated to about the same time, whilst both the general and the duke are found in the precedence list of the time (the *Uspenskij Taktikon*, dated to 842/3)⁷⁵. The fact that a *ducatum* of Chaldia existed in the 8th c. is beyond any doubt⁷⁶, and the seals of the warehouses, reflecting the situation as it was in the early 8th c., indeed suggest that there was a division of the eastern Pontic littoral, previously regarded as a single unit including Lazica. A reason for this administrative evolution would be, as we have already seen, the Arab conquest of Theodosiupolis, which interrupted the communication of Trebizond with its Armenian hinterland. The particular strategic significance of Trebizond (i.e. the maritime connection with Lazica), the fact that it lay at the eastern extremities of the empire, the impending need to protect the passes that offered access from Great Armenia to the Pontic littoral and thus block enemy approaches to the Black Sea, are good reasons for founding a *ducatum* of Chaldia in the area. When this happened, is not known for certain. Since the last seal of a *genikos kommerkiarios* of Lazica is dated in 716/7, it would appear reasonable to assume that it was a measure taken after that year, presumably by Leo III⁷⁷.

nistrative practices of the late 7th c., which is reflected in the precedence lists of the Middle Byzantine Church.

74. ZVI/1, 194 table 34 and no 250; BRANDES, App. I, no 223, 230. The seals of the royal *kommerkion* of Kerasous are dated 735/6 and 738/9.

75. OIKONOMIDÈS, *Listes*, 49.10, 53.4, 349, 354; P. LEMERLE, Thomas le Slave, *TM* 1 (1965) 285-287; Μιχαήλ Ασία, 287-297; J. B. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire. From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, London 1912, 223, 261 and note 2; HONIGMANN, *Ostgrenze*, 53; *De Thematibus*, 73, 137-139.

76. This is confirmed by the seals. See *DO Seals* 4, no 32; WINKELMANN, *Rangstruktur*, 106-107; BRYER – WINFIELD, *Pontos*, 299f., 317.

77. Territories commanded by dukes, laying along the borders of the empire, formed part of the empire's defense mechanism during the early Byzantine times. It appears to me more appropriate to elaborate on this issue in one of the next studies of this series, concerning the themes.

The administration of the Armenian territories that remained under Byzantine rule had also evolved. The inscriptions on the seals of the warehouses in the beginning of the 8th c. took the following forms: “the warehouse of Koloneia and Kamacha” (702-704), “of Koloneia, Kamacha and Armenia IV” (713-715), which finally became “of Koloneia and all the provinces of the Christ-loving Armeniakon” (717/8)⁷⁸. What remained⁷⁹ of the provinces of Armenia I (while its capital Melitene was changing hands⁸⁰), the Armenian region of Koloneia⁸¹, Armenia IV, which was being contested by the Arabs at the time, and “Great Armenia” with Kamacha⁸², and one or both Cappadociae⁸³, now formed part of what was called the “provinces” of the army of the Armeniakoi. This is the first time that a certain territory is assigned to an army, in sufficiently official terms to be inscribed on a seal. The extent of the territory of the Armeniakon still remains largely undefined. At present it seems far from certain that the provinces Helenopontus and Paphlagonia also belonged to the theme of the Armeniakoi. Our analysis, however, leads to the conclusion that the Arab conquest of Great Armenia would have made the option of subordinating the remaining parts of Armenia I and of the former Justinianic Armenia I to the Armeniakon and its general, and the choice of creating the ducatum of Chaldia in the northeastern parts of this province, a political necessity for the Byzantines.

78. *DO Seals* 4, no 65.1, 74.4, 22.27.

79. On the territorial losses and the borders see STRATOS, *Frontières*, 429-433.

80. On Melitene see *TIB* 2, 71, 233-237.

81. On Koloneia see *DO Seals* 4, no 48; BRYER – WINFIELD, *Pontus*, 145-151.

82. Kamacha (Kamah), to the southwest of modern Erzincan, was for the first time captured in 679, then in 710 and 723/4. See HONIGMANN, *Ostgrenze*, 56-57.

83. Whether Cappadocia I and/or II were actually part of the theme of the Armeniakoi or the theme of the Anatolikoi is an issue debated in the bibliography. In *DAI*, ch. 50.83-84, it is mentioned that Cappadocia was a *tourma* (military division) of the theme of the Anatolikoi, but Constantine VII treats the region in the chapter devoted to the Armeniakon in *De Thematibus*, 63-65. See Μιχαήλ Ασία, 89, 130, and especially a complete and excellent analysis of the problem in 262-268. Also see *DAI Commentary*, 188; HALDON, *Byzantium*, 219-220; *De Thematibus*, 118.

The vassilika kommerkia reappear under Leo III. The first seal, dated in 727/8, concerns the provinces of Hellespont, Asia and Caria⁸⁴. The seals of Asia Minor dated to after 730 concern only the vassilika kommerkia. As noted above, it is thought that the change in the terminology employed probably reflects a change in the manner in which the institution functioned⁸⁵. The vassilika kommerkia, however, were not firmly linked with the themes, for their functional basis remained the provincial organization as it was before 730⁸⁶. The exceptions to the rule, however, provided by seals of the vassilika kommerkia of cities and regions, and by two seals of the vassilika kommerkia of the army of the Anatolikai, demonstrate that this arrangement was starting to break up⁸⁷. The presence of these seals can be explained as evidence for the efforts made by the central administration to meet regional needs or even as experiments in governmental practice concerning the needs of the military regiments. They may even be evidence of hesitation on the part of Leo III in regard to taking the final step of bringing the two institutions, the themes/military regiments and the vassilika kommerkia, into adjustment to one another. From 739 and in the 740s under Constantine V (741-775), the vassilika kommerkia are steadily connected with the strategis (generalship) or the *eparchiae* (provinces) of the military regiments, namely, of the newly created theme of Cibyrraioton⁸⁸,

84. KOLTSIDA-MAKRE, *SBS* 9, 2006, no 5.

85. BRANDES, 368-384, connects the vassilika kommerkia of the 730s to fiscal innovations adopted by Leo III.

86. *ZVI/1*, no 243, 246, 248, 251 and note in *ZVI/3*, 1955; *Zacos Collection 1*, no 15; BRANDES, App. I, no 213, 216, 217, 227, 233a.

87. *ZVI/1*, 192 table 34, no 253; BRANDES, App. I, no 219, 231. These are the seals of Krateia, Prousius and Herakleia of the province of Honorias, and of Chalkedon and Thynia of the province of Bithynia. The seals of Kerasous have already been examined. Seals of the Anatolikon theme: *DO Seals* 3, no 86.37; BRANDES, App. I, nos 212, 215.

88. *ZVI/1*, no 261 and note in *ZVI/3*, 1955; BRANDES, App. I, no 234a. The date of the creation of the theme of the Cibyrraiotai is the subject of some debate. The seal places the event before 739/40. See H. ANTONIADIS-BIBICOU, *Études sur l'histoire maritime de Byzance. À propos du «thème des Caraviciens»*, Paris 1966, 70-71, 85-87; BURY, *LRE* 2, 342-343; WINKELMANN, *Rangstruktur*, 96, 97-98; TOYNBEE, *Porphyrogenitus*, 258-261; *TIB* 5, 45-46, 316; Also see M. GREGORIOU-IOANNIDOU, Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα ίδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982) 207-218; P. YANNOPOULOS, Cibyrta et Cibyrriotes, *Byzantion* 61 (1991) 520-529.

of the Thrakesians⁸⁹, the Opsikion⁹⁰, and the Anatolikoi⁹¹ (see Catalogue no VII).

Important conclusions are to be drawn from this geographical approach. Clearly the seals of the apotheke/vassilika kommerkia reflect the transition phase from the late Roman provincial organization system to the middle Byzantine system of thematic organization of the provinces. An institution of a purely economic nature, which operated on the basis of the Late Roman divisions of the provinces, ended by adapting its operational range to the territorial expansion of the military units in Asia Minor in the 740s. An essential prerequisite for this evolution is the settlement of these units in certain provinces, which had taken place by the beginning of the 8th c. This development had been caused by the political necessity of the times, which is particularly evident in the case of the Armenian provinces, and by the multiplication of the military corps in Asia Minor. The state had to build an entire machine to meet the challenge of supplying the army after the dissolution of the early Byzantine structure set up for this task. This need was now so much the more pressing, since its military machine had changed and had expanded, and was becoming increasingly complex with the passing of time. To the original military regiments of the Armeniakoi, of the Anatolikoi, and of the Opsikion, were added the army of the Thrakesians and of the maritime Cibyrraiotai.

Research on the seals of the genikoi kommerkiarioi of the apothekai indicates that the districts where the warehouses initially functioned do not coincide with fixed territories of the themes. Indeed they do not even coincide with regions that were later to become fixed thematic territories as defined in the work *De Thematibus* by Constantine VII (10th c.). The only exception is provided by the seal of the warehouse of Lykia, Pamphylia and the littoral of Isauria dating to the reign of Leo III, which appears to anticipate the institution of the Cibyrraioton theme⁹². At this early stage, the warehouses

89. *DO Seals* 3, no 2.31; SEIBT – ZARNITZ, no 1.3.8; BRANDES, App. I, nos 237, 240.

90. *DO Seals* 3, no 39.41; BRANDES, App. I, no 239.

91. ZARNITZ, no 3; *SBS* 3, 179 no 1766; SEIBT – ZARNITZ, no 1.3.10; BRANDES, App. I, nos 254, 255, 257, 257a.

92. *SBS* 6, 148 no 1587, dated in 719/20. The warehouse of the province of Lycia was normally functioning together with the warehouses of Caria and Asia. This is the first time it appears as functioning with other provinces of southern Asia Minor.

were functioning independently of the areas where the armies were “landed” and of the provinces from which they were hypothetically recruited. The geographic allocation of the operational range of the warehouses appears therefore quite flexible. While this is difficult to trace in regard to the eastern provinces –with the exception of the separation of the eastern Pontic regions from the interior of the country-, it is abundantly clear in the case of western Asia Minor. Evidence of this is the fact that the apothekai of the provinces of Lydia and Phrygia Pacatiana, which formed part of the theme of the Thrakesion in the 9th to the 11th c., were usually coupled and were operating together with the apothekai of Bithynia, Hellespont or Phrygia Salutaria, which were later to become territories of the themes of the Opsikion and of the Anatolikon. The geographical flexibility of the institution, which undoubtedly catered for certain particular needs, is also demonstrated by the seals of the warehouses of certain cities or/and isolated regions within or with the provinces to which they belonged: of Sebastopolis⁹³, of Pylai and Sangarios⁹⁴, of Korykos and Kilikia⁹⁵, of Isauria and Dekapolis⁹⁶, of Isauria and Syllaion⁹⁷, of Asia, Caria, Lycia, Rhodes and the Chersonese⁹⁸. These seals testify to the gradual dissolution of the old provincial organization of the empire. It is a plausible assumption that in the inscriptions some of the leading cities/regions of the provinces are mentioned. In addition to this suggestion, however, the strategic considerations of the Byzantines are also to be detected: Sebastopolis lay on the great road Theodosiupolis-Sebasteia –Amaseia –Amisos, on its way between Sebasteia and Amaseia, and so controlled the access to Pontus; Kilikian Korykos was one of the main harbors of the Byzantines at this time, since it lay close to Arab territory, and a military unit was being recruited from there by the end of the 7th c.⁹⁹; Dekapolis, to the west of Korykos, situated on the steep Isaurian mountains of the Taurus chain, consisted, as the name indicates, of

93. *DO Seals* 1, no 86.1; BRANDES, App. I, no 59.

94. *ZVI/1*, no 157; BRANDES, App. I, no 68.

95. *ZVI/1*, 180 table 27; BRANDES, App. I, no 89.

96. *ZVI/1*, 149 table 6/1; BRANDES, App. I, no 98.

97. *ZVI/1*, 158 table 13; BRANDES, App. I, no 177.

98. *DO Seals* 2, no 65.1; BRANDES, App. I, no 129.

99. On Korykos see *TIB* 5, 315-320.

a cluster of ten cities that often became the target of Arab raids¹⁰⁰. Isauria was also close enough to the borders to be involved in the Arab-Byzantine confrontation and therefore to be fiercely stormed and completely destroyed during land- and sea-based raids¹⁰¹. Syllaion was one of the main urban centers of Pamphylia and probably became one of the seats of the general of the Cibyrriaioton theme. It was clearly not chance that made Theophanes, in relating the first siege of Constantinople by the Arabs, record that the Arab fleet was destroyed by storm in the waters of Syllaion, although it was actually a mainland city¹⁰². The straits between Loryma (Chersonese) and Rhodes command access from the wider Mediterranean into the Aegean¹⁰³. The seal of Pylai and Sangarios strongly suggests an association between the apothekai and the military regiments of the empire. The first *aplekton* was located at Malagina, on the lower Sangarios River. The imperial stables, which provided mounts for regiments for campaigns in the East, were also situated there. Pylai was a major port on the Asiatic littoral, serving mostly Constantinople itself, and was the centre of vast estates belonging to the crown¹⁰⁴. In short, contrary to what has been argued by scholars so far¹⁰⁵, the systematic geographic survey of the seals of the *genikoi kommerkiarioi* of the 7th and 8th c. is indeed a worthwhile undertaking, for it is impossible to explain the geographic distribution of the warehouses without taking into account the military factor.

100. *TIB* 5, 235-236.

101. *TIB* 5, 43f.

102. *Theophanes*, 354.8-11; LILIE, *Reaktion*, 80; H. HELLENKEMPER – F. HILD, *Lykien und Pamphylien* [*TIB* 8/1], Wien 2004, 116, 395-402. The church of Syllaion was raised to metropolitan status before 787, an event which may be considered as indicative of the importance of the city in the 8th c.

103. Loryma with Rhodes were a little later attached to the maritime theme of Cibyrriaioton. Loryma was simply called “Chersonese” since antiquity, and this name survived well into Byzantine times. The region is qualified as *hoplotheke* (arms depot) by the emperor Constantine VII in the 10th c. and this term has given the bay of Loryma its modern name (Oplosika Bükü). See *De Thematibus*, 78.12-16; W. BLÜMEL, *Die Inschriften der rhodischen Peraia* [Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 38], Bonn 1991, 3-4; W. HELD, Loryma in Karien. Vorbericht über die Kampagnen 1995 und 1998, mit beiträgen von ALBRECHT BERGER – ALEXANDER HERDA, *IstMitt* 49 (1999) 159-196.

104. On Malagina see C. FOSS, Byzantine Malagina and the lower Sangarius, *Anatolian Studies* 40 (1990) 161-183; *ODB*, v. 2, entry Malagina (C. Foss); *ODB*, v. 3, entry Pylai (C. Foss).

105. See above, note 14.

Given the geographic flexibility of the apothekai, it is not certain which provinces were involved in the vassilika kommerkia of the themes around 740, and were it not for the work of Constantine VII in the 10th c., we would have to rely entirely on vague allusions and random information in the sources, given to us by authors who were not particularly interested in the provinces. It appears, however, certain that the army of the Armeniakoi, according to the testimony of the seals, was the first to which a fixed territory was assigned, attested for the first time in 717/8. The army of the Armeniakoi was established on whatever territory was left of the Armenian provinces, certainly on Cappadocia I and possibly on Cappadocia II. Its establishment in those regions may account for why there are no seals of the warehouse of Cappadocia after the first reign of Justinian II, and why there is only one seal of the warehouse of Armenia I after 695/6, dated in 741/2¹⁰⁶. The army of the Anatolikoi, of which two seals dated to the 730's have survived¹⁰⁷, would have settled in the heart of Asia Minor at approximately the same period as the Armeniakon. Already in 716 there is word in the sources about the "provinces of the general" of this army, the aspiring emperor, Leo III, which recalls the inscription of the seal of the Armeniakoi, dated to the same time¹⁰⁸. Eventually, the maritime Cibyrraiotai (739/40) came to occupy the south, the army of the Thrakesion (741/2, 745/6) the west and the Opsikion theme (745/6) the northwest of Asia Minor.

If we admit that the apothekai were in fact connected to the military corps of the empire from the very beginning of the institution, then we would also have to admit that there was a heavy concentration of troops in eastern Asia Minor during the reigns of Constas II and Constantine IV. The pattern which arises from maps 1 and 2 gives the picture rather of the state of affairs in early Byzantine times. By 680 there were two armies operating in the East, one of the theme of the Armeniakoi and the other,

106. *DO Seals* 4, no 74.1; *ZV I/1*, no 260; BRANDES, App. I, nos 131, 236. Cf. ZUCKERMAN, *Studies*, 129-132. Kato Hexapolis, mentioned in a seal of 741/2, probably corresponds to the province Armenia I. See V. TOURNEUR, *L'Hexapolis arménienne au VIIe siècle et au VIIIe* [Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales 2], Bruxelles 1934 (*Mélanges Bidez*), 947-952; *TIB* 2, 191. The seal can only be explained as an indication of a particular operation. On the campaigns of 741 and 742 however, there is no specific information. See LILIE, *Reaktion*, 154-155.

107. *DO Seals* 3, no. 86.37; BRANDES, App. I, nos 212, 215.

108. *Theophanes*, 389.8-10, 390.14-15.

of the theme of the Anatolikoi. The warehouses in regions or provinces close to Constantinople form the exception to this conclusion (in Pylai of Bithynia and the Sangarios river, in Nicaea and in Honorias), and should be explained as being intended to serve the needs of military corps stationed near Constantinople, that is, the Opsikion, based in the northwest of the peninsula. Now the question that naturally arises is why the provinces traditionally associated with the Opsikion, Bithynia and Hellespont, are first attested during the rule of Justinian II and after. A second question is whether the absence of the province of Galatia I after the reign of Constatas II, also assigned to the Opsikion army by some scholars¹⁰⁹, is purely coincidental. The discovery of a seal of the warehouse of Galatia I in the future would confirm this suggestion¹¹⁰. Only a seal of the andrapoda settled in Salutaria (694/5) and one of Pacatiana (696/7) represents Phrygia in the early period of the warehouses with any certainty. Salutaria and Pacatiana appear both with Bithynia under Leo III¹¹¹. Paphlagonia is also only twice attested, under Constatas II and Justinian II, but appears regularly under Leo III¹¹². The erratic representation of some provinces and the total absence of others from the seal sample of the early period of the warehouse institution may mean that these emperors were hesitant about imposing large military corps on the provinces of western Asia Minor, which had been densely urbanized and rich since antiquity, or even about burdening the population with the task of procuring army supplies. Moreover, it indicates that there were provinces that escaped the eventual militarization of the times. A plausible explanation may be that necessity required the presence of the military regiments in the East. Therefore the armies of the Armeniakon and the Anatolikon seem to have been initially restricted more or less to their

109. HALDON, *Praetorians*, 216; IDEM, *Byzantium*, 219; *Μικρά Ασία*, 245-246; *De Thematibus*, 128; N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Une liste arabe des stratèges byzantins du VIIe siècle et les origines du thème de Sicile, *RSBN n.s.* 1 (11) (1964) 122. Galatia later formed the core of the Boukellarion theme, on which see HALDON, *Praetorians*, 208-209, 222-223; *Μικρά Ασία*, 245-257; WINKELMANN, *Rangstruktur*, 99-100.

110. LEONTSINI, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 109-110, asserts that the absence of seals from central Asia Minor reflects the inability of the government to spread the warehouses network in regions with limited commercial activities.

111. ZV I/1, 168 table 20 and no 187, 195; *DO Seals* 3, no 27.1; BRANDES, App. I, nos 126, 137, 198, 203.

112. *DO Seals* 4, no 6. 20, 11.20; BRANDES, App. I, no 52, 111.

districts of operation there, in Armenia, Cappadocia, Isauria, and Kilikia. It is striking and telling that the apothekai for which there is a good numerical sample of seals are those situated in regular war zones of the 7th and early 8th c.: Armenia and Lazica.

The situation changed under the rule of the last Herakleid. The measures taken by Justinian II were radical, since the institution expanded to cover the entire peninsula of Asia Minor. It seems that after 687 a new army was added to the already known themes of the Opsikion, the Anatolikon and the Armeniakon, the army of the Thrakesion. If this assumption is true, then it is also true that Justinian II placed the whole of Asia Minor on a war footing. The Thrakesion was a military corps loyal to Justinian II, and loyal to Constantine V¹¹³. Leo III and his son and heir to the throne, Constantine V, then, deliberately turned to solutions and practices followed by their predecessor, the last of the line of the emperor Herakleios. The reader should recall at this point that Leo III started his military career as a young officer during the second reign of Justinian II, who entrusted him with sensitive affairs of the state's foreign policy¹¹⁴. Under Leo III the institution of the warehouses once again expanded all over the peninsula of Asia Minor, after more than twenty years of what seems to have been a return to conservative policies during a period of internal strife (695-717). The re-establishment of the vassilika kommerkia, which probably reflects a far-reaching economic reform, also took place under Leo III; and the Thrakesion theme emerged into the historical foreground under Constantine V. These measures aimed at reinforcing the effectiveness of the military regiments. The reigns of Leo III and Constantine V indeed mark the turning point in the bitter confrontation with the Arabs. The efforts bore fruit towards the end of the reign of Leo III. In Akroinon in Phrygia the Arab cavalry was crushed by the Byzantines (740)¹¹⁵, and Constantine V was a little later able to resume the offensive

113. HALDON, *Praetorians*, 209.

114. *Theophanes*, 391-395; HEAD, *Justinian II*, 128-131; STRATOS, *Βυζάντιον*, 161-162; M. CANARD, L'aventure caucasienne du spathaire Léon, le futur empereur Léon III, *REArm* n.s. 8 (1971) 353-357 [=IDEM, *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, Variorum Reprints, London 1973, no 22]; P. SPECK, *Kaiser Leon III, die Geschichtswerke des Nikephoros und des Theophanes und der Liber Pontificalis. Eine Quellenkritische Untersuchung*, Teil 1: *Die Anfänge der Regierung Kaiser Leons III* [Πιοικύλα Βυζαντινά 19], Bonn 2002, 115-137.

115. *Theophanes*, 411.14-26; LILIE, *Reaktion*, 152-153.

against the Arabs. It has been argued, however, that the thematic division of the army was ineffectual during the first phase of the confrontation with the Arabs, and that the real turning point is marked by the reorganization of the professional army of the *Scholae* under Constantine V¹¹⁶. Yet the first successes of the Byzantines against the Arabs fall into the period of the establishment of the *vassilika kommerkia* and the settlement of the armies in fixed provinces in the interior of Asia Minor. The developments that led to the reorganization of the military machine of the empire by Constantine V, caused by the unsuccessful usurpation of the throne by the count of the Opsikion theme, Artabasdos, need not detain us here¹¹⁷. At this point, it is enough to note that professional regiments were not involved in pushing back the yearly raids of the Arabs. Instead, the themes were¹¹⁸. This may also be the reason why the number of the themes started to increase as early as the reign of Constantine V, in order to become more effective and flexible. However, the issue of the strategy tactics of the Byzantines is beyond the scope of the present paper. The territorial expansion of the themes on the other hand will form the subject of another study in the near future.

SIGILLOGRAPHIC SOURCES

AVRAMEA, *SBS* 2: A. AVRAMEA, M. GALANE-KRIKOU, G. TOURATSOGLOU, Μολυβδόβουλλα με γνωστή προέλευση από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, *SBS* 2 (1990) 235-271.

BRAUNLIN – NESBITT, *Byzantion* 69: M. BRAUNLIN – J. NESBITT, Thirteen Seals and an unpublished Revolt coin from an American private Collection, *Byzantion* 69 (1999) 187-199.

116. On the reorganized palatine guards regiments see HALDON, *Praetorians*, 203-205, 209-210 and especially 228f.

117. The issue has been treated in detail by HALDON, *Praetorians*, 205f.; On Artabasdos also see P. SPECK, *Artabasdos. Der Rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren. Untersuchungen zur Revolte des Artabasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie* [Ποικίλα Βυζαντινά 2], Bonn 1981.

118. LILIE, *Reaktion*, 290f. The author correctly underlines the military significance of the themes for the defense of the empire, since the wars against the Arabs were taking place almost exclusively on Byzantine soil.

- CHEYNET, *Sceaux* : J.-CL. CHEYNET, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque Nationale de France), se rapportant aux provinces orientales de l'empire byzantin*, Paris 2001.
- DO *Seals: Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, ed. J. NESBITT-N. OIKONOMIDES, vol. 1: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, ed. J. NESBITT-N. OIKONOMIDES, Washington, D.C. 1991; vol. 2: *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, DC. 1994; vol. 3: *West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient*, Washington, DC. 1996; vol. 4: *The East*, ed. E. MCGEER, J. NESBITT, N. OIKONOMIDES, Washington, DC. 2001; vol. 5: *The East (continued), Constantinople and its Environs, Unknown Locations, Uncertain Readings*, ed. E. MCGEER, J. NESBITT, N. OIKONOMIDES, Washington, DC. 2005.
- KOLTSIDA-MAKRE: I. KOLTSIDA-MAKRE, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα Συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης 4]*, Athens 1996.
- KOLTSIDA-MAKRE, SBS 9: I. KOLTSIDA-MAKRE, *New acquisitions of Byzantine Lead Seals in the Athens Numismatic Museum Collections*, SBS 9 (2006) 11-22.
- LAURENT, *Bulletin*: V. LAURENT, *Bulletin de sigillographie byzantine*, *Byzantion* 5 (1929-1930) 571-654.
- LAURENT, *Médailler*: V. LAURENT, *Les sceaux byzantines du Médaillier Vatican*, Città del Vaticano 1962.
- ŠANDROVSKAJA: V. ŠANDROVSKAJA, *Die Funde der byzantinischen Bleisiegel in Sudak*, SBS 3 (1993) 85-98.
- SBS: *Studies in Byzantine Sigillography*.
- SEIBT, *BSI* 36: W. SEIBT, *Rezension zu ZV vol. I, part 1-3*, in: *BSI* 36 (1975) 208-213.
- SEIBT – ZARNITZ: W. SEIBT – M. L. ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien 1997.
- WASSILIOU – SEIBT: A.-K. WASSILIOU – W. SEIBT, *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 2. Teil: Zentral- und Provinzialverwaltung, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/2*, Wien 2004.
- Zacos Collection I: Byzantine Seals. The Zacos Collection Part I* (Auction's Catalogue, 7.10.98 Spink and Son Ltd London).
- ZARNITZ: M.-L. ZARNITZ, *Drei Siegel aus dem Bereich der Kommerkia*, SBS 4 (1995) 181-185.
- ZV: G. ZACOS – A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, v. I/1-3, Basel 1972.

CATALOGUE OF THE SEALS OF THE APOTHEKAI, PART ONE:
ASIA MINOR
CHRONOLOGICAL CLASSIFICATION

I. *Apothekai* under Constas II, 641-668

654-659	Galatia	<i>DO Seals 4</i> , no 4.1; BRANDES, App. I no 39
659-667	Armenia II	WASSILIOU-SEIBT, no 148
659-668	Helenopontos and...	<i>DO Seals 4</i> , no 26.3; BRANDES, App. I no 49
659-668	Cappadocia I and II	<i>DO Seals 4</i> , no 43.8; BRANDES, App. I no 50
659-668	Either Galatiae	Cited after <i>ZV I/1</i> , no 139 comments; BRANDES, App. I no 47
659-668	Cappadocia I and lower [Cappadocia] ¹	<i>ZV I/1</i> , no 143; BRANDES, App. I no 51
659-668	Isauria	Cited after BRANDES, App. I no 46
659-668	Paphlagonia	<i>DO Seals 4</i> , no 11.20; BRANDES, App. I no 52
659-668	Abydos	<i>DO Seals 3</i> , no 40.18; BRANDES, App. I no 44

1. The reading “lower Cappadocia” is preferable to Cappadocia II, even though the province is not attested by that name on any other seal. The option “lower Hexapolis”, which, on the other hand, is attested in a seal of 741/2 for Armenia I, is rejected, because the warehouse of Armenia I never functioned in conjunction with that of Cappadocia.

II. *Apothekai* under Constantine IV, 668-685

668-72	Kilikia I	<i>ZV I/1</i> , no 149; BRANDES, App. I no 58
673/4	Honorias	<i>DO Seals 4</i> , no 6.2; BRANDES, App. I no 61
674/5	Honorias	<i>ZV I/1</i> , no 153; BRANDES, App. I no 64
668-672/3	Sebastopolis	<i>DO Seals I</i> , no 86.1; BRANDES, App. I no 59
675/6	Armeniae ²	WASSILIOU-SEIBT, no 147
676/7	Isauria	<i>ZV I/1</i> , no 154; BRANDES, App. I no 65
674-81	Armenia IV (or I)	<i>DO Seals 4</i> , no 74.3; BRANDES, App. I no 66
679/80	Helenopontos	<i>DO Seals 4</i> , 26.2; BRANDES, App. I no 67
679/80	Either Kilikiae	Cited after BRANDES, App. I no 66A
679/80	Pylai and Sangarios	<i>ZV I/1</i> , no 157; BRANDES, App. I no 68
681/2	Cappadocia II	<i>ZV I/3</i> , no 2761; Seibt, <i>BSI 36</i> , 210; BRANDES, App. I no 70
681/2	Isauria	<i>ZV I/1</i> , no 158; BRANDES, App. I no 69
683/4 686/7	or Cappadocia I and II	<i>Zacos Collection I</i> , no 12; BRANDES, App. I no 84A

III. *Apothekai* under Justinian II, 685-695

685-95	Kilikia I and II	Cited after <i>ZV I/1</i> , 180 table 27; LAURENT, <i>Médailles</i> , no 119; BRANDES, App. I no 71
687/8	Cappadocia I and II	<i>ZV I/1</i> , no 160; BRANDES, App. I no 75

2. The editors exclude the possibility “of the Armeniakon”.

687/8	Either Kilikiae	<i>ZV I/1</i> , no 159; BRANDES, App. I no 73
687/8	Nesoi, Caria and Asia	Zarnitz, no 1; BRANDES, App. I no 74
687/8	Lydia	<i>DO Seals 3</i> , no 24.5; BRANDES, App. I no 74A
688/89	Helenopontos	<i>ZV I/3</i> , no 2762; BRANDES, App. I no 80
688/89	Helenopontos and Armenia II	CHEYNET, <i>Sceaux</i> , no 36; BRANDES, App. I no 80A
689-91	Cappadociae, Lycaonia and Pisidia	<i>ZV I/1</i> , no 166; BRANDES, App. I no 88
689/90	[Kerasous?] ³	Cited after <i>SBS 5</i> , 55 no 24; <i>ZV I/1</i> , 147 table 4; BRANDES, App. I no 85
689/90	Lazica, Kerasous and Trapezous	<i>ZV I/1</i> , no 164; BRANDES, App. I no 84
689/90	Asia and ...	Cited after <i>ZV I/1</i> , 165 table 19; BRANDES, App. I no 86
690/1	Armenia I	<i>DO Seals 4</i> , no 74.2; BRANDES, App. I no 77
690/1	Cappadocia I and II	<i>ZV I/1</i> , no 170; BRANDES, App. I no 94
690/1	Korykos and Kilikia	<i>ZV I/1</i> , 180 table 27; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 605 no 1; BRANDES, App. I no 89
690/91	Isauria	<i>ZV I/3</i> , no 2763; BRANDES, App. I no 90

3. The restitution "Kerasous" is due to Zacos – Veglery, and is only speculative. All the writers preferred Ankyras [Ankara]. Both options are unlikely, since the seal of an apotheke of Ankara would be unique and the province of Galatia is not represented after the reign of Constat II. The apotheke of Kerasous, on the other hand, appears in 716/7 for the first time. One wonders, however, if this could be a seal of the apotheke of Phrygia Salutaria. A new edition is required in order to solve the problem.

690/1	Pamphylia and Pisidia	Cited after <i>ZV I/1</i> , 147 table 4; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 605 no 11; BRANDES, App. I no 96
690/1	Lycaonia	Cited after BRANDES, no 97
690/1	Asia, Chios and Lesbos	<i>ZV I/1</i> , no 168; BRANDES, App. I no 92
690-2	Cappadocia II and Lycaonia	<i>ZV I/1</i> , no 172; BRANDES, App. I no 99
690/2	Isauria and Dekapolis	Cited after <i>ZV I/1</i> , 149 table 6/I; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 605 no 13; BRANDES, App. I no 98
691/2	Cappadocia I	<i>ZV I/1</i> , no 173; BRANDES, App. I no 101
691/2	Hellespont ⁴	Cited after <i>ZV I/1</i> , 176 table 25; BRANDES, App. I no 104
691/2	Kilikia	CHEYNET, <i>Sceaux</i> , no 22; BRANDES, App. I no 100
691/2 or 695/6	Caria and Lycia	<i>DO Seals 2</i> , no 69.1; BRANDES, App. I no 133
691-3	Galatia II	Cited after <i>ZV I/1</i> , 172 table 22; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 605 no 14; BRANDES, App. I no 109
691-3	Asia and Caria	ABPAMEA, <i>SBS 2</i> , 258 no 78; BRANDES, App. I no 106
691/3	Isauria and Lycaonia	<i>ZV I/1</i> , no 177; BRANDES, App. I no 107
691/3	Lazica, Trapezous and Kerasous	<i>ZV I/1</i> , no 178; BRANDES, App. I no 108
692/3	Lazica, Trapezous and Kerasous	<i>DO Seals 4</i> , no 34.1; BRANDES, App. I no 110

4. This seal is considered a “copy”, and therefore the apotheke is not marked on the map.

692/3	Paphlagonia and Honorias	<i>DO Seals</i> 4, no 6.1; BRANDES, App. I no 111
692/3	Isauria and...	Cited after BRANDES, App. I no 112
692/3	Isauria	Cited after <i>SBS</i> 3, 181 no 2053; BRANDES, App. I no 115
693/4	Kilikia I and II	SEIBT-ZARNITZ, no 1.3.5; BRANDES, App. I no 117
693-5	Helenopontos	Cited after <i>ZV I/1</i> , 173 table 23; BRANDES, App. I no 123
694/5	Armenia IV ⁵	Cited after <i>ZV I/1</i> , 164 table 18/2; Seibt, <i>BSI</i> 36, 209; BRANDES, App. I no 128
694-6	Kilikia I and II	Cheyne, <i>Sceaux</i> , no 23; BRANDES, App. I no 128B
695-7	Asia, Caria, Lycia, Rhodes and the Chersonese	<i>DO Seals</i> 2, no 65.1; BRANDES, App. I no 129
695-7	Nicaea ⁶	<i>DO Seals</i> 3, no 59.3; BRANDES, App. I no 135

IV. Apotheke of the “*andrapoda*”

693/4	Andrapoda of Isauria and Kilikia ⁷	ZARNITZ, no 2; SEIBT-ZARNITZ, no 1.3.4; BRANDES, App. I no 121, 122
694/5	Andrapoda of Asia, Caria and Lycia	<i>ZV I/3</i> , no 2764; BRANDES, App. I no 124

5. The inscription was initially read as “apotheke of the Armeniakon”, but was corrected by Seibt. So far as I know, it has not yet been re-edited.

6. The last two seals of the first reign of Justinian II are attributed by Brandes to the reign of the emperor Leontios, but here I am following the editors.

7. Since there is no indication of which Kilikia is meant, only Kilikia I is hatched on the corresponding map.

694/5	Andrapoda of Phrygia Salutaria	ZV I/1, no 187; BRANDES, App. I no 126
694/5	The Slav andrapoda of Bithynia	ZV I/1, no 186; BRANDES, App. I no 125
694/5	Andrapoda of Cappa- docia I and II	ZV I/1, no 188; BRANDES, App. I no 127
694/5	Andrapoda of Galatia II ⁸	BRANDES, App. I no 127A
694/5?	Isauria and the andrapoda	SEIBT-ZARNITZ, no 1.3.6; BRANDES, App. I no 128A
696/7	Andrapoda of Dekapolis	CHEYNET, <i>Sceaux</i> , no 26; BRANDES, App. I no 140B

V. *Apothekai* during the times of internal strife, 695-717

695-6	Armenia I (or IV)	<i>DO Seals 4</i> , no 74.1; BRANDES, App. I no 131
695-6	Armenia IV	WASSILIOU-SEIBT, no 149
695-7	Constantinople and Hellespont ⁹	ZV I/1, no 190; <i>DO Seals 5</i> , no 23.6; BRANDES, App. I no 130
695-7	Vassilika kommerkia of Helenopontus	<i>DO Seals 4</i> , no 26.1; BRANDES, App. I no 134

8. Unpublished but mentioned in W. SEIBT – D. THEODORIDIS, Das Rätsel der Andrapoda-Siegel im ausgehenden 7. Jh.-Waren mehr Slaven oder mehr Armenier Opfer dieser Staatsaktion?, *BSI* 60 (1999) 401.

9. The editors of *DO Seals 5* read “Constantinople and Chersonese”, because at the same time the holder of this seal, George apo hypaton, was in charge of the apotheke of “Asia, Caria, Rhodes and the Chersonese”. I believe that the reading of Zacos is plausible because Constantinople and the Chersonese of Caria make an unlikely geographical combination that is not attested in the seal inscriptions for any other province of the empire. On Chersonese of Caria see above, note 103.

695-7	Vassilika kommerkia of Asia, Caria and Lycia	Cited after <i>ZV I/1</i> , 190 table 33; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 621 no 2; BRANDES, <i>App. I</i> no 136
696/7	Kapatiane and Lydia	<i>ZV I/1</i> , no 195; BRANDES, <i>App. I</i> no 137
696/7	Kilikia	SEIBT-ZARNITZ, no 1.3.7; BRANDES, <i>App. I</i> no 138
697/8	Isauria and Lykaonia	<i>Dr. Busso Peus Nachf. Deutschlands älteste Münzhandlung. Auktion 376-377</i> (29-30/30-31 Okt. 2003), no 1303.
700-2	Kilikia I and II	<i>Dr. Busso Peus Nachf. Deutschlands älteste Münzhandlung. Auktion 376-377</i> (29-30/30-31 Okt. 2003), no 1314.
702-4	Koloneia and Kamacha	<i>DO Seals 4</i> , no 65.1; BRANDES, no 150
702-4	Lazica	<i>ZV I/1</i> , no 204; BRANDES, <i>App. I</i> no 151
708/9	Hellespont	<i>DO Seals 3</i> , no 47.1; BRANDES, <i>App. I</i> no 153
710/11	Lazica	<i>ZV I/3</i> , no 2764.2; BRANDES, <i>App. I</i> no 154
710/11	Isauria	<i>SBS 3</i> , 195, no 501; BRANDES, <i>App. I</i> no 155
711-12	Lazica	<i>DO Seals 4</i> , no 35.2; BRANDES, <i>App. I</i> no 156
713	Kilikiae	<i>ZV I/1</i> , no 212; BRANDES, <i>App. I</i> no 161
713/4	Hellespont	Cited after <i>ZV I/1</i> , 176 table 25; BRANDES, <i>App. I</i> no 162
713-5	Asia, Caria and Lycia	Cited after <i>ZV I/1</i> , 166 table 19; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 606 no 21; BRANDES, <i>App. I</i> no 170

713-5	Koloneia, Kamacha and Armenia IV	<i>DO Seals 4</i> , no 74.4; BRANDES, App. I no 171
713-5	Hellespont and Arch... (?) ¹⁰	<i>Zacos Collection 1</i> , no 13; BRANDES, App. I no 171a

VI. *Apothekai* under Leo III

716/7	Lazica	<i>DO Seals 4</i> , no 35.1; BRANDES, App. I no 173
717	Kerasous	KOLTSIDA-MAKRE, no 6; BRANDES, App. I no 174
717/8	Koloneia and of all the provinces of the Christ-loving Armeniakon	<i>DO Seals 4</i> , no 22.27; BRANDES, App. I no 175
718/9	Isauria and Syllaion	Cited after <i>ZV I/1</i> , 158 table 13; BRANDES, App. I no 177
719/20	Lycia, Pamphylia and the littoral of Isauria	<i>SBS 6</i> , 148 no 1587; BRANDES, App. I no 178
722/3	Pamphylia, Pisidia and Lycia	<i>DO Seals 2</i> , no 69.2; BRANDES, App. I no 180
720-729	Hellespont and Lydia	<i>ZV I/1</i> , 176 table 25; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 605 no 17; BRANDES, App. I no 181
720-741	Honorias, Paphlagonia and the littoral of Pontus	ŠANDROVSKAJA, 88; BRANDES, App. I no 182
721/2	Asia, Caria, all the islands and Hellespont	<i>ZV I/1</i> , no 226; BRANDES, App. I no 186
721/2	H e l e n o p o n t u s , Paphlagonia and Kerasous	<i>ZV I/1</i> , no 227; BRANDES, App. I no 187

10. Possibly Hellespont and Asia. The option of Armenia is geographically impossible.

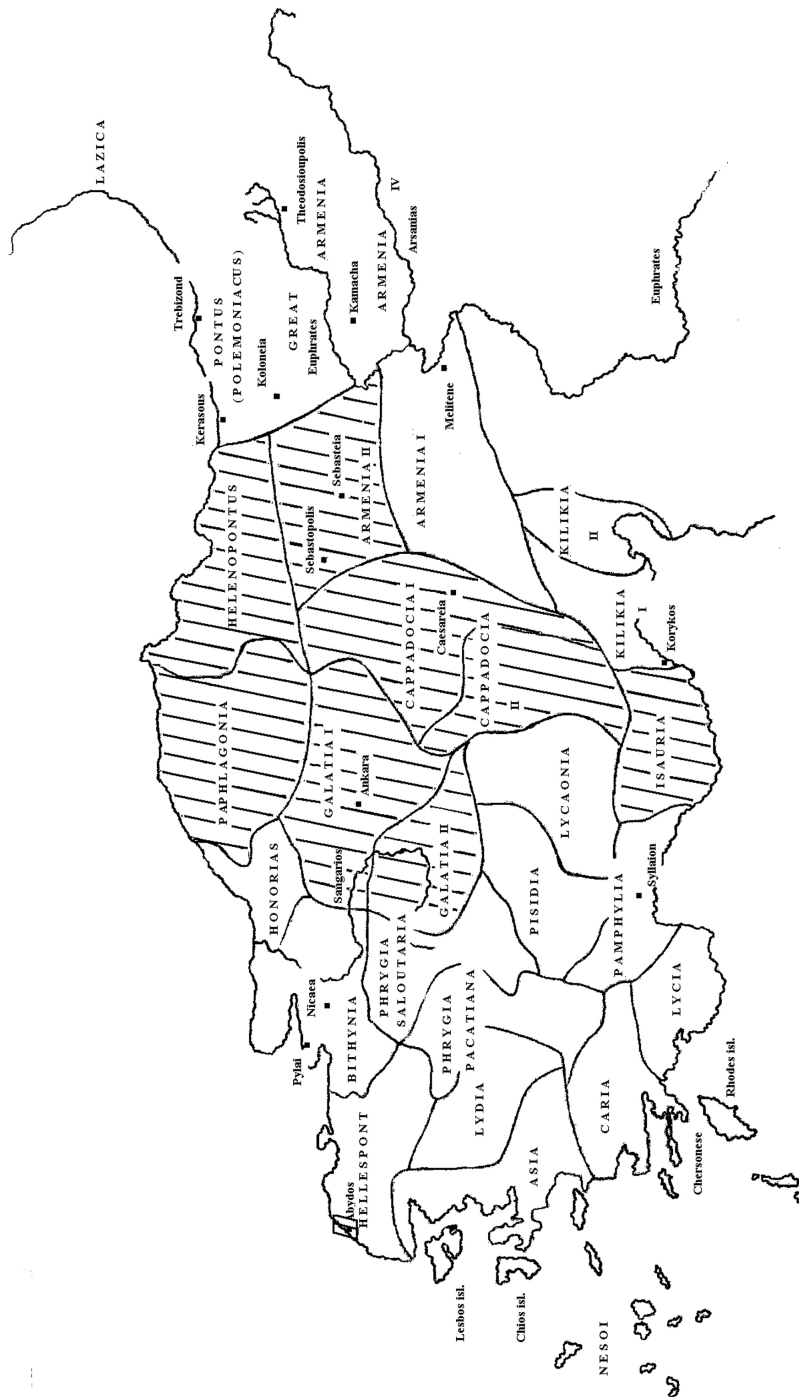
720-741	Honorias, Paphlagonia and the littoral of Pontus up to Trebizond	ŠANDROVSKAJA, 87-88; Brandes, App. I no 188
720-741	Honorias, Paphlagonia and of the littoral of Pontus	ŠANDROVSKAJA, 86; BRANDES, App. I no 189
727/8 or 728/9	Littoral of Pontus	ZV I/3, no 2765; BRANDES, App. I no 202
727/8	Bithynia, Salutaria and Pacatiana	DO Seals 3, no 27.1; BRANDES, App. I no 198
727/8	Hellespont and Lydia	ZV I/1, no 236; BRANDES, App. I no 199
728/9	Bithynia, Salutaria and Pacatiana	Cited after ZV I/1, 168 table 20; BRANDES, App. I no 203
729/30	Hellespont and ... [Lydia]	BRAUNLIN – NESBITT, <i>Byzantion</i> 69, 193 no 3; BRANDES, App. I no 203a

VII. *Vassilika kommerkia*

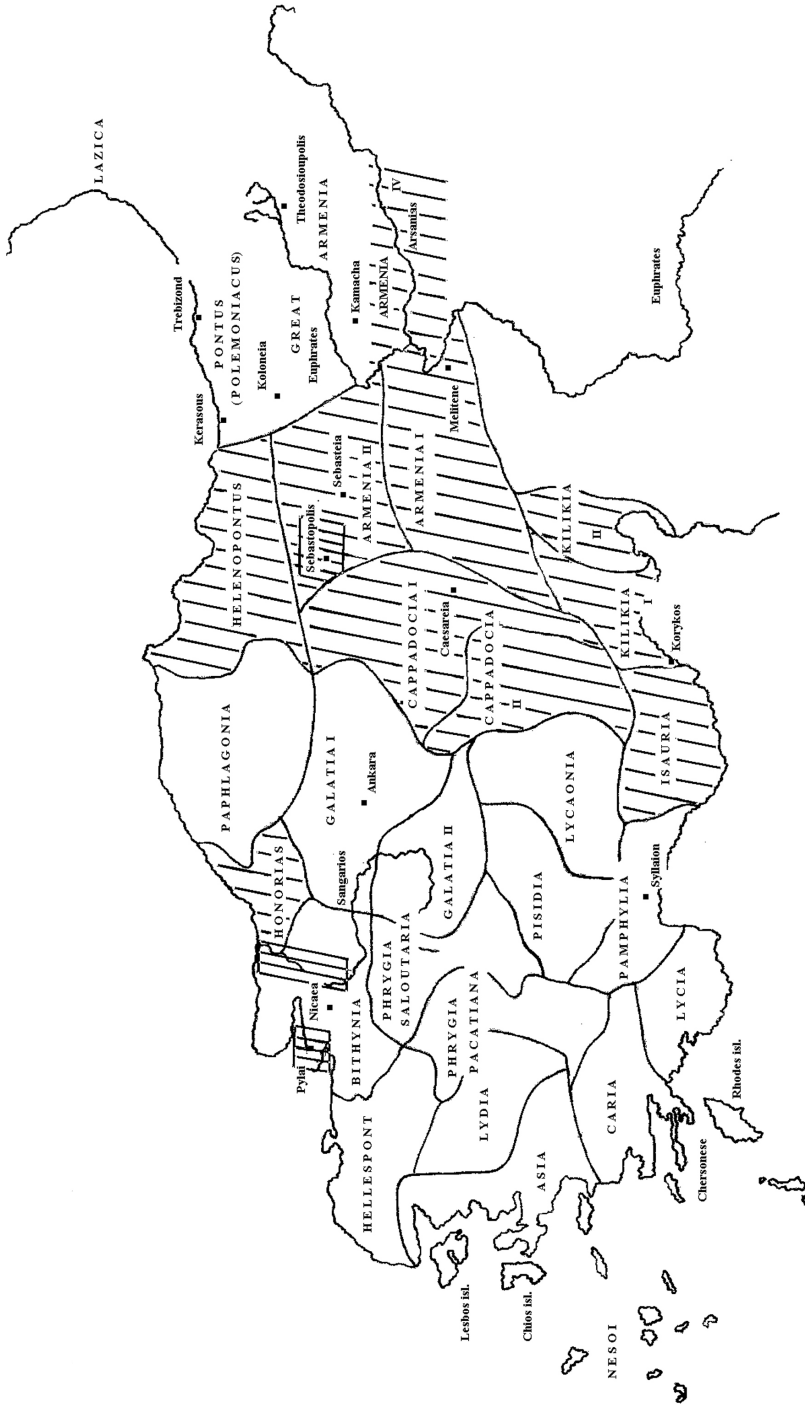
727/8	Hellespont, Asia and Caria	KOLTSIDA-MAKRE, SBS 9, 2006, no 5
730/1	Anatolikoi	Cited after BRANDES, App. I no 212
731/2	Bithynia, Salutaria and Pacatiana	ZV I/1, no 243; BRANDES, App. I no 213
732/3	Asia	ZV I/1, no 246; BRANDES, App. I no 216
733/4	Bithynia, Salutaria, Pacatiana and Lydia	ZV I/1, 248; BRANDES, App. I no 217
734/5	Krateia, Prousias and Herakleia	ZV I/1, 192 table 34; BRANDES, App. I no 219
735/6	Kerasous	ZV I/1, 250; BRANDES, App. I no 223
736/7	Provinces of the Anatolikoi	DO Seals 3, no 86.37; BRANDES, App. I no 215

736/7	Lydia	<i>ZV I/1</i> , no 251 and note in <i>ZV I/3</i> , 1955; BRANDES, App. I no 227
738/9	Kerasous	<i>ZV I/1</i> , 194 table 34; LAURENT, <i>Bulletin</i> , 622 no 5; BRANDES, App. I no 230
738/9	Chalkedon and Thynia	<i>ZV I/1</i> , no 253; BRANDES, App. I no 231
738/9	Asia and Caria	<i>Zacos Collection 1</i> , no 15; BRANDES, App. I no 233a
739/40	Strategia of the Kibyrraiotai	<i>ZV I/1</i> , no 261 and note in <i>ZV I/3</i> , 1955; BRANDES, App. I no 234 a
741/2	Kato Hexapolis	<i>ZV I/1</i> , no 260; BRANDES, App. I no 236
741/2	Strategia of the Thrakesioi	<i>DO Seals 3</i> , 2.31; BRANDES, App. I no 237
745/6	Provinces of the vassilikon Opsikion guarded by God	<i>DO Seals 3</i> , no 39.41; BRANDES, App. I no 239
745/6	Strategia of the Thrakesion	SEIBT - ZARNIZ, no 1.3.8; BRANDES, App. I no 240
755/6	Asia ¹¹	<i>SBS 5</i> , 1998: 54 no 5; <i>ZV I/1</i> , 196 table 34; BRANDES, App. I no 252
758/9	Anatolikoi	ZARNIZ, no 3; SEIBT-ZARNIZ, no 1.3.9; BRANDES, App. I no 254
760/1	Anatolikoi	Cited after BRANDES, App. I no 255
773/4	Anatolikoi	Cited after <i>SBS 3</i> , 1993, 179 no 1766; BRANDES, App. I no 257
776	Anatolikoi	SEIBT - ZARNIZ, no 1.3.10; BRANDES, App. I no 257a

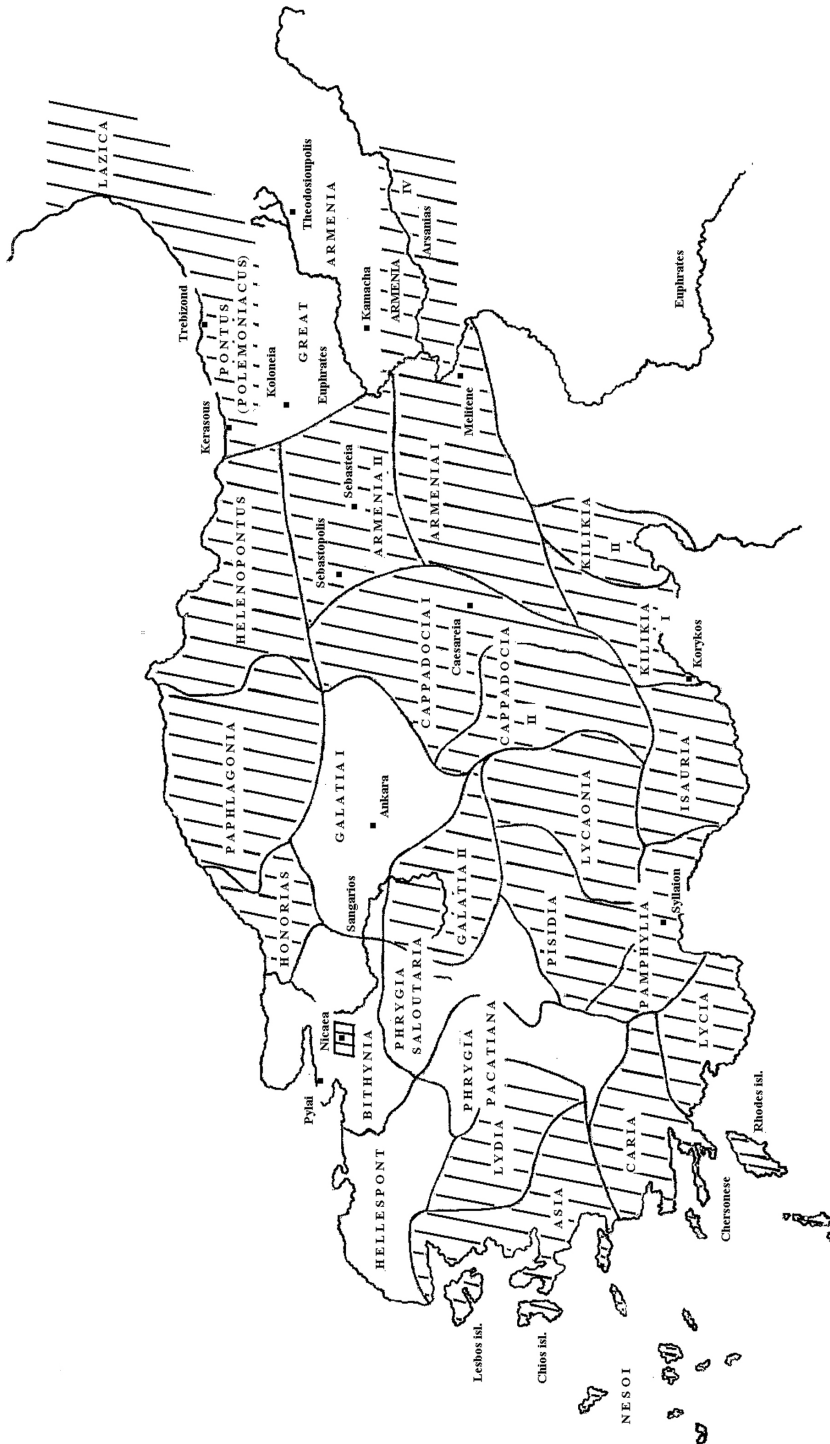
11. The chronology of this seal is highly suspect, since it is the only one which breaks the sequence of the vassilika kommerkia of the themes. I therefore believe that it does not fit the frame and that it should be dated much earlier, probably in the 730s. However, the chronology is accepted by Zacos and Brandes, and this is why it is placed here among the seals of the themes. A new edition is required in order to resolve the problem.

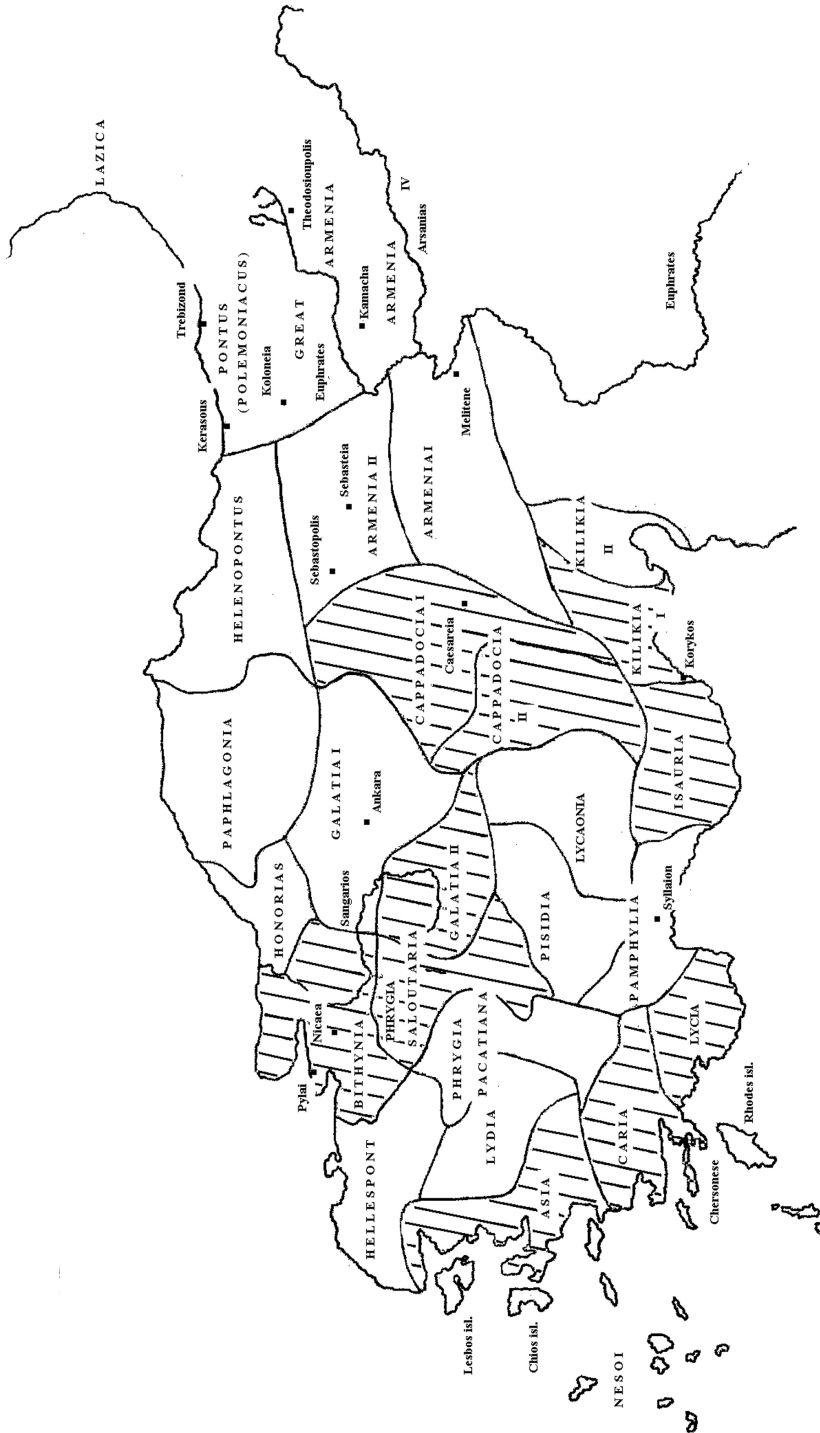
Map 1. Apothekai under Constans II, 641-668.

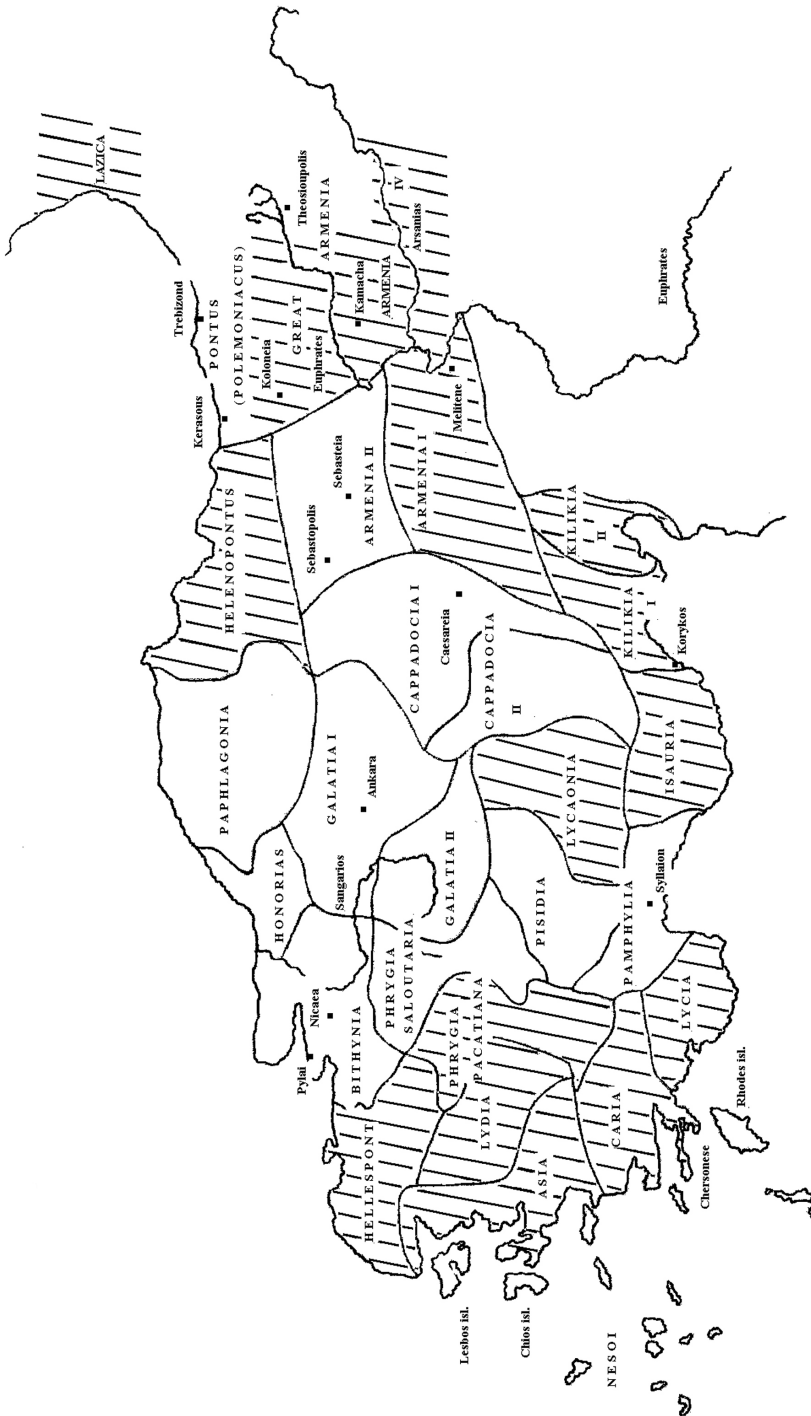
Map 2. Apothekai under Constantine IV, 668-685.

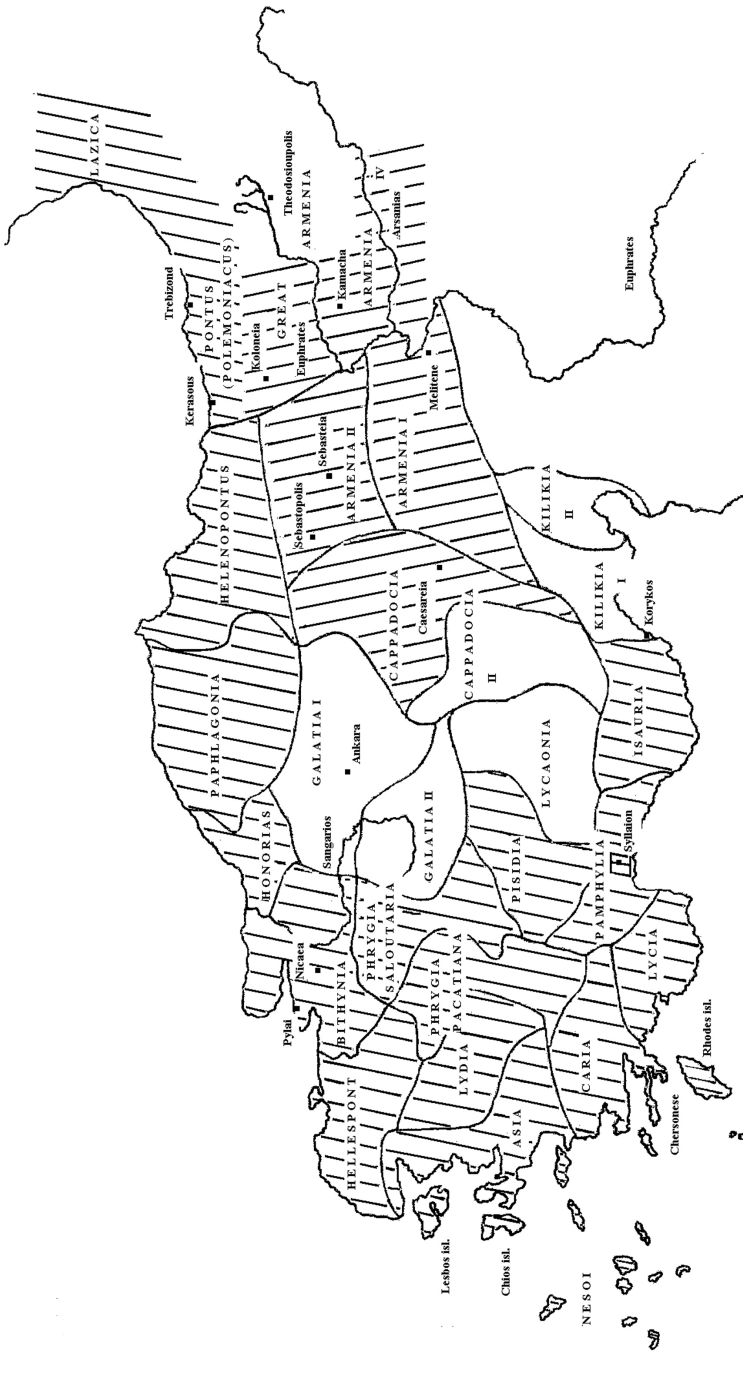
Map 3. Apothekai under Justinian II, 685-695.

Map 4. Apothekai of the "Andrapoda".

Map 5. Apothekai during the times of internal strife.

Map 6. Apothekai under Leo III.

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
(CA 600-1200)

I.1 ΟΙ ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ (7ος-8ος αι.)

Η μετάβαση από το πρωτοβυζαντινό σύστημα διοίκησης των επαρχιών της αυτοκρατορίας στο μεσοβυζαντινό σύστημα των θεμάτων συνέβη σε μια εποχή κατά την οποία οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές είναι ελάχιστες. Ο θεσμός των θεμάτων είναι γνωστός κυρίως από τον 10ο αι., εποχή κατά την οποία ήταν πλήρως ανεπτυγμένος. Το κενό λοιπόν στην πληροφόρηση όσον αφορά στην μεταμόρφωση της επαρχιακής διοίκησης μπορούν να καλύψουν μόνο οι σφραγίδες των αποθηκών και των βασιλικών κομμερκίων, ενός θεσμού που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε από τα μέσα του 7ου αι. ως τα μέσα του 8ου αι. Σε καμία πηγή της μέσης βυζαντινής εποχής δεν γίνεται λόγος για το περιεχόμενο του θεσμού αυτού, δηλαδή για τον τρόπο λειτουργίας και για τους σκοπούς που εξυπηρετούσε, γεγονός που έχει δώσει λαβή για τη διατύπωση θεωριών που τον συνδέουν είτε με το εμπόριο, είτε με την εξυπηρέτηση αναγκών των στρατιωτικών σωμάτων της αυτοκρατορίας. Σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης ωστόσο δεν είναι η εξακρίβωση του περιεχομένου του θεσμού των αποθηκών/βασιλικών κομμερκίων, αλλά η συστηματική γεωγραφική κατάταξη των αποθηκών, που μπορεί να φωτίσει τη διαδικασία διάλυσης του πρωτοβυζαντινού διοικητικού συστήματος των επαρχιών.

Αδιαμφισβήτητος παραμένει ο οικονομικός χαρακτήρας του θεσμού των αποθηκών/βασιλικών κομμερκίων. Ο θεσμός αυτός εξάλλου λειτουργούσε επί τη βάση του παλαιότερου επαρχιακού συστήματος μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 730. Η γεωγραφική κατάταξη των σφραγίδων των αποθηκών αποδεικνύει ότι ο θεσμός λειτούργησε αρχικά στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Αποδεικνύει επίσης ότι οι γεωγραφικοί συνδυασμοί των αποθηκών δεν συμπίπτουν με την εδαφική ανάπτυξη των θεμάτων, όπως αυτή είναι γνωστή από τις πηγές του 10ου αι. ή όπως υποτίθεται ότι ήταν στα τέλη του 7ου αι. και στις

αρχές του 8ου αι. Τη μοναδική εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί η σφραγίδα της αποθήκης Λυκίας, Παμφυλίας και παραλίας της Ισαυρίας (719/20) που φαίνεται να προαναγγέλλει την ίδρυση του θέματος των Κιβυρραιωτών. Η λειτουργία των αποθηκών ήταν έτσι ευέλικτη, γεγονός που αποδεικνύεται κυρίως από τις σφραγίδες των αποθηκών πόλεων ή περιοχών εντός ή μαζί με τις επαρχίες στις οποίες ανήκαν, π.χ. η αποθήκη Σεβαστοπόλεως, Πυλών και Σαγγαρίου, Κορύκου και Κιλικίας, Ισαυρίας και Δεκαπόλεως, Ισαυρίας και Συλλαίου, Ασίας, Καρίας, Ρόδου και Χερσονήσου. Παράλληλα, οι σφραγίδες αυτές αποδεικνύουν τη σταδιακή διάλυση των παλαιών επαρχιών και υποδηλώνουν ότι το βυζαντινό κράτος, προκειμένου να θέσει σε λειτουργία τις αποθήκες σε ορισμένες περιοχές, λάμβανε υπόψη συγκεκριμένα στρατηγικά πλεονεκτήματα. Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι στον κάτω Σαγγάριο βρισκόταν το πρώτο άπληκτο, τα Μαλάγινα, ότι από τη Ρόδο και τη Χερσόνησο γινόταν ο έλεγχος της ναυσιπλοΐας από την ανατολική Μεσόγειο προς το Αιγαίο, ότι το Σύλλαιον ήταν μία από τις πρωτεύουσες του θέματος των Κιβυρραιωτών, και αυτές είναι μερικές μόνο από τις παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν για τις συγκεκριμένες πόλεις και περιοχές.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 730 και κυρίως στη δεκαετία του 740 και εξής, η εδαφική ανάπτυξη του θεσμού των βασιλικών κομιμερκίων ταυτίστηκε με την εδαφική ανάπτυξη του θεσμού των θεμάτων, γεγονός που προϋποθέτει την εγκατάσταση των στρατιωτικών σωμάτων της αυτοκρατορίας σε συγκεκριμένες επαρχίες. Οι σφραγίδες των αποθηκών υποδηλώνουν ότι ο στρατός των Αρμενιανών ήταν ο πρώτος στον οποίο αποδόθηκε μία συγκεκριμένη περιφέρεια (πριν το 717/8), με την οποία ταυτίστηκε, ενώ οι αφηγηματικές πηγές υποδηλώνουν ότι ανάλογη ήταν η εξέλιξη για τον στρατό των Ανατολικών (πριν το 716/7). Η παραχώρηση εδαφών παρόλα αυτά δεν συνεπαγόταν την υποχρεωτική περιφερειακή ταύτιση της λειτουργίας των δύο θεσμών, αφού οι αποθήκες συνέχισαν περίπου μέχρι το 740 να λειτουργούν με βάση τις παλαιές επαρχίες. Αν ωστόσο παραδεχθούμε ότι οι αποθήκες συνδέονται με τα στρατιωτικά σώματα της αυτοκρατορίας, τότε θα πρέπει επίσης να παραδεχθούμε ότι η γεωγραφική κατάταξη των αποθηκών στις επαρχίες, όπως αυτή αποδίδεται στους χάρτες 1 και 2 της παρούσας μελέτης, αντικατοπτρίζουν την κατάσταση της πρωτοβυζαντινής εποχής, ότι δηλαδή οι στρατιές

των Αρμενιακών και των Ανατολικών συγκεντρώνονταν στις περιοχές τις επιχειρησιακής τους δράσης, στην Αρμενία, την Καππαδοκία, την Ισαυρία, την Κιλικία. Είναι εξάλλου ιδιαίτερα εύγλωττο το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις σωζόμενες σφραγίδες των αποθηκών προέρχονται από τις εμπόλεμες μεταξύ 7ου και 8ου αι. ζώνες της αυτοκρατορίας, την Αρμενία και τη Λαζική. Οι πραγματικές αλλαγές στο σύστημα αυτό λοιπόν φαίνεται πως επήλθαν μόλις επί Ιουστινιανού Β΄, οπότε ο θεσμός των αποθηκών επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία και ένα νέο στρατιωτικό σώμα προστέθηκε στα ήδη υπάρχοντα, αυτό των Θρακησίων, ενώ εκείνοι που κατεξοχήν προώθησαν τις αλλαγές που επέφερε ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας στο θεσμό των αποθηκών/ βασιλικών κομμερκίων ήταν ο Λέων Γ΄ και ο Κωνσταντίνος Ε΄.

ANASTASIA G. YANGAKI

NORTH SYRIAN MORTARIA AND OTHER LATE ROMAN PERSONAL AND
UTILITY OBJECTS BEARING INSCRIPTIONS OF GOOD LUCK

*In memory of Margarita Delatola (1958-2010),
a potter from the island of Tinos, Cyclades*

North Syrian mortaria constitute a well-known group of stamped, late Roman clay mortaria (Fig. 1, Fig. 2), which were first studied in detail by Hayes¹. Other scholars later added more information regarding these mortars², which were used mainly as grinding vessels, but served other purposes too³. Ra's al-Basīṭ in Northwest Syria has been identified as their main centre of production, while some scholars have suggested that other centres may also have existed. The late 3rd and first half of the 4th century

1. J. W. HAYES, North Syrian Mortaria, *Hesperia* 36 (1967) 337-347.

2. P. COURBIN, Bassit, *Syria* 63 (1986) 175-200; A. DI VITA, Satura Gortynia lanx: da uno colomba cipriota arcaica ad una stadera bizantina, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 66-67 (1988-89) 323-348; J. A. BLAKELY – R. BRINKMANN – C. J. VITALIANO, Roman Mortaria and Basins from a Sequence at Caesarea: Fabrics and Sources, in: *Caesarea Papers. Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea*, ed. A. LINDLEY VANN [JRA suppl. 5], Portsmouth 1992, 194-213; M. VALLERIN, Pelves estampillés de Bassit, *Syria* 71 (1994) 171-204; G. MARGINESU, Tre frammenti di pelves siriane con bollo da Gortina, *Annuario* 76-78 (1998-2000) 273-279; A. G. YANGAKI, Υστερορωμαϊκά πήλινα ενσφράγιστα «ιγδία» από την αρχαία Μεσσήνη, *Βυζαντινός Δόμος* 16 (2007-2008) 35-67.

3. Regarding their different uses, see more analytically: A. G. YANGAKI, Παρατηρήσεις στη χρήση των υστερορωμαϊκών πήλινων ενσφράγιστων «ιγδίων»: η περίπτωση των ιγδίων από τη Βόρειο Συρία, *ByzSym* 18 (2008) 35-75.

Επιμέλεια έκδοσης ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ, IBE/EIE

AD, a date Hayes suggested for these vessels, has been generally accepted by scholars and backed up by more recent archaeological data. These vessels, which are very distinctive because of their fabric, are divided into two main fabric groups which contain numerous inclusions. They are also distinctive because of the stamps they bear –mainly on the rim– which usually consist of two lines of impressed characters in Greek that correspond to the maker’s name or trademark, which is usually given in the genitive case (Fig. 2). Recent research into “North Syrian Mortaria”⁴ revealed that these various stamps included some which did not refer only to a name and were accompanied by a verb or an adverb before or after it. Hayes and other scholars mention these stamps, but do not comment on their particular significance. The only exception is an article by Siebourg⁵, published in 1907, which focuses on two such mortars –one found in Strasburg, the other in Risingham– with the characteristic stamp “EIPHNAI EYTYXI” on their rim. More recently, Marginesu commented on a mortar found in Gortyn with the inscription “EYTYXIA EIPIN[I]”⁶ and Latjar distinguished some of the stamps as being acclamations⁷. As Appendix A, which attempts to list most related examples⁸, demonstrates, the number of examples bearing the same stamp or similar ones has increased since Siebourg’s study. In fact, this group now consists of five different stamps found on the mortaria:

- a) EYTYXΩC EIPHNEΩ
- b) EIPHNAI EYTYXI* (Fig. 3)
- c) EYTYXΩ-C- *in planta pedis*
- d) EYTYXIA EIPIN[I]

4. See the previous note.

5. M. SIEBOURG, Eine griechische Akklamation als Töpfermarke. Studien zum gallisch-germanischen Hausgerät, *Bonner Jahrbücher* 116 (1907) 1-18, fig. 3. See also HAYES, North Syrian Mortaria, 340 n. 6.

6. MARGINESU, Tre frammenti, 278-279 fig. 5.

7. A. LATJAR, Ein bestempeltes Keramikfragment aus Beth-Shean (zu ZPE 95, 1993, S. 52, Taf. I A), *ZPE* 102 (1994) 269-270.

8. The list should not be regarded as exhaustive, as there are many publications which refer to this group of mortars, though they do so without special mentioning of their particular stamps. In the list that follows “-” stands for a branch, “*” for a wine leaf and “**” for a horizontal leaf (?) below the inscription (see for this: HAYES, North Syrian Mortaria, 343 n. 54).

e) EYTYXI**

All feature a wish for “happiness, good fortune” through the use of the related Greek noun, verb or adverb; in some cases, this is combined with the proper name *Εἰρηναῖος*.

Inscriptions in Greek capitals which use either forms of the verb *εὐτυχῶ* (usually in the imperative) accompanied by a proper name in the vocative or the adverb *εὐτυχῶς* (the equivalent of the Latin *feliciter*) used with a dative, are fairly common from antiquity onwards⁹, though mostly after the 2nd c. AD¹⁰ and even in late antiquity¹¹. The superlative of the adjective is also commonly used¹². Turning to the imperative, the form *εὐτύχι* (Fig. 4) is very common rather than the more grammatically correct *εὐτύχει*¹³. In other instances, only the adverb or the imperative (singular or plural) is inscribed.

These formulae were regularly used in acclamatory inscriptions during the Roman and late Roman periods, when they formed part of a longer text¹⁴;

9. D. E. GROSE, Roman Vessels with Double-Line Greek Inscriptions: A New Inventory, *Archaeological News* 14 (1985) 26. More generally, for acclamations and auguries on objects of everyday use from antiquity onwards, see: M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III. Epigrafi di carattere privato*, Roma 1974, 485-495.

10. L. ROBERT, Sur des inscriptions d'Éphèse, *Revue de Philologie de Littérature et d'Histoire Anciennes* 51 (1977), 12.

11. B. LIFSHITZ, Weitere Beiträge zur palästinischen Epigraphik, *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 79 (1963) 92-93 and n. 21; ROBERT, Sur des inscriptions, 11-12 and n. 36; O. MASSON, Nouvelles notes d'anthroponymie grecque, *ZPE* 119 (1997) 59; P. ASSIMAKOPOULOU-ATZAKA, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, III, Μακεδονία-Θράκη, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης* [Βυζαντινά Μνημεία 9], Thessaloniki 1998, 151; J. NOLLÉ, Εὐτυχῶς τοῖς κυρίοις – feliciter dominis! Akklamationsmünzen des griechischen Ostens unter Septimius Severus und städtische Mentalitäten, *Chiron* 28 (1998) 328 and n. 19, 20 (with related references). See also: Á. M. NAGY, ΕΥΟΠΙΑ ΕΥΤΥΧΙ, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 76 (1992) 19.

12. ROBERT, Sur des inscriptions, 9-11.

13. SIEBOURG, Eine griechische Akklamation, 4; GROSE, Roman Vessels, 26; GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 528 n. 7; MASSON, Nouvelles notes, 59.

14. For a detailed treatment of the term *εὐτυχῶς* and its use in acclamatory formulae: C. ROUECHÉ, Acclamations in the Later Roman Empire: New Evidence from Aphrodisias, *JRS* 74 (1984) 185. See also: ROBERT, Sur des inscriptions, 11; MASSON, Nouvelles notes, 60. For an analysis of the term “acclamation” and the relative bibliography, see: ROUECHÉ, Acclamations, 181-188 and n. 2. For more examples of such inscriptions, see below.

in many cases, the adverb is used alone as an acclamatory term¹⁵, as is the case with numerous examples of inscriptions from Egypt¹⁶ in which the adverb is also sometimes replaced by the verb. All these inscriptions wish for good fortune or good luck¹⁷.

The inscriptions on the stamps on the North Syrian mortaria (which have been assembled in Appendix A) follow two main formulae, as the numerous examples reveal: the first uses the imperative *εὐτύχι* along with the vocative *Εἰρηναῖ(ε)*¹⁸ (Fig. 3). While inscriptions on other media use the imperative before the vocative¹⁹ more frequently than after it, mortaria stamps use the less common variation²⁰. The proper name *Εἰρηναῖος* occurs as early as the 1st c. BC²¹ and was quite common during the 2nd and 3rd c. AD²². One of the mortars found in Meroth (Palestine) bears the proper name

15. ROUECHÉ, *Acclamations*, 185.

16. MASSON, *Nouvelles notes*, 59. See also: SEG XXVI 1721, 1779, 1783, 1787, 1788, 1789; *BullÉp* 1988, 919; SEG XXXVIII 1760, 1772, 1775, 1804, 1812; SEG XLIV 1502; SEG XLV 2134; SEG LIII 1930.

17. For either one of the two meanings see: F. PASSOW, *Handwörterbuch der Griechischen Sprache*, v. I, 2, Leipzig 1847; *TLG*, 4, 2; H. G. LIDDELL – R. SCOTT and M. KONSTANTINIDES, *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, v. II, trans. X. P. MOSCHOS, Athens n.d.; E. A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from BC 146 to AD 1100)*, v. I, New York n.d.; LIFSHITZ, *Weitere Beiträge*, 93 n. 21; GROSE, *Roman Vessels*, 23, 26; H. GUIRAUD, *Intailles et camées romains*, Paris 1996, 140. See also: M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca IV. Epigrafi sacre, pagane e cristiane*, Roma 1978, 277-278.

18. See also: SIEBOURG, *Eine griechische Akklamation*, 4; SEG XLV 1914.

19. MASSON, *Nouvelles notes*, 59.

20. For this less common variation: MASSON, *Nouvelles notes*, 59.

21. SIEBOURG, *Eine griechische Akklamation*, 4 and n. 1.

22. For more details on this name, see: SIEBOURG, *Eine griechische Akklamation*, 4; M. J. OSBORNE – S. G. BYRNE – P. M. FRASER – E. MATTHEWS (ed.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, v. II, *Attica*, Oxford 1994, 138-139; P. M. FRASER – E. MATTHEWS (ed.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, v. III, A, *The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Grecia*, Oxford 1997, 138; P. M. FRASER – E. MATTHEWS (ed.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, v. III, B, *Central Greece, from the Megarid to Thessaly*, Oxford 2000, 130. The name is also inscribed on glass vessels (for an example, see: D. WHITEHOUSE, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, v. I, Corning, New York 1997, 97 no. 141), as well as on a gem dated to the 2nd c. AD (SEG XLII 1712), and is mentioned in an inscription from Corinth from the 4th-5th c. AD (D. FEISSEL – A. PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance*, III. *Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, *TM* 9 (1985), 283-284 no. 21, pl. III, 2).

in the genitive²³. Only one other proper name is mentioned in examples of this kind of stamp: the name *Ιουλιανός*, which was found on a mortar in Cyprus²⁴. *Ιουλ(ε)ιανός* –in the genitive case without any other word(s)– is relatively common on other stamps on these mortars²⁵. The second formula, which occurs in numerous examples, uses the adverb *εὐτυχῶς* accompanied by *Εἰρηνέω*. This could represent the second formula already mentioned, in which case the second word is taken as the dative (*Εἰρηναίω*) of the proper name *Εἰρηναῖος* written with an *ε* instead of an *αι*. In addition to these two main formulae, one could also mention the use of the adverb EYTYXΩC or of two nouns, EYTYXIA EIPHNH, as well as one example which uses EYTYXI**²⁶.

Furthermore, in the case of the mortars, the inscriptions included in the frame of three of the sub-groups are accompanied by small symbols: EIPHNAI EYTYXI is followed by a vine leaf, Hayes mentions that the currently unique fragment with EYTYXI on it has a horizontal leaf below the inscription²⁷, while EYTYXΩ-C- has branches flanking the C. On the same type of mortar, similar small symbols accompany inscriptions including a proper name²⁸. Placed at the beginning or end of each row, specific types of symbol are combined with specific inscriptions. As has already been suggested with regard to the symbols that accompany stamps referring to proper names, since these symbols are placed inside the same frame as the inscription, they could represent another distinctive mark rendering the specific product recognizable²⁹. The two branches flanking the stamp EYTYXΩ-C- are analogous with branches placed between the two verses of the stamp on many Roman mortars³⁰. Similar branches are also found in

23. If, of course, the transcription is correct; for the reference, see Appendix A.

24. See Appendix A.

25. VALLERIN, Pelves, 201.

26. See for the related references: Appendix A.

27. HAYES, *Noth Syrian Mortaria*, 343 no. 54.

28. For a detailed description of these symbols, see: YANGAKI, *Υστερορωμαϊκά πήλινα ενσφράγιστα «ιγδία»*, 50-51.

29. For an attempt to interpret these symbols: YANGAKI, *Υστερορωμαϊκά πήλινα ενσφράγιστα «ιγδία»*, 50-51.

30. For some examples: K. F. HARTLEY, *La diffusion des mortiers, tuiles et autres produits en provenance des fabriques italiennes*, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 2 (1973) 56 fig. 4, 12; C. L. BALUTA – I. SERBAN, *Sigilla Mortariorum Dacica, Rei Cretariae Romanae Fautorum*

conjunction with signatures on late Roman lamps, as is the case on some Attic lamps³¹ and on several other small objects including bells and rings³². They are considered good luck symbols or “charms” with the power to ward off the Evil Eye³³. In the case of the mortar stamps, their symbolic character is successfully combined with the content of the inscription, enhancing the expression of a good luck wish.

Numerous publications since the early 20th century have focused on inscriptions with a similar content, although on different media. Appendix B shows that personal or utility objects with inscriptions using similar formulae featuring this particular verb and adverb are quite numerous (rings, gems, glass and clay vessels, metal objects such as small bells, seals and compasses) (Fig. 4 - Fig. 9), even if no systematic effort has as yet been made to assemble them³⁴. The appendix lists only those objects bearing inscriptions that use the two main formulae (adverb or verb in the imperative case). However, there are other objects on which other forms of the verb or analogous adjectives are used³⁵. Two categories of objects of personal use on which similar wishes for good fortune or good luck appear frequently using the aforementioned grammatical forms are rings (where the inscription is on their bezel or hoop) and gems, which once formed part of rings or other jewellery³⁶. The Content Collection contains numerous examples of cameos bearing forms of wishes similar to those on the mortars; most of them use the imperative of the verb *εὐτυχῶ* either alone or as part of a more elaborate

Acta 19/20 (1979) 204, 211 pl. I, 2-4, 212 pl. II, 3-4, 213 pl. III, 1-2, 4; M. SABRIÉ – R. SABRIÉ, Epave du Grand Bassin C (Point 5), *Archaeonautica* 3 (1981) 90-91 fig. 39, 15.

31. A. KARIVIERI, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity* [Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens V], Helsinki 1996, 98.

32. NAGY, ΕΥΟΙΙΑΙ ΕΥΤΥΧΙ, 27 fig. 20, n. 58 (with analytical bibliography).

33. For these two interpretations: NAGY, ΕΥΟΙΙΑΙ ΕΥΤΥΧΙ, 27 n. 58 (with bibliography); KARIVIERI, *The Athenian Lamp Industry*, 98.

34. Appendix B comprises a representative sample of the objects bearing inscriptions similar to those on the mortars, though it does not constitute an exhaustive catalogue.

35. See, for example: A. VAN DEN HOEK – D. FEISSEL – J. J. HERRMANN, Lucky Wearers: A Ring in Boston and a Greek Epigraphic Tradition of Late Roman and Byzantine Times, *Journal of the Museum of Fine Arts, Boston* 6 (1994) 54, Appendix, Group C no. 6, a-b; MASSON, Nouvelles notes, 60-61.

36. M. HENIG, *The Content Family Collection of Ancient Cameos*, Oxford - Houlton 1990, xv.

inscription³⁷. These have been dated to the 3rd c. AD³⁸. Furthermore, Van den Hoek, Feissel and Herrmann presented a detailed list of rings and gems bearing inscriptions using different grammatical forms for the same purpose (εὐτύχ(ε)ι, εὐτυχῶς, εὐτυχής) followed by a reference to the anonymous, generic wearer (ὁ φορῶν)³⁹. While it may be true that wishes of this kind are more common on jewellery⁴⁰ (as Van den Hoek, Feissel and Herrmann⁴¹ have pointed out, and as the data in Appendix B would indicate) (Fig. 4 - Fig. 9), research into other materials (Appendix B) has shown that they are also fairly common on utility objects like metal seals, compasses, bells, glass vessels, clay lamps and jugs⁴², some of which date from the 5th, 6th and even 7th c. AD.⁴³ Indeed, coins from the reign of Septimius Severus bear similar inscriptions, some using the adverb εὐτυχῶς with the dative⁴⁴.

According to the epigraphic evidence based on inscriptions on walls, mosaics, stones, milestones, altars, blocks, lintels, grave stones etc., the use of the adverb εὐτυχῶς or a form of εὐτυχεῖν (usually the imperative) in more

37. See in detail: HENIG, *The Content Family Collection*, 6-7, 17 no. 29, no. 30, 18 no. 32, no. 33, 19 no. 34, no. 35, 20 no. 37, 21 no. 38, no. 39. More cameos bearing wishes for good luck using the aforementioned verb in the imperative form have been added to the Content Collection since this first publication and await publication (*Content Family Collection of Ancient Cameos 2010*). I would like, at this point, to thank Mr Derek J. Content for granting me permission to reproduce several photos of the cameos in his collection (figures 4, 6 and 7 of this article) and for sharing information with me relating to additional cameos. Also, I would like to thank Dr. Claudia Wagner of the Beazley Archive in Oxford for her generous help during my quest for the Content Collection and for providing me with the photographic material I required along with useful details about the Collection's new acquisitions.

38. HENIG, *The Content Family Collection*, xiii.

39. VAN DEN HOEK - FEISSEL - HERRMANN, *Lucky Wearers*, 45, 53-54 Appendix Group C.

40. Besides rings and gems, they also appear on necklaces and on a marriage belt; some of the cameos and gems could have been used as pendants or amulets. See: VAN DEN HOEK - FEISSEL - HERRMANN, *Lucky Wearers*, 44.

41. VAN DEN HOEK - FEISSEL - HERRMANN, *Lucky Wearers*, 44.

42. For all the relative references, see analytically Appendix B.

43. See Appendix B and also: J. SPIER, *Late Antique Cameos, c. AD 250-600*, in: *Cameos in Context, The Benjamin Zucker Lectures, 1990*, ed. M. HENIG - M. VICKERS, Oxford-Houlton 1993, 47.

44. For more details on these coins and the related bibliography, see: NOLLÉ, Εὐτυχῶς τοῖς κυρτοῖς, 323-354 and more particularly 328-329. See also: ROBERT, *Sur des inscriptions*, 10-12; ROUECHÉ, *Acclamations*, 185 and n. 49 (for bibliography).

elaborate inscriptions is also very common. In fact, it is so common that listing every known example would require a separate study in its own right. However, we can make some observations based on a number of samples we were able to locate. Besides the simple use of the adverb/verb by itself or the adverb/verb plus a name⁴⁵, the adverb or the verb are most commonly used at the beginning or end of what are usually far more elaborate and detailed inscriptions⁴⁶. The bulk of this material dates from the 2nd and 3rd centuries AD. A very characteristic example from a mosaic floor in Olynthus from the late 5th c. BC⁴⁷ featuring the inscription *εὐτυχία καλή* shows that there is a long tradition of wishes of this kind. However, there are also numerous examples from the late Roman period (mostly from the 5th and 6th centuries AD)⁴⁸ which demonstrate that this Greek epigraphic tradition continued to

45. For examples, see: SEG XXVI 1788, 1789; R. OVADIAH – A. OVADIAH, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome 1987, 133 no. 223; SEG XXXVII 1270, 1487, 1639; *BullÉp* 1988 919; SEG XL 1298; D. PANDERMALIS, *Η ανασκαφή του Δίου κατά το 1993 και η χάλκινη διόπτρα, Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 7 (1993) 197; SEG XLV 821; SEG XLVI 742; ASSIMAKOPOULOU-ATZAKA, *Σύνταγμα*, 150-151, 258-259; SEG XLVIII 1534; J. PATRICH – D. RESHEF – D. BEN YOSEF – S. ROTGAIZER – S. PINKAS – Z. BAR-OR – H. VAN-DAM – A. MOSCU, *The Warehouse Complex and Governor's Palace (areas KK, CC, NN, May 1993 - December 1995)*, in: *Caesarea Papers 2, Herod's Temple, The Provincial Governor's Praetorium and Granaries, The Later Harbor, A Gold Coinhoard and Other Studies*, ed. H. G. HOLM – A. RABAN – J. PATRICH [*JRA* suppl. 35], Portsmouth, Rhode Island 1999, 97-98 fig. 34; SEG XLIX 2055, 2160; SEG LIII 1930.

46. For some of the numerous examples, see: SEG XXVI 635, 1721, 1779; SEG XXVIII 578, 589, 590, 592, 778, 1436, 1555, 1556; SEG XXXV 737, 743, 747, 748, 749, 759, 1439; SEG XXXVI 524, 616, 635, 1051; SEG XXXVIII 1696, 1760, 1772, 1775, 1804, 1812; A. Di Vita, *Atti della Scuola* 1988-89, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 66-67 [50-51] (1988-1989) 459 fig. 45; SEG XL 577, 1465; SEG XLI 590, 940, 1185, 1263; SEG XLIV 635, 1194, 1502; SEG XLV 878, 1934; SEG XLVII 876, 1075, 1084, 1139, 1835; J. PATRICH, *Combined Caesarea Excavations (A)*, *Excavations and Surveys in Israel* 17 (1998) 52 fig. 20; PATRICH – RESHEF – BEN YOSEF et al., *The Warehouse*, 80 fig. 11; SEG XLVIII 717, 748, 750, 1772, 1881; SEG XLIX 1755, 2082, 2117, 2119, 2120, 2159, 2160, 2174; SEG LI 615, 624, 625, 1691, 1837; SEG LIII 668, 1866. See also: MASSON, *Nouvelles notes*, 59-60.

47. D. M. ROBINSON, *The Villa of Good Fortune at Olynthus*, *AJA* 38 (1934), 503 fig. 2, 507; GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 322-323.

48. See: SEG XXVI 1783, 1788, 1789; SEG XXVIII 1436; Di Vita, *Atti della Scuola*, 459 fig. 45; SEG XLIII 611; S. R. HAUSER, *Spätantike und frühbyzantinische Silberlöffel, Bemerkungen zur Produktion von Luxusgütern in 5. bis 7. Jahrhundert* [*JbAC*

be fairly popular during that period, even though new formulae with more obviously Christian connotations came into use⁴⁹. The existence of numerous inscriptions including the same form of acclamatory terms, incorporating the aforementioned verb/adverb combination at the beginning or end of a longer text⁵⁰, in regions adjacent to Syria (Palestine and, especially, Egypt⁵¹) is probably not random, and may well be of significance with regard to the popularity of this form of wish in these regions.

As Appendix B makes clear, the imperative form plus a proper name (Fig. 5 - Fig. 9) is more common on most types of personal and utility objects than the adverb followed by a proper name combination found on the mortars; while the proper name following the imperative formula common in inscriptions on other media is favoured on the other utility objects, on the mortars the name stands before the verb. Similarly, the imperative EYTYXI is not often used alone on mortars. It should also be noted that while most researchers recognize the name following the verb or adverb on the objects mentioned above as being a proper name (*Εὐσέβιος, Εὐάγριος, Εὐσέβιος, Εὐστόχιος, Εὐγένιος, Λακωνίς, Γοργονίς*)⁵², there are others who identify them as “qualities”⁵³. A similar difficulty arises in distinguishing between

Ergänzungsband 19], Münster 1992, 61 and n. 263; ASSIMAKOPOULOU-ATZAKA, *Σύνταγμα*, 150, 258-259; PATRICH, Combined Caesarea Excavations, 52 fig. 20; PATRICH - RESHEF - BEN YOSEF et al., The Warehouse, 80 fig. 11, 97-98 fig. 34; SEG LIII 668, 1866; SEG XLV 1934; SEG XLVII 1835; SEG XLIX 2055.

49. The formula bearing an invocation to the Lord or the Virgin Mary (*Κύριε* or *Θεοτόκε βοήθ(ε)ι*), for example, is highly typical. For an attempt at isolating various objects bearing this invocation, see: VAN DEN HOEK - FEISSEL - HERRMANN, *Lucky Wearers*, 56-59 Appendix Group G.

50. For more detail on these numerous examples, see notes 16, 45, 46.

51. For the occurrence in Egypt of numerous inscriptions using the above mentioned forms of *εὐτυχεῖν*, see also: MASSON, *Nouvelles notes*, 59.

52. ROBERT, *Sur des inscriptions*, 11-12; SEG XLIV 1704; MASSON, *Nouvelles notes*, 60-61; D. FEISSEL, *Chroniques d'Épigraphie Byzantine 1987-2004* [Collège de France - CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance Monographies 20], Paris 2006, no. 1043. See also: F. HENKEL, *Die Römische Fingerringe der Rheinlande und der Benachbarten Gebiete, Text*, Berlin 1913, 32 no. 219; *Bull'Ép* 1972 264.

53. G. M. A. RICHTER, *Metropolitan Museum of Art, New York. Catalogue of Engraved Gems, Greek, Etruscan and Roman*, Roma 1956, 120 no. 602 (for a gold ring with the inscription: EYTYXI EYCEBI, which the author transcribes as: “prosper and be reverent”); HENIG, *The Content Family Collection*, 6-7, 18 no. 33, 19 no. 34, no. 35, 20 no. 37, 21 no. 39;

forms of the proper names *Εὐτύχης* or *Εὐτύχιος* and forms of the verb *εὐτυχῶ*, over which scholars also pose different opinions⁵⁴. In the case of the mortars, it is most probable that the reference in the first formula (EIPHNAI EYTYXI) (Fig. 3) is to a proper name (*Εἰρηναῖος*). With regard to the second formula, however, which includes the adverb, one could also maintain that *EIPHNEΩ* corresponds to the first person of the verb *εἰρηνεύω/εἰρηνέω*⁵⁵ rather than to the proper name⁵⁶, in which case this specific stamp refers not to the maker but to “good fortune in time of peace”. In this case, it is analogous with other stamps found on the mortars⁵⁷. Furthermore, while the last stamp (e), which bears the inscription EYTYXI**⁵⁸, could possibly correspond to the imperative of *εὐτυχεῖν*, it could also be argued that it references the genitive of the name *Εὐτύχης*⁵⁹. An analogous example is one of the forms of signature used by the Eutyches lamp shop in Athens, which was active from the mid 3rd c. until the first half of the 5th c. AD⁶⁰.

In addition to the aforementioned verb/adverb combinations, some cameos, rings and buckles feature the adverb accompanied by the verb *προκόπτω* in the imperative (“Good luck, may you prosper/advance”)⁶¹.

M. HENIG, *Ancient Cameos in the Content Family Collection*, in: *Cameos in Context, The Benjamin Zucker Lectures, 1990*, ed. M. HENIG – M. VICKERS, Oxford - Houlton 1993, 28-29; U. PANNUTI, *Museo Archeologico Nazionale di Napoli, La collezione glittica*, v. II, Roma 1994, 343-344 no. 305. For a critique of this view, see especially: MASSON, *Nouvelles notes*, 60-61.

54. See, for example: GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 320 fig. 105; SEG XXVIII 778; NAGY, EYONIAI EYTYXI, 18-19; SEG XLIII 1077; SEG XLIV 296.

55. *TLG*, 4, 1; LIDDELL – SCOTT, *Μέγα Λεξικόν*, v. II.

56. In this case, the use of *αι* instead of an *ε* is justified.

57. We refer to stamps like: EYTYXΩC, EYTYXIA EIPIN[I], ΘΕΩΝ ΔΩΡΗΜΑΤΑ, EYKAPIIIA; see also more analytically below.

58. On this stamp, see: HAYES, *North Syrian Mortaria*, 343 n. 54.

59. On this name, see: OSBORNE – BYRNE – FRASER – MATTHEWS, *A Lexicon of Greek Personal Names, Attica*, 184-185.

60. On this shop and the different forms of its signatures, see: KARIVIERI, *The Athenian Lamp Industry*, 95-98.

61. For these objects, see: A. ALFÖLDI, Ein Glückwunsch aus der römischer Kaiserzeit, in: *Festschrift Hans R. Hahnloser zum 60. Geburtstag 1959*, ed. E. J. BEER – P. HOFER – L. MOJON, Basel 1961, 11-14, fig. 1, fig. 2, fig. 3; H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (Territoire français)* [*Gallia* suppl. 48], Paris 1988, 203 no. 1010; HENIG, *The Content Family Collection*, 21 no. 39. See also Appendix B, group B.1. For a more

Furthermore, the *εὐτυχῶς* is sometimes accompanied by the verb *χρῶ* (*χράομαι*) in inscriptions on different objects⁶², but also in mosaic inscriptions⁶³, to form a phrase equivalent to the Latin *utere feliciter*⁶⁴. One could mention a bracelet⁶⁵ dated to the 4th c. AD whose inscription reads *εὐτυχῶς χρῶ διὰ βίου*, or a bronze compass⁶⁶ dated to the 6th-7th c. AD with the inscription *εὐτυχῶς χρῶ πάντοτε*, while the adverb *εὖ* (*εὖ χρῶ ὑγιένω*) –which is analogous to the previous adverb– is used instead of the adverb *εὐτυχῶς* on a lamp⁶⁷ from Nea Paphos. Several earlier inscriptions from antiquity⁶⁸ on different objects use the verb *χρῶ*. Instead of the formula *εὐτυχῶς* or *εὖ χρῶ* a number of objects, the most numerous of which are a series of metal buckets dated to the 6th c. AD⁶⁹, bear an inscription

detailed analysis of these inscriptions: ALFÖLDI, *Ein Glückwunsch*, 11-14, and ROBERT, *Sur des inscriptions*, 12 n. 36.

62. See Appendix B (group B.1) for examples.

63. For examples: M. MICHAÏLIDIS, *Θεσσαλονίκη. Α΄. Οικόπεδον ὁδοῦ Ἀθηναῖς*, *ΑΔ* 25 (1970) pl. 18, δ; *BullÉp* 1972, 264; D. PALLAS, *Les Monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1975*, Città del Vaticano 1977, 68 n. 141; SEG XXXIV 1682; ASSIMAKOPOULOU-ATZAKA, *Σύνταγμα*, 219-221 no. 2.6, 258-259; SEG LII 1674.

64. See: R. G. COLLINGWOOD – R. P. WRIGHT, *The Roman Inscriptions of Britain*, v. II, *Instrumentum Domesticum (Personal Belongings and the Like)*, Fascicule 2, ed. S. S. FRERE – R. S. O. TOMLIN, Avon 1991, 98 no. 2419.42; SEG XLV 2201. See also for the significance of *εὐτυχῶς χρῶ*: D. FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au IVe siècle [BCH suppl. VIII]*, Athènes - Paris 1983, 112 no. 114.

65. L. PIRZIO BIROLI STEFANELLI, *L'oro dei Romani, Gioielli di età imperiale*, Roma 1992, 224 fig. 224.

66. D. PHOTOPOULOS – A. DELIVORRIAS, *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, Athens 1997, 206 no. 350; SEG XLVIII 2128.

67. A. LUKASZEWICZ, *A Travesty of Signa Christi Reconsidered*, in: *Nubia et Oriens Christianus: Festschrift für C. Detlef G. Müller zum 60. Geburtstag*, ed. P. O. SCHOLZ – R. STEMPER, Köln 1987, 31.

68. For an example, see: R. ZAHN, *Κτῶ χρῶ*. Glasierter Tonbecher in Berliner Antiquarium. Einundachtzigstes Berliner Winckelmannsprogramm, Berlin 1923; A. GREIFENHAGEN, *Antike Kunstwerke*, Berlin 1960, 25 no. 82-83, pls. 82-83.

69. More analytically for these buckets, see: M. MUNDELL MANGO – C. MANGO – A. C. EVANS – M. HUGHES, *A 6th-Century Mediterranean Bucket from Bromeswell Parish. Suffolk*, *Antiquity* 63 (1989) 295-311; SEG XXXIX 1089, 1762; *BullÉp* 1990 885bis; *BullÉp* 1991 710; R. SCHOLL, *Eine beschriftete Bronzekanne aus dem 6. Jh. n. Chr.*, *ZPE* 103 (1994) 231-240; SEG XLV 1891; A. DRANDAKI, “ΥΤΙΕΝΩΝ ΧΡΩ ΚΥΠΙ(Ε)”. *A Late Roman Brass Bucket with a Hunting Scene*, *Μουσείο Μπενάκη* 2 (2002) 37-53. Besides buckets, one can mention,

beginning *ὕγιένων χρῶ*. In addition to the above groups, there are also numerous objects –as was noted above⁷⁰– on which the adverb *εὐτυχῶς* or the verb *εὐτυχῶ* is accompanied not by a specific name, but by a reference to a generic anonymous user or holder. Similar inscriptions referring to an anonymous owner or donator can be found on mosaic floors⁷¹. *Ἐπ’ ἀγαθῶ* (“to good fortune”, “good luck”)⁷² is a synonym of *εὐτυχῶς* and is also a very common acclamation both on utility and personal objects⁷³, as well as in inscriptions on other media⁷⁴. Inscriptions of this kind are analogous to Latin inscriptions such as VTF (*utere felix*), VTERE FELIX, which are also found on various personal and utility objects dated to the Roman and late Roman periods⁷⁵.

for example, a fragment of a large stone vessel in the Cyprus Museum (T. B. MITFORD, *Some New Inscriptions from Early Christian Cyprus*, *Byz.* 20 [1950] 127 n. 1), a marble basin (*BullÉp* 1965 2), bearing the inscription *ὕγιένων χρῶ* and a glass goblet from Highdwon Hill (COLLINGWOOD – WRIGHT, *The Roman Inscriptions of Britain*, v. II, *Fascicule 2*, 98 no. 2419.42; SEG XLIII 686).

70. See also: VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 53-54 Appendix Group C.

71. See, for example: SEG XXXVII 1487, 1639; OVADIAH – OVADIAH, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements*, 133 no. 223; *BullÉp* 1988 919; ASSIMAKOPOULOU-ATZAKA, *Σύνταγμα*, 151 (with the necessary bibliography).

72. RICHTER, *Catalogue*, 119 nos. 585-592; SEG XXXVI 1450; VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 44.

73. For a first attempt to assemble objects, mostly jewellery, bearing this inscription, see: VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 53 Appendix Group A, Group B. See also: J. L. MYRES, *The Metropolitan Museum of Art, Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*, New York 1914, 410 nos. 4096-4102; SEG XXXV 1740; SEG XLI 1485; M.-Ch. HELLMANN, W. Froehner et Chypre, *Centre d’Études Chypriotes, Cahier 16* (1997) 23 no. VIII, 28.

74. See, for example: *BullÉp* 1988 561; SEG XXXI 797; SEG XL 1177, 1562, 1562bis, 1565; SEG XLI 1593, 1669, 1670; SEG XLV 2044, 2070, 2076; SEG XLVII 1751; SEG XLIX 2118, 2119, 2121, 2129, 2132, 2210, 2346, 2347; SEG LI 2132, 2133. See also: VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 44.

75. On jewellery, see for example: F. H. MARSHALL, *Catalogue of Finger Rings, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*, London 1907, 108 no. 645; A. RIESE, *Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften. Auf Veranlassung der römisch-germanischen Kommission des kaiserlich deutschen Archäologischen Instituts*, Leipzig - Berlin 1914 (Gröningen 1968), 430 no. 4444; R. G. COLLINGWOOD – R. P. WRIGHT, *The Roman Inscriptions of Britain*, v. II, *Instrumentum Domesticum (Personal Belongings and*

On the majority of the objects bearing these inscriptions, and on jewellery in particular, when a proper name occurs besides *εὐτυχῶς* or *εὐτύχει*, it is considered to refer to the owner of the object, who was either given the object as a gift⁷⁶, chosen the object⁷⁷, or had it especially made⁷⁸. However, in the case of the mortars, when the two main formulae (a-b) occur, in which the verb/adverb is accompanied by a name, the inscription has the same form as the other stamps in the same category of mortars (two lines impressed within a rectangular frame), occupies the same place on the mortar (the rim) and uses the same form of characters. The rectangular frame has curved endings and the whole stamp occupies the rim of the vessel close to the shallow spout⁷⁹, as is the case on other earlier Roman mortars bearing inscriptions referring to a workshop⁸⁰. As a consequence,

the Like), Fascicule 3, ed. S. S. FRERE – R. S. O. TOMLIN, Avon 1991, 24 no. 2422.41, 41 no. 2423.29; PIRZIO BIROLI STEFANELLI, *L'oro dei Romani*, 206 fig. 255, 266 no. 224; C. JOHNS – R. BLAND, The Hoxne Late Roman Treasure, *Britannia* 25 (1994), 170, pl. IX B; GUIRAUD, *Intailles et camées*, 192 no. 924; T. GESZTELYI, *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum* [Catalogi Musei Nationalis Hungarici Serie Archaeologica III], Budapest 2000, 81 no. 260; G. DEMBSKI, *Die antiken Gemmen und Kameen aus Carnuntum* [Archäologischer Park Carnuntum Neue Forschungen 1], Wien 2005, 164 no. 1127, no. 1128, 174 no. 1239. For glass objects, see: F. FREMERSDORF, *Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln* [Die Denkmäler des römischen Köln VIII], Köln 1967, 162 pl. 212; WHITEHOUSE, *Roman Glass*, 268-269 no. 456, no. 457. For clay objects: L. BAKKER – B. GALSTERER-KRÖLL, *Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn* [Epigraphischen Studien Band 10], Bonn-Köln 1975, 64 no. 11. For various metallic objects, see: C. JOHNS – T. POTTER, *The Thetford Treasure, Roman Jewellery and Silver*, London 1983, 113 no. 59, fig. 30, 59 (spoon); COLLINGWOOD – WRIGHT, *The Roman Inscriptions of Britain*, v. II, Fascicule 3, 13 no. 2421.56 (brooch), 67 no. 2429.13, no. 2429.14, no. 2429.15 (bronze strap - or belt-ends); COLLINGWOOD – WRIGHT, *The Roman Inscriptions of Britain*, v. II, Fascicule 2, 68 no. 2416.8 (panel of a casket), 134 no. 2420.26, 140-141 no. 2420.52 (spoons); HAUSER, *Spätantike und frühbyzantinische Silberlöffel*, 99 no. 4, 100 no. 5, no. 6, pl. 4d, e, f (spoons).

76. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 353-354, 517; HENIG, *The Content Family Collection*, 6, 8; SPIER, *Late Antique Cameos*, 47; NOLLÉ, *Εὐτυχῶς τοῖς κυρίοις*, 334. For a more detailed study of various objects bearing various forms of inscriptions referring to their owner, see also: GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 329-357.

77. GROSE, *Roman Vessels*, 26.

78. SIEBOURG, *Eine griechische Akklamation*, 16; VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 43.

79. For a number of illustrative examples, see: HAYES, *North Syrian Mortaria*, pl. 73, a; VALLERIN, *Peltes*, 185 fig. 12.

80. As an example, see: BALUTA – SERBAN, *Sigilla Mortariorum Dacica*, 204-207, 211 pl.

it has long been accepted by researchers that this, like the other stamps, represents the maker's stamp⁸¹. The number of examples bearing the same inscription provides support for this view, since both formulae are among the most common stamps (see Appendix A). These inscriptions thus differ from analogous inscriptions on other personal and utility objects such as jewellery (see Appendix B). As Siebourg has noted⁸², the closest analogies to the inscriptions on the mortars are stamps on Roman tiles, most of them from the 1st c. The inscriptions on these stamps⁸³, which are more detailed than those on the mortaria and include details about the specific *figlina*, in some cases also bear the acclamation *valeat qui fecit*, which is comparable to the formula with the verb EYTYXI (EIPHNAI EYTYXI) in that it, too, refers to the manufacturer and bears a good wish. However, apart from these rather early parallels, no similar analogies can be drawn with other objects. One could mention inscriptions on other media, like stone or mosaics, such as a graffito from a chapel in Egypt which reads *Εὐτυχῶς [τῷ γρ]άψαντι καὶ τῷ ἀναγινώ[σ]κοντι*⁸⁴, in which the wish for good luck is addressed both to the person reading it and to the person who first wrote it. Other inscriptions using the adverb *εὐτυχῶς* refer impersonally to the donator or creator in the dative case, or also add his name before the adverb. There are, for example, mosaic floors from Palestine and Egypt dating from the later Roman imperial and Byzantine periods⁸⁵ with inscriptions which include *εὐτυχῶς τῷ κτίστη* and an inscription from a synagogue in Haifa reading *Εὐτυχῶς Εὐστοχίῳ καὶ Ἡσυχίῳ καὶ Εὐαγγρίῳ τοῖς κτίστες*⁸⁶. All these inscriptions, though, differ from the ones on the North Syrian mortaria which, besides expressing a good wish for their maker, also serve as his trademark. In this, they have no exact parallel, apart from the Roman tiles

I, 4, 213 pl. II, 3-4. See also: HARTLEY, *La diffusion des mortiers*, 56 fig. 4, 6, 14.

81. See more analytically: SIEBOURG, *Eine griechische Akklamation*, 4-5; HAYES, *North Syrian Mortaria*, 340; VALLERIN, *Pelves*, 174, 176.

82. SIEBOURG, *Eine griechische Akklamation*, 5-7 (with the requisite examples).

83. See for example: *CIL* XI 2, 6689.10; *CIL* XV 1, 117, 118, 119, 120, 150, 921a, 1097c, 1098, 1100, 1101b.

84. SEG XXXVIII, 1696.

85. Palestine, Haifa (Shiqmona): OVADIAH - OVADIAH, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements*, 133 no. 223; SEG XXXVII 1487; Egypt, Pelusium: SEG XXXVII 1639; *BullÉp* 1988 919.

86. LIFSHITZ, *Weitere Beiträge*, 92-93; ROBERT, *Sur des inscriptions*, 12.

mentioned above. That the two are analogous is not surprising, since several researchers have suggested that in Roman times, tiles, bricks and other clay objects were produced in the same workshops, and were thus stamped in the same ways⁸⁷. This, in the case of North-Syrian mortaria, is corroborated by the findings at Ra's al-Basīṭ where, besides the mortars, a few tiles also bear the same form of stamp⁸⁸.

It should be added that, taking into consideration every instance of this category of mortars which we were able to locate, the two sub-groups bearing the stamps EIPHNAI EYTYXI and EYTYXΩC EIPHNEΩ form a largish group. In fact, if one considers only published samples from the region of Bassit⁸⁹, these sub-groups –and the mortars bearing the stamps EPMOΓENOYΣ and ΔΟΜΝΟΥ– are two of the most common; they are also the groups with the greatest diffusion both within Syria, where they have come to light on numerous sites (see Appendix A), and beyond it, mainly in Palestine and Egypt, though a limited number of examples have also been published from Asia Minor, Cyprus, Greece, France and England.

However, they are not the only mortars bearing stamps with acclamations. Besides the stamps already mentioned reading EYTYXΩ-C-, EYTYXIA EIPIN[I] and EYTYXI**, a few more samples are stamped with ΘΕΩΝ ΔΩΦΗΜΑΤΑ and ΕΥΚΑΡΠΙΑ⁹⁰. These inscriptions are closer to

87. See more analytically: A. MARTINEZ-SALZ, *Materiales para un indice de marcas de ceramista en "Mortaria" romanos*, Valladolid 1977, 5; J.-P. JONCHERAY, Contribution à l'étude de l'épave Dramont D, dite "des Pelvis", d'après les travaux du groupe d'études sous-marines de Saint-Raphael, *Cahiers d'archéologie subaquatique* 1 (1972) 25; HARTLEY, La diffusion des mortiers, 49, 52, 55; SABRIÉ – SABRIÉ, Epave du Grand Bassin C, 89; VALLERIN, Pelves, 187 n. 104; J. W. HAYES, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, London 1997, 80. See also: YANGAKI, Παράτηρήσεις, 43 n. 25, for other finds reinforcing this view. For the organization of the production of tiles and their stamps during the Roman period, see T. HELEN, *Organization of Roman Brick Production in the First and Second Centuries AD. An Interpretation of Roman Brick Stamps*, Helsinki 1975.

88. VALLERIN, Pelves, 186 n. 103.

89. VALLERIN, Pelves, 195-204.

90. For a representative example: VALLERIN, Pelves, 197-204. It could be maintained that the stamp ΔΟΞΑ forms part of this group too, even if a proper name, Δόξα, did also exist (see: LATJAR, Ein Bestempeltes Keramikfragment, 270 n. 4; OSBORNE – BYRNE – FRASER – MATTHEWS, *A Lexicon of Greek Personal Names, Attica*, 134; FRASER – MATTHEWS, *A Lexicon of Greek Personal Names, The Peloponnese*, 133).

those found on other objects (see Appendix B for examples) in that they do not refer to their maker and have a more generic significance expressing good wishes; in this respect, they resemble the stamp “EYTYXI” found on many objects (Appendix B). In a recent article examining the use to which these mortars may have been put, it was suggested that the last two stamps (ΘΕΩΝ ΔΩΦΗΜΑΤΑ and ΕΥΚΑΡΤΙΑ) could refer to the specific content for which the mortars were intended⁹¹. It could be maintained that this last group of inscriptions served the same purpose as the other inscriptions on the specific type of mortar, which leads us to believe that this is a workshop’s signature, since it shares the same general characteristics regarding the frame of the inscription and the form of the letters, and because these stamps also resemble the other stamps in occupying the rim of the vessel. However, Siebourg rejects this argument on the grounds that stamps of this kind could not have had a dual purpose, which is to say conveying good wishes and serving as a workshop’s signature⁹². Since similar generic inscriptions bearing wishes are quite common on a range of objects, he argues that they should only be interpreted as transferring the specific meaning in question. It should be noted that on some Roman vessels from La Graufesenque, similar general wishes (such as AVE, VALE, AVE VALE) occupy the place where the maker’s stamp was normally inscribed⁹³. In this case, too, most of the researchers do not consider them to represent a manufacturer’s stamp⁹⁴. Other forms of wishes found on tiles and bricks have also been interpreted solely as acclamations⁹⁵. Even if, recently, Latjar distinguished clearly two general groups of stamps on these mortars: one bearing information on their makers, the other bearing acclamations, such a clear-cut separation cannot be accepted, for the reasons cited in the above analysis of the two basic formulae bearing wishes.

The aforementioned forms of stamps show that the more elaborate inscriptions, which include a further term in addition to εὐτυχῶς or εὐτυχῶ,

91. YANGAKI, Παρατηρήσεις, 68-69.

92. SIEBOURG, Eine griechische Akklamation, 11.

93. See more analytically: J. DÉCHELETTE, *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine (Narbonnaise, Aquitaine et Lyonnaise)*, v. I, Paris 1904, 121-122.

94. DÉCHELETTE, *Les vases céramiques*, 121-122. See also: SIEBOURG, Eine griechische Akklamation, 11 (with other references too).

95. P. TESTINI, *Archeologia cristiana, Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI, Propedeutica - Topografia cimiteriale - Epigrafia - Edifici di culto*, Roma 1958, 493.

are not isolated examples found in this category of clay vessels alone. Indeed, we may wonder whether those stamps serving a dual purpose really do constitute isolated examples, and whether others may not have existed on other vessels made of clay or some other material of which no representative samples have yet come to light.

All the aforementioned inscriptions with *εὐτυχῶς* or *εὐτυχῶ* contain messages for good luck or good fortune. In the case of more personal objects, like jewellery, this wish whether accompanied by a proper name, referring to an anonymous wearer or expressed alone, serves as a charm for the owner⁹⁶. However, it can also be accompanied by other inscriptions or representations and thus form part of a different context – commemorating a betrothal or marriage⁹⁷, for example, or wishing for prosperity⁹⁸. Most of these wishes appear on gems (cameos, in the main) on which, as Henig notes, intimate messages are shared by a donor and a holder⁹⁹. In the case of more utilitarian objects, like glass and clay vessels, shorter inscriptions appear more often which most probably seek to convey the good luck message to more than one user. In the case of the first two formulae of inscriptions on these particular mortars, though, the inscriptions' message –the wish for good luck– is addressed to the maker of the object himself. Nonetheless, the number of mortars bearing these formulae and their diffusion would indicate that their use as a specific maker's stamp prevailed over the more private nature of the message. On the other hand, the group of mortars which bear stamps with wishes but no proper name has more in common with other everyday utility objects, in that they do not directly reference the fabricant, but rather offer their protective power to the recipient of the inscription, which is to say the owner and/or user of the mortar.

96. VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 43.

97. A characteristic example is a cameo from North Wroxall: D. R. WILSON – R. P. WRIGHT – M. W. C. HASSALL, *Roman Britain in 1972*, *Britannia* 4 (1973) 334 no. 37; C. F. MAWER, A Lost Roman Ring from Suffolk, *Britannia* 20 (1989) 240; HENIG, *Ancient Cameos*, 27.

98. This is the case when using the verb *προκόπτω*: ALFÖLDI, *Ein Glückwunsch*, 12; HENIG, *The Content Family Collection*, 6, 16 no. 27, 21 no. 39; VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 45, 53-54 Group C, 3.a-b. See also: ROBERT, *Sur des inscriptions*, 12 n. 35.

99. HENIG, *The Content Family Collection*, x.

A further observation can be made with regard to the dating of the aforementioned objects. As noted above, the clay mortars have been dated to the late 3rd and first half of the 4th century AD. Most of the gems bearing similar forms of inscriptions and for which a date is given are dated –as shown in Appendix B– to the 3rd century, with some dated to the 4th century. The related cameos in the Content collection date from the 3rd c. AD¹⁰⁰. The majority of gems, rings and bells referring to an anonymous wearer date from the 3rd century AD¹⁰¹. Many of the everyday utility objects, like glass and clay vessels, also date from the 3rd or 4th centuries. Less commonly, objects with similar inscriptions have been dated to the 5th, 6th and 7th centuries. It would therefore seem that the bulk of the material dates from the 3rd and 4th centuries. Similar formulae are also found on inscriptions on other media dated mainly from the 2nd and 3rd centuries¹⁰². Thus, it could be maintained that good luck wishes using the specific verb (*εὐτυχεῖν*) or adverb (*εὐτυχῶς*) in one of the forms found on the mortars were most widely diffused on a variety of media during the 3rd and the 4th centuries, but also during the 2nd century. While their use continued during the centuries that followed, they occurred most commonly in inscriptions on walls, mosaics, stones and lintels rather than personal and utility objects, even if other formulae including this particular verb/adverb can be found¹⁰³.

The group of objects under examination (mortars and other personal and utility objects) constitutes a part of a larger group of everyday objects from the Roman and late Roman periods containing many other forms of inscriptions¹⁰⁴ expressing good wishes (for good luck, good health,

100. HENIG, *The Content Family Collection*, xiii.

101. VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 45.

102. See above, notes 45-46.

103. **Objects bearing the inscription *εὐτυχῶς ἕλω*** can be used as a representative example.

104. TESTINI, *Archeologia cristiana*, 493; GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 277-278; 485-495, 509-512, 526-528; MARGINESU, *Tre frammenti*, 279; VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 44.

long life, help, hope, prosperity, betrothals or marriages¹⁰⁵)¹⁰⁶; auguries¹⁰⁷; seeking protection from specific evils¹⁰⁸; having magical connotations¹⁰⁹, or referring to the Lord or the Virgin Mary. In addition to numerous examples on jewellery, the group also contains a number of utility objects¹¹⁰. Similar

105. See also: MAWER, *A Lost Roman Ring*, 240.

106. See: DÉCHELETTE, *Les vases céramiques*, 119-123, fig. 80, fig. 81, fig. 82, fig. 84 ; F. EICHLER – E. KRIS, *Die Kameen im Kunsthistorischen Museum, Beschreibender Katalog* [Publikationen aus den Kunsthistorischen Sammlungen in Wien II], Wien 1927, 86 no. 96, no. 97 pl. 17 no. 96, no. 97; D. B. HARDEN, Romano-Syrian Glasses with Mould-Blown Inscriptions, *JRS* 25 (1935) 165-166, 175-176; O. DOPPELFELD, Das Diatretglas aus dem Gräberbezirk des Römischen Gutshofs von Köln-Braunsfeld, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 5 (1960-1961) 20 fig. 11, 23-25, pl. 1 - pl. 3; FREMERSDORF, *Die römischen Gläser*, 64 pl. 24, pl. 25, pl. 26, pl. 27, 66 pl. 28, 160 pl. 207, 168 pl. 227, 190 pl. 272, 170 pl. 229; D. B. HARDEN, Late Roman Wheel-Inscribed Glasses with Double-Line Letters, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 9 (1967-1968) 46 no. 8, 47 no. 9, 49 fig. 6, 50-51 no. 15, no. 16; GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 277-278, 341, 491; BAKKER – GALSTERER-KRÖLL, *Graffiti*, 54, 122 no. 322; M. HENIG, *The Lewis Collection of Engraved Gemstones in Corpus Christi College, Cambridge* [BAR Suppl. Ser. I] Oxford 1975, 67 no. 291, 68 no. 292, no. 295; K. S. PAINTER, *The Mildenhall Treasure, Roman Silver from East Anglia*, London 1977, 30 no. 27, 31 no. 28; GROSE, *Roman Vessels*, 23, fig. 1, a, 26; MAWER, *A Lost Roman Ring*, 240; C. WESSEL, *Inscriptiones graecae christianae veteres Occidentis*, ed. A. FERRUA S. I. – C. CARLETTI [Inscriptiones Christianae Italiae, Subsidia 1], Bari 1989, 64 no. 244, no. 246; HENIG, *The Content Family Collection*, 16 no. 27, no. 28, 29 no. 52, 30 no. 53, no. 54; SEG XLI 1727, 1730, 1867; W. SPICKERMANN, "Griechen" in Nida. Eine Reibschüssel mit griechischer Ritzinschrift aus Frankfurt-Heddernheim, *Germania* 72 (1994) 603; VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 41-60; L. TONDO, *I cammei dei Medici dei Lorena nel Museo Archeologico di Firenze*, Toscana 1996, 94 no. 266, no. 267, 122 no. 266, no. 267; PHOTOPOULOS – DELIVORRIAS, *H Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, 172 no. 294, 208-209 no. 354; WHITEHOUSE, *Roman Glass*, 268-270 no. 457, 269-271 no. 458; SEG L 1673; *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, ed. L. WAMSER, München 2004, 340-341 no. 725 [Ch. Schmidt], 342-343 no. 728 [Ch. Schmidt]; DEMBSKI, *Die antiken Gemmen und Kameen*, 164 no. 1134, 174 no. 1241, no. 1244, no. 1246; C. WEISS, *Die antiken Gemmen der Sammlung Heinrich Dressel in der Antikensammlung Berlin*, Würzburg 2007, 312 no. 640, no. 642, 313 no. 645, 314 no. 648.

107. VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 43.

108. See, as an example, VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 44.

109. VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 44, 49-50.

110. One could mention, for example, several glass bottles, cups, bowls and flasks (F. PETSAS, Άνασκαφή Πανεπιστημιούπολης Θεσσαλονίκης, *ΑΔ* 22, Β, 2 (1967) 391, 393 fig. 12, pl. 296, ε, pl. 298; PALLAS, *Monuments*, 75 n. 163; HARDEN, *Late Roman Wheel-Inscribed*

connotations are most common in longer inscriptions on other media (epigrams, epitaphs etc.)¹¹¹. While there is a long tradition going back to antiquity of inscriptions wishing good luck and such like on small everyday objects, they were especially popular during Roman times and continued to be used into the late Roman period. This use is well documented by surviving small objects¹¹², but also by numerous inscriptions¹¹³ found on walls, ceilings, mosaic floors etc. as late as the 6th and 7th c. AD, some of them in buildings of a purely Christian character¹¹⁴. During this period, even as inscriptions of a purely Christian nature began to prevail (such as those bearing an invocation to the Lord or the Virgin Mary), inscriptions of the former type continued to be used. In fact, the wishes for good fortune inscribed on these everyday objects included a protective function in their message for their owners and users¹¹⁵. Moreover, as researchers have already pointed out¹¹⁶, the forms which decorated early Christian houses and their contents were either Christian in nature or derived from pagan traditions. Some of the latter were used to evoke good luck and good fortune, either through specific

Glasses, 46-47 no. 8, no. 9, 50-51 no. 15, no. 16; WHITEHOUSE, *Roman Glass*, 65 no. 76, 268 no. 456), several metal spoons (JOHNS – POTTER, *The Thetford Treasure*, 117 no. 60, no. 61, no. 62, no. 63, 121 no. 68, 122 no. 69, no. 70; HAUSER, *Spätantike und Frühbyzantinische Silberlöffel*, 61 n. 26, 102 no. 40, pl. 3e), a helmet from Macedonia (SEG XXXVI 621bis; VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 46), a pair of leather sandals (VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 46 fig. 8, with the necessary bibliography).

111. There are numerous related examples, but their analytical presentation is beyond the scope of the present study. However, it should be mentioned that these inscriptions are either quite brief, including words such as *ὕγεια*, *ζωή*, *χαρά*, *εὐρήνη*, (*πίε*) *ζήσαις*, *εὐψύχει* etc. (see for example: SEG XXXIX 1036; S. ISAGER, *Pagans in Late Roman Halikarnassos II. The Voice of the Inscription*, *Proceedings of the Danish Institute of Athens* 1 [1995] 209-217; FEISSEL, *Chroniques*, 310), are more elaborate, or begin or end with a word with similar connotations to the above.

112. See Appendix B and above, notes 48, 69, 73-75.

113. For the references, see above, notes 45-46, 48.

114. See, for example, some inscriptions and graffiti in a church in the Khargeh oasis (SEG XXVI 1787, 1788, 1789).

115. See also: GUARDUCCI, *Epigrafia Greca III*, 273-278; VAN DEN HOEK – FEISSEL – HERRMANN, *Lucky Wearers*, 43, 51-52.

116. E. DAUTERMAN MAGUIRE – H. P. MAGUIRE – M. J. DUNCAN-FLOWERS, *Art and Holy Powers in the Early Christian House* [Illinois Byzantine Studies 2], Urbana-Chicago 1989, 2-3.

representations¹¹⁷ or through inscriptions of the sort presented in this paper on specific small objects but also on mosaic floors, lintels etc. in specific domestic areas. Their users were far more concerned with the protection these specific formulae could offer, regardless of their pagan provenance. These objects of personal or everyday use bearing acclamations for good luck or good fortune exemplify the tradition ascribing power to words which survived from antiquity into the late Roman period.

117. For examples see: DAUTERMAN MAGUIRE – MAGUIRE – DUNCAN-FLOWERS, *Art and Holy Powers*, 3, fig. 1, fig. 2.

Appendix A: Stamps on North Syrian mortaria with the aforementioned inscriptions¹:
 Instructions for the table: –: branch; *: wine leaf, **: horizontal leaf (?) below the inscription.

Inscription	Provenance or/and Collection	Bibliography
EYTYXΩC <i>in planta pedis</i>	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4881.
EYTYXΩC– <i>in planta pedis</i>	Bassit, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 345 no. 104.
EYTYXΩ–C– <i>in planta pedis</i>	Abda, Palestine Museum, Palestine	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 81.
EYTYXΩ–C– <i>in planta pedis</i>	Sepphoris, Palestine	VALLERIN, Pelves, 174 note 36.
EYTYXΩ–C– <i>in planta pedis</i>	Caesarea, Palestine	VALLERIN, Pelves, 174 note 37.
EYTYXI**	Cheikh Zouède, Palestine	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 54.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 175.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 178.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 179.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 182.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 990.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 996.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 1460.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 2740.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 3769.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 3848.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4812.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4818.

¹ The bibliography column contains the core or most recent citation in which each sample is mentioned.

EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4833.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4840.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4841.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4859.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4862.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4869.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4878.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4906.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4916.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4927.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4928.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 4948.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 200, no. 5828.
EYTYXΩC EIPHNEΩ (retrograde)	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 180.
EYTYXΩC EIPHNEΩ (repeated)	Deir el-Qal'a, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 84.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Seleucia Pieria, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 345 no. 127.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Myriand(r)os, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 345 no. 135.
EYTYXΩC [E]IPHNEΩ	Anthedon, Palestine	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 56.
]YTX[]PHNE[Anthedon, Palestine	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 57.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Caesarea, Palestine	J. A. RILEY, The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome, <i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i> 218 (1975) 41, 43 fig. 5.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Caesarea, Palestine	BLAKELY – BRINKMANN –

		VITALIANO, Roman Mortaria, 197, fig. 4, no. 14, 210 no. 14.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Caesarea, Palestine	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 80.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Alexandria, Egypt	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 23.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Alexandria, Egypt	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 24.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Alexandria, Egypt	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 25.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Alexandria, Egypt	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 26.
EY]TXX[ΩC] EIPHNE]Ω	Cairo, Egyptian Museum, Egypt	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 36.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Anemurium, Asia Minor	C. WILLIAMS, <i>Anemurium, The Roman and Early Byzantine Pottery</i> , Belgium 1989, 77 no. 453, pl. 14.
EYTYXΩC EIPHNEΩ	Cyprus Museum, Cyprus	HAYES, North Syrian Mortaria, 346 no. 146.
EYTYXΩI EIPHNEΩI	Lebena (Lentas), Crete	D. VALLIANOU, Λέντας (Λεβήν), <i>ΑΔ</i> 42, B, 2 (1987) 537; SEG XLII 809 (wherein it is proposed to read: EYTYXΩC EIPHNEΩI).
EIPHNAI EYTYXI*	Bassit, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 345 no. 103.
EIPHNAI EYTYXI*	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 198 no. 4822.
EIPHNAI EYTYXI*	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 198, no. 4825.
EIPHNAI EYTYXI*	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 198, no. 4805.
EIPHNAI EYTYXI*	Bassit, Syria	VALLERIN, Pelves, 198, no. 4815.
EIPHNAI EYTYXI*	Deir el-Qal'a, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 85.

EIPHNAI EYTYXI*	Tell 'Atar, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 89.
EIPHNAI EYTYXI*	Byblos, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 91.
EIPHNAI EYTYXI*	Byblos, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 92.
EIPHNAI EYTYXI*	Byblos, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 93.
EIPHNAI EYTYXI*	Byblos, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 344 no. 94.
EIPHNA[I] EYTYXI[*	Seleucia Pieria, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 345 no. 126.
]IPHNA[I E]YTYX[I*	Myriand(r)os, Syria	HAYES, North Syrian Mortaria, 345 no. 134.
EIPHNA[I] EYTYXI*	Cheikh Zouède, Palestine	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 51.
EIPHNAI EYTYXI*	Anthedon, Palestine	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 55.
EIPHNAIO]Y EYT[YXI	Meroth, Palestine	Z. ILAN, Meroth–1987, <i>Excavations and Surveys in Israel</i> 7-8 (1988-1989) 128-129; SEG XLI 1565 (wherein it is proposed the vessel belongs to the North Syrian mortaria).
EIPHNAI EYTYXI*	Israel Museum, Israel	Y. YISRAELI, <i>A Roman Pottery Mortarium</i> , 'Atiqot 6 (1970) 10*, pl. XXIV, 2-4.
EIPHNAI EYTYXI*	Alexandria, Egypt	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 27.
EIPHNAI EYTYXI*	Alexandria, Egypt	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 28.
EIPHNAI EYTYXI*	Achmim-Panopolis, Egypt	HAYES, North Syrian <i>Mortaria</i> , 343 no. 47.

IPHNA[E]YTYXI-	Anemurium, Asia Minor	WILLIAMS, <i>Anemurium</i> , 77 no. 452.
EIPH]NAI [EYTY]XI*	Athens, Greece	HAYES, North Syrian Mortaria, 342 no. 4.
EIPHNAI EYTYXI*	Egypt / Benaki Museum	HAYES, North Syrian Mortaria, 343 no. 44.
EIPHNA[I] EYTYXI*	Strasbourg, France	SIEBOURG, Eine griechische Akklamation, 1 fig. 1; RIESE, <i>Das Rheinische Germanien</i> , 430 no. 4441; HAYES, North Syrian Mortaria, 346 no. 160.
EIPHNAI EYTYXI*	Risingham, England	SIEBOURG, Eine griechische Akklamation, 1-2 fig. 2; HAYES, North Syrian Mortaria, 346 no. 161.
]AIANE EYTYX[New Paphos, Cyprus	F. GIUDICE et al., Paphos, Garrison's Camp. Campagna 1989, <i>RDAC</i> (1993) 304 no. B58, 322 fig. 10, 2a-b, pl. LXXVIII, 4a-b; SEG XLIII 1012.
EYTYXIA EIPIN[I]?	Gortyn, Greece	MARGINESU, Tre frammenti, 278-279, fig. 5; SEG L 907.

Appendix B: Objects of everyday or personal use bearing inscriptions identical or similar to those on North Syrian mortaria.

Group B.1.: Objects with $\epsilon\upsilon\tau\nu\chi\omega\varsigma$ or $\epsilon\upsilon\tau\nu\chi\omega\varsigma$ and another word or phrase.

No.	Type of object	Inscription	Remarks	Provenance or/ and Collection	Date	Bibliography
B.1.1.	tile	EYTYXQC EIPHNEQ	retrograde	Bassit, Syria	end of 3rd- beginning of 4th c. AD	VALLERIN, <i>Pelves</i> , 186 n. 103.
B.1.2.	seal	EYTYXQC	seal in the form of a crucifix	Cyprus / Cabinet des Médailles	Byzantine period	HELLMANN, W. <i>Froehner et Chypre</i> , 25 no. IX, 274, pl. II, 6; SEG XLI 1493.
B.1.3.	cameo	EYTYXQC OMONOIA	decoration	Wiltshire, North Wraxall, England/ Ashmolean Museum	3rd c. AD	WILSON – WRIGHT – HASSALL, <i>Roman Britain</i> in 1972, 334 no. 37; HENIG, <i>Ancient Cameos</i> , 28 fig. 2.2; M. HENIG – A. MACGREGOR, <i>Catalogue of the Engraved Gems and Finger-Rings in the Ashmolean Museum. II. Roman</i> [BAR Internat. Ser. 1332], Oxford 2004, 115 no. 11.15.
B.1.4.	bracelet	EYTYXQC XPQ ΔΙΑ BIOY		Tarsus, Syria / Berlin	end of the 4th c. AD	PIRZIO BIROLI STEFANELLI, <i>L'oro dei Romani</i> , 224 fig. 289, 274 no. 261.

B.1.5.	gold foil ornament ("bractéate)	ΕΥΤΥΧΩΣ ΧΡΩ	decoration	unknown / Cabinet des Médailles, Paris	ca. 400 AD	SEG XLV 2201.
B.1.6.	compass	ΕΥΤΥΧΩΣ ΧΡΩ ΠΑΝΤΟΤΕ		Egypt / Benaki Museum, Athens	6th-7th c. AD	PHOTOPoulos - DELIVORRIAS, <i>H Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη</i> , 206 no. 350; SEG XLVIII 2128.
B.1.7.	gem on a ring	ΕΥΤΥΧΩΣ ΠΡΟΠΟΠΤΕ ΚΟΠΤΕ		Héninel (Pas-de-Calais), France	2nd-4th c. AD	SEG XXXVIII 1032; GUIRAUD, <i>Intailles et camées</i> , 203 no. 1010.
B.1.8.	cameo set on a buckle	ΕΥΤΥΧΩΣ ΠΡΟΚΟΠΤΕ Ο ΦΟΡΩΝ		British Museum, London	4th c. AD	O. M. DALTON, <i>Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum</i> , London 1901, no. 280b; ALFÖLDI, <i>Ein Glückwunsch</i> , 11-12 no. 4, fig. 3.
B.1.9.	cameo	ΕΥΤΥΧΩΣ ΠΡΟΚΟΠΤΕ		Musée d'Art et d'Histoire, Genf	-	ALFÖLDI, <i>Ein Glückwunsch</i> , 12 no. 5.
B.1.10.	cameo	ΕΥΤΥΧΩΣ ΑΠΟΚΟΠΤΕ Ο ΦΟΡΩΝ		-	-	VAN DEN HOEK - FEISSEL - HERRMANN, <i>Lucky Wearers</i> , 54 Appendix Group C no. 4. See also: ROBERT, <i>Sur des inscriptions</i> , 12 n. 36 (However Robert and, more recently, Van den Hoek - Feissel - Herrmann note that perhaps the correct transcription is <i>πρόκοπτε</i>).
B.1.11.	gem	ΕΥΤΥΧΩΣ ΔΟΜΕΤΙΑΝΩ	obverse: decoration	unknown (Alexandria?)	2nd-3rd c. AD	SEG LIII 2115.

B.1.12.	gold leaflets	EYTYXΩC TOIΣ NYMΦIOIΣ	probably from a wreath	Gaza, Palestine	1st-3rd c. AD	SEG XXIX 1607.
B.1.13.	gem on a ring	OYAΛEHTI EYTYXΩC		unknown / Kunsthistorischen Museum, Wien	3rd-4th c. AD	EICHLER – KRIS, <i>Die Kameen</i> , 86 no. 98, pl. 17 no. 98.
B.1.14.	gem	BIKTOPI EYTYXΩC		?		<i>CIL</i> XIII, 3, 2, 10024, 540.
B.1.15.	gem	AAFEANAPINΩ EYTYXΩC		?		<i>CIL</i> XIII, 3, 2, 10024, 537.

Group B.2.: Objects with εἰρήνη(ε)ι.

No.	Type of object	Inscription	Remarks	Provenance or/and Collection	Date	Bibliography
B.2.1.	cameo	EYTYXI	decoration	Archaeological Museum, Florence	3rd c. AD	TONDO, <i>I cammei</i> , 94 no. 265.
B.2.2.	gem	EYTYXEI		unknown / Kunsthistorischen Museum, Wien	3rd-4th c. AD	EICHLER – KRIS, <i>Die Kameen</i> , 87 no. 100, pl. 17 no. 100.

B.2.3.	cameo on a ring	EYTYXI	decoration	said to be found in France / Walters Art Museum	3rd-4th c. AD	A. OLIVER, Jr., <i>Roman Jewelry</i> , in: <i>Jewelry Ancient to Modern</i> , A <i>Studio Book</i> , ed. A. GARSIDE New York - Baltimore 1979, 126 no. 355; PIRZIO BIROLI STEFANELLI, <i>L'oro dei Romani</i> , 211 fig. 264, 268 no. 233.
B.2.4.	ring	EYTYXI	decoration	National Museum of Belgrade	2nd-3rd c. AD	I. POROVIĆ, <i>Les Bijoux du Musée National de Béograd, I, Les Bagues</i> , Beograd 1992, 90 no. 79.
B.2.5.	cameo	EYTYXI		Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 17 no. 29.
B.2.6.	cameo	EYTYXI		Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 17 no. 30.
B.2.7.	glass bottle	EYTYXI		Corning Museum of Glass	4th c. AD	WHITEHOUSE, <i>Roman Glass</i> , 265-266 no. 454; <i>BullÉp</i> 1999 133.
B.2.8.	glass bowl	EYTYXI		former Constable-Maxwell Collection	4th c. AD	GROSE, <i>Roman Vessels</i> , 23, 25 fig. 3; WHITEHOUSE, <i>Roman Glass</i> , 265-266 no. 454 (for the reference).
B.2.9.	glass dish	EYTYXI		Mount Holyoke College Art Museum	4th c. AD	GROSE, <i>Roman Vessels</i> , 24; WHITEHOUSE, <i>Roman Glass</i> , 265-266 no. 454 (for the reference).

Group B.3.: Objects with εὐτύχη(ε)λ and a name or verb or phrase either before or after εὐτύχη(ε)λ.

Group	Type of object	Inscription	Remarks	Provenance or/and Collection	Date	Bibliography
B.3.1.	ring	EYTYXI ΓOΠTONI		Corinth, Greece	3rd c. AD	G. R. DAVISON, <i>Corinth, Results of Excavations of the American School of Classical Studies at Athens</i> , v. XII, <i>The Minor Objects</i> , Princeton, New Jersey 1952, 233-234 no. 1810, pl. 102 no. 1810.
B.3.2.	cameo	EYTYXI ΓOΠTONI		Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 19 no. 34.
B.3.3.	gem set in a ring	EYTYXI EYCEBI		Metropolitan Museum of Art	-	RICHTER, <i>Catalogue</i> , 120 no. 602, pl. XLV, 602.
B.3.4.	cameo	EYTYXI AKAKIN		unknown / Archaeological Museum, Naples	-	PANNUTI, <i>La collezione</i> , 343-344 no. 305; SEG XLIV 1704; BullÉp 1996, 103; FEISSEL, <i>Chroniques</i> , 1043.
B.3.5.	cameo	EYTYXI AKAKIN		British Museum	-	H. B. WALTERS, <i>Catalogue of the Engraved Gems and Cameos, Greek, Etruscan, and Roman in the British Museum</i> , London 1926, 348 no. 3703.

B.3.6.	cameo	EYTYXI ΛEONTI		Art Museum, Princeton University	3rd c. AD	B. A. FORBES, <i>Catalogue of Engraved Gems in the Art Museum, Princeton University</i> , University of California PhD, Berkeley 1978, 143 no. 140, pl. VI, 140.
B.3.7.	ring	EYTYXI AKAKI		Bonn	-	HENKEL, <i>Die Römische Fingerringe</i> , 32 no. 219, pl. XI, 219, a-b.
B.3.8.	gem	EYTYXI ΘEOΔOCI		Brigetio, Pannonia/ Magyar Nemzeti Museum, Budapest	3rd c. AD	SEG XXIX 1033.
B.3.9.	gem	EYTYXI MAKAPI		Brigetio, Pannonia/ Kuny Domokos Museum, Tata	3rd c. AD	SEG XXIX 1034.
B.3.10.	gem	EYTYXI MAPKEΛAE	other decoration	unknown	-	SEG XXXII 1623.
B.3.11.	gem	EYTYXI EYATPI		unknown / Kunsthistorischen Museum, Wien	3rd-4th c. AD	EICHLER – KRIS, <i>Die Kameen</i> , 87 no. 99, pl. 17 no. 99.

B.3.12.	gem	ΕΥΤΥΧ(Ε)Ι ΒΕΡΝΑΚΑΕ	Nikomedeia, Bithynia	-	J.-P. GRÉLOIS, <i>Dr. John Covet Voyages en Turquie 1675-1677</i> [Réalités Byzantines 6], Paris 1998, 262 fig. d20, 384 no. 61; SEG XLIX 1795.
B.3.13.	gem	ΕΥΤΥΧΙ ΘΕΟΔΟCΙ	unknown / Hungarian National Museum	2nd c. AD	GESZTELYI, <i>Antike Gemmen</i> , 81 no. 261.
B.3.14.	cameo	ΕΥΤΥΧΙ ΜΑΡΤΥΡΙ	Cabinet des Médailles, Paris	-	SPIER, <i>Late Antique Cameos</i> , 47-48 fig. 3.3.
B.3.15.	cameo	ΕΥΤΥΧΙ ΕΥCΤΑΘΙ	Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 18 no. 33.
B.3.16.	ring	ΕΥΤΥΧΙ ΑΣΥΝΚΡΙΠΙ ΣΥΝ ΚΑΤΑΦΡΟΝΙΩ	Antioch, Syria	-	SEG XXXI 1384.
B.3.17.	cameo	ΕΥΤΥΧΙ ΚΑΠΠΤΩΝΙΝΑ	British Museum	-	<i>CIL</i> XIII, 3, 2, 10024, 555; WALTERS, <i>Catalogue</i> , 348 no. 3704.
B.3.18.	ring	ΕΥΤΥΧΙ ΑΛΛΑΦΟΝ	unknown	1st c. BC - 2nd c. AD	SEG XXVI 1858.

B.3.19.	gem	EYTYXI EYTENI		unknown / Numismatic Museum, Greece	-	I. N. SVORONOS, Προσωπτικά του Έθνικου Νομισματικού Μουσείου, Από 1 Σεπτεμβρίου 1910 μέχρι 31 Αυγούστου 1911, Κεφάλαιον ΔΑ (18 Μαΐου 1911), Δοξιά Κωνσταντίνου Καρασάκου, Συλλογή Γλυπτών Λίθων, <i>Journal International d'Archéologie Numismatique</i> 15 (1913) 184 no. 951, pl. XV no. 951.
B.3.20.	ring	EYTYXI EYTENI		private collection	-	CIL XIII, 3, 2, 10024, 549; SIEBOURG, Eine griechische Akklamation, 13; RIESE, <i>Das Rheinische Germanien</i> , 430 no. 4442.
B.3.21.	cameo	EYTYXI ΠEAACI		(?)	-	CIL XIII, 3, 2, 10024, 542; SIEBOURG, Eine griechische Akklamation, 13.
B.3.22.	cameo	EYTYX...		Antiquarium, Berlin	-	A. FURTWÄGLER, <i>Königliche Museen zu Berlin, Beschreibung der Geschmittenen Steine im Antiquarium</i> , Berlin 1896, 347 no. 11136.
B.3.23.	ring	EYTYXOIO ACINAEY		British Museum	3rd c. AD	MARSHALL, <i>Catalogue</i> , 106 no. 632.
B.3.24.	cameo	EYTYXI CYNTEAEC		Antiquarium, Berlin	-	FURTWÄGLER, <i>Beschreibung</i> , 347 no. 11137.

B.3.25.	ring	EYTYX(I)ZHCAIC		Kostolac (Viminacium), Moesia / National Museum of Belgrade	250-300 AD	I ΠΟΡΩΝΙΣ, <i>Les camées romains au Musée National de Beograd</i> [Musée National de Beograd Antiquité V], Beograd 1989, 85 no. 70.
B.3.26.	bell	EYTYXEI NIKA		Chalkis, Greece	-	G. A. ΠΑΡΑΒΑΣΙΛΙΟΥ, Ἀνασκαφὰὶ παρὰ τῆ Ἱερῶν, <i>ΠΑΕ</i> (1911), 236 fig. β; ΝΑΓΥ, ΕΥΘΙΑΙ ΕΥΤΥΧΕΙ, 25 no. 15.
B.3.27.	cameo	EYTYXI EYCTAΘI [Z]HCAIC		unknown / Ashmolean Museum	3rd c. AD	HENIG - MACGREGOR, <i>Catalogue</i> , 134 no. 15.12; SEG LIV 1794.
B.3.28.	cameo	EYTYXI EYTENI ZHCAIC		Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 20 no. 37.
B.3.29.	cameo	EYTYXI EYCTOPII		unknown / Archaeological Museum, Naples	-	PANNUTH, <i>La collezione</i> , 344 no. 306; SEG XLIV 1704; <i>BullÉp</i> 1996 103; FIESSSEL, <i>Chroniques</i> , 1043.
B.3.30.	cameo	EYTYXI ΠΡΟΚΟΙΠΤΕ AKAKI		Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 38 no. 39.
B.3.31.	cameo	EYTYXI ΠΑΝΟΙΚ[Ι] Ο ΦΟΡΩΝ		Archaeological Museum, Naples	-	PANNUTH, <i>La collezione</i> , 342 no. 303; SEG XLIV 1704; <i>BullÉp</i> 1996 103.
B.3.32.	bell	EYTYXI EYΠΛΟΙ		Odisos / Varna Museum	2nd c. AD	ΝΑΓΥ, ΕΥΘΙΑΙ ΕΥΤΥΧΙ, 25 no. 16.
B.3.33.	clay lamp	... ΕΡΩ(Σ) ΕΥΤΥΧΗ	graffito in two lines	Corinth, Greece	5th-6th c. AD	J. WISEMAN, The Gymnasium Area at Corinth, 1969-1970, <i>Hesperia</i> 41 (1972) 29 fig. 10 L-69-105, 32 no. 24; SEG XLIV 296.

B.3.34.	mortar	... ΕΥΤΥΧΕΙ	Frankfurt-Heddernheim/ Historisch- Archäologischen Gesellschaft Frankfurt am Main	2nd c. AD	SPICKERMANN, Eine Reibschüssel, 597-605, fig. 1, fig. 2, fig. 3, fig. 4, SEG XLIV 853.
B.3.35.	bell	ΕΥΘΠΑΙ ΕΥΤΥΧΙ	Musée des Beaux-Arts, Budapest	Later Roman imperial period	NAGY, ΕΥΘΠΑΙ ΕΥΤΥΧΙ, 15-23 figs. 7-9, figs. 11-18, 25 no. 21.
B.3.36.	bell	ΕΥΠΛΟΙ ΕΥΤΥΧΙ	Rome	-	NAGY, ΕΥΘΠΑΙ ΕΥΤΥΧΙ, 24 no. 1.
B.3.37.	cameo	ΕΥΤΥΧΙ ΕΝΔΕΛΕΧΕΙ	Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 18 no. 32.
B.3.38.	cameo	ΕΥΤΥΧΙ ΤΕΛΛΑΚΙ	Content Family Collection	3rd c. AD	HENIG, <i>The Content Family Collection</i> , 19 no. 35.
B.3.39.	bell	ΕΥΑΓΓΙ ΕΥΤΥΧΙ	Aquileia Archaeological Museum	-	NAGY, ΕΥΘΠΑΙ ΕΥΤΥΧΙ, 24 no. 10 n. 39.
B.3.40.	cameo	ΔΟΜΝΕΙΝΑ ΕΥΤΥΧΙ	Museum of Art and History, Geneva	Second half of the 4th / start of the 5th c. AD	M.-L. VOLLENWEIDER, <i>Musée d'Art et d'Histoire de Genève, Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées</i> , v. III, <i>La Collection du Révérend Dr. V.E.G. Kenna et d'autres acquisitions et dons récents</i> , Mainz am Rhein 1983, 190 no. 241.

B.3.41.	bell	ALBANI EYTYXI	Trier Museum	-	<i>CIL</i> XIII 3, 2, 10027.239; RIESE, <i>Das Rheinische Germanien</i> , 430 no. 4434; NAGY, EYΘΠAI EYTYXI, 24 no. 19.
B.3.42.	gem	EYTYXI BEPONIKH	The Marlborough Collection formerly at Blenheim Palace	2nd-3rd c. AD	J. Boardman, D. Scarisbrick, C. Wagner, E. Zwiierlein-Diehl, <i>The Marlborough Gems Formerly at Blenheim Palace, Oxfordshire</i> , Oxford - New York 2009, no. 523.

Group B.4.: Objects with *εὐτυχία*.

Group	Type of object	Inscription	Remarks	Provenance	Date	Bibliography
B.4.1.	jug	[EYTY]XIA		Kenchreai, Greece	3rd-5th c. AD	B. ADAMSHECK, <i>Kenchreai, Eastern Port of Corinth</i> , v. IV, <i>The Pottery</i> , Leiden 1979, 89 LRB11, pl. 22 LRB11a; SEG XXXI 297.

Fig. 1: North Syrian mortarium from ancient Messene (Inv. Number: 8028) (1:4).

Fig. 2: Stamp from a North Syrian *mortarium* with the inscription: ΕΡΜΟΤΕΝΟΥΧΙ, from ancient Messene (Inv. Number: 15267).

Fig. 3: Drawing of a stamp from a North Syrian *mortarium* with the inscription: ΕΙΡΗΝΑΙ ΕΥΤΥΧΙΣ* (1:1) (after: HAYES, *North Syrian Mortaria*, 339 fig. 2, no. 161; reproduction is courtesy of the Trustees of the American School of Classical Studies at Athens).

Fig. 4: An onyx cameo with the inscription: ΕΥΤΥΧΙ (in: HENIG, *The Content Family Collection*, 17 no. 30; photo: C. Wagner, Beazley Archive, Oxford University).

Fig. 5: The bezel of a ring from Corinth with the inscription: ΕΥΤΥΧΙ ΓΟΡΓΟΝΙ (in: DAVIDSON, *The Minor Objects*, pl. 102 no. 1810; reproduction is courtesy of the Trustees of the American School of Classical Studies at Athens).

Fig. 6: An onyx cameo with the inscription: ΕΥΤΥΧΙ ΕΥΧΤΑΘΙ (in: HENIG, *The Content Family Collection*, 18 no. 33; photo: C. Wagner, Beazley Archive, Oxford University).

Fig. 7: An onyx cameo with the inscription: EYTYXI EYTENI ZHCAIC
(in: HENIG, *The Content Family Collection*, 20 no. 37; photo: C. Wagner, Beazley Archive, Oxford University).

Fig. 8: An onyx cameo with the inscription: EYTYXI EYCTAΘI ZHCAIC
(in: HENIG – MACGREGOR, *Catalogue*, 134 no. 15.12; photo copyright: Ashmolean Museum, University of Oxford).

Fig. 9: Cameo with the inscription: EYTYXI EYTENI (in: SVORONOS, Δωδεκά Κωνσταντίνου Καραπάνου, pl. XV no. 951; courtesy of the Numismatic Museum, Athens).

ΠΗΛΙΝΑ ΙΓΔΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΣΥΡΙΑ
ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΠΟΥ
ΦΕΡΟΥΝ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΓΙΑ ΚΑΛΗ ΤΥΧΗ

Ορισμένα από τα σφραγίσματα που εντοπίζονται σε ιγδία από τη Βόρειο Συρία, μία ιδιαίτερα διαδεδομένη ομάδα πήλινων ιγδίων που χρονολογούνται στο τέλος του 3ου και στο πρώτο μισό του 4ου αι. μ.Χ., φέρουν επιγραφές όπου κυρίως γίνεται χρήση του επιρρηματος *εὐτυχῶς* ή του ρήματος *εὐτυχῶ* σε συνδυασμό με ένα κύριο όνομα. Η μελέτη συγκεντρώνει τα πολυάριθμα ιγδία που φέρουν σχετικές επιγραφές (Παράρτημα Α), καθώς και πολλά αντικείμενα καθημερινής και προσωπικής χρήσης (δακτυλίδια, σφραγίδες, πυξίδες, γυάλινα αγγεία, πήλινα λυχνάρια, πήλινες οινοχόες) με επιγραφές παρόμοιου περιεχομένου. Τα περισσότερα από τα αντικείμενα αυτά είναι σύγχρονα με τα ιγδία, ενώ ορισμένα χρονολογούνται στην περίοδο από τον 5ο μέχρι και τον 7ο αι. μ.Χ. Αναλύεται η μορφή και το περιεχόμενο αυτών των επιγραφών, μέσω των οποίων εκφράζονται ευχές για καλή τύχη. Σχολιάζεται κατά πόσον αυτές, στην περίπτωση των πήλινων ιγδίων, αναφέρονται παράλληλα και στο εργαστήριο κατασκευής αυτών των αγγείων. Αυτού του είδους οι επιγραφές που εντοπίζονται στα ιγδία από τη Βόρειο Συρία αποτελούν μέρος μίας μακράς επιγραφικής παράδοσης και, βάσει της χρονολόγησης των λοιπών αντικειμένων στα οποία αυτές απαντούν, συνέχισαν να είναι αρκετά κοινές για μεγάλο χρονικό διάστημα, προφανώς δεδομένου του περιεχομένου του μηνύματός τους.

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Τέσσερα κείμενα για την ποίηση του Συμεών του Νέου Θεολόγου*, εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2008, ιε΄+ 159 σσ. (ISBN 978-960-6736-05-6).

This volume contains four papers by three Byzantinists and a philosopher, which were originally presented at a postgraduate seminar on the poetry of Symeon the New Theologian held at the University of Athens in 2007. As I do not share the axiomatic certitudes of Stelios Ramfos (the philosopher) and sadly lack the hermeneutic skills necessary to understand what he is trying to convey in the strenuous and opaque prose of his contribution aptly entitled Αίσθησις οξύμωρος, it is with equally oxymoronic sentiments that I will restrict the following discussion to the other three papers, on which I am at least in a position to form an educated opinion. These papers are excellent and should be regarded as essential reading for anyone interested in the poetry of this great mystic, Symeon the New Theologian (henceforth Symeon NTh).

The first paper is by Johannes Koder, the editor of the poems of Symeon NTh in the *Sources Chrétiennes* series (it is nothing short of a miracle that the marvellous poetry of Symeon has been edited not once, but twice in recent years – and in both instances, by scholars as accomplished and scrupulous as Koder and Kambylis). Koder's essay is basically an introduction into the still unexplored domain of Symeon's poetics and poetry, and as I am not aware of any such introduction (what we have are either the minutiae of philologists or the generalities of theologians), it definitely fills a lacuna in the existing literature. Koder sketches the life of Symeon NTh and rightly stresses the fact that most of what we know (or think we know) is based on the *Life of St Symeon the New Theologian* written by Niketas Stethatos, his trusted disciple, but perhaps not so trustworthy biographer, who clearly attempted

to portray the saint as another Theodore of Stoudios. The same Niketas Stethatos also played a crucial role in the preservation of Symeon's poetry, which he copied for personal use when the saint was still alive, and then edited when the saint was dead. Although we will never know what Niketas brought to the text, it is safe to assume that it was more than just adding titles, marginal commentaries, and stichometry or correcting the saint's erratic spelling, grammatical lapses and other solecisms, but rather involved a thorough and systematic revision of the saint's mystical and sometimes blatantly unorthodox utterances. And the most impressive evidence for this, of course, is the infamous poem no. 21, a poetic epistle addressed to Stephen of Nikomedeia and the Synod, in which Symeon NTh defended himself against accusations of heresy. This poem has come down to us in two different versions, Vat. gr. 504 and the rest of the manuscript tradition – and it stands to reason that the manuscript tradition follows Niketas Stethatos, whereas the isolated Vatican manuscript represents an independent branch of the text tradition, unaltered by the editorial interventions of Niketas. In other words, both the biography and the poems themselves have been tampered with by Niketas Stethatos to an unfathomable extent, and this means that we are reading Symeon NTh through the prism of a highly influential eleventh-century theologian with an agenda of his own.

In his essay Koder also addresses the important question of Symeon NTh's motives in writing down his various mystical experiences (including the sanctification of his penis in poem 15): why did Symeon write? what urged him on? Koder rightly warns against the intentional fallacy, the traps of seeing a relation between the details of the saint's biography (as construed by Niketas Stethatos) and the text of the poems (as edited by the same Niketas Stethatos). Koder sees Symeon as a genuine mystic, of the same breed as Meister Eckhart and St John of the Cross: a tool of the Holy Ghost, unable not to convey the wisdom imparted upon him, almost forced against his will to celebrate the wondrous presence of Christ within him, a vessel overflowing with divine love (for which, see the brilliant title attached to the collection of Symeon NTh's poems (devised by Niketas Stethatos – by whom else?): τῶν θεῶν ὕμνων οἱ ἔρωτες, 'The Loves of Divine Hymns'). And Koder is right, of course. Symeon NTh is a medieval mystic, who describes his visions of God's omnipresence in a language that is truly moving. However, in order to understand this language, we will have to go one step

further and ask ourselves what the dominant function in Symeon's poetry is. For instance, if one compares Symeon's poems to those of Hadewijch (an early thirteenth-century nun in Flanders), one sees similarities, but also differences: her poetry is much more sensual and physical, it is a poetry of longing when the divine bridegroom is away, and rapturous encounters with Christ when he presents himself to her in the flesh – is this simply a question of gender or, as I am inclined to think, a fundamental difference between Flemish and Byzantine cultural codes? So I would say that in order to understand Symeon NTh's mystical poetry, we have to situate it within the cultural and social contexts of late tenth and early eleventh-century Byzantium.

Koder points out that most of Symeon's poems appear to have been written after his heresy trial in 1003 and subsequent exile in 1009, and he rightly emphasizes that when Symeon ceased to be the abbot of the flourishing monastic establishment of St Mamas, he had to address a different audience: a religious community of like-minded spirits, which included not only monks and priests, but also laics. Koder also refers to an interesting passage in the *Life of St Symeon the New Theologian*, in which Stephen of Nikomedeia challenges the saint to write a defence of his religious views, which he does, first in prose and then in verse. The passage is rather unusual in that it describes a creative process that one nowadays does not associate with the kind of lyrical effusions Symeon puts to paper: at first he conceives a general idea, then he writes a first draft in prose, and subsequently he reworks this draft into verse form. This poetic procedure is hardly what Wordsworth would recognize as 'the spontaneous overflow of powerful feelings', his famous definition of the essence of lyrical poetry. But then again, Symeon NTh is not a romantic, and attempts to read him with contemporary eyes are doomed to failure – what we understand as lyricism, may well be a rhetorical strategem and what we see as an emotional outpouring of religious experiences, may well be a calculated and well-thought lesson in ascetics.

In his discussion of Symeon's metres, and especially the political verse, Koder shows a sovereign command of the subject and an expertise in metrics that has become a rare commodity in our days. His study of the various genres and moods that make up the literary universe of Symeon NTh's poems: homiletics, didacticism, katanyxis, autobiographical tendencies and

lyrical explorations, is excellent as well. His essay ends with an analysis of two beautiful short poems, nos. 57 and 10. Although I have read and reread poem no. 10 on numerous occasions, its precise meaning still eludes me, but I do understand the verdict of the great Paul Maas: “Die Schlusszeilen sind unter den fast 150000 byzantinischen Versen, die ich gelesen habe, für mein Gefühl die schönsten”. These are the sublime verses that inspired this verdict: νῦξ μ’ ἐχώρισεν ἀδελφοῦ γλυκυτάτου τὸ ἄτμητον φῶς τῆς ἀγάπης τεμοῦσα. Hiatus is among the more annoying features of Symeon NTh’s poetry, but here it is used in a superb way: τὸ / ἄτμητον κτλ. τεμοῦσα, ‘separating the ... inseparable light of love’.

The second paper is by Alexandros Alexakis, who analyzes the ‘Mystical Prayer’, the hymn that opens the collection of ‘The Loves of Divine Hymns’. Incidentally, the ‘Mystical Prayer’ is the only text in this collection that deserves to be called a ‘hymn’ – despite the misleading title attached to the collection, none of the other texts exhibit the formal features of hymns. Alexakis is particularly interested in the tripartite structure of the ‘Mystical Prayer’ which, he says, fits well into the theoretical model developed by J.-M. Bremer, according to whom pagan hymns are divided into three parts: invocation of the deity, eulogy of the deity celebrating his/her past accomplishments and feats, and concluding request. Alexakis proves beyond a reasonable doubt that the ‘Mystical Prayer’ is structured in a similar way. However, whether he is right in claiming that this tripartite structure is typical of Greek hymnography only, is debatable; I recognize the pattern in many Psalms. But Alexakis is certainly right in seeing a connection with the poetry of Gregory of Nazianzos (the ‘Theologian’, from whom Symeon got his sobriquet); Koder, too, points to the same church father as one of Symeon NTh’s major influences. Gregory of Nazianzos is the first in a long series of Byzantine poets trying to integrate the tenets of Christianity into an educational and cultural system dominated by the demands of the classical tradition. Another of these poets trying to come to grips with the problem of christianizing Hellenism or hellenizing Christianity is John Geometres, a contemporary of Symeon. The absence of his name in the whole volume is rather surprising and, I am afraid, indicative of the only serious shortcoming of this collective enterprise: the obvious reluctance to situate Symeon NTh within the context of his time and within the framework of literary, cultural

and intellectual traditions. Symeon NTh is quite unusual in many respects, but the only way to understand how unusual he can be, is to compare him with contemporaries and predecessors. Nothing is gained by seeing him as an isolated figure, a white raven in an aviary of multi-coloured birds.

The third paper is by Athanasios Markopoulos, who provides an astute and thorough analysis of poem no. 13. In the first few pages, Markopoulos seems to be aware of the pressing need to situate Symeon NTh within the cultural parameters of his time. He rightly stresses that Symeon is not a *poeta doctus* and has little in common with other poets, since he implicitly rejects the conventions of the literary tradition. As far as one can speak of mimesis in the case of Symeon's poems, his literary models are the Old and the New Testament, other early Christian texts, ascetical and mystical treatises, the church fathers, and hymnography. This is all very true, and no one will argue with Markopoulos, but I noticed a parallel between poem 13, v. 4: καὶ τέρομαι καὶ χαίρομαι (ὅταν κατανοήσω), and Aristophanes, Plut. 288, ὡς ἤδομαι καὶ τέρομαι (καὶ βούλομαι χορεῦσαι), a verse often quoted by Byzantine metricians when they wish to prove that the political verse derives from the iambic catalectic tetrameter. So it would seem after all that Symeon did pick up at least some trivial bits of knowledge when he was in school. Symeon NTh may not have written the usual run-of-the mill poetry and been innovative in many respects, but as Markopoulos stresses, his poetry fits well into the general patterns of development in the late tenth and eleventh centuries: the widening use of the political verse around the year 1000, the exploration of new linguistic and stylistic levels, and the more personal and sometimes almost egotistical character of the poems produced in this period.

This is how Markopoulos summarizes the poetry of Symeon NTh: 'Στο ποιητικό σύστημα του Συμεών ο λόγος του μεσολαβεῖ ανάμεσα στην απτή καθημερινότητα και τη θεία υπερβατικότητα, με κεντρικό άξονα την αναίρεση του θανάτου'. Is there such a thing as 'the reversal of death', and it is this the central theme of Symeon's poetry? I am not so certain that it is, but it would make a fine counterbalance to the equally important concept of love in his poetry. Symeon NTh was certainly not the first (nor the last) to explore the ambiguity of Thanatos and Eros, but he used the two terms in a rather different manner. For him, death is the condition of people who,

physically speaking, may be very alive, but who are very dead in a spiritual sense, and love is not a feeling of sexual titillation from without, but rather the experience of the fullness of God within oneself.

In his study of poem no. 13, Markopoulos rightly emphasizes how important the concepts of contrition and divine grace are in the literary output of Symeon NTh, for whom it is clear that God reveals Himself to those who have prepared themselves for His coming. If I understand Markopoulos correctly, he divides the poem into five parts: (vv. 1-21) introduction centred around the concepts of remorse and grace, (vv. 22-36) doctrinal exposition of the bodily and spiritual faculties of will, (vv. 37-53) eulogy of God's incarnation, (vv. 54-86) lyrical evocation of how God loves Symeon and Symeon loves God, and (vv. 87-98) thanksgiving to God for all His blessings. Throughout his paper, Markopoulos stresses the importance of 'theosis', deification, and what it meant to Symeon NTh.

There is hardly anything I disagree with in this paper, but I am not so sure whether Markopoulos is right when, towards the end of his paper, he portrays Symeon NTh as a traditional thinker, who, living on the cusp of a new age –one characterized by secularization–, rather obstinately clings to the teachings of the church fathers and monastic and ascetic authorities of the past. I do not know whether this assessment is entirely fair to Symeon NTh. A Psellos he certainly was not, nor even a Mauropous for that matter. That much is true, but how many Pselloi and Mauropodes were there in the eleventh century? How representative are a handful of court intellectuals? If the cultural history of eleventh-century Byzantium had been figure-headed by the likes of Niketas Stethatos, Leo of Bulgaria, Michael Keroularios, Niketas of Herakleia and John Oxeites, our understanding of the period would be fundamentally different. The later eleventh century saw an upsurge of religious sentiments, reflected in the much more emotional style of icon and wall painting, the popularity of the moralistic poetry of Philip Monotropos, and the highly personal comments one finds in Psalters for private devotional use, such as Bodl. Clarke 15 and Athous Dion. 65 – and one might argue that there is a connection here with the mysticism of Symeon NTh. One always reads that it was the hesychasts who rediscovered Symeon NTh. But did they? Or was there a surreptitious mystical tradition in Byzantium that surfaced only occasionally and, therefore, left hardly any traces in our written sources? What we desperately need is a history

of Byzantine religiosity through the ages. And my guess is that in such a history Symeon NTh would not be a loner, an isolated voice in the desert, reverberating the words of early monasticism and echoing in the ears of the hesychasts, but would hold a central position.

MARC D. LAUXTERMANN,
Oxford University

Σ. Ν. ΤΡΩΪΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος Ζ΄ του Σοφού. Προλεγόμενα, κείμενο, απόδοση στη νεοελληνική, ευρετήρια και επίμετρο*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, 594 σ. (ISBN 978-960-8256-54-5).

Ο αυτοκράτορας Λέων Ζ΄ ο Σοφός καταλαμβάνει, όπως σημειώνει ο καθηγητής Σπ. Τρωϊάνος (στο εξής συγγρ.) τη δεύτερη θέση μετά τον Ιουστινιανό ανάμεσα στους βυζαντινούς αυτοκράτορες όσον αφορά στην έκταση της νομοθετικής του παραγωγής (σ. 581). Η μετάφραση ενός μέρους αυτού του νομοθετικού έργου στη νέα ελληνική, μετά τη μετάφρασή του στη λατινική και τη γαλλική, έρχεται να το καταστήσει πιο προσιτό σε νομικούς και μί, σε βυζαντινολόγους αλλά και το ευρύτερο ελληνικό και ελληνόγλωσσο κοινό.

Το βιβλίο δομείται ως εξής: Προλογικό σημείωμα (σσ. 9-13), εισαγωγή (σσ. 15-37), κείμενο και νεοελληνική απόδοση των 113 Νεαρών (σσ. 39-317), παραλειπόμενα («Δύο Νεαρές εκτός της Συλλογής των 113 Νεαρών», σσ. 319-322), πίνακας πηγών (σσ. 323-327), αναλυτικός λεξιλογικός πίνακας των Νεαρών (σσ. 329-409), επίμετρο (σσ. 411-577) και γερμανική περίληψη της εισαγωγής (σσ. 579-589). Στο επίμετρο περιλαμβάνονται οι ακόλουθες μελέτες του συγγραφέα που σχετίζονται με τις Νεαρές (σε παρένθεση το έτος αρχικής δημοσίευσης): I. Λέων Ζ΄ ο Σοφός: νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση (1999), II. Η ισχύς των Νεαρών του Λέοντος Ζ΄ κατά τον 14ο αιώνα (1996), III. Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές του Λέοντος Ζ΄ και οι πηγές τους (1990), IV. Οι κανόνες της συνόδου «έν Τρούλλω» (Πενθέκτης) στις Νεαρές του Λέοντος Ζ΄ του Σοφού (1994-1995 και 1995), V. Η Νεαρά 17 Λέοντος του Σοφού και μία επιτομή της (σε συνεργασία με Ελ. Παπαγιάννη, 1988), VI. Η Νεαρά 54 Λέοντος του Σοφού για την αργία της Κυριακής και οι πηγές της (1990), VII. Τα ναυάγια, η Νεαρά 64 Λέοντος του Σοφού

και το κείμενο των *Βασιλικών* (1992), VIII. Παρατηρήσεις στη Νεαρά 92 του Λέοντος C (2005 και 2007), IX. Καταλογισμός και ελαφρυντικές περιστάσεις στη νομοθεσία Λέοντος του Σοφού: η Νεαρά 96 κατά των τυμβωρύχων (1999), X. Οι Νεαρές Λέοντος του Σοφού περί των «έποχων» και η επιβίωσή τους μετά τον 10ο αιώνα (2000), XI. Το διαζύγιο λόγω ψυχικής νόσου στο βυζαντινό δίκαιο. Οι Νεαρές 111 και 112 Λέοντος του Σοφού (2006). Μια «δοκιμαστική έκδοση με μόνη τη νεοελληνική απόδοση της Συλλογής» (σ. 12) είχε κυκλοφορήσει το 2005.

Ξεκινώντας κάπως ανορθόδοξα από το τέλος, ας ειπωθεί ότι οι μελέτες που συγκεντρώνονται εδώ καλύπτουν μία περίπου εικοσαετία ερευνητικής ενασχόλησης του συγγρ. με τις Νεαρές και καταδεικνύουν τη μεγάλη εξοικείωση με τα κείμενα αυτά που προηγήθηκε της δημοσίευσης του βιβλίου. Άλλες από τις μελέτες πρωτοδημοσιεύθηκαν στην ελληνική και άλλες αποτελούν μετάφραση από τη γερμανική (II, III, IV, X) και την αγγλική (IV), ώστε να καταστούν προσιτές στο ευρύτερο ελληνικό κοινό. Επιπλέον, οι αρχικές δημοσιεύσεις δεν ήταν όλες εξίσου προσβάσιμες, ιδίως εκτός Ελλάδος. Στο σύνολό τους οι μελέτες έρχονται να συμπληρώσουν την Εισαγωγή ή και να διευκρινίσουν επιμέρους θέματα που τίγονται εκεί. Όπως σημειώνει κάθε φορά ο συγγρ., για την αναδημοσίευσή τους αρκετές από αυτές έτυχαν επεξεργασίας, κάποτε εκτενούς, και εμπλουτίστηκαν με νέο υλικό (II, III, IV, VIII, X, XI). Η συγκεντρωτική δημοσίευση των (επεξεργασμένων) μελετών, που από μόνες τους έχουν την έκταση ενός μικρού βιβλίου, αποτελεί μια ιδιαίτερα θετική συνεισφορά του ανά χείρας τόμου.

Η Εισαγωγή προσφέρει μια περιεκτική επισκόπηση των ζητημάτων που σχετίζονται με τις Νεαρές, με βάση τα τελευταία πορίσματα της έρευνας¹ και τις πειστικές λύσεις που προτείνει ο συγγρ. σε ακανθώδη θέματα. Μετά από σύντομη αναφορά στη χειρόγραφη παράδοση και τις προγενέστερες εκδόσεις της *Συλλογής των 113 Νεαρών*, σχολιάζονται ο χαρακτήρας της Συλλογής (επίσημος, ημιεπίσημος ή ιδιωτικός) στη μορφή που μας σώζεται και στην πιθανή αρχική της μορφή, τα προβλήματα του

1. Η συζήτηση σχετικά με τη νομική παραγωγή επί Βασιλείου Α' και Λέοντα C συνεχίζεται: την ίδια χρονιά με το εδώ κρινόμενο βιβλίο κυκλοφόρησε και το βιβλίο των J. SIGNES CODONER – F. J. ANDRÉS SANTOS, *La Introducción al derecho (Eisagoge) del Patriarca Focio [Nueva Roma 28]*, Madrid 2007, που ξαναθέτει το θέμα της χρονολόγησης του *Πρόχειρου Νόμου*, βλ. και εδώ σσ. 17, 29.

προομίου και των επικεφαλίδων των επιμέρους Νεαρών, η «δημοσίευσή» τους, η έλλειψη συστηματικότητας στη διάταξή τους, η σχέση των Νεαρών με τα *Βασιλικά* ξ' βιβλία, η χρονολόγηση και η θεματική τους, ο στόχος της απόλυσης των εκκλησιαστικών Νεαρών, το θέμα της *Εκλογής* των 55 Νεαρών, της *Ελάσσονος Εκλογής* τριών Νεαρών αλλά και της κυκλοφορίας μεμονωμένων Νεαρών, και τέλος η επίδραση που άσκησαν οι Νεαρές κατά τους βυζαντινούς και νεότερους χρόνους.

Η κύρια συμβολή του βιβλίου είναι η νεοελληνική απόδοση του κεμένου των 113 Νεαρών, η οποία συνοδεύεται αντικριστά από το πρωτότυπο κείμενο. Η απόδοση φανερώνει τη γνώση και την εμπειρία του ιστορικού του δικαίου και δεν είναι υπερβολή να ειπωθεί ότι οι Νεαρές ευτύχησαν να βρουν στο πρόσωπο του συγгр. τον ιδανικό μεταφραστή, που ξέρει να αποδίδει όχι μόνο το γράμμα αλλά ακόμη περισσότερο το πνεύμα του κεμένου υιοθετώντας τους κατάλληλους κάθε φορά νομικούς όρους. Το ότι η γλώσσα του Λέοντα αφίσταται των συνήθων νομικών κεμένων, επηρεασμένη από το περίτεχνο ρητορικό ύφος που γνωρίζουμε από τις Ομιλίες του, ήταν μια ιδιαιτερότητα που αντιμετωπίστηκε επιτυχώς στη μετάφραση. Επιπλέον το νεοελληνικό κείμενο αντικατοπτρίζει και τον λόγιο χαρακτήρα του πρωτοτύπου. Όσο για το πρωτότυπο κείμενο των Νεαρών, δεν αποτελεί νέα κριτική έκδοση, κάτι που άλλωστε δεν ήταν στις προθέσεις του συγгр. (βλ. σ. 12), ούτε όμως αναπαράγει πιστά την τελευταία κριτική έκδοση των P. Noailles και A. Dain (1944), στην οποία κατά κύριο λόγο βασίζεται. Ο συγгр. περιέλαβε ποικίλες κειμενικές διορθώσεις και βελτιώσεις, που είτε προέρχονται από την υιοθέτηση προτάσεων του παλαιότερου εκδότη K. E. Zachariae von Lingenthal (1857), είτε αποτελούν νέες προτάσεις του συγгр., όπως σημειώνεται συστηματικά στο μικρό υπόμνημα που συνοδεύει τα κείμενα στις σχετικές περιπτώσεις (βλ. σχετικά σ. 39). Ιδιαίτερα πρέπει να τονισθεί η χρησιμότητα του αναλυτικού ευρετηρίου λέξεων των Νεαρών, που προσφέρεται, παρά την ιδιαιτερότητα της φύσης τους, και για συγκριτική εξέταση με το λεξιλόγιο άλλων έργων του Λέοντα.

Στη συνέχεια παραθέτω μερικές παρατηρήσεις, οι οποίες ωστόσο δεν επηρεάζουν στο ελάχιστο τη θετικότετη εντύπωση που αφήνει το βιβλίο στον αναγνώστη. Στην αρχή της Εισαγωγής (σ. 17) ο Λέων περιέργως αναφέρεται ως «ο επιλεγόμενος Σοφός ή Φιλόσοφος», γεγονός

που προκαλεί αδικαιολόγητη σύγχυση με τον Λέοντα τον Φιλόσοφο ή Μαθηματικό. Στη σ. 22 θα μπορούσε να έχει αναφερθεί σε σχέση με τη χρήση του προομίου και της κοινής επικεφαλίδας της Συλλογής ως επιχειρήματος υπέρ της πολύ πιθανής απόδοσης της συγκρότησης της Συλλογής στον ίδιο τον Λέοντα, ότι το μέρος της επικεφαλίδας που αφορά στον τίτλο του (*Λέοντος ἐν Χριστῷ ἀθανάτω πάντων βασιλεῖ εὐσεβοῦς βασιλέως*) απαντάται και στις Ομιλίες του αυτοκράτορα. Είναι όμως γεγονός ότι το θέμα της σχέσης των Νεαρών με τις Ομιλίες δύσκολα θα ενέπιπτε εντός των ορίων μιας Εισαγωγής.

Όσον αφορά στο πρωτότυπο κείμενο, θεωρώ πως από φιλολογική σκοπιά το κύριο πρόβλημα έγκειται στο ότι, επειδή δεν πρόκειται για κριτική έκδοση, επιλέχθηκε ως γενική αρχή να μη σημειώνεται η χειρόγραφη βάση για τις διάφορες γραφές που περιλαμβάνονται στο υπόμνημα, όπου αυτό υπάρχει, αλλά κατά κανόνα μόνο οι γραφές των παλαιότερων εκδόσεων. Για παράδειγμα, όταν μια γραφή αποδίδεται σε παλαιότερο εκδότη, δεν σημειώνεται αν πρόκειται για υιοθέτηση στην παλαιότερη έκδοση γραφής των χειρογράφων ή αν πρόκειται για πρόταση του εκδότη, και σε τέτοια περίπτωση ποια ή ποιες γραφές προσφέρουν τα χειρόγραφα. Η απόφαση αυτή οδηγεί κάποτε σε πραγματικό αδιέξοδο: στην περίπτωση της Ν. 68, στ. 36, έχει ορθά υιοθετηθεί από τον συγγο. η γραφή ενός χειρογράφου, το οποίο αναφέρεται ονομαστικά στο υπόμνημα, χωρίς όμως να παρατίθεται καμία επεξήγηση για τον κώδικα, ενώ μάταια θα αναζητήσει κανείς βοήθεια στην Εισαγωγή (πρόκειται για τον κώδ. D της Εκλογής, βλ. Noailles-Dain, σσ. xlii και 3). Ταυτόχρονα, στο υπόμνημα αναφέρονται οι γραφές που υιοθέτησαν στο εν λόγω χωρίο οι Zachariae και Noailles-Dain, αλλά αιωρείται η απορία όχι απλώς ποια είναι η προέλευση των γραφών αυτών αλλά και ποια είναι η γραφή του μοναδικού βυζαντινού χειρογράφου της *Συλλογής των 113 Νεαρών* (Marcianus gr. 179, βλ. σ. 18). Το αποτέλεσμα είναι ότι για να κρίνει κανείς την ορθότητα των κειμενικών επιλογών του συγγο. είναι συνήθως απαραίτητη και η προσφυγή στην έκδοση Noailles-Dain για την αναζήτηση συμπληρωματικών στοιχείων. Αυτό για παράδειγμα ισχύει για τις δύο προτεινόμενες διορθώσεις στη Ν. 58. Η πρώτη, στον στ. 3, *ἐντέλλεται αἷμα οὐ φάγεσθε* αντί του ... *φάγεσθαι*, δεν θεωρώ ότι είναι απαραίτητη, μολονότι αποκαθίσταται το ακριβές χωρίο της Παλαιάς Διαθήκης (παρεπιμπτόντως πρόκειται για το Δευτερ. 12, 16,

όχι 10, 16, όπως αναγράφεται και στο ευρετήριο)· κι αυτό γιατί ούτε γραμματικοσυντακτικοί λόγοι την επιβάλλουν ούτε βρίσκει στήριξη στη χειρόγραφη παράδοση (βλ. Noailles-Dain, σ. 217). Η δεύτερη διόρθωση, *ἀνέδην* αντί *ἀναίδην* στον στ. 9, επίσης δεν είναι απαραίτητη, καθώς η συγκεκριμένη γραφή μαρτυρείται (βλ. το σχετικό λήμμα στο πατερικό λεξικό του Lampe), ενώ η προτεινόμενη δεν παραδίδεται από τη χειρόγραφη παράδοση, αν κρίνει κανείς από το υπόμνημα των Noailles-Dain, σ. 219. Στη Ν. 112, στ. 28 όφειλε να αναφέρεται στο υπόμνημα ότι η προτεινόμενη «νέα διόρθωση» *ἀσωτίαν* (όχι *ἀσωτία* όπως προφανώς εκ παραδρομής σημειώνεται) αντί του *ἀσωτείαν* των εκδόσεων Zachariae και Noailles-Dain αποτελεί υιοθέτηση της γραφής του προαναφερθέντος μοναδικού βυζαντινού χειρογράφου της Συλλογής (βλ. Noailles-Dain, σ. 369. Στην περίπτωση της Ν. 109, στ. 13 υπάρχει η σχετική αναφορά σε κώδικες της Εκλογής). – Περαιτέρω, η απόφαση να μη σημειώνονται οι οβελισμοί που υπάρχουν στο κείμενο των Noailles-Dain παρά μόνο οι προσθήκες (σ. 39) αφήνει μετέωρο και ανυποψίαστο τον αναγνώστη σε περιπτώσεις όπως στη Ν. 68, στ. 28, όπου δεν δηλώνεται ότι στο ίδιο χωρίο στο οποίο έχει γίνει δεκτή η προσθήκη μιας λέξης (*μόνην*) έχει οβελιστεί (με βάση την *Εκλογή*) μία άλλη λέξη (*καὶ* πριν από το *ἦν*). Πάντως τέτοια ζητήματα δεν θα απασχολήσουν τον μη ειδικό αναγνώστη, ενώ ο ειδικός έχει στη διάθεσή του για τα περαιτέρω την κριτική έκδοση. – Θα ήταν ίσως προτιμότερο για την άμεση κατανόηση της δομής του κειμένου οι παρενθετικές προτάσεις να σημειώνονται παντού όχι ανάμεσα σε κόμματα (όπως στην έκδοση Noailles-Dain) αλλά σε παύλες (όπως στη Ν. 69, 13-14). – Ο συγγρ. έχει διορθώσει σιωπηρά τα τυπογραφικά λάθη και τη στίξη της έκδοσης Noailles-Dain (σ. 39). Υπάρχουν ωστόσο και άλλα περιθώρια για βελτίωση της στίξης, σύμφωνα και με τις νεότερες εκδοτικές πρακτικές για τα βυζαντινά κείμενα, π.χ. θα έβαζα κόμματα στο Προοίμιο, στ. 9 μετά το *μή* (για να μη διαβαστεί με το *διακρίνουσιν* που ακολουθεί), στ. 17 μετά το *γένεσιν* (το *καὶ* που ακολουθεί δεν είναι παρατακτικό), στ. 35 μετά το *κατέστημεν*, Ν. 1, στ. 11 μετά το *ἠξίωται*, στ. 19 μετά το *ἔγνω*, στ. 21 μετά το *καταστησάμενος*, Ν. 68, στ. 25 το κόμμα μετά το *ἀμφισβήτησις* πρέπει να αφαιρεθεί, Ν. 69, στ. 25-26 κόμματα μετά τα *συνηθείας* και *νόμου*, κλπ.

Όσον αφορά στη μετάφραση, μπορεί κανείς να διαφωνεί σε μερικά σημεία, πρόκειται όμως για ήσσονος σημασίας περιπτώσεις, που δεν

επηρεάζουν τη γενική άριστη εικόνα. Κάποια παραδείγματα από την αρχή του κειμένου: στον τίτλο της Συλλογής η φράση «στο όνομα του Χριστού ...» θα έπρεπε να συνοδεύει τον αυτοκρατορικό τίτλο του Λέοντα αντί να δίνεται η εντύπωση ότι είναι «η διορθωτική αναθεώρηση των νόμων» που γίνεται στο όνομα του Χριστού. Στο προοίμιο, στ. 12 η φράση *λαθόντων καὶ παρεισδεδυκότων* (εννοείται *κακῶν εἰς τὸν βίον*, βλ. στ. 11) αποδίδεται «που πρόλαβαν να συμβούν», ενώ ακριβέστερο για το ύφος του συγγραφέα θα ήταν «που διείσδυσαν κρυφά». Ν. 1, στ. 16 *ἔργον ἀξιοθαύμαστον* δεν έχει περιληφθεί στη μετάφραση (μετά το «πολύν κόπο»).

Συνολικά, με το έργο του αυτό για τις *Νεαρές* του αυτοκράτορα Λέοντος Σ΄ του Σοφού ο καθ. Τρωϊάνος έρχεται να προσθέσει στη μακρά εργογραφία του αλλά και στην έρευνα του βυζαντινού δικαίου μία ακόμη σημαντική συμβολή. Η μετάφραση και ερμηνεία του των *Νεαρῶν* θα συνοδεύει ως απαραίτητο συμπλήρωμα τη μελέτη τους για πολλά χρόνια.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου]*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου - Ιερά Μητρόπολις Μόρφου, Λευκωσία 2007, σσ. 70 + 2 σχεδιαγρ. + 78 εικ. (ISBN 978-9963-42-858-8).

Το βιβλίο αυτό, με συντάκτη τον αρχαιολόγο Αθανάσιο Παπαγεωργίου, είναι το τέταρτο στην ιδιαίτερα αξιόλογη σειρά «Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου», που εκδίδει το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου και η Ιερά Μητρόπολις Μόρφου με την πρωτοβουλία και την καθοδήγηση του οικείου μητροπολίτη Νεοφύτου και τη συνεργασία του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου, μετά τους αντίστοιχους οδηγούς για τους ναούς της Παναγίας της Ασίνου (2002)¹, του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (2004)² και της Παναγίας της Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα (2005)³.

Συγκεκριμένα ο τόμος, που ακολουθεί την καθιερωμένη δομή της σειράς, περιέχει τα εξής: Πρόλογος (σ. 5), Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού (σ. 9), Θέση - Ιστορία (σσ. 9-14), Η αρχιτεκτονική της μονής (σ. 15), Τα μοναστηριακά κτήρια (σσ. 15-17), Το καθολικό και τα παρεκκλήσια της μονής (σσ. 18-22), Ο ζωγραφικός διάκοσμος του καθολικού και των παρεκκλησίων (σ. 22), Ο ζωγραφικός διάκοσμος του

1. Χρ. ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, *Ο ναός της Παναγίας της Ασίνου* [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου], Λευκωσία 2002, 9 κ.ε.

2. Χρ. ΑΡΓΥΡΟΥ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, *Ο ναός του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι* [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου], Λευκωσία 2004, 9 κ.ε. Για τον οδηγό αυτό βλ. τη βιβλιοκρισία μου στα *Βυζαντινά* 26 (2006-2007) 373-374.

3. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ - Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, *Οι ναοί της Παναγίας Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα* [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου], Λευκωσία 2005, 9 κ.ε.

καθολικού (σσ. 22-36), Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού (σσ. 36-37), Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα (σσ. 37-42), Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Ακαθίστου Ύμνου (σσ. 43-52), Ξυλόγλυπτα εικονοστάσια και φορητές εικόνες (σσ. 53-60), Το εικονοφυλάκιο (σσ. 61-66), Αρχιτεκτονικό σχέδιο (σ. 67), Γλωσσάρι (σσ. 68-69), Επιλογή βιβλιογραφίας (σ. 70).

Η Μονή Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού βρίσκεται στο χωριό Καλοπαναγιώτης της Μαραθάσας, στις όχθες του ποταμού Σέτραχου, και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μοναστικά μνημεία της μητρόπολης Μόρφου⁴, διαδόχου της παλαιάτου επισκοπής των Σόλων, που ιδρύθηκε μετά τη χειροτονία του πρώτου επισκόπου της αγίου Αυξιβίου από τον ευαγγελιστή Μάρκο το 57 μ.Χ.⁵

Πότε ιδρύθηκε η μονή – που είναι αφιερωμένη στον τοπικό άγιο Ιωάννη τον Λαμπαδιστή, τον οποίον ευλαβούνται ιδιαίτερα οι πιστοί της περιοχής⁶ – δεν γνωρίζουμε. Ο συγγραφέας στο ιστορικό τμήμα του οδηγού υποστηρίζει ότι η μονή πιθανότατα ιδρύθηκε κατά τα τέλη της Ενετοκρατίας στην Κύπρο (1489-1571), ίσως πριν από το 1549.

Η μονή σήμερα δεν φιλοξενεί μοναστική αδελφότητα. Έχει όμως συντηρηθεί και είναι ανοικτή για τους πιστούς και τους επισκέπτες, οι οποίοι πέραν του ναού μπορούν να επισκεφθούν και το πρόσφατα ιδρυμένο εικονοφυλάκιο, όπου εκτίθενται συντηρημένοι λατρευτικοί και καλλιτεχνικοί θησαυροί της μονής και άλλων ναών του Καλοπαναγιώτη (Παναγία Θεοσκέπαστη, Παναγία Θεοτόκος, Αγία Μαρίνα, Άγιοι Σέργιος και Βάκχος και Άγιος Γεώργιος).

Τα γνωστά στοιχεία για την ιστορία της μονής εκθέτει ο συγγραφέας, όπως σημειώθηκε, στην αρχή του οδηγού.

4. Για τη μητρόπολη Μόρφου, τα μνημεία, τα κειμήλια και τα έργα τέχνης της βλ. το συλλογικό έργο *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000, 19 κ.ε.

5. Βλ. Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η Επισκοπή Σόλων, στο: *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου*, 37-50, ειδικότερα 37 (= *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5 [2001] 9-41, ειδικότερα 9) Στ. Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σύντομη αναφορά στην ιστορία της επισκοπής Ταμασού, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 8 (2008) 59-72, ειδικότερα 61-62.

6. Για τον άγιο Ιωάννη τον Λαμπαδιστή βλ. *Άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής. Βίος - Η Ιερά Μονή του - Παρακλητικός Κανών*, επιμ. Π. ΛΑΖΑΡΟΥ, Περιστερώνα ²2006 (α' έκδ. 2003), 11 κ.ε.' Γ. ΚΑΚΚΟΥΡΑΣ, *Ο άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής. Συμβολή στην κυπριακή αγιολογία*, Λευκωσία 2007, 15 κ.ε.

Ακολουθεί λεπτομερής αναφορά στην αρχιτεκτονική της μονής και τα σωζόμενα κτίσματα. Το μεγαλύτερο βέβαια ενδιαφέρον παρουσιάζουν το καθολικό της μονής και τα δύο συνεχόμενα παρεκκλήσια, που είναι προσκολλημένα στη βόρεια πλευρά του. Το καθολικό είναι ένας απλός τετράστυλος εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλλο ναός του ΙΑ΄ αιώνα και είναι το παλαιότερο κτίσμα της μονής. Είναι αφιερωμένος στον άγιο Ηρακλείδιο, τον οποίον κατά μία παράδοση χειροτόνησαν επίσκοπο Ταμασού στις όχθες του ποταμού Σέτραχου, κοντά στη γέφυρα που οδηγεί στη Μονή Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού, ο απόστολος Βαρνάβας και ο ευαγγελιστής Μάρκος κατά τη δεύτερη αποστολική περιοδεία στην Κύπρο περί το 49 μ.Χ.⁷ Το παλαιότερο παρεκκλήσιο είναι αυτό του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού, που χρονολογείται τον ΙΒ΄ αιώνα. Στα τέλη του ΙΕ΄ αιώνα προστέθηκε το παρεκκλήσιο του Ακαθίστου Ύμνου, που ονομάστηκε έτσι από την κύρια διακόσμησή του. Ονομάζεται και Καθολικό παρεκκλήσιο επειδή δεν έχει ημικυκλική αφίδα, όπως το καθολικό και το άλλο παρεκκλήσιο, ενώ η διακόσμησή του είναι επηρεασμένη από την ιταλική ζωγραφική του ΙΕ΄ αιώνα. Ο συγγραφέας παραθέτει λεπτομερή περιγραφή των κτισμάτων και των αλλαγών που έχουν δεχθεί κατά καιρούς, ενώ εντυπωσιακή είναι η παρουσίαση του εικονογραφικού διάκοσμου, που καλύπτει σχεδόν όλες τις επιφάνειες του καθολικού και του παρεκκλησίου του Ακαθίστου Ύμνου. Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού σώζονται λιγότερες τοιχογραφίες.

Στο καθολικό ξεχωρίζουν από τις τοιχογραφίες του ΙΓ΄ αιώνα ο τρούλλος, με τον Παντοκράτορα, την Ετοιμασία του Θρόνου και τους Προφήτες, οι τέσσερις Ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα, η Θυσία του Αβραάμ, η Σταύρωση, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, η Ανάληψη του Χριστού και η Δέηση, ενώ στον ΙΕ΄ αιώνα χρονολογούνται η Μεταφορά του Σταυρού από τον Σίμωνα τον Κυρηναίο, ο Βαλαάμ πάνω στον όνο και οι μορφές δύο Ελλήνων σοφών, η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα στην κόγχη της αφίδας του ιερού βήματος και οι παραστάσεις από τον χριστολογικό και τον θεομητορικό κύκλο. Εξαισίες είναι επίσης οι τοιχογραφίες του ΙΕ΄ αιώνα στον νάρθηκα: Η Δευτέρα Παρουσία, ο Ιησούς και η Σαμαρείτις, η Θαυμαστή αλιεία κ.ά. Τα σωζόμενα τμήματα δύο στρωμάτων τοιχογραφιών

7. Βλ. Στ. Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σύντομη αναφορά, 59-61, με λεπτομερή αναφορά στο ζήτημα.

στο ανατολικό τυφλό τόξο του βόρειου τοίχου του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού αναφέρονται στη ζωή του αγίου και τεχνοτροπικά ανήκουν στον ΙΒ΄ αιώνα. Στο παρεκκλήσιο του Ακαθίστου Ύμνου εντυπωσιάζει η ζωγραφική του ΙΕ΄ αιώνα: η γραπτή απομίμηση σταυροθολίου με τους δύο πρώτους Οίκους του Ακαθίστου Ύμνου και αποστόλους, η φιλοξενία του Αβραάμ, η Ρίζα του Ιεσσαί, οι Οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου κ.ά.

Ακολουθεί περιγραφή των ξυλογλύπτων εικονοστασιών και των φορητώνεικόνων που σώζονται στη μονή. Πρόκειται για δύο εικονοστάσια ξεχωριστής τέχνης, όπου βρίσκονται τοποθετημένες πολύτιμες εικόνες: το εικονοστάσιο του καθολικού, στην πραγματικότητα τέμπλο, που ανήκει πιθανότατα στον ΙΔ΄-ΙΕ΄ αιώνα, με προσθήκη τεμαχίων από τέμπλα - εικονοστάσια του ΙΕ΄ ή του ΙΣΤ΄ αιώνα, και το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού, που πιθανότατα χρονολογείται τον ΙΖ΄ αιώνα ή στις αρχές του ΙΗ΄ αιώνα και στο οποίο είναι τοποθετημένα βημόθυρα του ΙΣΤ΄ αιώνα. Από τις εικόνες σημειώνουμε ιδιαίτερα αυτήν του αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή του ΙΓ΄ αιώνα, που αφαιρέθηκε από το μεταγενέστερο κάλυμμα του ΙΗ΄ αιώνα και τοποθετήθηκε στην κόγχη της Προθέσεως του καθολικού. Φωτογραφία της εικόνας κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου.

Σε μικρή αχιβάδα στη δυτική πλευρά του ποδαρικού που ενώνει τα δύο παρεκκλήσια σώζεται αργυρεπίχρυση λειψανοθήκη με την τίμια κάρα του αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, δώρο του αρχιεπισκόπου Νικηφόρου (1641-1674). Δίπλα από την αχιβάδα σώζεται, ανάμεσα σε επιγραφές - ενθυμήματα στα καραμανλίδικα τουρκόφωνων Ελλήνων προσκυνητών του Παναγίου Τάφου που περνούσαν από την Κύπρο, επιγραφή του γνωστού Ρώσου προσκυνητή Βασιλείου Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ (Vasilij Grigorovici Barskij), ο οποίος επισκέφθηκε τη μονή το 1735⁸.

8. Για τον Βασιλείο Μπάρσκυ, ο οποίος επισκέφθηκε την Κύπρο το 1726, το 1727, το 1730 και το 1734-1736, βλ. Α. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αί περιηγήσεις του Ρώσου μοναχού Βασιλείου Γρηγόροβιτς Βάρσκυ - Πλάκα - Άλποβ άλλως Βασιλείου Μοσκοβορώσσου Κιεβοπολίτου εν Κύπρω, ΚΣ 21 (1957) 1-139. Α. GRISHIN, Bars'kyj's Account of the Monasteries of Cyprus: A Ukrainian Pilgrim in Early Eighteenth-Century Cyprus, *Modern Greek Studies Yearbook* 10-11 (1994-1995) 19-35. Ο ΙΔΙΟΣ, *A Pilgrim's Account of Cyprus: Bars'kyj's Travels in Cyprus. Essay, Translation, and Commentaries* [Sources for the History of Cyprus, III], Albany, New York 1996, 1 κ.ε.

Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης στο εικονοφυλάκιο της μονής, που ιδρύθηκε πρόσφατα στο παλαιό δημοτικό σχολείο του Καλοπαναγιώτη, λίγα μέτρα νοτιότερα, και φιλοξενεί εικόνες από τη μονή και τις άλλες εκκλησίες του χωριού, που χρονολογούνται από τον ΙΓ΄ έως τον ΙΗ΄ αιώνα, βημόθυρα του ΙΗ΄ αιώνα από τον ναό της Παναγίας Θεοσκεπάστης, τεμάχια επιστυλίων του ΙΓ΄ αιώνα – ανάμεσά τους και ένα πολύ σπάνιο από εικονογραφική και τεχνοτροπική άποψη επιστύλιο της παλαιολόγειας περιόδου, μοναδικό σε όλο τον βυζαντινό κόσμο –, δυσκολότητα του ΙΖ΄ και του ΙΗ΄ αιώνα, ένα έντυπο ευαγγέλιο του 1550, με προσηλωμένη στο κάλυμμά του μεταλλική εικόνα με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ του τέλους του ΙΑ΄ ή των αρχών του ΙΒ΄ αιώνα, ξυλόγλυπτα κηροπήγια του ΙΣΤ΄ και του ΙΖ΄ αιώνα κ.ά.

Την έκδοση πλαισιώνει πλούσιο φωτογραφικό υλικό, που βοηθά τον αναγνώστη στη μελέτη του εικονογραφικού προγράμματος του καθολικού και των παρεκκλησίων, ενώ στο τέλος του οδηγού προστίθενται γλωσσάρι και επιλογή βιβλιογραφίας.

Πρόκειται αναμφίβολα για μια ιδιαίτερα ποιοτική και χρήσιμη έκδοση, που διευρύνει τις γνώσεις μας για το σπουδαίο αυτό εκκλησιαστικό μνημείο και το καθιστά γνωστότερο στο ευρύτερο κοινό.

Ελπίζουμε στη συνέχιση της αξιόλογης αυτής σειράς, με τη σύνταξη οδηγών και για τα άλλα σημαντικά μνημεία της μητρόπολης Μόρφου: την Παναγία του Άρακα στα Λαγουδερά, τον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά, την Παναγία του Μουτουλλά, τον Αρχάγγελο Μιχαήλ του Πεδουλά, την Αγία Άννα στα Καλλιάνα κ.ά.

ΣΤΑΥΡΟΣ Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
Λευκωσία – Κύπρος

Α. Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ – Ξ. Μ. ΜΟΝΙΑΡΟΣ, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 264 (ISBN: 978-960-288-250-4).

Ο ιδιαίτερα σημαντικός για την ιστορία της βαλκανικής χερσονήσου 9^{ος} αιώνας εξακολουθεί δικαιολογημένα να αποτελεί ένα αρκετά ελκυστικό πεδίο έρευνας για τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, τόσο σε επίπεδο μεταναστεύσεων και εθνολογικών μεταβολών, όσο και στη θεώρηση μεμονωμένων επαρχιών του βυζαντινού κράτους (οικονομική δραστηριότητα, διοίκηση κτλ.). Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η πρόσφατη μονογραφία των Α. Γκουτζιουκώστα και Ξ. Μονιάρου, η οποία πραγματεύεται ένα ιδιαίτερο διοικητικό μόρφωμα του 9^{ου} αιώνα, την *quaestura Iustiniana exercitus*. Η μονογραφία προσεγγίζει συστηματικά τις ιδιαίτερες συνθήκες και τους λόγους που οδήγησαν στη δημιουργία της το 536, τους άξονες πάνω στους οποίους αυτή θα ήταν βιώσιμη, τον τρόπο άσκησης εξουσίας στη νέα επαρχότητα, τον χαρακτήρα της και την επιβίωσή της μετά τις σημαντικές μεταβολές που επήλθαν στη Βαλκανική τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα.

Στο πρώτο μέρος του έργου, επιχειρείται ιστορική αναδρομή στις διοικητικές μεταρρυθμίσεις των επαρχιών από την εποχή του Διοκλητιανού, ενώ καταγράφονται και οι τίτλοι των αξιωματούχων της επαρχιακής διοίκησης. Επισημαίνεται ότι στόχος των διοικητικών μεταβολών ήταν ο διαχωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία και ο κατακερματισμός των επαρχιών, προκειμένου να επιτυγχάνεται ευκολότερα ο έλεγχός τους. Αναφέρονται επίσης τα διοικητικά μέτρα του Ιουστινιανού, όπως προκύπτουν από τις *Νεαρές*, προκειμένου να διασφαλιστεί η απόδοση των φόρων και η εμπέδωση της δημόσιας ασφάλειας,

καθώς και οι διοικητικές μεταβολές που επήλθαν στην επαρχότητα της Ανατολής, με αρκετές λεπτομέρειες για τις επαρχίες της.

Στο δεύτερο, και σημαντικότερο μέρος του έργου, προσεγγίζονται σφαιρικά, σε εννέα κεφάλαια, τα ζητήματα γύρω από την *quaestura exercitus*. Παρατίθενται όλες οι σχετικές με την ίδρυσή της πηγές, γίνεται σύντομη ιστορική αναδρομή στις πέντε επαρχίες (Μικρά Σκυθία, Κάτω Μυσία, Καρία, Κυκλάδες και Κύπρος) που την αποτελούσαν, καθώς και στο αξίωμα του *κοιαίστωρα*. Ακόμη, διευκρινίζονται οι λόγοι της ίδρυσής της στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ ανώτατων αξιωματούχων αλλά και της ιδεολογικής προσέγγισης με τη ρωμαϊκή παράδοση. Μπορούμε να παρατηρήσουμε τη διεισδυτική ματιά των συγγραφέων στα αίτια δημιουργίας της επαρχότητας και στον τρόπο με τον οποίο θα γινόταν εφικτή η κάλυψη των στρατιωτικών αναγκών στη Βαλκανική. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διεξοδική αναφορά στο δίκτυο διανομής της *annona militaris* στο κεφάλαιο 6, το οποίο, με την καταγραφή του οδικού δικτύου και των τύπων των αμφορέων που χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά της *annona*, αποτελεί καλό παράδειγμα διεπιστημονικής προσέγγισης ενός ζητήματος. Τα σφραγιστικά κατάλοιπα σχετικά με τους ανώτερους λειτουργούς και άλλους υπαλλήλους της επαρχότητας παρουσιάζονται εξίσου διεξοδικά, σε συνδυασμό με τα προβλήματα χρονολόγησης αρκετών σφραγίδων. Γενικότερα, η ερευνητική προσπάθεια των συγγραφέων οδηγεί σε λογικές ερμηνείες διαφόρων ζητημάτων, όπως για τα πρόσωπα που διετέλεσαν έπαρχοι της *quaestura exercitus*, την επιβίωση της επαρχότητας τον 7^ο αιώνα κ.ά.

Στην αξιολογη αυτή μονογραφία θα μπορούσαν ίσως να αποφευχθούν ορισμένες «υπερβολές», όπως οι εκτενείς αναφορές στις υπόλοιπες επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα τέσσερα κεφάλαια του πρώτου μέρους, το οποίο καταλαμβάνει σχετικά δυσανάλογη έκταση ως προς το κεντρικό θέμα του έργου. Αρκετές είναι και οι λεπτομέρειες φιλολογικού και νομικού ενδιαφέροντος ή άλλες γύρω από τον ανταγωνισμό μεταξύ του Ιωάννη Καππαδόκη και του Τριβωνιανού. Ακόμη, παρατίθενται πολύ μεγάλα αποσπάσματα στις υποσημειώσεις από τις πηγές, κυρίως τις *Νεαρές*. Οι τελευταίες θα μπορούσαν να παρατεθούν ως ένα μικρό παράρτημα. Τέλος, ένα ερευνητικό ζήτημα που θα ήταν δυνατόν να εξετάζει επιπλέον η μελέτη είναι το γιατί δεν επιχειρήθηκε η δημιουργία μίας αντίστοιχης επαρχότητας για άλλες βαλκανικές επαρχίες που είχαν

πρόσβαση στη θάλασσα και δοκιμάζονταν εξίσου από βαρβαρικές επιθέσεις.

Στον ερευνητή, ο οποίος με τη μονογραφία των Α. Γκουτζιουκώστα και Ξ. Μονιάρου έχει στη διάθεσή του ένα σημαντικό εργαλείο για τη θεώρηση του βυζαντινού διοικητικού μηχανισμού κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, σχηματίζεται η εντύπωση ότι, ανεξάρτητα από τη φύση του αξιώματος του *quaestor exercitus*, οι τρεις «ναυτικές» επαρχίες αποτελούσαν στην ουσία την οικονομική βάση για τη συντήρηση των στρατευμάτων στις δύο παραδουνάβιες. Αναφορικά με τις στρατιωτικές αρμοδιότητες του επάρχου, φαίνεται ότι υποβαθμίστηκαν μετά το 582, όταν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην αντιμετώπιση των Σλάβων και των Αβάρων, καθώς στη μεθόριο του Δούναβη επιχειρούσαν συστηματικά οι στρατηγοί Κομεντίολος, Πρίσκος και Πέτρος. Οι στρατηγοί αυτοί περιόρισαν *de facto* τις στρατιωτικές αρμοδιότητες του επάρχου, ο οποίος θα είχε πιθανόν μόνο την ευθύνη του ανεφοδιασμού. Το εγχείρημα της ίδρυσης της επαρχότητας ενείχε ταυτόχρονα και έναν κίνδυνο για την κεντρική εξουσία, καθώς αναπόφευκτα στις δύο βαλκανικές επαρχίες θα στάθμευαν ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Η εξέγερση του Βιταλιανού το 513-515, καθώς και οι στάσεις του βυζαντινού στρατού το 594 και το 602, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του κινδύνου. Ως αντιστάθμισμα σε μία τέτοια εξέλιξη, η κεντρική εξουσία φρόντισε ώστε να ελέγχει τον ανεφοδιασμό του στρατού. Ο ανεφοδιασμός εξασφαλιζόταν δια θαλάσσης μέσω της Κωνσταντινούπολης και θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να διακοπεί. Με την κατάρρευση του συνόρου στον Κάτω Δούναβη, γύρω στο 614/15, φαίνεται ότι η επαρχότητα δεν είχε πλέον σημασία για την άμυνα της αυτοκρατορίας, ανεξάρτητα από το αν η *quaestura exercitus* συνέχισε τυπικά να υφίσταται. Ακόμη, τα σφραγιστικά κατάλοιπα μάλλον δεν μπορούν να προσφέρουν πρόσθετα επιχειρήματα από τις υπάρχουσες μαρτυρίες των γραπτών πηγών ή των αρχαιολογικών ευρημάτων για τον βυζαντινό έλεγχο στα ανατολικά Βαλκάνια μετά το 614/15, με εξαίρεση τις παράκτιες πόλεις στη Μαύρη Θάλασσα.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τη μονογραφία διακρίνει η διεπιστημονική προσέγγιση ενός εξειδικευμένου θέματος που θέτει πολλά ερευνητικά ζητούμενα, η άριστη γνώση της κατάστασης της έρευνας στο ζήτημα και η πλούσια βιβλιογραφία. Η κύρια

συμβολή της συνίσταται στη συνολική θεώρηση ενός αρκετά πολύπλοκου θέματος, στην προσπάθεια για τη διατύπωση νέων ερμηνειών και στην ανάδειξη των προβλημάτων που παρουσιάζουν οι μαρτυρίες των φιλολογικών πηγών, τα νομικά κείμενα και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Το έργο συνοδεύεται από αγγλική περίληψη, κατατοπιστικούς χάρτες και ευρετήριο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΔΑΡΑΣ
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ

WOLFRAM HÖRANDNER – ANDREAS RHOBY (επιμ.), *Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des internationalen Workshop (Wien, 1.-2. Dezember 2006)* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 371. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XIV], Wien 2008, σελ. 128 + 66 πίν. (ISBN 978-3-7001-6495-1).

Ο τόμος αυτός συγκεντρώνει τα πεπραγμένα ενός διεθνούς workshop που οργανώθηκε στη Βιέννη τον Δεκέμβριο του 2006 και είχε ως αντικείμενο τη σημασία του βυζαντινού επιγράμματος στην ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού. Η συνάντηση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο ενός μακρόπνοου προγράμματος που έχει στόχο τη συγκέντρωση, την κριτική έκδοση σε ένα σώμα, το σχολιασμό και την ερμηνεία των χιλίων περίπου βυζαντινών επιγραμμάτων που παραδίδονται μέσω επιγραφών (σε νωπογραφίες και ψηφιδωτά, σε φορητές εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας, σε πάσης φύσεως λίθους και σε μικρογραφίες χειρογράφων). Το πολύμοχθο αυτό έργο οφείλεται στην έμπνευση και το ερευνητικό πάθος του Wolfram Hörandner, ακαταπόνητου μελετητή των επιγραμμάτων και της βυζαντινής ποίησης γενικότερα. Στην προσπάθειά του αυτή πλαισιώνεται από τον Andreas Rhoby, την Anneliese Paul και τον Rudolf Stefec. Εκτός από τον παρόντα τόμο, το πρόγραμμα έχει δώσει κιόλας τους πρώτους του καρπούς¹, που, όπως θα φανεί καλύτερα μετά την ολοκλήρωσή του, θα αποδειχθούν πολύτιμοι όχι μόνο για τους μελετητές της ποίησης αλλά και για τους ιστορικούς της τέχνης και του βυζαντινού πολιτισμού γενικότερα.

1. A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken (= Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung*, hrsg. von W. HÖRANDNER – A. RHOBY – A. PAUL, Bd. 1) [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 374. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XV], Wien 2009.

Σε μια σύντομη αλλά περιεκτική εισαγωγή ο Andreas Rhoby (σσ. 15-17: *Thematische Einführung*) συνοψίζει την ερευνητική δραστηριότητα των τελευταίων ετών που έδωσε ώθηση στη μελέτη των βυζαντινών επιγραμμάτων, επισημαίνοντας τα ειδολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά τους και τονίζοντας τη διαδραστική λειτουργία κειμένου και εικόνας που ανιχνεύεται στα δείγματα του είδους που προορίζονται να πλαισιώσουν εικονογραφικές παραστάσεις και άλλα έργα τέχνης.

Τα πλαστά επιγράμματα που απαντούν στα βυζαντινά ερωτικά μυθιστορήματα, τόσο στα λόγια της εποχής των Κομνηνών (Ευμάθιος Μακρεμβολίτης) όσο και στα δημώδη της πρώιμης παλαιολόγιας περιόδου (*Βέλθανδρος* και *Λίβιστρος*) εξετάζει η Carolina Cupane (σσ. 19-28: *Das erfundene Epigramm: Schrift und Bild im Roman*). Μέσα στο ονειρικό τοπίο, στο οποίο διαδραματίζεται συνήθως η πλοκή των παραπάνω μυθιστορημάτων, φιλοξενείται ένα πλήθος έργων τέχνης, παραστάσεις και αγάλματα αλληγορικών μορφών, όπως του Έρωτα, των Αρετών και των δώδεκα μηνών, που συνοδεύονται από έμμετρες επιγραφές με τη μορφή επιτίλων ή ειληταρίων. Τα επιγράμματα αυτά επεξηγούν την ταυτότητα των μορφών και απευθύνουν απειλές, προειδοποιήσεις και προτροπές περί του πρακτέου, ενεργοποιώντας ένα διάλογο εικόνας, γραφής και λόγου που καθορίζει την ψυχολογική κατάσταση των ηρώων και προωθεί τη δράση. Η συγγρ. συμπεραίνει ότι η αφορμή, ο σκοπός σύνθεσης και τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία εντάσσονται τα επινοημένα αυτά επιγράμματα ουσιαστικά δεν διαφέρουν από τους όρους και τις προϋποθέσεις που διαπιστώνουμε ότι ισχύουν για τη δημιουργία των γνήσιων βυζαντινών έμμετρων επιγραφών σε έργα τέχνης.

Σε παρατηρήσεις που αφορούν την κριτική του κειμένου επιγραμμάτων που παραδίδονται από επιγραφές, δηλαδή από έναν και μοναδικό μάρτυρα, επικεντρώνεται ο Wolfram Hörandner (σσ. 29-35: *Zur Textkritik inschriftlich überlieferter Epigramme*), διατυπώνοντας έναν γενικότερο προβληματισμό σχετικά με το κατά πόσον και σε ποιο βαθμό είναι θεμιτή η αποκατάσταση των κειμένων αυτών. Δεν παραλείπει να υπογραμμίσει μάλιστα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η αποκατάσταση της αρχικής μορφής του κειμένου μπορεί να είναι αδύνατη ή και ανώφελη, δεδομένου ότι η πρόθεση του (άγνωστου) συγγραφέα του επιγράμματος μπορεί κάλλιστα για διάφορους λόγους να έχει παραμορφωθεί ηθελημένα ή αθέλητα, όταν το κείμενο μεταφέρθηκε στη σκληρή ύλη της επιγραφής.

Ορθά παρατηρεί ότι ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται στις περιπτώσεις όπου η επιγραφή δεν σώζεται πλέον, αλλά το επίγραμμα μας είναι γνωστό μέσω μιας όχι πάντοτε αξιόπιστης μεταγενέστερης μεταγραφής. Ο Hörandner εξετάζει έξι επιγραφές, προτείνοντας με εικασία ορισμένες διορθώσεις στα επιγράμματα που παραδίδουν. Με τις πειστικές επεμβάσεις που προτείνει με πολλή προσοχή, αποκαθιστά τη γλωσσική και μετρική μορφή, το ύφος και το νόημα του κειμένου, χωρίς να υποστηρίζει ότι η επιγραφή θα πρέπει οπωσδήποτε να εκδοθεί με τη διορθωμένη αυτή μορφή.

Η Karin Krause (σσ. 37-53: *The Staurotheke of the Empress Maria in Venice: a Renaissance replica of a lost Byzantine Cross reliquary in the Treasury of St. Mark's*) εξετάζει διεξοδικά τη λεγόμενη σταυροθήκη της βασίλισσας Μαρίας που φυλάσσεται στο θησαυρό του Αγίου Μάρκου. Ανατρέχοντας σε αρχαιακές πηγές και αναλύοντας συστηματικά όλα τα ασυνήθιστα χαρακτηριστικά της δείχνει πειστικά ότι η σταυροθήκη αυτή αποτελεί ένα αρκετά (αλλά όχι απόλυτα) πιστό αντίγραφο μιας βυζαντινής σταυροθήκης που δεν σώζεται πλέον. Όπως υποστηρίζει, το αντίγραφο αυτό κατασκευάστηκε στα 1517 ως αναμνηστικό “monimentum” για τη θαυματουργική διάσωση όχι μόνο της πολύτιμης βυζαντινής λειψανοθήκης, αλλά και άλλων εξίσου σημαντικών βυζαντινών λειψάνων, από την πυρκαϊά που το 1230 είχε καταστρέψει ένα μεγάλο μέρος του θησαυρού. Με βάση το όνομα της βασίλισσας Μαρίας η αρχική σταυροθήκη θα πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα τέλη του 11ου (αν ταυτιστεί με τη Μαρία την Αλανή) ή στον 12ο αιώνα (αν χορηγός ήταν η Μαρία της Αντιοχείας). Το επίγραμμα που την κοσμούσε αναπαρήχθη με πολλή επιμέλεια και στο αναγεννησιακό αντίγραφο, καθώς θα πρέπει να αποτελούσε ένα σήμα εγγύησης για την ιερή προέλευση των λειψάνων από την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τη συγγρ., το ίδιο έγινε κατά πάσα πιθανότητα και στην περίπτωση κάποιων άλλων σημαντικών λειψάνων, όπως ένα δοχείο με το αίμα του Χριστού ή η σταυροθήκη του Κωνσταντίνου πατρίκιου, που είτε σώζονται σε αντίγραφα είτε έχουν εν τω μεταξύ χαθεί.

Η Emilie van Opstall (σσ. 55-60: *Verses on paper, verses inscribed? A case study, with epigrams of John Geometres*) συζητά τέσσερα επιγράμματα του Ιωάννη Γεωμέτρη, τα οποία μας είναι γνωστά μόνο από τη χειρόγραφη παράδοση των ποιητικών του έργων, εξετάζοντας την πιθανότητα να γράφτηκαν με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως επιγραφές σε εικόνες και

άλλα έργα τέχνης, όπως ένα λαμπρά διακοσμημένο σπαθί. Την εύλογη υπόθεσή της στηρίζει σε διάφορες ενδείξεις που συχνά παραβλέπουμε: σε τοπικούς και προσωπικούς δείκτες (επιρρήματα και αντωνυμίες) που περιέχονται στο επίγραμμα και στον τίτλο του, στη συμμετρική διάταξη της δομής του, σε σαφείς αναφορές στο αντικείμενο ή στα πρόσωπα μιας εικόνας και στο συσχετισμό των ενδείξεων αυτών με άλλα επιγράμματα και σωζόμενα έργα τέχνης².

Η Anneliese Paul (σσ. 61-73: *Beobachtungen zu 'Εκφράσεις in Epigrammen auf Objekten. Lassen wir Epigramme sprechen!*) ασχολείται με τις *εκφράσεις* που περιέχονται σε θρησκευτικά κυρίως επιγράμματα που συνοδεύουν ιερά αντικείμενα και έργα τέχνης. Παρουσιάζοντας ενδεικτικά 23 επιγράμματα από ένα σύνολο περίπου 300 κεμένων αυτού του είδους διακρίνει έξι κατηγορίες εκφράσεων, εκ των οποίων δύο αναφέρονται άμεσα στην παράσταση που συνοδεύουν και στο αντικείμενο πάνω στο οποίο εγγράφονται, φυσικά χωρίς πολλές λεπτομέρειες και ενίοτε με υπαινικτικό τρόπο λόγω της δεδομένης μικρής έκτασης των επιγραμμάτων. Τέσσερα άλλα είδη εκφράσεων περιγράφουν μόνο έμμεσα το έργο τέχνης, επιστρατεύοντας ως κυριότερο υφολογικό μέσο το διάλογο είτε μεταξύ των εικονιζόμενων προσώπων είτε μεταξύ θεατή και αντικειμένου, προσθέτοντας έτσι ζωντάνια αλλά και μιαν ακουστική διάσταση που κάποτε γίνεται περισσότερο αισθητή, όταν το αντικείμενο αυτοσυστήνεται. Ενδιαφέρουσα διαπίστωση της μελέτης είναι ότι κοινό χαρακτηριστικό όλων των εκφράσεων που απαντούν στα επιγράμματα αυτά είναι η εμμονή στη θεολογική ερμηνεία του αντικειμένου, που έχει στόχο να κινητοποιήσει τον θεατή σε διαλογισμό. Θα συμπληρώναμε μάλιστα ότι συχνά, όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο H. Maguire³, το επίγραμμα αποσκοπεί στο να υποβάλει στο θεατή ένα συγκεκριμένο τρόπο πρόσληψης μιας παράστασης, ενώ υπαγορεύει μιαν ανάλογη ανταπόκριση εκ μέρους του. Όπως προκύπτει από τη μελέτη

2. Ας σημειωθεί ότι τα επιγράμματα του Θεοδώρου Προδρομού, στα οποία παραπέμπει η συγγρ. (σ. 57, σημ. 13) αφορούν την σπάθη του Αλέξιου Κομποστόφανου, και όχι του Αλέξιου Κομνηνού.

3. H. MAGUIRE, *Image and Imagination: The Byzantine Epigram as Evidence for Viewer Response* [Canadian Institute of Balkan Studies], Toronto 1996.

της Paul, η *έκφραση* φαίνεται να είναι ένα από τα υφολογικά μέσα που συμβάλλουν ουσιαστικά στην επίτευξη αυτού του στόχου⁴.

Την αρχιτεκτονική δυναμική και τη συμβολική λειτουργία που υπόκειται στις έμμετρες επιγραφές που πλαισιώνουν ορθογώνια φορητά αντικείμενα ή παραστάσεις όπως οι μικρογραφίες χειρογράφων ανιχνεύει η Bissera Pentcheva σε μια μεστή μελέτη με τίτλο: «Räumliche und akustische Präsenz in byzantinischen Epigrammen: Der Fall der Limburger Staurothek» (σσ. 75-83). Αναλύοντας το επίγραμμα που περιβάλλει το εξωτερικό κάλυμμα της σταυροθήκης του Λίμπουργκ καθώς και αυτό που πλαισιώνει μια μικρογραφία στη Βίβλο του Λέοντα του Σακελλάριου προτείνει μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία: τα βυζαντινά επιγράμματα αυτού του είδους φαίνεται να αποτελούν το αντίστοιχο μιας αρχαίας *προέλευσης*, μιας (διχοτομημένης) πομπής εξιλασμού, η οποία οριοθετεί έναν τρισδιάστατο αρχιτεκτονικό χώρο και μετατρέπει την ορθογώνια δισδιάστατη παράσταση σε (κάτι ανάλογο με) ένα αρχαίο τέμενος που προστατεύει ένα ιερό υπερβατικό κέντρο, αυτό που αντιπροσωπεύει το αντικείμενο ή η παράσταση που πλαισιώνεται από το επίγραμμα. Ουσιώδεις και ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι παρατηρήσεις της σχετικά με τη σειρά των στίχων του επιγράμματος στο κάλυμμα της περίφημης σταυροθήκης του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, καθώς ενισχύουν τη σχετική πρόταση της E. Follieri⁵ με επιπλέον επιχειρήματα.

Η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση εννέα επιγραμμάτων του Μανουήλ Φιλή που αναφέρονται σε εικόνες ιερών προσώπων χαραγμένες σε ορεία κρύσταλλο, ίαση και σε άλλα είδη λίθων δίνει το έναυσμα στην Efthymia Pietsch-Braounou (σσ. 85-92: Manuel Philes und die übernatürliche Macht der Epigrammdichtung) να διατυπώσει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με μια πρωτότυπη, καθώς φαίνεται, σύλληψη του εν λόγω ποιητή. Στα «εκφραστικά» αυτά επιγράμματα, που κατά πάσα πιθανότητα

4. Μια παρατήρηση στη μετάφραση και ερμηνεία του επιγράμματος αρ. 10 (σ. 67): Ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής δεν παρακαλεί τη Θεοτόκο να τον θεραπεύσει από το πάθος του για το κρασί (von der Leidenschaft der Trunksucht, von seiner Trunksucht heilen), αλλά να τον λυτρώσει από τη «μέθη των παθών», από το μεθύσι στο οποίο οδηγούν τα ανθρώπινα πάθη.

5. Βλ. E. FOLLIERI, «L'ordine dei versi in alcuni epigrammi bizantini», *Byz.* 34 (1964) 447-467, σ. 450 (= E. FOLLIERI, *Byzantina et italograeca. Studi di filologia e di paleografia*, a cura di A. ACCONCIA LONGO - L. PERRIA - A. LUZZI [Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi 195], Roma 1997, σσ. 49-66, σ. 52).

προορίζονταν να πλαισιώσουν τα αντικείμενα στα οποία αναφέρονται, ο Φιλής εστιάζει στην επενέργεια της χάριτος του εικονιζόμενου προσώπου που καθιστά δυνατή την παράδοση μίξη αντιτιθέμενων στοιχείων (φωτιάς και νερού, ύλης και αιθέρα) και μετατρέπει έτσι το υλικό έργο τέχνης σε ένα πεδίο συνύπαρξης του επίγειου με το υπερβατικό. Η συγγρ. ορθά επισημαίνει ότι το επίγραμμα ενισχύει και επιτείνει τη σημασία της πνευματικής υφής της εικόνας που συνοδεύει, διεκδικώντας έτσι ένα ρόλο ισότιμο με αυτόν του υλικού αντικειμένου τη στιγμή της αισθητικής πρόσληψής του από τον θεατή.

Ο Andreas Rhoby (σσ. 93-99: Die auf Fresken und Mosaiken überlieferten byzantinischen Epigramme. Einige grundsätzliche Überlegungen), ο οποίος πρόσφατα εξέδωσε μια συλλογή 278 επιγραμμιάτων που παραδίδονται σε νωπογραφίες και ψηφιδωτά (βλ. σημ. 1), παρουσιάζει με τρόπο ευσύνοπτο την ειδολογική ποικιλία που διαπιστώνει στα κείμενα αυτά, αναλύοντας χαρακτηριστικά παραδείγματα που εντάσσονται σε 3 κατηγορίες: 1) σε επιγράμματα που συντέθηκαν για να πλαισιώσουν ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, 2) παγιωμένα επιγράμματα που χρησιμοποιήθηκαν με διάφορες αποκλίσεις σε ποικίλα αντικείμενα, και 3) επιγράμματα που αντλήθηκαν από χειρόγραφες συλλογές. Παράλληλα επιχειρεί να ανιχνεύσει τα πιθανά πρότυπα, επισημαίνει το ενίοτε τυποποιημένο λεξιλόγιο, τα μοτίβα που επανέρχονται συχνότερα, τις συνηθέστερες κατακλείδες, καθώς και τη χρονολογική κατανομή και γεωγραφική διασπορά των σωζόμενων παραστάσεων που πλαισιώνονται από τα επιγράμματα αυτού του είδους.

Ο Matthew Savage (σσ. 101-111: The Interrelationship of Text, Imagery and Architectural Space in Byzantium. The Example of the Entrance Vestibule of Žiža Monastery [Serbia]) αναλύει το εικονογραφικό πρόγραμμα της στοάς της εισόδου στο ναό της Ανάληψης της μονής της Žiža (κοντά στο Kraljevo της Σερβίας). Ο ναός θεμελιώθηκε το 1276, αλλά ανακαινίστηκε το 1310 από τον κράλη Μιλούτιν, ο οποίος υιοθέτησε ένα νέο αρχιτεκτονικό και εικονογραφικό πρόγραμμα που είναι προφανές ότι ανταποκρίνεται στη νέα λειτουργία του ναού ως πατριαρχικού και ως ναού της στέψης των Σέρβων ηγεμόνων. Στο τύμπανο της ανατολικής πλευράς της στοάς εικονογραφείται μάλιστα το στιχηρό του εσπερινού της παραμονής των Χριστουγέννων, ενώ η σκηνή διαλέγεται με έναν άλλο ύμνο που ψάλλεται στον όρθρο της ίδιας εορτής, το κείμενο του

οποίου επιστέφει την παράσταση. Στην ημικυλινδρική οροφή της εισόδου εικονογραφείται η μνημειώδης παράσταση των τεσσαράκοντα μαρτύρων που στέφονται από τον ένθρονο Χριστό. Σε μια απόπειρα ανάγνωσης του συμπλέγματος των διαφόρων παραστάσεων και του μεταξύ τους διαλόγου ο Savage επισημαίνει τη διαδραστική λειτουργία κειμένου, εικονογραφίας και αρχιτεκτονικού χώρου και παράλληλα διαπιστώνει ότι χαρακτηριστικό αυτού του προγράμματος, που σαφώς στοχεύει να μεταδώσει μηνύματα θεολογικής και πολιτικής υφής, είναι η υιοθέτηση βυζαντινών αρχιτεκτονικών και καλλιτεχνικών προτύπων που, όπως υποδεικνύει, ήταν προσφιλή στην Κωνσταντινούπολη των Παλαιολόγων.

Η μελέτη του Kurt Smolak (σσ. 113-121: *Nulli non sua forma placet* [...] *Formale Künsteleien in literarischen und nicht literarischen Epigrammen des lateinischen Mittelalters*), παρόλο που δεν εμπίπτει αυστηρά στο θεματικό αντικείμενο του τόμου, συνεισφέρει μια ευπρόσδεκτη θεώρηση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας και της λειτουργίας των επιγραμμάτων στη λογοτεχνία και την τέχνη του δυτικού Μεσαίωνα. Ενώ αρχικά στο λογοτεχνικό επίγραμμα κυριαρχεί ένας εξεζητημένος μορφολογικός μανιερισμός που μέσω σατιρικών και σκωπτικών γυμνασμάτων αποσκοπεί κυρίως στην επίδειξη φιλοσοφικής και θεολογικής παιδείας εκ μέρους των λογίων, κατά τη μεσολατινική κλασική περίοδο το είδος γνωρίζει ιδιαίτερη άνθιση: χαρακτηρίζεται από θεματική και μορφολογική ποικιλία, ενώ χρησιμοποιείται πλέον και σε επιγραφές θρησκευτικών παραστάσεων και έργων τέχνης, συχνά με τη μορφή κρυπτογραμμάτων αποτροπαϊκού χαρακτήρα, μια παράδοση που συνεχίστηκε ως τον ύστερο Μεσαίωνα. Τα επιλεγμένα δείγματα που σχολιάζει ο συγγρ. προσφέρονται για ενδιαφέρουσες συγκρίσεις με την ανάλογη χρήση και λειτουργία του επιγράμματος στις βυζαντινές επιγραφές.

Τον τόμο συμπληρώνουν ένα γενικό ευρετήριο κυρίων ονομάτων και πραγμάτων (που αν ήταν και θεματικό θα προσέφερε ουσιαστικές υπηρεσίες στον αναγνώστη) και 66 φωτογραφίες. Κάποιες τυπογραφικές αβλεψίες: σ. 21, σημ. 21 γήν· σημ. 24,1 Κάλλιμαχος· σ. 23,10 keine (αντί kein)· σ. 26,20 (der αντί oder)· σ. 26, σημ. 89,11 Roilos, Writings [wie A. 22] (αντί Roilos, Amphoteroglossia [wie A. 23])· σ. 34 (στίχ. 6 του επιγρ.) εὐλογῶν (αντί: εὐλογῶν δ')· σ. 69 Michael VIII. (αντί Michael VII.)· σ. 71, σημ. 39 τειχογραφίες (αντί τοιχ-)· σ. 82 chrysargyra (αντί chrys-).

Ο τόμος αυτός, επιβλητικός σε μέγεθος και μεστός σε περιεχόμενο, αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην ουσιαστική κατανόηση της ιδιαίτερης λειτουργίας, της χρήσης και της αισθητικής αξίας του βυζαντινού επιγράμματος, και παράλληλα μια αξιέπαινη προσπάθεια να αποκατασταθεί η σημασία του στη συνείδηση των ερευνητών, δεδομένου ότι, πλην ευάριθμων αλλά σημαντικών εξαιρέσεων, το είδος αυτό της βυζαντινής ποίησης δεν είχε προσελκύσει μέχρι πρότινος την προσοχή και κυρίως το διεπιστημονικό ενδιαφέρον στο βαθμό που του αξίζει.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ
Πανεπιστήμιο Κρήτης